

JUNTES MILITARS VERSUS JUNTES DE DEFENSA

Militarisme a Espanya i Portugal al final de la Gran Guerra

Àngels Carles i Pomar

TESI DOCTORAL UPF / 2011

DIRECTOR DE LA TESI

Dr. ENRIC UCELAY-DA CAL

INSTITUT UNIVERSITARI D'HISTÒRIA JAUME VICENS
VIVES

You know my love goes with you as your love stays with me,
it's just the way it changes, like the shoreline and the sea.

Leonard Cohen, *Hey, that's no way to say goodbye*

Agraïments

Al llarg dels anys han estat nombroses les persones que d'una manera o altra m'han ajudat i m'han fet costat en els moments difícils. No puc esmenar-les totes a despit de deixar-me algun nom. Tant a la Universitat Autònoma de Barcelona com a la Universitat Pompeu Fabra hi he trobat, professors, col·legues i companys, amics en definitiva, que m'han ensenyat i han compartit els seus coneixements, alhora que també m'han esperonat perquè seguís endavant amb aquest projecte.

La gestació d'aquest treball ha estat lenta, massa, però això ha permès anar corregint els diferents punts de vista i explorar camins nous, alhora que s'enriqueix amb nombroses experiències. Professors de la Universitat Pompeu Fabra com, Josep M. Fradera, al que agraeixo els seus sempre encertats comentaris, o Josep Pich, per la lectura atenta del treball, han contribuït generosament perquè el resultat fos millor. A Lisboa el professor, col·lega i amic Carlos Lopes de l'ISPA, per les llargues converses sobre mil i un temes, el professor António Costa Pinto de la Universidade de Lisboa que em facilità l'accés a la biblioteca de *l'Instituto de Ciências Sociais*, l'esplendidesa de la professora M. Fernanda Rollo de la Universidade Nova de Lisboa, o la valuosa ajuda de l'amiga i investigadora de l'IHC, Ana Paula Pires, amb la que el deute contret és impagable, han estat fonamentals.

A la Universitat Autònoma de Barcelona han estat nombroses les persones que m'han ajudat. El personal del Servei de Biblioteques, el de la Facultat de Medicina, en especial l'Ana Castellano del Centre de Recursos Docents, l'Administració d'aquesta Facultat per facilitar-me permisos per fer "escapades" a Lisboa, i per deixar-me esgarrapar una mica de temps per a la redacció d'aquest treball, el Degà de la Facultat, pels seus ànims, i sobretot els companys de la Biblioteca de Medicina perquè cada matí han hagut de seguir fil per randa l'evolució de la investigació de la nit anterior. A la Universitat Pompeu Fabra no vull deixar d'esmentar a Salomé Alamillo i a Cinta Campos de l'IUHJVV per les gestions administratives, no sempre fàcils ni senzilles.

Les xarxes socials hi han contribuït especialment, no solament per la rapidesa en la circulació de la informació, sinó per mantenir-me connectada al món en moments tant difícils com els estius de 2008 i 2011. El duríssim agost de 2011 hagués estat pitjor sense els “Bom dia” que l’amic Sebastià Bennassar enviava des de Lisboa abans de “tesinar”. No sap fins a quin punt esperava aquest missatge, i com m’ajudava a seguir endavant saber que no estava sola, que hi havia molts altres companys que sacrificaven les vacances per a concloure un projecte.

A l’amic portuguès-aranès Clori Alves, perquè en el ja llunyà estiu de 2006, al peu dels Ruwenzoris, les mítiques Muntanyes de la Lluna de Ptolomeu, m’endinsà en el desconegut món dels *chocolateiros* de São Tomé. No puc deixar d’esmentar als estimats amics, Gabriel Torres, company d’aventures africanes, ni a Quico Ventalló, pels anys d’amistat. A Patricia Lampreave perquè en els confins d’Àfrica ens vam proposar acabar la tesi, ella ja ho va fer. A Christian Olivares per cuidar de la meva forma física. I en especial a Montserrat Soler per obsequiar-me amb la seva amistat des dels temps que érem “las chicas del rectorado” que arribaven tard a classe i, pel seu immens regal, l’acurada lectura d’aquest treball i els valuosos comentaris. No li podré agrair mai prou.

L’últim any ha estat especialment dur, sobretot per la meva família, la Gemma, l’Albert i la Berta, que no pot entendre perquè l’Anxa ha de fer tanta feina si a final de mes cobrarà el mateix. La seva lògica infantil tan contundent m’ha tornat a la realitat més d’una vegada, i cal fer-ho de tant en tant per a no perdre el senderi.

El deute més gran el tinc amb el meu director de tesi, el professor Enric Ucelay-Da Cal. El mestratge i la paciència al llarg d’aquests anys han estat fonamentals. No ha estat fàcil, al contrari, els nombrosos entrebancs i el cansament han fet perillar el treball moltes vegades, però sempre s’ha acabat obrint una petita escletxa per on seguir tibant del fil. I aquest fil s’hagués trencat de no haver pogut disposar de l’ajut de la seva magnífica biblioteca. Col·lecció que compte amb veritables joies bibliogràfiques indispensables per a l’estudi del període i, que generosament ha compartit.

Terrassa, 1 de novembre de 2011

Resum

El 5 d'octubre de 1910 una revolució va derrocar la Monarquia, proclamant la República a Portugal. A Espanya el què passava al país veí era seguit amb interès, sobretot a partir de l'inici de la Gran Guerra, i de la participació de Portugal en la contesa en el bàndol dels aliats. La crisi econòmica i moral que comportà la guerra aflorà el militarisme en els dos països ibèrics. El 5 de desembre de 1917 Sidónio Pais donà un cop d'Estat a Portugal començant una dictadura que acabaria el 1918 amb el seu assassinat. Les Juntas Militars portugueses van aparèixer amb la pretensió d'ocupar el poder. A Espanya, les Juntas de Defensa creades el 1916 van tenir el seu moment àlgid durant la greu revolució de l'estiu de 1917. Les juntes d'un i altre país no tenen punts de connexió, llevat que representen la insatisfacció dels militars amb la situació política.

Abstract

On October 5, 1910 a revolution overthrew the monarchy in Portugal and proclaimed the First Republic. The regime change was followed with great interest in Spain by what was happening in Portugal, in especially from the beginning of the Great War, and the Portugal's participation on the allied side. The moral and economic crises brought by war bring militarism in both Iberian countries. On 5 December 1917 Sidonio Pais gave a *Coup d'Etat* starting a dictatorship that ended in 1918 with his murder. The Juntas Militares came with the aim of seizing power. In Spain, the Juntas de Defensa created in 1916 had its peak during the severe summer of 1917 revolution. The Juntas of both countries do not have connection points, unless the military was disappointed with the political situation.

Pròleg

Aquesta tesi és la culminació d'una aventura que va començar a l'estiu de 1998. La descoberta casual de Domingo Cirici Ventalló, un periodista carlí terrassenc que va fer la seva carrera professional a Madrid, em va portar a la lectura de les seves novel·les i, en especial dels seus articles periodístics. Cirici, redactor en el diari madrileny *El Correo Español*, va ser enviat a Galícia, a la frontera amb Portugal, per a cobrir les notícies de les incursions monàrquiques portugueses, encapçalades per l'heroi colonial Henrique Paiva Couceiro. Fins aleshores jo desconeixia s'hagués derrocat la Monarquia i instaurat la República al país veí el 1910.

De mica en mica em vaig anar endinsant en la història de Portugal, descobrint un fascinant món de paral·lelismes que ens ajunten més que separen. Entre aquestes similituds, les Junes formades per militars. La simultaneïtat en el temps, de les Junes Militars portugueses i les Junes de Defensa espanyoles, feia pensar que hi podia haver connexions entre ambdues. Ha estat difícil arribar a la conclusió que unes i altres no tenen res a veure. O sí. El seu naixement correspon a diferents respostes, però en el fons no són res més que l'expressió del descontent i la insatisfacció dels militars amb la situació política del moment; la crisi del sistema polític liberal, agreujada per la situació de guerra que es vivia a Europa. Tot i que Espanya va restar al marge de la contesa, no va poder escapar-se de les seves conseqüències més immediates. El

militarisme prendrà protagonisme durant els anys 20, a Espanya amb el cop d'Estat del general Miguel Primo de Rivera que governà en dictadura fins el 1930, i a Portugal amb el cop del 28 de maig de 1926 que liquidarà les restes de la I República i posarà els fonaments de l'*Estado Novo*.

Sumari

Resum	vii
Pròleg	ix
Llista de figures	xiii
Llista de taules	xiv
Llista d'acrònims utilitzats	xv
1. INTRODUCCIÓ	1
1.1 Naixement de l'Estat liberal	3
a) <i>Republicanisme a Espanya i Portugal</i>	8
b) <i>"Monarquia vella" i "Restauració alfonsina"</i>	9
PRIMERA PART: MONARQUIA, REVOLUCIÓ I	
REPÚBLICA A PORTUGAL	15
1. MONARQUIA DE CARLES I	15
1.1 Portugal i l'Àfrica 1870-1890	15
1.2 "L'Ultimatum Anglès i les seves conseqüències"	26
a) <i>Crisi econòmica</i>	46
b) <i>Condicions socials</i>	49
1.3 El col·lapse del sistema polític	56
1.4 El Regicidi	71
2. Monarquia de Manuel II	79
2.1 Monarquia Nova	79
2.2 Cap a la fi de la Monarquia	92
3. I REPÚBLICA PORTUGUESA	103
3.1 Revolta del 5 d'octubre de 1910	103
a) <i>L'Evolució de la I República en època constituent</i>	107
b) <i>La Guàrdia Nacional Republicana</i>	114
3.2 La Constitució de 1911 i l'evolució de la República	119
a) <i>Els partits polítics</i>	126
b) <i>La contrarevolució</i>	133
c) <i>El Primer Govern d'Afonso Costa</i>	145
3.3 Europa en guerra	161
a) <i>"El Moviment de les espases" i la dictadura de Pimenta de</i> <i>Castro</i>	166
b) <i>El "14 de maig de 1915". Els Democràtics al poder</i>	171
c) <i>El Segon Govern d'Afonso Costa</i>	175
3.4 Portugal en Guerra. La <i>União Sagrada</i>	180
a) <i>El Tercer Govern d'Afonso Costa</i>	198

b) Fàtima	208
SEGONA PART: SIDÓNIO PAIS	213
1. Vida familiar, acadèmica i militar	213
1.2 Sidónio i la Proclamació de la I República	222
a) Diputat i ministre	223
b) Ambaixador a Berlin.....	231
1.3 Cap el 5 de desembre de 1917	234
2.1 El 5 de desembre de 1917	243
a) Desembrisme	248
b) Sidonisme	260
2.2 El carisma de Sidónio.....	273
2.3 Les “Juntas Militars”	281
3. LA MONARQUIA DEL NORD	295
3.1 EL FINAL DE LA REPÚBLICA NOVA	295
3.2 El “Regne de Traulitânia”	300
TERCERA PART: EL CONTRAST AMB ESPANYA	309
1. Espanya i la Gran Guerra	309
1.1 Govern d'Eduardo Dato	310
1.2 El Govern de Romanones	324
2. JUNTAS DE DEFENSA.....	341
2.1 FORMACIÓ DE LES JUNTAS DE DEFENSA.....	341
2.2 Manifest de les Juntas del dia 1 de juny de 1917.....	354
3.1 L'Assemblea de Parlamentaris.....	363
3.2 La vaga d'agost i les seves conseqüències.....	375
a) El Triomf i caiguda d'Eduardo Dato	379
b) El Govern de concentració	385
4. El final de les Juntas	387
COCLUSIONS.....	393
BIBLIOGRAFIA	401

Llista de figures

- Fig. 1 Perfil de Carlos I
- Fig. 2 Mapa de les possessions portugueses al s. XIX
- Fig. 3 Mapa de la presència portuguesa al s. XVI
- Fig. 4 Mapa-Cor-de-Rosa
- Fig. 5 Mapa de Portugal
- Fig. 6 João Franco
- Fig. 7 Carlos I
- Fig. 8 Manuel II
- Fig. 9 José Relvas
- Fig. 10 Sidónio Pais
- Fig. 11 Paiva Couceiro

Llista de taules

Taula 1	Electors i votants 1890-1911
Taula 2	Resultats de les eleccions de 1911
Taula 3	Reexportacions d'opi d'Hong Kong a Macao
Taula 4	Increment del cost de la vida 1915-1918
Taula 5	Repartiment dels escons de diputats 1918-19

Llista d'acrònims utilitzats

- ANC Assembleia Nacional Constituinte
AHM Arquivo Histórico Militar
AMAE Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores
ARCA Arxiu de Revistes Catalanes Antigues
CAB Cabinet Papers
CEN Conselho Económico Nacional
CEP Corpo Expedicionário Português
CNT Confederació Nacional de Treballadors
CUF Companhia União Fabril
FO Foreign Office
GNR Guàrdia Nacional Republicana
GR Guàrdia Republicana
PNR Partido Nacional Republicano
PRP Partido Republicano Português
PSOE Partido Socialista Obrero Español
UGT Unió General de Treballadors
UON União Operária Nacional

1. INTRODUCCIÓ

Portugal i Espanya. Espanya i Portugal. Tradicionalment aquests dos països, que conformen la Península Ibèrica, s'han donat l'esquena, malgrat els esforços o els somnis dels iberistes, protagonistes d'un ideal nacionalisme alternatiu, ni lusità, ni espanyolista.¹ És a dir, s'han ignorat els uns als altres, portuguesos i espanyols. Potser més que ignorància és malfiança mútua. Al llarg dels segles s'han anat alternant les ànsies d'annexió territorial o d'una invasió econòmica, alhora que s'han vist com a una amenaça a la pròpia integritat. Segons João Soares, ex alcalde de Lisboa i fill de Mario Soares, “El sentimiento ibérico ha existido siempre, pero una unión es imposible. El pueblo portugués tiene un nacionalismo profundo y si España intentara integrarnos saldrían a la superficie todos los prejuicios antiespañoles”.²

Hi ha un factor de gran importància que no cal oblidar, el paral·lelisme històric que sembla inherent a la idiosincràsia d'ambdós països. Des de la romanització, abans de que existissin com a entitats reconeixibles i reconegudes, la història d'Espanya i Portugal s'ha desenvolupat de manera almenys paral·lela, i fins i tot, possiblement comuna. Ha estat aquesta la gran tesi popularitzada pel crític i historiador Fidelino de Figueiredo (1888-1967).³ És a partir de l'Edat Mitjana, i sobretot durant l'Època Moderna, que les interaccions van anar augmentant fins al punt de reunir-se els dos territoris

¹ Miguel Á. VILLENA, “Cuatro siglos de espaldas”, *El País*, 22 de juliol 2007, URL:

<http://www.elpais.com/articulo/internacional/siglos/espaldas/elpepiint/20070722elpepiint> [consulta 7 d'abril 2010]. Veure: José Antonio ROCAMORA, *El nacionalismo ibérico, 1792-1936*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 1994.

² Miguel MORA, “Iberia, capital Lisboa”, *El País*, 22 de juliol 2007, URL: <http://www.elpais.com/articulo/internacional/Iberia/capital/Lisboa/elpepiint/20070722elpepiint> [consulta 7 d'abril 2010].

³ Fidelino de FIGUEIREDO, *As duas Espanhas*, Lisboa, s.n., 1938; Pedro Emanuel Rosa Grincho SERRA, *Fidelino de Figueiredo e Espanha*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1997 [Tesi Doctoral dirigida pel Prof. Ángel MARCOS de DIOS].

sota la mateixa Corona, la dels Habsburgs espanyols (1581-1640).⁴ Ambdós països, cadascú per la seva banda, van ser els primers imperis ultramarins de l'Edat Moderna, si bé en un parell de segles es van veure desbancats per altres potències europees emergents.⁵

Les històries d'Espanya i Portugal han anat corrent gairebé de manera sincronitzada al llarg del temps, però escrites sempre en paral·lel.⁶ És sobretot a partir dels XIX i XX on podem veure de forma més explícita que el què fan els uns es “adoptat” immediatament pels altres.⁷ És, en paraules del professor Enric Ucelay-Da Cal, “un joc de miralls”.⁸ Un es mira en el mirall de l'altre reproduint exactament els mateixos gestos fins a multiplicar les imatges infinitament. Com a exemple del què consisteix aquest “joc de miralls” farem un breu repàs dels principals esdeveniments d'Espanya i Portugal durant els segles XIX i XX per veure com són les seves interaccions i per posar en evidència que el què fan els uns és immediatament seguit pels altres i viceversa. L'objectiu d'aquest treball és veure els significants paral·lelismes entre ambdós països, i molt especialment durant els anys de la

⁴ John LYNCH, *Los Austrias, 1516-1700*, Barcelona, Crítica, 2000.

⁵ J. H. PARRY, *The Spanish Seaborne Empire*, 2nd. ed., Berkeley, University of California Press, 1990 ; C. R. BOXER, *The Portuguese Seaborne Empire, 1415-1825*, 2nd. ed., Manchester, Carcanet & Calouste Gulbenkian Foundation, 1991.

⁶ Com a mostres recents dels esforços de tractar en paral·lel: Hipólito de la TORRE GÓMEZ (ed.), *España y Portugal (siglos IX-XX). Vivencias históricas*, Madrid, Editorial Síntesis, 1998; Hipólito de la TORRE GÓMEZ, António Pedro VICENTE (eds.), *España-Portugal. Estudios de Historia Contemporánea*, Madrid, Ed. Complutense, 1998; Heriberto Cairo CAROU, Paula GODINHO, Xerardo PEREIRO (Coords.), *Portugal e Espanha. Entre discursos de centro y prácticas de fronteira*, Lisboa, Edições Colibri, 2009.

⁷ Vegis especialment Hipólito de la TORRE, “Portugal y España: ¿historias paralelas?”, Hipólito de la TORRE; Antonio PEDRO VICENTE, *España-Portugal. Estudios de historia contemporánea*, Madrid, Editorial Complutense, 1998, pp. 135-141.

⁸ El professor Enric UCELAY-DA CAL va exposar en què consistia el “joc de miralls” en la conferència “Iberismo” dins del Col·loqui Internacional *Da Hispânia à Ibéria. Discursos Identitários na Península Ibérica entre os séculos XI a XIX*. Lisboa, Centro de História da Universidade de Lisboa & Instituto Cervantes, 5 i 6 de juny de 2008.

Gran Guerra a Europa i la immediata postguerra, anys que es crearan les Junes Militars i les Junes de Defensa. La coexistència en el temps d'ambdues organitzacions, així com la coincidència, encara que amb uns anys de diferència, de dos processos dictatorials, fa pensar en possibles connexions entre les veïns peninsulars.

1.1 Naixement de l'Estat liberal

Després de la Revolució Francesa, i sobretot a partir de 1799, amb les guerres napoleòniques, Portugal entrarà en un llarg període en què les qüestions fonamentals del país estaran en gran mesura en les mans de les potències estrangeres.⁹ El procés peninsular de substitució de les velles estructures de l'Antic Règim és comú i, es tracta d'una transició especialment traumàtica tant per Espanya com per Portugal.¹⁰ El segle XIX va començar amb una petita guerra peninsular, un conflicte bèl·lic de poca durada, la *Guerra de les taronges*, pel qual Espanya, gràcies al Tractat de Madrid (1801), va annexionar-se uns territoris fronterers a Extremadura, perdent a canvi, Missions Orientales, al virregnat espanyol de La Plata, malgrat que el Tractat de Badajoz (1801) en reconegué la sobirania espanyola.¹¹

El 16 de maig de 1806, Anglaterra va ordenar el bloqueig naval a França.¹² Com era d'esperar, França va reaccionar i, en resposta va començar un

⁹ Stanley G. PAYNE, *Breve historia de Portugal*, Madrid, Editorial Playor, 1987, p. 101.

¹⁰ Hipólito de la TORRE, "El derrumbe del orden antiguo (1789-1834/1839)", hipólito de la TORRE (ed.), *España y Portugal. Siglos IX-XX. Vivencias históricas*, Madrid, Editorial Síntesis, 1998, p. 157.

¹¹ H. V. LIVERMORE, *A New History of Portugal*, Cambridge, Cambridge University Press, p. 247.

¹² José Hermano SARAIVA, *História concisa de Portugal*, 12^a, ed., Mem Martins, Publicações Europa-América, 1988, p. 266.

bloqueig continental.¹³ Portugal es trobava entre l'espasa i la paret, s'havia de decantar, o per Anglaterra, o per França.¹⁴ Per Espanya representava una bona oportunitat per a continuar la política agressiva iniciada el 1801 contra el país veí peninsular. Napoleó havia demanat a Portugal de tancar els seus ports al comerç britànic per franquejar-los als vaixells francesos. A la petició s'hi va afegir Espanya, que en virtut del Tractat de Madrid de 1801, es comprometia a declarar la guerra a Portugal en el cas que aquesta seguís donant suport a la Gran Bretanya. Vista la situació, Espanya va reclamar a França la annexió i repartiment conjunt de Portugal, signant el tractat franco-espanyol de Fontainebleau el 27 d'octubre de 1807.¹⁵ Pocs dies després, les tropes hispano-franceses comandades pel general Jean-Andoche Junot, envaïen Portugal.¹⁶ La principal causa de la invasió napoleònica de la Península Ibèrica, havia estat l'eliminació del gran rival naval de França, la Gran Bretanya.¹⁷

L'ocupació militar comportà la ruptura de les dues monarquies ibèriques, que si bé tenien molts punts en comú, van ser resoltes de maneres molt diferents.¹⁸ Davant la inexorable situació expansionista del flamant emperador Napoleó, la Monarquia portuguesa en un *sauve-qui-peut*, va optar

¹³ Jean-François LABOORDETTE, *Histoire de Portugal*, Paris, Fayard, 2000, pp. 482-483.

¹⁴ Caetano BEIRÃO, *História breve de Portugal*, Lisboa, Edições Logos, s. a., p. 107.

¹⁵ António G. MATTOSO, *História de Portugal*, Lisboa, Livraria Sá da Costa, 1939, Vol. II, p. 229.

¹⁶ João AMEAL, *Bref résumé de l'histoire du Portugal*, Lisbonne, Éditions SIN, 19??, p. 64.

¹⁷ Josep M. FRADERA, "Empires in Retreat: Spain and Portugal, 1807-1840", *Eclipse of Empires. Colonial Resistance, Metropoli Decline, and Imperial Crises in the 19th and 20th Centuries*, Universitat Pompeu Fabra, 2 i 3 de juny de 2010.

¹⁸ William C. ATKINSON, *A History of Spain and Portugal*, London, Penguin Books, 1961, p. 255-258.

per traslladar la Cort a Brasil, a Rio de Janeiro.¹⁹ Brasil era la possessió territorial més gran del seu vast imperi.²⁰ A la metròpoli, la burgesia lisboeta va acollir amb benevolència la presència francesa fins que els anglesos, a la força, van establir-hi la seva autoritat militar sota el comandament del vescomte de Beresford.²¹ Junot va signar la capitulació de Sintra el 30 d'agost de 1808 i, els francesos van abandonar Portugal.²² Pel contrari, la dinastia a Espanya, va triar una solució menys honorable. El rei Carles IV va cedir els seus drets al tron a Napoleó, restant la Cort presonera del cors a Baiona, França, fins a la caiguda de l'emperador francès el 1814. La invasió napoleònica havia destruït la legitimitat de la Monarquia i, el buit de poder va obrir escletxes entre les institucions i els diferents grups dominants durant els anys de presència francesa. Pel cas espanyol, això era vàlid tant pel territori peninsular com pels dominis d'Amèrica o les Filipines, creant una crisi de legalitat política.²³

Les diferents vies de sortida de les corts ibèriques, Braganças i Bourbons van tenir conseqüències a llarg termini. Portugal va entrar definitivament sota l'òrbita de la Gran Bretanya gràcies a les privilegiades relacions que ja mantenia amb aquesta, que li oferia protecció a canvi de permetre l'obertura dels ports lusitans al comerç britànic. Amb el canvi geogràfic de la Cort, també s'obrien els ports brasilers i el control del comerç atlàntic als

¹⁹ Per a la creació de la nova capital imperial a Brasil vegis: Kirsten SCHULTZ, *Tropical Versailles: Empire, Monarchy, and the Portuguese Royal Court in Rio de Janeiro 1808-1821*, New York, Routledge, 2001.

²⁰ Charles E. NOWELL, *History of Portugal*, Princeton, D. Van Nostrand Co, 1958, p. 178.

²¹ David BIRMINGHAM, *A Concise History of Portugal*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993, p. 96.

²² Santiago SOBREQUÉS; Jesús GARCÍA TOLSÀ, *Portugal. Geografia, historia, cultura*, Barcelona, Editorial Teide, 1958, p. 90.

²³ John LYNCH, "Los orígenes de la independencia hispanoamericana", Leslie BETHELL (ed.), *Historia de América Latina*, Barcelona, Crítica, 1991, vol. 5, p. 40.

britànics.²⁴ Portugal signà un tractat comercial el 1810 amb la Gran Bretanya que va ser de gran estímul per a la burgesia revolucionària portuguesa en l'intent de recuperar l'exclusiva de les relacions amb la colònia sud-americana.²⁵

A l'Espanya peninsular, els diferents aldarulls i moviments, alhora patriòtics i insurreccionals contra els francesos, van acabar amb el poder de les antigues autoritats legítimes.²⁶ Com a conseqüència dels aixecaments van començar a proliferar i a constituir-se *Juntas de Defensa* en les poblacions i territoris no ocupats físicament pels francesos, prenent-ne el poder.²⁷ Aquestes *Juntas* atorgaven la màxima representació a una *Junta Central Suprema* que va acabar convocant Corts Extraordinàries i Constituents a la Ciutat de Cadis i, redactant una constitució que va liquidar l'Antic Règim.²⁸ La Constitució liberal de Cadis de 1812, ha servit de model per a moltes constitucions liberals posteriors.²⁹

Ambdós països van encetar una etapa liberal el 1820. Durant aquest període, Portugal va redactar la seva constitució el 1822, inspirant-se en l'espanyola de 1812.³⁰ Però a Espanya, el 1823 tornava a l'absolutisme, i Portugal ho feia el 1828.³¹ Va ser durant els primers anys de la dècada dels vint que, ambdós

²⁴ Jean-François LABOURDETTE, *Histoire de Portugal*, Paris, Fayard, 2000, p. 495.

²⁵ Augusto da Costa DIAS, *La crisis de la conciencia pequeño burguesa en Portugal*, Madrid, Península, 1966, p. 14.

²⁶ Miguel ARTOLA, *La burgesía revolucionaria (1808-1874)*, Madrid, Alianza Editorial, 1990, p. 21.

²⁷ Manuel CHUST (ed.), *1808. La eclosión juntera en el mundo hispano*, México, Fondo de Cultura, El Colegio de México, 2007.

²⁸ Josep FONTANA, *La crisis del Antiguo Régimen, 1808-1933*, 3ª. ed., Barcelona, Crítica, 1988, pp. 95-97.

²⁹ Charles ESDAILE, *La quiebra del liberalismo (1808-1939)*, Barcelona, Crítica, 2011, pp. 42-45.

³⁰ António H. de Oliveira MARQUES, *História de Portugal*, Lisboa, Palas Editores, 1981, p. 54.

³¹ Josep FONTANA, *Op. cit.*, p. 251.

veïns es van veure desmembrats d'una part important dels seus vastos imperis colonials. Espanya va perdre tots els territoris continentals d'Amèrica en un procés de proclamació d'independències iniciat el 1810 amb la Guerra de la Independència a Mèxic i que culminà el 1824 amb la coneguda *Batalla de Ayacucho*.³² Els mercats colonials de l'Amèrica espanyola van quedar reduïts a Cuba i Filipines. I el més important, les independències continentals americanes van deixar a Espanya sense l'arribada de la plata i els capitals.

L'evolució de Portugal és totalment diferent. La Cort portuguesa, que des de 1808 s'havia instal·lat a Rio de Janeiro, el 1821 va decidir tornar a la metròpoli, a Lisboa.³³ El rei Joan VI de Portugal i I de Brasil va deixar el seu fill Pere com a príncep regent a Brasil. Però l'antiga colònia havia sofert un gran desenvolupament des de 1808 i ara no estava disposada a tornar a representar el paper de subordinada que se li tornava a adjudicar. No acceptaria res que no fos la igualtat en les seves relacions amb la metròpoli. Els brasilers van retirar la confiança al rei portuguès per a donar-la al príncep regent. Aquest, en un acte de desafiament a la Corona, va decidir restar al Brasil. Pere de Bragança va ser coronat emperador del Brasil el dia 1 de desembre de 1822.³⁴ La independència no va ser reconeguda fins el 1826, aleshores Joan VI de Portugal abdicà la Corona a favor de la seva filla Maria de Glòria, desvinculant definitivament Brasil de Portugal. Com a compensació, Portugal va rebre dos milions de lliures esterlines d'indemnització.³⁵ Però com a contrapartida havia perdut el seu gran mercat colonial, Brasil.

Les pèrdues colonials no eren els únics problemes, s'hi van afegir els dinàstics. La reina portuguesa Maria de Glòria, es va veure desbancada dels

³² BETHELL, Leslie (ed.), *Op. cit.*.

³³ Albert-Alain BOURDON, *Histoire du Portugal*, Paris, PUF, 1970, p. 81.

³⁴ BETHELL, Leslie (ed.), *Op. cit.*, pp. 191-195.

³⁵ *Ibid.*, p. 201,

drets pel seu oncle Miquel, germà de Joan VI. Miquel es va proclamar rei absolut el 1828, sent destronat el 1834 en perdre la guerra contra els liberals partidari de la seva neboda.³⁶ A partir de 1834 el règim liberal va quedar totalment establert a Portugal.³⁷ A Espanya, a la mort de Ferran VII sense deixar descendència masculina, la Corona va passar a la seva consort Maria Cristina, que actuaria de regent durant la minoria d'edat de la seva filla Isabel, successora dels drets dinàstics. Seguint el mateix patró que a Portugal, Espanya es va veure sotmesa a una guerra civil entre els partidaris de Don Carlos, germà de Ferran VII, i els seguidors d'Isabel II.³⁸ Les dues reines, la espanyola i la portuguesa, hagueren de lluitar en veure's amenaçades pels seus respectius oncles, desplaçats dels drets dinàstics per l'abolició de la Llei Sàlica, la qual impedia que les dones accedissin al Tron.³⁹

a) Republicanisme a Espanya i Portugal

Sens dubte, les idees vingudes des de França a través d'Espanya i remarcades a l'efímera experiència republicana espanyola –del primer de febrer de 1873 fins el 29 de desembre de 1874- van contagiar els ànims de la naixent classe treballadora industrial. La interacció entre obrers (per contrast a artesans) i ideologia radical va sorgir tímidament al voltant de ciutats com Porto o Lisboa i al voltant de la riba Sud del riu Tajo, els dos “feus” principals del Partit Republicà Portuguès que va néixer el 1876. Un any abans ho havia fet

³⁶ Jordi CANAL, *El carlismo. Dos siglos de contrarevolución en España*, Madrid, Alianza Editorial, 2000, p. 58.

³⁷ Luis Espinha da SILVEIRA, “La desamortización en Portugal”, *Ayer*, 1993, 9, p. 34.

³⁸ Jordi CANAL, *El carlismo. Dos siglos de contrarevolución en España*, Madrid, Alianza Editorial, 2000, p. 58.

³⁹ Josep SÁNCHEZ CERVELLÓ, “Portugal y España: encuentros y desencuentros (1640-2002)”, *Historia y política: Ideas, procesos y movimientos sociales*, 2002, núm. 7, p. 269

el Partit Socialista Portuguès⁴⁰. Porto i Lisboa eren les zones industrials per excel·lència, una indústria incipient en un país eminentment rural amb un alt percentatge d'analfabetisme, sobretot entre les dones.⁴¹ El subdesenvolupament econòmic del país feia que la dèbil industrialització i les noves formes de treball fossin vistes com una alteració de l'ordre social, ben establert i dominat per l'Església Catòlica i les oligarquies. La naixent i feble industrialització lusitana portà com a conseqüència més immediata un canvi en les relacions de treball i l'aparició de nous actors a l'arena social, el treballador de fàbrica, i fins i tot, la petita burgesia industrial a les grans ciutats.⁴² A Espanya el republicanisme estava més arrelat. A Portugal la proclamació de la I República encara trigaria uns anys a arribar, però les idees i els valors republicans a Portugal arrencaven de l'últim terç de segle XIX, herència de la generació “republicana” de 1848.

b) “Monarquia vella” i “Restauració alfonsina”

Espanya perdé definitivament els seves colònies ultramarines el 1898. L'anomenat “Desastre de 1898” davant els Estats Units va representar per Espanya una frustració comparable a la que va representar per França la guerra franco-prussiana de 1870-1871.⁴³ Espanya va quedar sotmesa en una introspecció negativa plasmada en un gran i inacabable diàleg intel·lectual sobre el “Ser de España”.⁴⁴ Si bé els espanyols van caure de ple en una

⁴⁰ Maria Alice SAMARA “O republicanismo” dins Fernando ROSAS & Maria Fernanda ROLLO. *História da Primeira República Portuguesa*. Lisboa: Tinta da China, 2009, p. 61.

⁴¹ Maria Alice SAMARA, *Operárias e burguesas. As mulheres no tempo da República*, Lisboa, A Sfera dos Livros, 2007, p. 175.

⁴² Maria Alice SAMARA “O republicanismo” dins Fernando ROSAS & Maria Fernanda ROLLO. *História da Primeira República Portuguesa*. Lisboa: Tinta da China, 2009, p.61.

⁴³ Veure: Wolfgang SCHIVELBUSCH, *The culture of Defeat: On National Trauma, Mourning and Recovery*, Nova York, Picador, 2003.

⁴⁴ Vegis José ÁLVAREZ JUNCO, *El falso «problema español»*, “El País”, 21 desembre 1996. URL:

insondable decepció després del “Desastre del ‘98” que va sumir al país en una profunda crisi política, econòmica i moral, els portuguesos tampoc van quedar enrere. Portugal també va tenir el seu “98”, “l’Ultimatum anglès” de 1890. “L’Ultimatum” –recordat així, per antonomàsia i del que parlarem extensament més endavant- va causar una gran commoció nacional, comparable al *shock* del 98 a Espanya.⁴⁵ Les repercussions més importants van ser l’erosió de la Monarquia lusitana, a la qui es feia responsable de la humiliació colonial, i la generació d’una gran onada d’anglofòbia, barrejada amb el desig de regeneració política.⁴⁶ Fins i tot va impactar a Espanya de retruc, abans de la pròpia “crisi espanyola” de l’any 1898.⁴⁷ Espanya i Portugal havien intentat la consolidació de l’estat liberal, van promulgar diverses constitucions, alhora que van procurar mantenir la seva influència en territoris allunyats que havien estat la base dels seus imperis ultramarins.⁴⁸

A finals del segle XIX, Espanya posa fi al seu domini amb la pèrdua definitiva del que restava de l’antic imperi colonial hispà, si bé s’obsessionà amb el Nord d’Àfrica durant bona part del segle següent.⁴⁹ Portugal, en canvi, va conservar gran part de les seves possessions gairebé cent anys més, tot i

http://www.elpais.com/articulo/opinion/falso/problema/espanol/elpepiopi/19961221elpepiopi_3/Tes [consulta el 7 de juliol de 2010].

⁴⁵ Augusto da Costa DIAS, *La crisis de la conciencia pequeño burguesa en Portugal. El nacionalismo literario de la generación de 1890*, Madrid-Barcelona, Ediciones Península, 1966.

⁴⁶ Josep SÁNCHEZ CERVELLÓ, “Portugal ...”, p. 271.

⁴⁷ Pilar VÁZQUEZ CUESTA, *A Espanha ante o “ultimatum”*, Lisboa, Livros Horizonte, 1975.

⁴⁸ António José TELO, “A península no sistema de relações internacionais”, *La Península Ibérica en sus relaciones internacionales. Los 98 ibéricos y el mar. Torre de Tombo (Lisboa) 27-29 de Abril de 1998*, Salamanca, Fundación Tabacalera, 1998, tom 1, pp.50-51.

⁴⁹ Carlos SERRANO, Marie-Claude LÉCUYER, *La Guerre d’Afrique et ses répercussions en Espagne: idéologies et colonialisme en Espagne, 1859-1904*, Paris, Presses Universitaires de France, 1976; Carlos SERRANO, *Final del imperio: España, 1895-1898*, Madrid, Siglo XXI, 1984.

haver estat relegat a l'última fila de les potències europees d'ultramar.⁵⁰ I ha estat el sistema colonial portuguès, sobretot el del segle XIX, el que ha intrigat durant anys a molts historiadors –tal i com ens explica el professor Josep M. Fradera en el seu llibre *Gobernar colonias*- davant la paradoxa que representa la seva llarga duració, fins als anys 70 del segle XX, davant la debilitat econòmica de la seva metròpoli.⁵¹

Tant a Espanya com a Portugal hi hagué intents de regicidi per acabar amb el rei i la institució de la Monarquia durant els primers anys del segle XX. En primer lloc Alfons XIII va patir un atemptat el 30 de maig de 1905 durant un viatge oficial a París. Un any després, el 31 de maig de 1906, el dia del seu casament amb Victòria Eugènia de Battenberg, en patí un altre. Aquest atac terrorista fou perpetrat per l'anarquista sabadellenc Mateu Morral, deixeble de Francesc Ferrer i Guàrdia, fundador de l'Escola Moderna, i cap de turc dels greus fets de l'anomenada *Setmana Tràgica* del juliol de 1909 a Barcelona.⁵² A Ferrer se'l vinculà amb el finançament dels dos intents de regicidi contra Alfons XIII, sense que se'n trobessin proves concloents. Després de la mort de Morral, Ferrer va ser declarat còmplice, detingut i empresonat, i absolt mesos després per falta de proves, com també fou engarjolat el periodista José Nakens acusat d'amagar a Morral en el taller del seu diari.⁵³ Ferrer, després de l'atemptat de 1907, va veure com l'Escola Moderna que havia fundat a Barcelona el 1901 era clausurada per ordre governativa. El 1909, i després dels fets de la *Setmana Tràgica*, Ferrer va ser

⁵⁰ Valentim ALEXANDRE, "A política colonial em finais de Oitocentos. Portugal e a sacritização do Império", *La Península Ibérica en sus relaciones internacionales. Los 98 ibéricos y el mar. Torre de Tombo (Lisboa) 27-29 de Abril de 1998*, Salamanca, Fundación Tabacalera, 1998, tom 1, pp. 76-83.

⁵¹ Josep M. FRADERA, Josep M. *Gobernar Colonias*. Barcelona, Península, 1999, p. 26.

⁵² A l'any 2009 la Universitat Pompeu Fabra coincidint amb el centenari de la *Setmana Tràgica* n'organitzà un col·loqui.

⁵³ José Nakens va ser indultat pel rei Alfons XIII el 7 d'abril de 1908, Fernando SOLDEVILLA, *El año político, 1908*, Madrid, Imprenta de Enrique Fernández de Rojas, 1908, pp. 165-166.

acusat de ser-ne l'instigador de la revolta i se'l condemnà a mort.⁵⁴ L'execució va tenir lloc el dia 13 d'octubre amb una gran repulsa nacional contra el Govern, aleshores presidit pel conservador Antonio Maura. L'afusellament de Ferrer va produir un gran ressò a tot Europa, amb una desmesurada campanya de premsa convertint-se en una *cause célèbre* per a desacreditar a Espanya i el govern reial.⁵⁵ Alfons XIII en veure les airades reaccions, va destituir a Antonio Maura, cap del Govern.

Alfons XIII en va sortir indemne d'ambdós intents de regicidi, així com de la protesta i/o revolta republicana de Barcelona el juliol de 1909. Carles I de Portugal no va córrer la mateixa sort. El dia 1 de febrer de 1908 un atemptat va acabar amb la seva vida i del seu hereu, el príncep reial Lluís Felip de Bragança. L'altre fill, Manuel, va agafar-ne el relleu.⁵⁶ La feblesa de la Monarquia de Manuel II va donar l'oportunitat al moviment republicà de desbancar-la. Una revolta militar el 5 d'octubre de 1910 va acabar amb la Monarquia constitucional i instaurà la República.

⁵⁴ Per seguir els fets de la Setmana Tràgica, vegis: Joaquin ROMERO MAURA, *La Rosa de Fuego. Republicanos y anarquistas: la política de los obreros barceloneses entre el desastre colonial y la Semana Trágica 1899-1909*, Barcelona, Ediciones Grijalbo, 1975; Joaquin ROMERO MAURA, *La romana del diablo. Emsayos sobre la violencia política en España*, Madrid, Marcial Pons, 2000; Josep M. SOLÉ i SABATÉ; Joan VILARROYA i FONT, *L'Exèrcit i Catalunya (1898-1936)*, Barcelona, Llibres de l'Índex, 1990. Darrerament el professor Pere Gabriel ha establert relacions entre diferents conspiracions revolucionàries, organitzades des de Paris, i amb branques peninsulars, Pere GABRIEL, "La construcció de diverses lectures sobre la Setmana Tràgica. Les instàncies anarquistes i anarcosindicalistes de Barcelona i la revolució política", M. Carme JIMÉNEZ; Núria SAUCH (dirs.), *La Setmana Tràgica, motius i fets*, Móra la Nova, Institut Ramon Muntaner, 2010.

⁵⁵ Charles ESDAILE, *La quiebra del liberalismo (1808-1939)*, Barcelona, Crítica, 2001, p. 217.

⁵⁶ Per el tema del regicidi del rei de Portugal es pot consultar: Jorge MORAIS. *Regicídio. A contagem decrescente. Monarquicos, republicanos e carbonários na preparação do atentado de 1 de Fevereiro de 1908*. 2^a ed. Sintra, Zéfiro, 2008 i Mª Alice SAMARA & Rui TAVARES. *O Regicídio*. Lisboa, Tinta-da-China, 2008. Per el regicidi de Carles I de Portugal, dels intents frustrats d'atemptat contra Alfons XIII i l'assassinat de Sidónio Pais, es pot consultar a Eduardo NOBRE. *Duelos & Atentados*. Lisboa, Quimera, 2004.

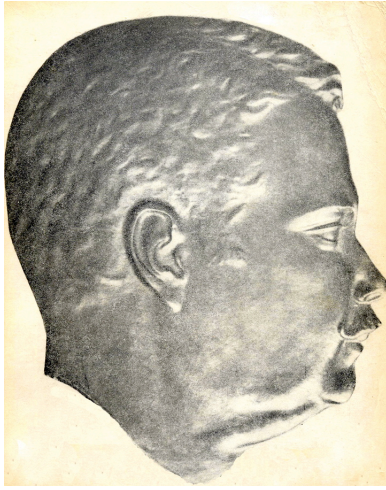

Fig. 1- Perfil del rei Carles I de Portugal extret d'una moneda

PRIMERA PART: MONARQUIA, REVOLUCIÓ I REPÚBLICA A PORTUGAL

1. MONARQUIA DE CARLES I

1.1 Portugal i l'Àfrica 1870-1890

La presència portuguesa a l'Àfrica es remuntava al segle XV, quan empresos per Enric el Navegant, l'impulsor dels descobriments geogràfics base d'Imperi colonial portuguès. Aquesta presència, però, es limitava a la costa, i a finals del segle XIX, el panorama no havia canviat gaire des d'ençà. Els portuguesos havien establert petits assentament per avituallar d'aigua potable i queviures als vaixells que hi recalaven. Alguns d'aquests ports, -Ouidah a l'actual Benin, l'illa de São Tomé o Luanda i Benguela a Angola- tenien certa importància econòmica perquè eren centres de reclutament i d'embarcament d'esclaus cap al Brasil.⁵⁷ El Brasil era “la perla” de l'imperi colonial portuguès. A finals del segle XVIII Portugal havia incrementat les seves exportacions manufacturades, sobretot a la seva colònia americana. Tot i que tenien poc pes econòmic ja que es limitaven a barrets i a teixits de fil i de cotó per a la població esclava i treballadora, eines i claus de ferro i poca cosa més.

⁵⁷ Thomas COLLELO, (ed.) *Angola: A Country Study*. Washington: GPO for the Library of Congress, 1991.

L'interior del continent africà no va començar a explorar-se fins a finals del segle XVIII i el primer terç del segle XIX. S'organitzaren tres expedicions oficials portugueses: les de l'exploració de Kazembe (a l'actual Zàmbia), la realitzada pel governador de *Rios de Sena*, Francisco José de Lacerda (1798-99), la dels *pombeiros*, traficants d'esclaus angolesos al servei de Portugal, Pedro João Baptista i Amáro José (els autors no es posen d'acord amb les dates però aproximadament a principis del vuit-cents) i la de José Correia Monteiro i António Pedroso Gamito (1831-32).⁵⁸

Lacerda, portuguès nascut al Brasil, matemàtic, i antiesclavista convençut, va ser el primer en creure en els beneficis que podria reportar per a l'Àfrica central l'intercanvi comercial amb els europeus. Lacerda va ser un visionari; el 1795 va intuir que els britànics, que havien ocupat Ciutat del Cap fins aleshores en mans dels holandesos, no es conformarien en establir-se a la costa i que la Gran Bretanya penetraria a l'interior del territori africà.⁵⁹ Per tal d'afiançar-se terra endins, Lacerda sortí de Tete (Moçambic) i creuà el continent per arribar a la costa atlàntica, a l'Angola portuguesa. Lacerda va ser el primer europeu en travessar aquesta part del continent.⁶⁰ La primera expedició d'endinsament des de la costa de l'Índic fins a Tete, va ser la dels exploradors *pombeiros*, Pedro João Baptista i Anastásio Francisco, al servei de Portugal.⁶¹ Aquesta aventura va durar anys, des de 1801 a 1814.⁶²

⁵⁸ Ian CUNNISSON, "Kazembe and the Portuguese 1798 -1832", *The Journal of African History*, 1961, 2, 1, pp. 61-76 URL: <http://www.jstor.org/pss/179583> [consulta 12 de maig 2011]; AA.VV., *The lands of Cazembe: Lacerda's journey to Cazembe in 1798*, London, J. Murray for the Royal Geographical Society, 1873; Francisco José de LACERDA, *Diário da Viagem de Moçambique para os rios de Senna*, Lisboa, Imprensa Nacional, 1889; Francisco José de LACERDA, *Travessia de Africa*, Lisboa, Agencia Geral das Colónias, 1935.

⁵⁹ James DUFFY, *Portugal in Africa*, Baltimore, Penguin Books, 1963.

⁶⁰ Philip R. WARHURST, *Anglo-Portuguese Relations in South-Central Africa, 1890-1900*. London, Royal Commonwealth Society, Logman, 1962, p. 1.

⁶¹ Els *pombeiros* eren indígenes que treballaven al servei de Portugal, capturant i comprant esclaus a les tribus de l'interior. Thomas COLLELO, (ed.), *Op.cit.*,

Al continent, l'augment i la millora de la producció havia comportat la inversió en tecnologia. Portugal que no podia mantenir el mateix ritme de creixement de la resta dels països europeus més desenvolupats, no podia invertir, i en poc temps es va veure desplaçada del “Sistema Continental”. Aquest, base de la política exterior de Napoleó, no era res més que la imposició d'un bloqueig econòmic i comercial a la Gran Bretanya decretat el 1806. L'objectiu era d'aïllar-la, gràcies a la prohibició de l'establiment d'intercanvis mercantils amb l'Europa continental. La Gran Bretanya no va desaproveïtar l'ocasió per a utilitzar els ports portuguesos com a trànsit cap als mercats colonials americans. Els conflictes de principis del segle XIX, la invasió francesa de la Península Ibèrica, la fugida de la Cort cap a Brasil amb la ajuda d'Anglaterra (a canvi de no impedir el comerç anglès als ports portuguesos i només gravar les mercaderies amb un 15% del valor declarat), el posterior bloqueig naval de Gran Bretanya pel qual només els vaixells anglesos gaudien del permís d'utilitzar els ports lusitans, i la independència de Brasil de la seva metròpoli a partir dels anys 20 del vuit-cents van fer la resta.⁶³

Amb la pèrdua del Brasil, Portugal va tornar els ulls cap a l'Àfrica. Estava molt estesa entre les elits polítiques portugueses, la convicció que sense “Imperi” el país seria engolit per Espanya. Calia trobar un “nou Brasil” darrera el qual protegir-se de l'amenaça del país veí.⁶⁴ El “nou Brasil” era Àfrica, i tanmateix, el poc desenvolupament de l'economia metropolitana, i la pobresa a nivell de subsistència de les societats africanes que tenien uns límits estructurals molt estrets, feien que l'economia d'auto-suficiència de les

⁶² Els autors no es posen d'acord amb les dates ni amb el nom dels exploradors. No hi ha dubte amb João Pedro Baptista, però el segon *pompeiro* tan se l'anomena com a Amáro José, o com a Anástacio Francisco.

⁶³ Jorge Miguel PEDREIRA, “Obstáculos a la industrialización de Portugal en el siglo XIX” *Revista de Historia Industrial*, 1992, núm. 2, p. 34.

⁶⁴ Valentim ALEXANDRE, “El imperio colonial”, António Costa PINTO (Coord.), *Portugal contemporáneo*, Madrid, Sequitur, 2000, p. 37.

comunitats indígenes no proporcionés un mercat on exportar els productes comercials. Les relacions econòmiques es limitaven a les estrictament de caràcter mercantil, on predominava l'exportació d'una gamma molt reduïda de béns escassament industrials. Els mercats eren locals i era molt poca la població amb poder de compra, doncs no hi havia una mà d'obra assalariada. Alguns dels sectors industrials del Portugal peninsular, com podien ser la pell, el tèxtil llaner o productes més elaborats, no entraven en aquest mercat, i el gruix de les exportacions a les colònies anava destinat a la poca població blanca o "assimilada".⁶⁵ A canvi s'importaven algunes matèries primeres tropicals com les espècies. A finals de segle XIX, Portugal ja havia perdut la seva capacitat d'establir interessants intercanvis amb les seves pròpies colònies. Lisboa i Porto eren els ports metropolitans més importants, sobretot el primer, però no deixaven de ser llocs de pas de les mercaderies estrangeres, més ben dit angleses.

Portugal posseïa encara a finals del segle XIX una vasta talassocràcia. Una part important de l'imperi colonial de Portugal estava a l'Àfrica, i en menor mesura també tenia assentaments al Sud-est asiàtic. La presència portuguesa era costanera, sobretot en el continent africà, que es limitava a alguns assentaments, forts i factories al llarg de tota la costa, però pràcticament no havia penetrat a l'interior del continent. Els territoris que encara restaven sota domini portuguès eren: Damán, Dadra i Nagar Haveli, Diu, Goa, Macao, Macasar i Timor Oriental a l'Àsia, Angola, Cap Verd, Guinea Bissau, Mozambic, Sao Tomé i Príncipe i els protectorats de Cabinda (una de les 18 províncies de l'actual Angola), Ouidah (antic port esclavista a l'actual Benin), Regne del Congo (estat entre l'Oceà Atlàntic i els rius Congo, Kwango i Loje) a l'Àfrica.⁶⁶

⁶⁵ Armando CASTRO, *A economia portuguesa do século XX 1900-1925*, Lisboa, Edições 70, 1973, pp. 212-213.

⁶⁶ Valentim ALEXANDRE, "*El imperio...*", p. 38.

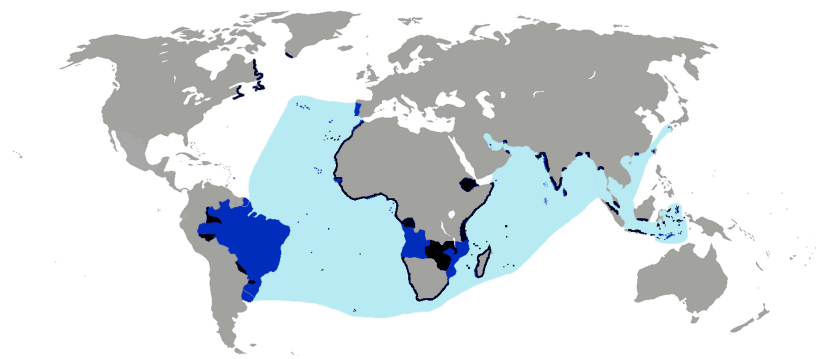

Fig. 2- Mapa de les possessions portugueses a principis del segle XIX, el color més fosc correspon a les zones d'influència o de pretesa ocupació

La consolidació de l'economia de mercat va comportar profundes transformacions econòmiques i tecnològiques durant la segona meitat del segle XIX. Era un moment d'ordre polític estable, lluny de les alteracions viscudes a les dècades anteriors. L'Europa occidental va viure un procés de desenvolupament econòmic del que Portugal no en va restar al marge, encara que el seu ritme de creixement distava molt de la resta de països més desenvolupats.⁶⁷ Intentava seguir el compàs tot i no tenir unes bases prou sòlides i consolidades per a modernitzar la seva economia i fer front als significatius canvis de les seves estructures econòmiques i socials.⁶⁸ Un exemple de l'intent de modernització, en el què aprofundiren una mica més endavant, el trobem a partir de 1851 durant el període anomenat *Regeneração*, quan António Maria Fontes Pereira de Melo, primer ministre d'Obres Públiques de la *Regeneração*, va iniciar un procés de modernització del país. El desenvolupament econòmic vinculat a la Revolució Industrial anava lligat a la idea d'impulsar un projecte imperialista lusità. Va ser un moment que,

⁶⁷ José M. Amado MENDES, "A industrialização em Portugal (2ª. metade do século XIX)", *La sociedad y la economía en la Península Ibérica. Los 98 ibéricos y el mar. Torre de Tombo (Lisboa), 27-29 de Abril de 1998*, Salamanca, Fundación Tabacalera, 1998, tom IV, p. 60.

⁶⁸ PEDREIRA, Jorge Miguel, "Obstáculos a la industrialización de Portugal en el siglo XIX", *Revista de História Industrial*, 1992, núm. 2, pp. 31-61.

l'historiador britànic Eric Hobsbawm ja fa uns anys va anomenar com a “Era de l'imperi”, les emergents potències europees més Estats Units i Japó s'estenien pel món gràcies, en part, al desmembrament dels antics imperis preindustrials, Espanya i Portugal.⁶⁹

Els exploradors portuguesos, que s'havien anticipat mig segle a les expedicions britàniques, van veure com quedaven relegats a un segon pla davant de la coneguda com a “primera” travessia de l'Àfrica austral, de Luanda (Angola) a Quelimane (Moçambic) per part del metge, missioner i explorador escocès, Dr. David Livingston (1813-1873). Entre els anys 1852-1856.⁷⁰ Livingston, que havia anat a l'Àfrica per denunciar i combatre el tràfic àrab d'esclaus negres, es convertí el 1855 en el descobridor de les Cascades Victòria, a la frontera de les actuals Zàmbia i Zimbabwe. El 1872 s'encarregà a Vernon Cameron (1844-??) -tinent de la Marina britànica i viatger escocès- la missió d'anar a la trobada del Dr. Livingston per a ser-ne el seu ajudant. Va partir de la costa swahili (actual Tanzània) i, abans d'arribar a la seva destinació, va saber de la mort del missioner. Cameron, va continuar tanmateix el viatge d'exploració fins a Luanda (Angola) on hi va arribar el 1875. Els britànics no havien estat els primers en arribar als confins del continent negre, però sí que es van convertir en els exploradors més coneguts.

Per la seva banda, els portuguesos van provar d'endinsar-se en el continent, tal i com ja ho havien fet a finals del segle XVIII, encara que de manera una mica anecdòtica. A mitjans dels anys cinquanta del segle XIX, António da Silva Porto, comerciant establert a Angola, va intentar la travessia des de la costa atlàntica a la de l'Índic. No va poder acomplir la missió. Es va veure

⁶⁹ E. J. HOBSBAWM. *La era del imperio (1875-1914)*. Barcelona, Labor, 1989, p.57.

⁷⁰ M. Jesús FERNÁNDEZ GARCÍA. “Viajando por Africa: De Capelo e Invens a Pedro Rosa Mendes”, M. Luísa LEAL (Coord.) *Invitación al viaje*. Mérida, Junta de Extremadura, 2006, p. 285-286.

obligat a abandonar-la en emmalaltir. Sens dubte, l'expedició portuguesa més famosa va ser la promoguda per la *Sociedade de Geografia de Lisboa*, dirigida per Hermenegildo Brito Capelo (1841-1917) -oficial de la Marina portuguesa i explorador, que cartografià el territori entre Angola i Moçambic a la dècada de 1870- i Roberto Ivens (1850-1898) -oficial de la Marina portuguesa, administrador colonial, geògraf i explorador- L'expedició va fer estudis hidrogràfics sobre el riu Zambeze. Ivens el 1885, després de la Conferència de Berlín, i per indicació del rei de Portugal Lluís I, va fer la travessia d'Angola a Moçambic, on una tercera part del territori encara estava per cartografiar. Un altre expedició que val la pena d'esmentar pel seu valor etnogràfic, és la del major Augusto Henrique Dias de Carvalho el 1884. Carvalho emprà quatre anys en cobrir la distància entre Malange (Angola) i Mussumba, capital de l'imperi Lunda (a l'actual República Democràtica del Congo).⁷¹ Carvalho va reunir en vuit volums, els seus registres d'observacions meteorològiques, de flora, de fauna, així com un recull de fotografies.⁷² El resultat final de l'expedició és una completa col·lecció d'etnografia.⁷³

És inqüestionable que els portuguesos havien estat pioners en arribar i explorar aquesta part de l'Àfrica, molt abans que ho fessin els britànics. El colonialisme portuguès era, però, un colonialisme tradicional, basat en la captació i comerç d'esclaus, i que fins aleshores havia desestimat les incursions cap l'interior del territori, preferint els petits assentaments al llarg

⁷¹ Vegis l'exposició virtual de la *Sociedade de Geografia de Lisboa*, URL: <http://socgeografialisboa.pt/projectos/2010/henrique-carvalho/> [consulta 12 de maig 2011]

⁷² Henrique Augusto Dias de CARVALHO, *Ethnographia e História Tradicional dos Povos da Lunda*. Lisboa: Imprensa, 1890.

⁷³ Henrique Augusto Dias de CARVALHO, "Expedição ao Muata Yanvo", *Boletim da Sociedade de Geografia de Lisboa*, 1888, 5, pp. 476-48; João Augusto de Noronha Dias de CARVALHO, *Henrique de Carvalho. Uma vida ao Serviço da Pátria*. Lisboa: Serviços Gráficos da Liga dos Combatentes, 1975; *Catálogo Especial da Sociedade de Geografia de Lisboa*, Lisboa, Imprensa Nacional da Casa da Moeda, 1896.

de la costa. La Gran Bretanya i la resta de països europeus posseïdors d'una economia molt més desenvolupada, buscaven nous mercats i oportunitats de negoci. Darrera de la suposada filantropia civilitzadora i la ciència de britànics, germànics, francesos i belgues, s'hi amagaven obscurs objectius d'exploració econòmica i d'obertura de nous mercats comercials.⁷⁴

L'ambició rei Leopold II dels belgues, en les seves ànsies de participar del pastís africà, havia creat l'*Associació Internacional Africana*. L'Associació tenia per president al propi monarca. Aquest va emular els britànics enviant a Henry M. Stanley, pseudònim de John Rowlands, de viatge de prospecció. Stanley era un periodista i aventurer que s'havia donat a conèixer per les seves exploracions del riu Congo, i de la recerca del Dr. Livingston per l'Àfrica, per iniciativa del *New York Herald*. En els seus relats, l'explorador gal·lès, convertit en publicista nord-americà, va haver de lluitar contra l'exuberant natura. Les cascades i els constants ràpids del cabalós riu aconsellaven seguir una via terrestre pel que es va haver de construir una gran pista, obrint pas per la selva, per a afavorir la penetració dins del territori. Això es va fer amb un gran cost d'efectius, sobretot humans, doncs el clima tropical no afavoria la utilització d'animals de muntura que morien de malalties desconegudes per la seva falta d'aclimatació. Així el transport va haver de fer-se amb portadors humans davant de caníbals hostils, i Stanley no es preocupà gaire del cost humà.⁷⁵

⁷⁴ Adam HOCHSCHILD, *King Leopold's Ghost*, London, Macmillan Publishers, 1998.

⁷⁵ Henry M. STANLEY, *À travers le continent mystérieux: découverte des sources méridionales du Nil, circumnavigation du lac Victoria et du lac Tanganyka, descente du fleuve Livingston ou Congo jusqu'à l'Atlantique... distance parcourue 7158 milles ou 11517 kilomètres*, Paris, Hachette, 1879, 2 vols., i la versió en anglès Henry M. STANLEY, *Through the Dark Continent or the sources of the Nile around the Great Lakes of Equatorial Africa and down the Livingston River to the Atlantic Ocean*, London, G Newnes, 1899, 2 vols.; Adam HOCHSCHILD, *Op. cit.*

Amb l'idealisme ingenu de Livingston i la combinació d'oportunisme salvatge i sentit de la publicitat de Stanley, Leopold II va veure la seva oportunitat. Contractà a Stanley perquè seguís el curs del riu Congo des de l'Atlàntic cap a l'interior, en nom seu, com a president de la seva Associació suposadament filantròpica i anti-esclavista. A despit del seu objectiu idealista, els mètodes de Stanley foren expeditius. Els mètodes emprats per Stanley eren una ignomínia, utilitzava els grillets per a sotmetre a la població indígena. D'aquesta manera els humiliava i subjugava sense necessitat d'un càstig corporal excessiu, però tampoc dubtava a l'hora d'utilitzar les armes de foc. Stanley va ser l'home del rei belga a l'Àfrica Central durant cinc anys, de 1879 a 1884.⁷⁶ Com a tal, es convertí en una figura per a la dreta belga, i per implicació, per a tota la del continent.⁷⁷

L'anomenada “corrida à África” s'havia desfermat a Europa al llarg dels anys setanta.⁷⁸ França havia començat la seva penetració des de nord i des de la costa occidental cap a l'interior. El seu principal objectiu era aconseguir una via ininterrompuda entre el riu Níger i el Nil. França s'interessà per l'exploració de la immensitat del riu Congo. Al servei de França, l'oficial de Marina comte Pierre Savorgnan de Brazza, havia desembarcat a la costa nord del riu i s'endinsà riu amunt. Les incursions de l'italià nacionalitzat francès el 1874, eren una amenaça per Leopold II. Stanley i Brazza es trobaren cara a cara a *Stanley Pool* el juliol de 1881. L'italo-francès havia establert un tractat amb un cap tribal anomenat Makoko. Amb aquest acord, França obtenia el domini sobre una franja de la riba nord del riu Congo. Això anava contra els interessos del rei dels belgues . Per la seva part, Portugal havia rescatat la

⁷⁶ Adam HOCHSCHILD, *Op. cit.*, p. 67.

⁷⁷ Tingué influència sobre Pierre DAYE. Daye fou un dels teòrics preeminents del Reixisme o feixisme belga. El Reixisme belga es fundà el 1930 i es va estendre entre els ambients ultraconservadors catòlics de Valònia.

⁷⁸ “A corrida à Africa” és una expressió portuguesa que significa “la carrera d'Àfrica”

seva vella reclamació del domini d'aquestes terres.⁷⁹ Alemanya tampoc volia quedar-ne al marge. El repartiment d'Àfrica era un assumpte massa llaminer. El 1882 es creà a Frankfurt am Main la *Deutscher Kolonialverein*, una associació per defensar els interessos colonials del nou país. Anys més tard, el 1889, va publicar la seva pròpia revista, *Deutsch Kolonialzeitung*.⁸⁰ Era un intent d'aquesta associació per a afirmar la posició d'Alemanya al mapa d'Àfrica.

A finals de 1884, Gran Bretanya i França van convocar una conferència per a regular el repartiment i explotació territorial de l'Àfrica. El Cancellier alemany Otto von Bismarck, en va ser l'organitzador, escollint Berlin, la capital de la nova potència, com a seu de la reunió. L'anomenada *scramble for Africa* havia començat. A Berlin hi van participar catorze països, entre ells Portugal i Espanya, donat que ambdós hi tenien interessos, i entre els acords presos, hi havia l'establiment de la reclamació de drets sobre un territori.⁸¹ A partir d'aleshores s'havia de fer segons les bases del Dret Internacional i del principi *uti possidetis iure*. Era aquest un principi provinent del Dret Romà pel qual autoritzava a la part bel·ligerant a reclamar el territori que havia adquirit després d'una guerra. Aquest terme històricament s'ha utilitzat per a legitimar conquestes territorials i, en el cas que ens ocupa, consentia als estats europeus la reclamació de la sobirania sobre un territori africà en el que s'hagués establert prèviament una conquesta militar permanent, subscript un tractat amb la població local o que s'hagués exercit el control administratiu i l'explotació econòmica. L'objectiu era evitar la reclamació de drets sobre

⁷⁹ Adam HOCHSCHILD, *Op.cit.*, pp. 70-71.

⁸⁰ *Deutsche Kolonialzeitung: Organ des deutschen Kolonialvereins* revista publicada a Berlin a partir de gener de 1889. Es pot consultar a la següent adreça: URL: <http://www.archive.org/details/deutschekolonial00kologoo> [consulta 14 de maig 2011]

⁸¹ La *Sociedade de Geografia de Lisboa* en la seva pàgina web té un apartat dedicat a la Conferència de Berlin, URL: <http://www.socgeografialisboa.pt/historia/conferencia-de-berlim> [consulta 20 d'octubre 2011]

territoris on no s'hi hagués tingut ni presència, ni possessió anterior. Les conseqüències no es van fer esperar, es va donar el tret de sortida de la carrera desenfrenada i de la competència entre els països europeus per aconseguir territoris africans.

Un dels acords de la Conferència de Berlin va ser la creació de *l'État Indépendent du Congo*. El reconeixement permetria a Leopold II dissoldre l'*Associació Internacional Africana*, promotora de les expedicions de Stanley i pretesament “filantròpica”, donant al monarca belga plena llibertat sobre el domini concedit. Més de tres milions i mig de quilòmetres quadrats van ser concedits a Leopold II dels belgues a títol personal. Un domini colonial extensíssim en mans privades del rei de Bèlgica. Les relacions internacionals del monarca, sobretot amb els Estats Units, amb Bismarck, i la penetració en el territori per part de Stanley, havia donat els seus fruits: aconseguir el reconeixement de la sobirania del territori de l'Àfrica central.⁸² Amb aquesta resolució, Portugal perdia el reconeixement de la seva autoritat sobre els territoris de la desembocadura del riu Congo. Era un reconeixement que havia obtingut per un tractat de febrer de 1884.⁸³ Leopold II en persona, com a *souverain* de l'Estat lliure del Congo, no Bèlgica, passava a ser la quarta força a l'Àfrica, darrera de la Gran Bretanya, França i Alemanya.

⁸² Adam HOCHSCHILD, *Op. cit.*, pp. 75-87.

⁸³ Armando Augusto Gonçalves de Morães e CASTRO, *As colonias na vigencia da Monarquia e da República*, Porto, Companhia Portuguesa Editora, 192?, p. 21.

Fig. 3- En verd les zones amb presència portuguesa al segle XVI

La tradicional rivalitat anglo-francesa del vell colonialisme s'acabava i donava pas a una realitat colonial amb més rivalitat, pluralista i multinacional, situació que va portar a la celebració de la Conferència de Berlin.⁸⁴ Però, segons l'historiador Adam Hochschild, i al contrari de la creença popular, la Conferència de Berlin no se celebrà per a repartir Àfrica entre les potències europees. Els profits que se'n podien obtenir eren massa importants i van caldre molts més tractats per a dividir-los i repartir-los entre tots.⁸⁵

1.2“L'Ultimàtum Anglès i les seves conseqüències

Després de la Conferència de Berlin, Portugal tenia l'obligació internacional d'una ocupació efectiva dels territoris, si és que no es volia veure desbancada per les grans forces europees, en plena expansió colonial, que n'estaven

⁸⁴ Juan José CARRERAS ARES, “El colonialismo de fin de siglo”, *Los 98 Ibéricos y el mar. Torre do Tombo (Lisboa), 27-29 de Abril de 1998. La Península Ibérica en sus relaciones internacionales*, Salamanca, Fundación Tabacalera, 1998, p. 29.

⁸⁵ Armando Augusto Gonçalves de Morães e CASTRO, *Op. cit.*, p. 86.

prenent el relleu davant dels seus propis ulls. Ingènuament creia que li pertanyien, perquè en diferents expedicions que ja hem comentat, havia cartografiat els terrenys i ara en reclamava la seva sobirania, sobretot la dels territoris entre Angola i Moçambic, les actuals Zàmbia i Zimbabwe, emparant-se en els drets històrics. Si no en feia una ocupació efectiva, Portugal no tenia cap dret a reclamar aquestes terres com a seves, ni tampoc a la seva explotació econòmica. Això significava que com a mínim havia de tenir-hi establiments i efectius militars de forma permanent. L'única solució era ocupar el territori amb assentaments de contingents militars. No ho podia fer de cap més manera. Però al contrari de les potències europees, Portugal no disposava ni de la capacitat econòmica, ni de la tecnològica, i molt menys dels recursos humans per a poder-ho fer de forma eficaç.

Les Forces Armades portugueses a finals del segle XIX estaven dividides en dos cossos diferents: l'Exèrcit Metropolità i l'Exèrcit Colonial. Ambdós exèrcits eren antiquats, poc professionals i subordinats a la Corona. Cada un dels exèrcits disposava de quadres diferents, armament autònom i instrucció separada, donades les funcions ben diferents a les que estaven destinats.⁸⁶ La inferioritat era reconeguda per part de Portugal, que per la seva banda tampoc va fer res per a millorar-ne la seva situació. Els responsables militars no van procurar prioritzar la instrucció militar de les tropes, ni modernitzar l'armament o fins i tot fer viable la possibilitat d'augmentar els efectius colonials que aleshores eren totalment insuficients.

Les condicions de l'Exèrcit Colonial portuguès no eren les idònies, al contrari, era el que s'emportava la pitjor part de les Forces Armades. Fins a la Conferència de Berlín, havia estat molt descuidat per part de la metròpoli. N'hi havia prou de creure en els seus drets històrics sobre unes terres que

⁸⁶ José Medeiros FERREIRA, "Mudanças de regime político e Forças Armadas em Portugal: O trânsito da Monarquia para a República", *Nova História*, 1984, desembre, núm. 2, p. 3.

considerava pròpies, no fent falta defensar el territori de les agressions externes. Els desaires soferts per Portugal a l'Àfrica, en part eren conseqüència de l'abandonament i les precàries condicions de les tropes destacades a aquelles colònies.⁸⁷

El gruix dels contingents estava format per soldats de lleva, triats per sorteig, que podien lliurar-se del servei militar pagant una redempció de 150.000 reis, la moneda vigent a Portugal des de 1500 a 1911.⁸⁸ A més del rescat econòmic, també era necessari presentar una persona amb prou recursos econòmics que pogués fer d'avalador en cas que el "redimit" deixés de pagar el dia estipulat.⁸⁹ A la pràctica, l'alt preu que la redempció suposava per als treballadors -fins i tot si s'era fill de vídua o germà d'invàlid i l'únic responsable del manteniment de la família- significava que les classes populars difícilment tenien la possibilitat de lliurar-se de l'acompliment del servei militar. En casos excepcionals, com els esmentats, l'interessat feia la

⁸⁷ Maria CARRILHO. *Forças Armadas e mudança política em Portugal no século vinte. Para uma explicação sociológica do papel dos militares em 5 de outubro de 1910, 28 de maio de 1926 e 25 de abril de 1974*. Tesi doctoral, s.l. Instituto Superior de Ciências do Trabalho e da Empresa, 198??, pp.167-168.

⁸⁸ El réis (o ral portuguès) va desaparèixer amb la instauració de la República que va adoptar la seva pròpia monera, l'escut. S'establí l'equivalent de 100 réis per escut. Avui en dia l'escut de 1911 tindria un valor aproximat de 17,50 €, 1 réis seria aproximadament uns 0,00175€. L'escut es va mantenir molt inestable fins el 1931 quan es decidí adoptar el patró or. Per a seguir l'evolució de l'escut és interessant veure els treballs dels historiadors econòmics portuguesos, Nuno Valeriano i Maria Eugenia Mata, que són els qui tenen les sèries més actualitzades. També es pot trobar informació al Banc de Portugal, URL: <http://www.bportugal.pt/pt-PT/ServicosaoPublico/ArquivoHistorico/Paginas/BancodePortugal.aspx> [consulta 30 d'octubre 2011], i a la Casa de la Moneda, URL: <https://www.incm.pt/site/historia.html> [consulta 30 d'octubre 2011].

⁸⁹ Segons Maria Carrilho, el salari mig d'un treballador rural era de 250-300 reis al dia. Maria CARRILHO. *Op. cit.*, p.155.

instrucció militar a Infanteria almenys durant 100 dies, transcorreguts els quals el jove passava a la segona reserva.⁹⁰

En funció de la manca de recursos, les campanyes militars eren un desastre econòmic, sobretot a Moçambic. Portugal no disposava de la tecnologia que anys més tard va fer possible l'expansió terra endins de manera ràpida i econòmica. L'armament era obsolet i poc efectiu, les conquestes portugueses eren extremadament precàries i el seu poder efectiu molt limitat.⁹¹ Amb aquest condicionants era difícil poder fer una ocupació efectiva indispensable per a exercir la sobirania sobre un territori. L'altra forma de prendre possessió d'unes terres eren les expedicions científiques, però precisaven d'una gran inversió de diners. Els problemes que Portugal va anar trobant per a mantenir el seu imperi africà, demostra amb claredat els problemes de finançament i, potser pitjor, la falta d'una política i d'una estratègia basades en el possible progrés econòmic i social de les terres africanes ocupades.⁹²

Portugal en va sortir malparada de l'encontre de Berlin. Si bé, seguia mantenint els territoris de Cabinda, Guinea, Angola i Moçambic, al continent, i els petits arxipèlags de Cabo Verde i São Tomé a l'Atlàntic, seguirien a les seves mans, també en "perdia" d'altres que passaven a mans de Gran Bretanya, Bèlgica, Alemanya i França. Els exploradors Ivens i Capelo havien creuat l'Àfrica austral de costa a costa. Havien establert tractats amb els líders tribals, però semblava que ara no era suficient per seguir en possessió els territoris que els portuguesos defensaven com a seus.

⁹⁰ Segons el Decret de 24 de desembre de 1901 *Regulamento dos Serviços de Recrutamento do Exército e da Armada*. Art.143. Citat a Maria CARRILHO *Op. cit.*, p. 154.

⁹¹ Gervase CLARENCE-SMITH, *The third Portuguese empire 1825-1975*, Manchester, Manchester University Press, 1985, p. 62.

⁹² Fernando COSTA, *Portugal e a Guerra Anglo-Boer. Política externa e opinião pública (1899-1902)*. Lisboa, Edições Cosmos, 1998, p. 42.

No havia perdut les esperances, encara cobejava per l'obtenció d'un corredor, una llenca de terra de l'Atlàntic a l'Índic.

S'emparava en l'article 12 del Capítol II, dels acords de Berlín, pel qual, en cas de desacord es podia demanar un recurs de mediació entre les parts afectades o un arbitratge en cas de no arribar a un consens. França i el rei de Bèlgica havien obtingut territoris que l'indaven amb l'esfera portuguesa. Portugal i França després de dues conferències, el 1885 i 1886, finalment van signar un tractat. França, que no tenia cap interès en aquests territoris, no va posar cap objecció perquè Portugal obtingués els territoris entre Angola i Moçambic.⁹³

Portugal també va signar un acord amb Alemanya. Aquest va ser més complicat que el que havia signat amb França. No es posaven d'acord on havia de començar la frontera entre Angola i la colònia alemanya de l'Àfrica del Sud-oest. Finalment el tractat es va firmar el dia 30 de desembre de 1886. Segons la Constitució Imperial alemanya no calia ratificar el tractat, només amb l'assentiment de l'Emperador era suficient. A Portugal sí que li calia: l'acord l'havia de ratificar la Cambra dels Diputats. Tot i que era urgent, la situació política de Portugal va fer que no es pogués signar fins al 21 de juny de 1887. S'establí la frontera entre Angola i l'Àfrica del Sud-oest al riu Cunene. A Moçambic era el riu Rovuma la frontera entre la colònia portuguesa i el territori alemany de Tanganika (actual Tanzània).⁹⁴ Tant els francesos com els alemanys no van posar traves perquè Portugal tingués sobirania als territoris que quedaven al mig de les seves dues grans colònies.⁹⁵

⁹³ Charles E. NOWELL, *The Rose-Colored Map. Portugal's attempt to build an African Empire from the Atlantic to the Indian Ocean*. Lisboa, Junta de Investigações Científicas do Ultramar, 1982, p. 127-128.

⁹⁴ Charles E. NOWELL, *Op. cit.*, p. 129-136.

⁹⁵ Rui RAMOS, "A segunda fundação (1890-1926)", José MATTOSO (Dir.), *História de Portugal*, Lisboa, Editorial Estampa, 1993, vol 6, p. 140.

Després de signar els tractats amb França i Alemanya, Portugal havia vist molt limitada en la seva expansió, tant a Angola com a Moçambic. Amb aquestes convencions, quedaven ben clares les demarcacions de cadascú, tot i que encara no s'havia arribat a un acord definitiu per a l'establiment de la frontera entre Moçambic i Tanganika. Fins aleshores, els diferents països europeus amb presència a l'Àfrica austral, s'havien expandit pels amplis horitzons sense haver de prendre massa precaucions per si es trepitjava terra d'altri. Després de la Conferència de Berlín, Portugal es va convertir en l'únic país participant que en sortí més o menys perjudicat. Si bé les seves possessions africanes seguien sent extensíssimes, la no ocupació efectiva de les terres que considerava seves, va fer que perdés la jurisdicció sobre la meitat dels territoris que considerava que estaven sota el seu domini i que ara reclamava. Pels acords presos, havia quedat invalidat el tractat firmat a principis de 1884 entre Portugal i la Gran Bretanya, on després de molts anys de disputes amb els anglesos, aquests reconeixien finalment els drets dels portuguesos sobre determinats territoris.⁹⁶ La propaganda republicana va aprofitar el fracàs de la diplomàcia lusitana a Berlín per a capitalitzar el sentiment de desengany i d'humiliació nacional i per atraure simpaties cap a la seva causa.

El ministre de Marina i Ultramar en el Govern del progressista José Luciano, era Henrique de Barros Gomes, el fill de Bernardino António Gomes. El pare del ministre, metge de professió i introductor del cloroform a Portugal, era qui havia nomenat a Hermenegildo Capelo per a la primera expedició científica portuguesa i també havia estat l'assessor de la d'Alexandre de Serpa Pinto, que ja s'ha comentat abans. El ministre, a l'igual que el seu pare, sentia fascinació per les aventures africanes, sent un dels membres fundadors de la *Sociedade de Geografia de Lisboa*. Barros Gomes representava tot el contrari del què havia estat el seu predecessor en el càrrec, Andrade Corvo. Aquest,

⁹⁶ James DUFFY, *Op. cit.*, pp. 110-111.

s'havia mostrat molt crític al *lobby* colonial “os sonhadores de impérios sem limites” que tenien la pretensió de crear un “nou Brasil” en terres africanes.⁹⁷ La política en qüestió colonial de Barros Gomes estava a les antípodes de la de l'anterior ministre.

El polític progressista Barros Gomes havia estat qui va portar les negociacions per a signar el tractat amb Alemanya. La seva signatura i el clar domini de Bismarck durant la Conferència de Berlín, van donar la falsa il·lusió que el poder i la influència anglesa estaven en decadència.⁹⁸ Possiblement per això, Barros Gomes va preparar un llibre blanc on hi va recollir tots els informes i els acords presos durant la negociació. I entre la documentació també hi va incloure dos mapes d'Àfrica. En aquests mapes es mostraven pintades de color rosa, les zones d'influència i/o de desitjada expansió, en definitiva, les terres que reclamava Portugal. Principalment eren tots els territoris entre Angola i Moçambic, de l'Atlàntic a l'Índic. En el primer s'hi havia dibuixat el territori tal i com havia quedat després del tractat amb França. El segon, era el mapa resultant de l'acord amb Alemanya. El *Mapa-Cor-de-Rosa*, mapa de color de rosa, a més de les àrees preteses per Portugal pintades d'aquest color, també s'hi havien pintat de blau les possessions britàniques, en marró les alemanyes, en verd les franceses, i en groc les de l'Estat Lliure del Congo. Les àrees en blanc corresponien als territoris no reclamats per ningú.⁹⁹ El *Mapa-Cor-de-Rosa* es publicà el 1887.¹⁰⁰

⁹⁷ Fernando COSTA, *Op.cit.*, p. 52.

⁹⁸ R. J. HAMMOND, *Portugal and Africa 1815-1910*, Stanford, Stanford University Press, 1966, p. 100.

⁹⁹ Charles E. NOWELL, *Op. cit.*, p. 136.

¹⁰⁰ La Sociedade de Geografia de Lisboa, en la seva pàgina web té un apartat dedicat a la Conferència de Berlín, on es pot veure l'autèntic *Mapa-Cor-de-Rosa*, URL: <http://www.socgeografialisboa.pt/historia/conferencia-de-berlim> [consulta 20 d'octubre 2011]

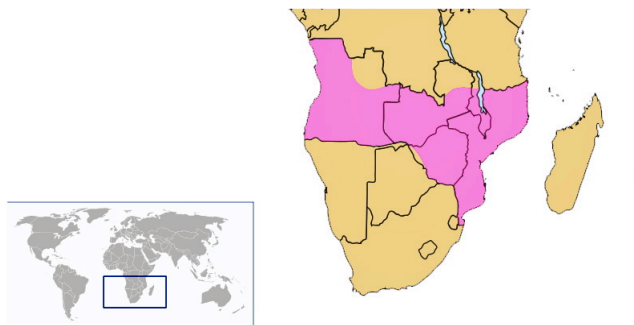

Fig. 4- Mapa dels territoris de l'Àfrica austral reclamats per Portugal pintats de color rosa

El *Mapa-Cor-de-Rosa* era l'últim intent de reivindicació dels drets històrics i representava de manera gràfica, l'esperança d'aconseguir el corredor entre Angola i Moçambic. Però, les pretensions portugueses topaven de front amb dos gran reptes: per una banda la mala fama de Portugal com a potència colonitzadora, i per l'altra la interferència directa en els projectes de l'empresari, colonitzador i polític britànic, Cecil Rhodes, que aspirava a la creació d'un eix El Cap-El Caire. Els projectes megalòmans topaven amb les ambicions imperialistes britàniques.¹⁰¹ El pitjor de tot era que Portugal no se n'havia adonat de la poca reputació que gaudia com a nació civilitzadora entre la influent opinió pública anglesa.¹⁰² Tot i així, encara va poder conservar Moçambic sota el seu domini. Rhodes no en tenia prou amb el control del vast territori entre Angola i Moçambic, volia una sortida a l'Índic, amb l'evident perjudici que suposava per als portuguesos. Finalment, Robert Gascoyne-Cecil, marquès de Salisbury i cap del Foreign Office, no va acceptar les condicions que demanava Rhodes i deixà Moçambic en mans portugueses.¹⁰³

¹⁰¹ Charles E. NOWELL, *Op. cit.*

¹⁰² James DUFFY, *Op. cit.*, p. 113.

¹⁰³ Philip R. WARHURST, *Op. cit.*

Els esforços desesperats de Barros Gomes i la diplomàcia portuguesa per a reclamar el que considerava seu, fracassaren. Amb la publicació del *Mapa-cor-de-rosa*, Barros Gomes creia que posava sobre la taula l'objecte de les negociacions amb Anglaterra, i que seria d'ajuda per a unes relacions més fluïdes, doncs quedava molt clar quines eren les seves reivindicacions. Anglaterra no es feu enrere. Els acords presos a la Conferència de Berlín eren molts clars: els drets d'ocupació efectiva passaven per sobre dels drets històrics. A la pràctica significava que els portuguesos no hi tenien dret. Portugal insistia que, ni França, ni Alemanya, ni l'Estat Lliure del Congo i inclús la pròpia Gran Bretanya, no havien ocupat la totalitat de les terres concedides. Barros Gomes feia referència a antics tractats signats amb caps tribals, a les expedicions de prospecció, als missioners, als comerciants i viatges científics per justificar la presència portuguesa.¹⁰⁴ Portugal no se n'havia adonat, perquè pensava que Gran Bretanya era la seva aliada, però va quedar atrapada en una teranyina de relacions de subordinació a l'imperialisme anglès, amb l'argument que les regles del joc havien canviat a l'Àfrica. Els britànics parlaven de “progrés” per eradicar per sempre més les pretensions portugueses.¹⁰⁵ D'aquesta manera és com es van frustrar les seves pretensions d'expandir-se a l'Àfrica austral, veien amb impotència com es desdibuixava i descoloria el *Mapa-Cor-de-Rosa*. El portuguès havia estat junt amb l'espanyol, el primer imperi colonial, amb possessions a quatre continents.¹⁰⁶ Uns anys després, Espanya va perdre les seves principals colònies a ultramar, Cuba, Puerto Rico i Filipines al ser derrotada per una nova potència emergent, els Estats Units d'Amèrica.

¹⁰⁴ Segons João Chagas i l'ex-tinent Coelho, Barros Gomes no estava a l'alçada. No tenia habilitat com a diplomàtic i el culpen del fracàs de les negociacions amb la Gran Bretanya. Vegis: João CHAGAS, ex-Tenente COELHO, *História da Revolta do Porto de 31 de Janeiro de 1891. (Depoimento de dois complices)*, Lisboa, Empresa Democrática de Portugal, 1901.

¹⁰⁵ James DUFFY, *Op. cit.*, p. 114.

¹⁰⁶ Pedro Tavares de ALMEIDA, Paulo Silveira de SOUSA, “Ruling the Empire: The Portuguese Colonial Office (1820s-1926)”, *Revista de História das Ideias*, vol. 27, 2006, p. 137.

Resumint, Portugal reclamava molt però alhora no feia efectiva l'ocupació de les seves colònies africanes. No tenia capacitat per enfrontar-se amb els seus competidors. Davant de la passivitat lusitana, el Govern anglès de Lord Salisbury va enviar un ultimàtum a Lisboa el dia 11 de gener de 1890. El problema no era de passivitat sinó que Portugal no comptava amb els recursos suficients per fer una ocupació efectiva d'aquests territoris. Volia seguir amb les d'expedicions científiques, però per falta de diners els ajornaments van ser freqüents. El 1889 es preparà una expedició, però aleshores Cecil Rhodes ja havia obtingut la seva concessió, la futura Rhodèsia. Les expedicions portugueses realitzades a destemps són les que van desencadenar incidents que van acabar amb "l'Ultimàtum anglès" pel qual convidà a Portugal a abandonar la zona que no li corresponia per no haver-ne fet una ocupació efectiva.¹⁰⁷ L'expedició motiu de discòrdia era la comandada per l'antic explorador i aleshores governador de Moçambic, Alexandre de Serpa Pinto, que intentava pujar el riu Chire en direcció al llac Niassa.¹⁰⁸

Va ser el *cop de gràcia* definitiu pel qual Gran Bretanya exigí a Portugal, enmig d'una profunda crisi econòmica, la renúncia dels territoris africans compresos entre Angola i Moçambic. El tractat va ser signat, el 20 d'agost de 1890 a Londres, per Salisbury, i pel delegat portuguès, Barjona de Freitas. Es van fixar les fronteres que delimitaven Moçambic; aleshores el governador de Lourenço Marques era el capità Joaquim Mouzinho de Albuquerque.¹⁰⁹ Mouzinho, oficial de cavalleria i *africanista*, destacarà uns anys més tard per les seves campanyes colonials contra les rebel·lions indígenes al Sud de Moçambic per la captura i empresonament a les Açores de l'últim i corpulent emperador de Gaza (Moçambic) Gungunhana el 1895. Don Carlos va

¹⁰⁷ António José TELO, "A Península ...", p. 57.

¹⁰⁸ Valentim ALEXANDRE, "A política colonial...", p. 69.

¹⁰⁹ General Ferrerira MARTINS, *Mouzinho*, Lisboa, Edições Sopena, s.a.

nomenar governador-general de Moçambic a Mouzinho, en substitució de Ennes, donat que va creure que era el més indicat per a pacificar la zona, tot i que Mouzinho no tenia suficient rang militar per ser nomenat per aquest càrrec. “Assim o grande Soberano pode e deve ser considerado como o primeiro grande constructor do moderno Portugal Ultramarino”.¹¹⁰

Mouzinho de Albuquerque es convertí en l'heroi nacional, la seva figura llarga i esprimatxada, vestida de militar, amb la gorra lleugerament inclinada, el van fer tan popular com un temps abans ho havia estat el general Boulanger a França. George Boulanger, militar i polític francès havia participat en les campanyes colonials franceses a la Conxinxina durant el Segon Imperi francès. Defensor de Paris el 1870, va participar activament en la repressió de la Comuna de Paris el 1871. El 1886 va ser Ministre de Defensa del Govern de Clemenceau, sent molt popular per les reformes que va introduir en l'Exèrcit; permís per lluir barba, servei militar obligatori pels capellans, supressió de la redempció per eludir-lo... però, la popularitat li va venir sobretot del seu *chovinisme* i dels discursos nacionalistes que pronuncià en una França traumatitzada per la pèrdua d'Alsàcia i Lorena a mans d'Alemanya. Dos anys més tard va caure en desgracia posant fi a la seva vida el 1891 davant de la tomba de la seva amant.

Mouzinho representava, com ho havia fet Boulanger, l'esperança i el símbol màxim de la reacció portuguesa davant de les amenaces de les grans potències europees d'arrabassar els territoris africans amb presència portuguesa. En oposició a la seva estilitzada figura, la de l'emperador capturat, humiliat i sotmès, Gungunhana, home d'una gran corpulència física i que els portuguesos tenien com a monstre. Per a demostrar la gesta de Mouzinho, Gungunhana va ser portat presoner a Lisboa on se'l va exhibir

¹¹⁰ Oscar PAXECO, *El-Rei D. Carlos. O grande caluniado*, Lisboa, [s.n.], 1963, p. 166.

com si fos una bèstia. Mouzinho va entrar a la galeria dels gran herois portuguesos per haver gosat avançar contra els elements fins arribar a Chaimite, capturar a l'ogre-cap-tribal i humiliar-lo davant dels seus súbdits.¹¹¹ Portugal no podia competir contra el poder de la Gran Bretanya, però sí que podia fer-ho amb l'imperi de Gungunhana.

Però Mouzinho, amb l'exercici d'una autoritat molt superior a la que el seu rang militar, cap d'esquadró, li atorgava, encarnava la visió més endarrerida de la colonització i "civilització". Volia concretar un gran projecte colonial i el Govern, enmig d'una greu crisi econòmica, era incapaç d'accedir a les seves pretensions. Una petita part de l'opinió pública reprovava l'aventura colonial, molt costosa per a les arques alhora que inútil, però per a la majoria de la població, Mouzinho era el gran heroi.¹¹² Altres herois nacionals, a l'igual que Mouzinho, pertanyien a la generació de 1895, com per exemple António Enes, Henrique Paiva Couceiro, Aires de Ornelas, Eduardo da Costa, entre d'altres.¹¹³ Tots prendran protagonisme dins de la política portuguesa durant les primeres dècades del segle XX, però en la seva etapa colonial van representar els ideòlegs de la política colonial portuguesa que, inspirada en el "darwinisme social", justificava l'ús de la força sobre les races considerades "endarrerides" i "inferiors". L'ocupació territorial havia de fer-se amb mètodes expeditius, i amb l'aplicació de durs càstigs en cas de resistència.¹¹⁴

¹¹¹ Isabel Castro HENRIQUES, "A (falsa) passagem do escravo a indígena", Sérgio Campos MATOS (Coord.), *Crises em Portugal nos séculos XIX e XX. Actas do Seminário organizado pelo Centro de História da Universidade de Lisboa, 6 e 7 de Dezembro de 2001*, Lisboa, Centro de História da Universidade de Lisboa, 2002, pp. 90-93.

¹¹² Jean PAILLER, *D. Carlos I Rei de Portugal. Destino maldito de um rei sacrificado*, Lisboa, Bertrand Editora, 2002, p. 108.

¹¹³ El 1895 Henrique de Paiva Couceiro va demanar permís a l'Exèrcit, per anar a lluitar en l'Exèrcit espanyol durant la guerra de Melilla. Una visió sobre el conflicte de Melilla des del republicanisme federal: Josep PICH i MITJANA, *Francesc Pi y Margall y la crisis de Melilla de 1893-1894*, Barcelona, Edicions Bellaterra, 2008.

¹¹⁴ Valentim ALEXANDRE, "El imperio...", pp. 38-39.

Els tractats signats amb la Gran Bretanya, un el 1890 i l'altre el 1899 van acabar de definir les seves fronteres africanes. Malgrat que Portugal havia sigut la gran perjudicada, seguia posseint immensos territoris a l'Àfrica i també importants possessions a l'Àsia. No era només una derrota, era un fort cop moral, una humiliació a la que es va veure sotmesa per part del seu suposat aliat anglès i que va comportar un gran ressentiment, no només vers a Gran Bretanya, sinó també per a la resta dels països europeus amb interessos a l'Àfrica, com Alemanya que no van fer res per impedir que les pretensions britàniques es materialitzessin. El poder de Portugal com a potència colonial havia quedat en entredit, i havia demostrat a Don Carlos els punts dèbils del seu règim i la mediocritat dels polítics.¹¹⁵

La humiliació que representà per a Portugal “l'Ultimatum anglès” va tenir les seves conseqüències. No només va erosionar a la institució monàrquica fins al punt de fer esclatar una revolta republicana a Porto i dividir l'opinió pública, sinó que també va causar estralls entre els estaments militars. “L'Ultimatum” va provocar una gran onada d'indignació popular per la traïció rebuda per part de la seva tradicional aliada, Anglaterra. L'onada de nacionalisme anglofòbic es posa de manifest en aquests versos de Guerra Junqueiro:

*Ó cínica Inglaterra, o bêbeda impudente
Que tens levado, tu ao negro e à escrividão
Chitas e hipocresia, evangelho e aguardente,
Repartindo por todo o Escuro Continente
A mortalha de Cristo em tangas de algadão...*¹¹⁶

¹¹⁵ Jean PAILLER, *Op.cit.*, p. 95; Adam HOCHSCHILD, *Op. cit.*

¹¹⁶ Abílio Guerra JUNQUEIRO, *Finis Patriae* (1890), reproduït a : Josep SÁNCHEZ CERVELLO, “El nacionalismo...”, p. 243.

El descontentament de la població anava dirigida contra el Govern, els partits dinàstics i sobretot contra el rei portuguès que s'hi veié implicat. Les greus conseqüències no es van fer esperar. Van tenir molt ressò en la població urbana que era la més durament afectada per la crisi. La greu situació erosionava i desprestigiava a les institucions i provocava una inestabilitat del Govern gairebé de manera permanent. A les fonts lusitanes, principalment les republicanes, es parla molt de com l'intolerable *desafiament* anglès havia provocat un sentiment de revolta i d'exacerbació del nacionalisme ferit dels portuguesos.¹¹⁷ En termes del balanç internacional de forces, la noció de que l'Imperi Britànic desafies a Portugal era del tot ridícula.¹¹⁸ La veritat és que els britànics no se n'adonaren gaire, i la família reial anglesa va seguir amb l'amistat amb els monarques lusitans que havia començat en els funerals de la reina Victòria.¹¹⁹ El monarca britànic va honrar al portuguès quan a l'abril de 1903 va visitar diferents països començant per Portugal, sent el primer viatge d'estat a l'estranger d'Eduard VII.¹²⁰ L'organitzador havia estat l'ambaixador portuguès a Londres, el marquès de Soveral, "friend and confidant" del monarca britànic.¹²¹ Soveral va ser la primera persona amb qui el rei va consultar en referència a aquest viatge, i possiblement el periple reial va començar a Lisboa a instàncies de

¹¹⁷ Joaquim Manuel Croca CAEIRO, *Os militares no poder. Uma análise histórico-política do liberalismo à revisaõ constitucional de 1959*. Lisboa, Huguin, 1997, p. 62.

¹¹⁸ És interessant veure la visió anglesa. La reacció portuguesa és qualificada de ridícula i de desproporcionada, R. J. HAMMOND, *Op. cit.*

¹¹⁹ TORRE, Hipólito de la, "A I República e a Espanha", Filipe Ribeiro de MENESES; Pedro Aires OLIVEIRA, *A Ia. República portuguesa. Diplomacia, guerra e império*, Lisboa, Tinta da China, 2011, p. 111.

¹²⁰ Richard HOUGH, *Edward and Alexandra, their private and public lives*, London, Hodder & Stoughton, 1992, p. 1.903.

¹²¹ Virginia COWLES, *Edward VII and his circle*, London, Hamish Hamilton, 1956, p. 261.

l'ambaixador portuguès.¹²² El novembre de 1904 Carlos I va viatjar a Londres per a tornar la visita.¹²³

Però, malgrat les bones relacions històriques entre les dues famílies reials, i que com ja hem vist no es van veure pertorbades, i en tot cas millorades gràcies a les grans dots diplomàtiques de Soveral, el cert és que “l’Últimatum” no va arribar a desfermar una revolució nacional redemptora fruit de la cruel desil·lusió. La desmesurada reacció, segons l’historiador portuguès Valentim Alexandre, no té altra explicació que el sorgiment a mitjans de la dècada dels 70, d’un nacionalisme imperialista, de base popular, que marcarà la política nacional dels propers anys.¹²⁴ El nacionalisme portuguès, és segons l’historiador Josep Sánchez Cervelló, un dels més coherents i efectius.¹²⁵ Aquesta coherència i efectivitat, unides al dolor que va provocar la “victimització”, va contribuir al reforçament del nacionalisme imperialista que va fer aflorar apassionades manifestacions patriòtiques, desfermant-se un sentiment antibritànic –el periodista António Gomes Leal va escriure *Troça de Inglaterra-* i, molt més important, antimonàrquic.¹²⁶ Les mostres de ràbia, repulsa i indignació eren una constant en qualsevol situació quotidiana durant els primers mesos de 1890; al teatre São Carlos de Lisboa s’interrompia l’espectacle; la *Sociedade de Geografia de Lisboa*, impulsora de les

¹²² Simon HEFFER, *Power and Place. The political consequences of King Edward VII*, London, Weidenfeld & Nicolson, 1998, p. 155.

¹²³ TORRE, Hipólito de la, “A I República...”, p. 111. Vegis el reportatge sobre la visita reial a la *Ilustração Portuguesa*, 21 de novembre 1904, pp. 34-37, URL: http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/IlustracaoPort/1904/N55/N55_master/N55.pdf [consulta 29 d’octubre]

¹²⁴ Valentim ALEXANDRE, “A política colonial ...”, p. 71.

¹²⁵ SÁNCHEZ CERVELLÓ, “El nacionalismo portugués”, *Los 98 Ibéricos y el mar, La Península Ibérica en sus relaciones internacionales*, Salamanca, Fundación Tabacalera, 1998, p. 233.

¹²⁶ Antonio MORALES MOYA, “Los fines de siglo en Portugal y en España. Perspectiva comparada”, *Los 98 Ibéricos y el mar, La Península Ibérica en sus relaciones internacionales*, Salamanca, Fundación Tabacalera, 1998, tom. I, p. 18.

expedicions africanes, feia arribar la seva protesta a les societats homologues europees; i l'estàtua de Luis de Camões se la vestia amb un crespó negre i se li penjava el següent cartell amb l'advertiment per qui el volgués retirar:

*Este crepes que envolvem a alma da patria, são entregues ao respeito e guarda do povo, da mocidade academica, do exercito e da arma nacional. Quem os arrancar, ou mandar arrancar, é o ultimo dos covardes, vendido á Inglaterra.*¹²⁷

Aprofitant l'ambient de patriotisme, el compositor Alfredo Keil va compondre un himne, *A Portuguesa*. L'oficial de l'Armada, actor dramàtic i poeta, Henrique Lopes de Mendonça, li posà lletra. El resultat va ser un text de caràcter patriòtic sense cap referència a la República, ni a la democràcia, tot i les seves similituds amb *La Marseillaise*. La presentació oficial d'aquest himne es va fer en un concert imbuït de patriotisme al Teatro São Carlos de Lisboa el dia 29 de març de 1890. L'himne es va difondre de manera molt ràpida, adoptant-se popularment com un cant nacional.

Durant les protestes que seguiren al dia 11 de gener de 1890 s'havia vist a la soldadesca protestant conjuntament amb el poble, barrejats en les nombroses manifestacions que van tenir lloc al llarg de tot el país. Per altra banda, "L'Ultimatum" de la Gran Bretanya havia aconseguit aglutinar els republicans portuguesos i posar-los en estat d'alerta. Els republicans havien trobat en el nacionalisme patriòtic un element per a mobilitzar a la població. Ja ho havien constatat, i posat en pràctica, deu anys abans quan van poder reunir més de 5.000 persones a Lisboa davant de l'Assembleia Nacional per a protestar, i intentar impedir que la Camara dels Pars ratifiqués el Tractat de Lourenço Marques.¹²⁸ La conjuntura que es donava a principis de 1890 els

¹²⁷ João CHAGAS, ex-Tenente COELHO, *Op.cit.*, p. 13.

¹²⁸ Diego PALACIOS CEREZALES, *Estado, régimen y orden público en el Portugal contemporáneo (1834-2000)*, Tesis Doctoral, Madrid, Universidad

era favorable. Va ser el moment en què la propaganda republicana se li va obrir la possibilitat d'aprofitar qualsevol excusa. Veus com la del republicà Basílio Teles, que públicament es manifestà a favor d'una guerra contra Anglaterra abans que patir una humiliació, va arrencar certes simpaties, però cap sector amb pes dins de la societat, en un exercici de realisme, se'l va prendre seriosament.¹²⁹

Realment la resposta havia estat magnificada. Però el fet no era més greu d'altres semblants viscuts per Portugal durant el segle XIX, com per exemple l'anomenat *bill de Palmerston* el 1839 que donava permís a la Marina anglesa per enfonsar els vaixells portuguesos sospitosos de traficant amb esclaus.¹³⁰ Però el 1890 el sentiment general era que Portugal quedava exclosa de l'Àfrica central, alhora que es veia amenaçada per un possible acord anglo-alemany que podria acabar, i de manera definitiva, amb la presència portuguesa a l'Àfrica.¹³¹ Aquesta propaganda màrtir de nacionalisme patriòtic podria ser comparable amb l'exercida per altres països, com per exemple França, davant de la pèrdua d'Alsàcia i Lorena a mans d'Alemanya. Les fronteres del Portugal continental estaven ben definides i no hi havia territoris en joc, com passava entre França i Alemanya, per això les vastes terres enmig d'Angola i Moçambic es van convertir en *l'Alsàcia-Lorena* de Portugal.¹³²

Complutense de Madrid, 2008, pp. 227-228. URL: <http://eprints.ucm.es/8075/2/T30384.pdf> [consulta 19 de juny 2011]

¹²⁹ António José TELO, "A Península ...", p. 59.

¹³⁰ Valentim ALEXANDRE, "A política...", p. 71.

¹³¹ Enric UCELAY-Da CAL, "¿Cómo convertir a los perdedores en ganadores? Un ensayo sobre la proyección finisecular de identidades en los países menos industrializados", Los 98 Ibéricos y el mar, *La cultura en la Península Ibérica*, Salamanca, Fundación Tabacalera, tom II, p. 169.

¹³² Wolfgang SCHIVELBUSH, *The culture of Defeat. On National Trauma, Mourning and Recovery*, London, Granta Books, 2003.

Fig. 5- Mapa de Portugal

El 1891 va esclatar una revolta republicana a Porto encapçalada per un grup de militars. Per al periodista republicà João Chagas i l'ex-tinent Coelho, el conflicte anglo-portuguès era l'única causa d'aquesta insurrecció.¹³³ Davant dels esdeveniments de 1890, l'Exèrcit s'havia sentit bandejat i menystingut. Havia vist –sempre des del punt de vista de la interessada versió de l'exaltació nacionalista- com els polítics ineptes havien permès que s'humiliés a la nació sense que ells hi poguessin fer res per a impedir-ho. L'ofici del militar era el combat, i de cop i volta s'havien trobat sense feina. Aquest sentiment d'impotència va ser el motor que donà els primers impulsos cap a la rebel·lió. Com la majoria de la població, l'Exèrcit reclamava un desgreuge. Si en un primer moment s'havien vist els soldats barrejats amb la resta de la població en les manifestacions populars de rebuig, els oficials es pronunciaven sense embuts en llocs públics contra la política del Govern.¹³⁴ L'acostament dels militars de la guarnició de Porto cap a les posicions

¹³³ João CHAGAS, ex-Tenente COELHO, *Op. cit.*, p. 1.

¹³⁴ *Ibid.*, p. 30.

republicanes va començar tímidament a l'agost de 1890. Era un grup petit de joves, cadets en la seva majoria, que s'anà ampliant.¹³⁵

Segons l'historiador espanyol Jesús Pabón, João Chagas, Santos Cardoso, Ferreria dos Santos i l'actor Verdial, van fer una activa propaganda entre els sergents de la guarnició. A la matinada del 31 de gener de 1891 les tropes insurgents van hissar una bandera republicana a l'edifici de la Cambra Municipal de Porto. *A Portuguesa* es va cantar com a himne durant l'aixecament. La falta de comandament i la confusió de la tropa davant dels primers trets de la Guàrdia Municipal van ser suficients per acabar amb la revolta. El moviment militar senzillament havia estat prematur.¹³⁶ No hi ha dubte que la revolta comptava amb el suport d'elements republicans, com João Chagas o Basílio Teles, per posar algun exemple, però el Partit Republicà Portuguès, no tenia ni dirigents, ni militants en les seves files.¹³⁷ La desaprovació general del moviment va comportar que els republicans donessin poques mostres de solidaritat amb els revoltats.¹³⁸ Però l'any 1891, va proporcionar més elements que donaven aire i esperances als republicans. El 28 de maig finalment es signava el Tractat de Lisboa pel qual Portugal cedia vastos territoris africans a la Gran Bretanya; d'aquesta manera Portugal "pagava" pel suport rebut de Gran Bretanya davant dels interessos d'Espanya i sobretot de França a principis del segle XIX.

Arrel de la revolta de Porto es van suspendre les garanties constitucionals i es va entregar l'autoritat a un governador militar. En els últims seixanta anys de la Monarquia constitucional (1851-1910), les garanties només van ser suspeses dues vegades, el 1862 arrel del pronunciament d'un regiment

¹³⁵ *Ibid*, pp. 50-54.

¹³⁶ Jesús PABÓN. *La revolución portuguesa. (De Don Carlos a Sidonio Paes)*. Madrid: Espasa-Calpe, 1941, pp. 24-25, vol I.

¹³⁷ Rui RAMOS, "A segunda fundação...", p.155.

¹³⁸ Joaquim Veríssimo SERRÃO, *História de Portugal (1890-1910)*, s.l., 1988, p. 35.

d'infanteria a Braga com a conseqüència d'un motí anti-fiscal i després dels aldarulls de Porto.¹³⁹ La suspensió de les garanties suposava la prohibició de tota manifestació pública de suport als revoltats que havien estat presos. Es van formar tribunals militars per a jutjar als detinguts. La revolta de Porto no tingué ressò a la resta del país, tot va ser massa ràpid i s'havia actuat sense cap tipus de planificació. Les garanties van romandre suspeses durant dos mesos, però la suspensió només afectà a la circumscripció de Porto.¹⁴⁰ No va anar més enllà. A nivell de tot el país es va prohibir l'himne *A Portuguesa*, que va seguir prohibit mentre durà la Monarquia, però tot i la seva prohibició, sovint era cantat junt amb *La Marsellesa* com a cant a la llibertat. Un cop dominat el sollevament, el Govern va actuar amb mà dura contra els insurgents, alhora que benivolent amb els qui s'havien mantingut fidels a les forces governamentals.¹⁴¹

Tot i el fracàs inicial que suposà la proclamació de l'efímera República a Porto el 1891, no hi ha dubte que va representar la primera pedra dels fonaments de la futura I República portuguesa. Els militars derrotats a Porto no van ser del tot vençuts, almenys en l'esperit. Era senzill seguir adoctrinant ideològicament des de les societats secretes pro-republicanes, com veurem més endavant, mentre rebien la seva instrucció militar.¹⁴² La llavor que havia de fructificar el 5 d'octubre de 1910 s'havia plantat als anys 90 del segle XIX; la humiliació que representà "l'Ultimatum anglès", les ànsies d'expansió colonial frustrades, el malestar dels militars, la profunda crisi econòmica que vivia el país, la introducció de les idees republicanes i anarquistes des d'Espanya, juntament amb la debilitat de la Monarquia amb Carles I al front - que va quedar molt desprestigiada- en varen ser la causa.

¹³⁹ Diego PALACIOS CEREZALES "O princípio de autoridade e os motins antifiscais de 1862", *Análise Social*, vol. XLII, núm.182, 2007, 35-53.

¹⁴⁰ Diego PALACIOS CEREZALES, *Estado, régimen...*, pp. 278-27. URL: <http://eprints.ucm.es/8075/2/T30384.pdf> [consulta 9 de mai 2011]

¹⁴¹ Joaquim Manuel Croca CAEIRO, *Op. cit.*, p. 68.

¹⁴² *Ibid.*, p. 69.

Carles I i els seus successius governs vivien d'esquena a la realitat. Durant les últimes dècades del segle XIX s'havien viscut una sèrie de canvis que farien trontollar, fins a fer caure, les antigues estructures polítiques i socials. Entre d'altres causes part de la responsabilitats d'aquests canvis són deguts a la revolució espanyola de 1868, la guerra franco-prussiana de 1870-1871, la Comuna de París de 1871, la humiliació d'Espanya a mans dels Estats Units el 1898, les noves Alemanya i Itàlia, i a la incontestable superioritat anglesa que convertia a Gran Bretanya en la gran potència mundial. A Portugal només alguns sectors, els més intel·lectuals n'eren conscients del què realment passava al seu entorn i de la necessitat d'adaptació al nous temps. Des d'Espanya, Anglaterra o França, periòdicament arribava certa influència. Sobretot des de França, que era vista pel portuguesos com el model a seguir, l'exemple d'una nova forma d'organització política, la república burgesa, que en poc temps havia aconseguit una recuperació espectacular de l'economia, la força militar i la instrucció pública.¹⁴³

a) Crisi econòmica

La dècada dels anys 90 del segle XIX no havia començat bé per a Portugal. Després de la desconfita, sobretot moral davant d'Anglaterra per culpa de “la Ultimatum”, el país va quedar sumit en una profunda crisi al veure com es diluïa, i amb la impotència de no poder-hi fer res, la poca influència i popularitat que encara li podia quedar a Europa, així com el somni de crear un “nou Brasil” a l'Àfrica. Totes les maniobres diplomàtiques que havia intentat per a conservar part de les seves colònies, van tenir conseqüències econòmiques. Portugal, que estava enmig de les negociacions amb la Gran Bretanya, alhora comprava armament a Alemanya. L'avituallament portuguès

¹⁴³ Jean PAILLER, *Op.cit.*, p. 51.

era conegut pels anglesos gràcies a la seva *intel·ligència*. Portugal aviat se n'adonà que declarar la guerra a Anglaterra no només es feia amb les armes, sinó també amb els diners. Diners que no tenia. Durant els últims anys, havia gaudit de préstecs dels bancs anglesos, havia de tornar els diners deixats, però era necessari tornar-se a endeutar per a poder-los tornar. El 1891 el deute extern de Portugal era del 20% del total de les seves despeses.¹⁴⁴

El maig de 1891 es va decretar la suspensió de la convertibilitat a l'or, abandonant el patró or el mes de juny.¹⁴⁵ El Banc de Portugal es quedà sense reserves, i es va veure obligat a declarar la fallida parcial, provocant un estancament del creixement econòmic i agreujant encara més la crisi en que estava sotmesa el país.¹⁴⁶ Portugal es va declarar dues vegades en fallida econòmica. Una el 14 de juny de 1892 i l'altre el 10 de maig de 1902. La crisi econòmica era molt profunda i provocà diversos disturbis industrials, conflictes entre els obrers i baralles entre socialistes i republicans, bo i afegint fortes crítiques a la Monarquia per part de la premsa. El país vivia una crisi general que no era conseqüència directa de “la Ultimatum”, sinó de l'esgotament del model econòmic de l'època de la *Regeneração*, del model de desenvolupament i modernització ideat per António Maria de Fontes Pereira de Melo als anys cinquanta del segle XIX.¹⁴⁷ Però la diferència entre els anys cinquanta i els anys noranta era que durant el *fontismo* i gràcies al desenvolupament econòmic, hi havia diners i aquest no era el cas durant els últims anys del segle XIX.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Rui RAMOS, “A segunda fundação...”, pp.153-154.

¹⁴⁵ Joaquim Veríssimo SERRÃO, *Op. cit.*, p. 181-185.

¹⁴⁶ Manuela RÊGO (Coord.) 1908. *Do Regicídio à ascensão do Republicanismo*. Lisboa, Biblioteca Nacional, 2008.

¹⁴⁷ Pedro LAINS, “A crise financeira de 1891 em seus aspectos políticos”, Sérgio Campos MATOS (Coord.), *Crises em Portugal nos séculos XIX e XX. Actas do Seminário organizado pelo Centro de História da Universidade de Lisboa 6 e 7 de Dezembro de 2001*, Lisboa, Centro de História da Universidade de Lisboa, 2001, p. 58.

¹⁴⁸ Rui RAMOS, “A segunda fundação...”, p.155.

El *fontismo* havia començat als anys cinquanta, quan António Maria de Fontes Pereira de Melo (1819-1887) -militar i polític, diputat i ministre de diferents carteres, entre les quals la d'Obres Públiques- va inaugurar el període de la *Regeneração*, iniciant una nova etapa en la Monarquia constitucional portuguesa que va intentar pal·liar "l'encongiment" de Portugal respecte a la resta de països europeus, amb la modernització de l'Administració i el desenvolupament econòmic del país. Fontes Pereira de Melo des de la cartera d'Obres Públiques va revolucionar els transports i les comunicacions ampliant la xarxa viària, construint el primer ferrocarril de Portugal (1856), millorant les comunicacions postals i telegràfiques i establint línies regulars de vaixells de vapor. La seva tasca per a la promoció de les obres públiques se la coneix com *fontismo*. En un primer moment, el *fontismo* va proporcionar bons resultats, però a la llarga va resultar ser un model incapaç de donar resposta als nous desafiaments. El *fontismo* hagués pogut significar una revolució en el transport i en les comunicacions, però les poc coherents i mal planificades inversions, alhora que molt costoses, i juntament amb la lentitud en la seva implementació, no van significar un canvi substancial en l'economia fins gairebé a finals de segle.¹⁴⁹

L'agricultura va experimentar una millora en el seu desenvolupament durant les últimes dècades del segle XIX. Tot i que la Revolució Industrial no havia arribat al camp, no es pot passar per alt les tímides inversions que van propiciar la modernització dels conreus i la introducció de nou utilitatge. Les inversions i les millores tècniques introduïdes al camp portuguès, van representar una intensificació de l'explotació i de la producció de les plantacions. Els resultats, més que favorables, havien estat possible gràcies a una lleu implantació industrial. L'evolució de les estructures de l'economia agrícola, va modificar els circuits de comercialització dels productes per part

¹⁴⁹ Rui RAMOS, "A segunda fundação...", pp. 48-49.

del productor rural. Portugal seguia sent un país eminentment agrícola, i era en el camp on encara persistien les antiquíssimes tradicions de l'activitat productiva i comercial.¹⁵⁰ Des de la producció comunitària al Nord del país, a Trás-os-Montes, els últims nuclis de societats agràries tradicionals, la petita producció d'autoconsum fins a la moderna producció capitalista, tot era possible a Portugal.¹⁵¹ Però els únics productes agrícoles amb certa importància comercial era l'extracció i l'exportació del suro, i des del segle XVIII la del vi de Porto.¹⁵²

b) Condicions socials

A tombants de segle només hi havia dues gran ciutats a Portugal, Lisboa i Porto que concentraven una gran part de la població del país. La singularitat era la forta concentració geogràfica d'obriers en dues àrees molt delimitades. En aquesta època els treballadors industrials portuguesos era incipient, era una minoria, doncs Portugal era un país pobre, poc industrialitzat i majoritàriament rural. Les condicions laborals i socials d'aquests treballadors podien arribar a ser molt precàries. El 1900 Portugal comptava amb una població de 5,5 milions d'habitants, amb un índex d'analfabetisme altíssim, un creixement demogràfic relativament moderat i amb nivells creixents

¹⁵⁰ Armando CASTRO, *A Economia portuguesa do século XX, 1900-1925*, Lisboa, Edições 70, 1973, pp. 50-51.

¹⁵¹ David PEREIRA, "A sociedade", Fernando ROSAS, Maria Fernanda ROLLO (Coords.), *História da Primeira República Portuguesa*, Lisboa, Tinda da China, 2009, p. 81.

¹⁵² William THOMPSON, "Portugal: The Country and the People", *Geographical Review*, vol. 6, núm. 2, 1918, pp. 147-148, URL:

<http://links.jstor.org/sici?sici=0016-7428%28191808%296%3A2%3C147%3APTATP%3E2.0.CO%3B2-U>

[consulta 27 d'agost 2007]

d'emigració.¹⁵³ En el cens de 1911, amb dades de 1910, el nombre d'habitants havia augmentat lleugerament, sent ara de 5.960.056 persones.¹⁵⁴ La població no urbana estava disgregada pel territori en viles molt petites. No hi havia ciutats mitjanes d'on hagués pogut sorgir una classe mitja emprenedora, per tant el comerç i la indústria regionals no existien. Els sectors industrials es concentraven en les dues grans ciutats, sent la resta del país rural i agrícola. Lisboa, més que Porto, era una ciutat gran, d'al·luvió, que anava creixent gràcies a les immigracions del camp cap a la ciutat. Els nous habitants de Lisboa es concentraven en barris de recent creació, localitzats sobretot a la riba Sud del riu Tajo, conformant una massa proletària industrial moderna.

Aquesta massa estava composta d'operaris fabrils, artesans, treballadors no qualificats, estibadors del port, i semblants. Quan es parla de treballadors, alguns autors inclouen botiguers o oficinistes junt amb els obrers de fàbrica, mentre d'altres, els inclouen dins del grup de petits burgesos urbans. La majoria de la població treballadora vivia en condicions molt precàries, en habitatges poc salubres, suportant unes jornades de treball llarguíssimes i amb uns salaris per sota dels nivells de subsistència, que en el cas de dones i nens encara eren inferiors. És molt difícil establir el nombre exacte de persones que formaven la massa treballadora industrial, doncs en molts casos no es té en compte el treball manufacturat fet a casa per dones, nens i ancians. Es pot donar per bona la xifra d'un total de 180.000 treballadors industrials per l'any 1907 que set anys més tard, el 1914, s'haurien convertit en uns 240.000. L'historiador portuguès David Pereira, ha calculat que a l'any 1907 hi havia uns 100.000 treballadors a Lisboa i uns 40.000 a Porto,

¹⁵³ Maria Fernanda ROLLO, "Da insustentabilidade do modelo à crise do sistema", Fernando ROSAS, Maria Fernanda ROLLO (Coords.), *História da Primeira República Portuguesa*, Lisboa, Tinta da China, 2009, p. 39.

¹⁵⁴ António H. de Oliveira MARQUES, *A Primeira República Portuguesa (para uma visão estrutural)*, Lisboa, Livros Horizonte, 1970, p. 13.

comptant dones i nens.¹⁵⁵ Els salaris el 1910, al final de la Monarquia, se situaven al voltant d'uns 500-600 reis i el 1914, al principi de la Guerra Europea eren d'uns 630 reis.¹⁵⁶ Els treballadors no gaudien d'assistència sanitària, a vegades ells mateixos s'unien en germandats per ajudar-se en cas de malaltia o desgràcia.

El sistema polític liberal portuguès era semblant a l'espanyol, instaurat als anys cinquanta del segle XIX, es basava en l'alternança de dos partits en el poder. El *Rotativismo* consistia en què el partit *Regenerador* de “la dreta” i el *Progresista* de “l'esquerra” s'anaven donant la tanda. Quan el partit en el govern perdia el suport, traspassava el poder al rei i aquest nomenava el líder de l'oposició com a nou Primer Ministre. Era un acord mutu, entre els partits i les persones que s'alternaven en el Govern, sense tenir en compte ni l'interès general, ni cap relació amb l'opinió pública.¹⁵⁷ El vot era censatari i masculí per als majors de 21 anys -o menys en cas de tenir estudis superiors- era imprescindible saber llegir i escriure i posseir un mínim de 500 reis en contribucions directes a l'Estat. No cal dir que, amb aquestes condicions, el dret a vot era molt reduït, doncs quedava circumscrit als homes alfabetitzats que eren pocs. Les taxes d'analfabetisme entre la població masculina superaven el 80%, mentre que en el cas de les dones podia arribar al 100% en algunes zones rurals de Portugal.¹⁵⁸ A més de saber llegir i escriure, calia gaudir d'una renda econòmica mínima.

¹⁵⁵ David PEREIRA, “A sociedade, pp. 84-90.

¹⁵⁶ *Idid.*, pp. 84-90. El réis (o ral portuguès) va desaparèixer amb la instauració de la República que va adoptar la seva pròpia monera, l'escut. S'establí l'equivalent de 100 réis per escut. Avui en dia l'escut de 1911 tindria un valor aproximat de 17,50 €, 1 réis seria aproximadament uns 0,00175€. Veure la nota núm. 87.

¹⁵⁷ George YOUNG, *Portugal Old and Young. An Historical Study*, Oxford, Clarendon Press, 1917, p. 254.

¹⁵⁸ Maria Alice SAMARA, *Operárias e burguesas. As mulheres no tempo da República*, Lisboa, A esfera dos livros, 2007, p.175.

Les restriccions que imposava el vot censatari, atorgaven el dret a vot només a uns 600 mil homes dels 5,5 milions d'habitants que tenia el país a principis del segle XX. Segons l'historiador Rui Ramos, aquesta era la base de l'Estat Liberal a Portugal, no era un Estat *burgès*, sinó *cívic*. L'Estat estava en el *ciudadà*: l'home adult, il·lustrat i amb els mitjans suficients per a portar una vida independent, i consagrar-la al bé comú. Els liberals portuguesos havien intentat posar a la pràctica la sobirania dels *ciudadans*, més que la sobirania popular. Per això molts sectors s'oposaven a la reclamació que es feia des de les esquerres, la instauració del sufragi universal.¹⁵⁹ Pràcticament podem afirmar que els treballadors estaven exclosos de l'exercici del dret de vot, principalment perquè eren analfabets en la seva majoria. Els pocs que sabien llegir i escriure era difícil que tinguessin el nivell de renda necessari per a practicar aquest dret. Governos i Monarquia ja havien acceptat des de mitjans del segle XIX que el pas a la democràcia era inexorable, i l'esquerra va haver d'acceptar el nou concepte que els liberals donaven a la democràcia.¹⁶⁰ Van ser els mateixos obrers del "submón urbà" els qui va formar les bases del Partit Socialista nascut el 1875 -un any abans que el Partit Republicà Portuguès- de l'anarquisme i dels sindicats revolucionaris, doncs aquestes associacions els hi proporcionaven les bases teòriques i els hi obrien el camí per a les seves reivindicacions laborals i socials.¹⁶¹

A l'àrea de Lisboa es concentraven les grans fàbriques, com la Companyia Aliança Fabril, CUF, amb més d'un miler de treballadors o les indústries relacionades amb el port amb més de 5.000 treballadors. Aquestes grans agrupacions d'obriers al voltant de la capital es reunien en associacions obreres amb el predomini d'una hegemonia sindicalista-revolucionària que

¹⁵⁹ Rui RAMOS, "Colapso del liberalismo en Portugal", *Historia y Política. Ideas, procesos y movimientos sociales*, 2002, 7, p. 120.

¹⁶⁰ Rui RAMOS, "Colapso ...", p. 120.

¹⁶¹ Fernando ROSAS, "A crise do liberalismo...", p. 17.

van seguir un patró semblant al de Barcelona.¹⁶² Les limitacions en matèria electoral, generaven molts conflictes amb els dos nous grups polítics: republicans i socialistes, doncs sempre es veien exclosos de la participació activa en la política, deixant a àmplies capes de la societat desproveïdes dels seus representants. Per això, des de finals del segle XIX els treballadors van intentar trencar les regles del joc amb alternatives des d'on defensar els seus drets.¹⁶³

Les dues grans ciutats del país, Lisboa i Porto, estaven formades per sectors socials de les capes mitges. L'incipient industrialització no podia deslligar-se de la creació d'un nou sector, el dels serveis. Les ciutats creixien i amb elles també els requeriments d'unes prestacions que abans no existien, com poden ser les comunicacions de telèfon i telègraf, la construcció civil o els transports urbans. El 18 de setembre de 1872, a Rio de Janeiro, al Brasil, es va fundar la *Companhia Carris de Ferro de Lisboa*. L'objectiu era fornir a Lisboa d'una xarxa de transport públic col·lectiu, i el seu naixement estava estretament lligat amb el desenvolupament de la ciutat. La primera línia que va entrar en funcionament s'inaugurà el 17 de novembre de 1873; el transport consistia en carros amb tracció animal, els anomenats *americanos*. El 31 d'agost de 1901 va entrar en funcionament el primer tramvia elèctric. Progressivament els tramvies van anar substituint als *americanos* fins que van desaparèixer finalment el 1905.¹⁶⁴

Amb els serveis també n'apareixien d'altres de complementaris, bancs, companyies d'assegurances, oficines, hospitals, escoles, o cases comercials

¹⁶² Manuel Villaverde CABRAL, "Situação do operariado nas vésperas da implantação da República", *Análise Social*, vol. XIII, núm. 50, 1977, p. 421.

¹⁶³ Maria Alice SAMARA, "A questão social: à espera da "Nova Aurora", Fernando ROSAS, Maria Fernanda ROLLO (Coords.), *História da Primeira República Portuguesa*, Lisboa, Tinda da China, 2009, pp. 149-150.

¹⁶⁴ Per conèixer la història de la Companyia Carris vegis: URL: <http://www.carris.pt> [consulta 3 de gener 2011].

que precisaven de treballadors més especialitzats: mestres, advocats, metges, a més d'experts en professions emergents com enginyers, arquitectes, agents de borsa, comerciants i altres professionals liberals que formaven la petita burgesia urbana, molt diferenciada de les condicions socials i laborals dels obrers de fàbrica i dels treballadors no qualificats. Per a l'historiador David Pereira és molt difícil comptabilitzar quantes persones es trobaven dins d'aquest grup.¹⁶⁵ La majoria de vegades s'inclouen tant a petits botiguers com els grans propietaris de terres o financers que tenen molt poc a veure amb la petita burgesia urbana. Tot i així per l'any 1911, Pereira dóna una xifra aproximada d'unes dues-centes deu mil persones a Lisboa i d'unes cent mil a Porto.¹⁶⁶ La base de les classes mitges urbanes era un conglomerat format per botiguers, mossos de cafè, de botigues o magatzems, venedors ambulants, petits funcionaris, sergents o caporals de les Forces Armades. D'aquesta amalgama es nodrirà la *Carbonària*, de la que parlarem més endavant, que serà la base de la revolució republicana de 1910.¹⁶⁷

Els últims anys del segle XIX i els primers del XX van destacar per la crisi o el combat de les esquerres fins al punt d'arribar a la disfunció, i el col·lapse del sistema. La inestabilitat política que comportà la formació de quinze governs diferents entre 1890 i 1910, la incompetència del Parlament per governar havent-se de celebrar catorze comicis durant el mateix període, la incapacitat per a introduir reformes, els nombrosos escàndols de corrupció, com la concessió del monopoli del Tabac, o la concessió als alemanys de l'explotació dels sanatoris per a tuberculosos a l'illa de Madeira el 1903.¹⁶⁸ Els escàndols

¹⁶⁵ David PEREIRA, "A sociedade...", p. 84.

¹⁶⁶ *Ibid.*, pp. 84-90.

¹⁶⁷ Fernando ROSAS, "A crise do liberalismo...", p.18.

¹⁶⁸ Anglaterra va demanar l'anul·lació de la concessió. Temia que darrera d'aquesta concessió hi hagués la intenció de fer-se amb el poder d'una illa atlàntica amb molt valor estratègic. Vegis: Gisela Medina GUEVARA, *As relações Luso-Alemãs antes da Primeira Guerra Mundial. A questão da Concessão dos Sanatórios da ilha da Madeira*, Lisboa, Edições Colibri, 1997. Vegis un reportatge a la *Ilustração Portuguesa*, 25 d'abril 1904, p. 395, URL:

més famosos van ser el cas Hinton -Henry Hinton, fabricant de sucre instal·lat a Madeira, junt amb altres industrials, es va veure afavorit pel Govern d'Ernesto Hintze Ribeiro el 1895 a no pagar els impostos- i els desfalcs al *Crédito Predial Português*, dirigit per l'antic primer ministre i fundador del Partit Progressista, José Luciano de Castro (Zé Luciano).

Ambdós escàndols, en els que s'hi van veure implicats membres del Partit Progressista i del Partit Regenerador, els dos partits del *Rotativismo*, van esclatar durant el regnat de Manuel II, i sota el Govern presidit per Francisco António da Veiga Beirão, ex número dos de l'antic Govern de Zé Luciano. Entre els anys 1908 i 1910 l'afer Hinton, que encara cuejava, va servir als republicans per a acusar a la Monarquia de protegir el monopoli anglès, esclatant finalment l'escàndol el 15 d'abril de 1910. Dues setmanes després, el primer de maig, va veure la llum el cas del *Crédito Predial*. La *Companhia do Crédito Predial* va demanar ajuda al Banc de Portugal, i li va ser negada. La premsa opositora escampà els casos de corrupció del *Crédito* i l'escàndol va agafar tal magnitud que Zé Luciano i Veiga Beirão van haver de dimitir. L'ambient corrupte, de desgast i de *cul de sac* que contribuïa a minar la credibilitat del règim, propicià que les classes mitjanes urbanes se sentissin atretes cap a les idees proposades des del Partit Republicà Portuguès.¹⁶⁹

El Partit Republicà Portuguès (PRP) es va fundar el 1876 amb la pretensió de modernitzar el país i les seves estructures. La seva creació va ser un procés més accidentat i discontinu del que comunament es creu, però va aprofitar l'espai de maniobra que se li obria dins de la crisi socioeconòmica.¹⁷⁰ La majoria dels seus dirigents eren alts funcionaris o professors d'escoles

http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/IlustracaoPort/1904/N25/N25_master/N25.pdf [consulta 29 d'octubre 2011]

¹⁶⁹ José Miguel SARDICA, "A queda de um trono", *25 olhares sobre a I República*, Lisboa, Centenário da República & Diário Público, 2010, p. 14.

¹⁷⁰ *Idid.*, p. 12.

oficials.¹⁷¹ Va saber capitalitzar la crisi desencadenada arrel de “l’Ultimatum”, així com el descontentament de la població i va arriscar-se per convertir la conjuntura política de crisi, en una exacerbació dels sentiments nacionalistes. Com ja s’ha comentat abans, arrel del desafiament anglès va néixer la cançó *A Portuguesa* que s’adoptà com a himne revolucionari per enfervorir a la massa. D’aquesta manera el PRP va concretar les seves bases ideològiques en un manifest o programa redactat una mica abans del 31 de gener de 1891 i que restà vigent fins a la proclamació de la I República. El PRP va passar de ser un partit de quadres a convertir-se en un partit de masses. Els republicans mostraren grans dosis de pragmatisme, que junt amb un accentuat nacionalisme, va contribuir a que els seus simpatitzants tinguessin la percepció que ser republicà significava una contraposició a la Monarquia, l’Església i els Jesuïtes, i en definitiva recusar la corrupció política dels partits tradicionals. De fet la gran virtut del PRP vers els partits de “notables” era que treballava per “enquadrar les masses” i crear així una àmplia base de suport. El PRP en plena fase de creixement va consolidar la capacitat de mobilització i agitació de masses per utilitzar-les com a expressió de força pública.¹⁷²

1.3 El col·lapse del sistema polític

D. Carlos I de Bragança va ser el penúltim rei de Portugal. No era un rei popular, el seu regnat havia començat el 1889, una mica abans de “l’Ultimatum anglès”, i la seva figura sortí malparada en l’esdeveniment. D’ell s’han dit paraules tan poc amables com: “príncipe grasiento y abotagado, en

¹⁷¹ Rui RAMOS, “A segunda fundação...”, p. 189.

¹⁷² Teresa Maria S. NUNES, “Os partidos monárquicos em vésperas da República”, *Clio*, 2002, vol 7 nova série, p. 127.

cuyo rostro es imposible descubrir vestigio alguno de espiritualidad”.¹⁷³ El polític i escriptor Abília Guerra Junqueiro, a causa del físic de Carlos I, es referia a ell com el “rei porc”. Durant els gairebé dinou anys que exercí de Monarca, la qüestió colonial sempre hi va estar present. Era normal perquè, com ja hem vist, les possessions ultramarines portugueses eren vastíssimes, però una vegada les potències europees s’havien repartit l’Àfrica, va tocar el torn de disputar-se la sobirania naval, sobretot la de l’Atlàntic. L’amo indiscutible del mar era Anglaterra, tanmateix, només encetat el segle XX li sortiren dos competidors, els Estats Units i Alemanya. Alemanya només podria ser un perill per Anglaterra si aconseguia sortir dels seus dominis del Mar del Nord i expandir-se cap a l’Atlàntic. Les illes de Madeira, Açores, Canàries, Fernando Poo, Cabo Verde, Bahia dos Tigres, i Marroc a l’Àfrica continental, es convertiren en llocs d’importància estratègica. Controlar aquestes illes era controlar el comerç d’Amèrica i d’Àfrica cap a Europa. Una altra vegada els territoris ibèrics estaven en el punt de mira d’Anglaterra i Alemanya.¹⁷⁴

El nou segle començava per a Portugal amb una nova amenaça sobre els territoris colonials, enmig d’una greu crisi econòmica i amb un sistema polític obsolet. L’alternança de partits en el poder, el *Rotativismo*, estava esgotat i arribava a la seva fi. El 1901 João Franco i Jacinto Cândido van abandonar el Partit Regenerador d’Hintze Ribeiro per a fundar els seus propis partits, el Partit Regenerador-Liberal i el Partit Nacionalista-Catòlic, respectivament. El 1905 va ser José M. de Alpoim qui, a l’abandonar el Partit Progressista de José Luciano de Castro, va crear una “dissidència” d’inspiració radical i revolucionària, que tres anys més tard es va veure implicada en el Regicidi de Don Carlos el dia 1 de febrer de 1908.¹⁷⁵ Dels dos partits dinàstics es passava

¹⁷³ Augusto VIVERO, Antonio de la VILA, *Cómo cae un trono. (La Revolución en Portugal)*, Madrid, Biblioteca Renacimiento, 1910, p. 21.

¹⁷⁴ Gisela Medina GUEVARA, *Op. cit.*, pp. 19-20.

¹⁷⁵ José Miguel SARDICA, *Op. cit.*, p.14.

a cinc. A l'escindir-se el Partit Progressista el 1905, va arribar l'ocasió per a João Franco per prendre protagonisme. De la política de João Franco se'n diferenciaren dues etapes. La primera "jacobina" en què intentà acostar-se als republicans per portar-los al seu terreny aliant-se a José M. d'Alpoim, que s'havia acostat als republicans per intentar que Portugal fos un "Estat republicà sense república". Més endavant festejà a l'altra part escindida, més "conservadora" i liderada per Zé Luciano formant la "Coalició Liberal". El rei confià el Govern a aquesta coalició el 1906, i Luciano cedí la Presidència d'aquest a João Franco.¹⁷⁶ El *Rotativismo* desapareixia i el rei Carlos I va creure que havia trobat una "solució d'esquerra" al nomenar João Franco per a formar govern.¹⁷⁷

João Franco Ferreira Pinto Castelo-Branco era un antic ministre que havia format part de diferents governs, alhora era el flamant líder del Partit Regenerador-Liberal. João Franco, monàrquic de convicció, havia combatut als republicans sense cap tipus de mà esquerra i diplomàcia. No endebades, era un nom a la llista negra del republicanisme ibèric des de que sent ministre del Regne (1893-1897) va expulsar de Portugal a Nicolàs Salmerón Alonso, efímer President de la I República Espanyola. El nou President del Consell de Ministres, formà l'Executiu el 19 de maig de 1906. Era un govern liberal, a l'anglesa, i amb el propòsit d'iniciar una "vida nova". S'alià als progressistes de José Luciano de Castro, amb el convenciment de ser capaç de reformar, sanejar i moralitzar l'Estat.¹⁷⁸ João Franco representava l'única sortida possible, la personificació d'un nou corrent polític al marge del caducat

¹⁷⁶ Rui RAMOS, "El colapso del liberalismo en Portugal", *Historia y Política. Ideas, procesos y movimientos sociales*, 2002, 1, pp. 135-136.

¹⁷⁷ Jorge MORAIS, *Regicídio, a contagem decrescente. Monárquicos, republicanos e carbonários na preparação do atentado de 1 de Fevereiro de 1908*, 2^a. ed., Sintra, Zéfiro, 2008, p. 31.

¹⁷⁸ Jorge MORAIS, *Op. cit.*, p. 30.

Rotativismo. Era un projecte de reforma de la Monarquia i de modernització del país.¹⁷⁹

La màxima responsabilitat del nomenament de João Franco requeria en Don Carlos. Aquest estava convençut de tenir a l'opinió pública favorable i darrera seu i de poder respondre a les demandes que se li havia fet, tot i que amb vint anys d'endarreriment. Confiava que aquells sectors que li havien estat propers aleshores, encara ho seguirien sent. Volia fer les reformes necessàries ràpidament, però, per això, necessitava la via autoritària d'un Primer Ministre fort. Amb la seva decisió, Don Carlos, lligava el seu destí a una dictadura, potser no va ser conscient del què en realitat significava, o era el que pretenia i estava disposat a acceptar-ne les conseqüències amb el convenciment de les seves bones intencions, i per sobre de tot, confiant cegament en la capacitat del nou Primer Ministre.¹⁸⁰ La solució "Franco" era una sortida a la caducada política liberal, representava la necessitat de provar una nova forma de fer política, i d'aquesta manera assegurar la continuïtat de monarquia constitucional.¹⁸¹

El 1906 els partidaris de João Franco, els *franquistes*, controlaven les principals associacions empresarials de Lisboa. Aproximadament un 2% dels 5.000 oficials dels que comptava l'Exèrcit s'havia afiliat als centres franquistes, dels quals, un nombre significatiu provenia del cercle africanista. Eren joves de bona posició i família. Franco no només va ser capaç d'atraure a empresaris i militars, sinó que també va portar cap a les seves files, a joves radicals de professions liberals, com metges o advocats, que renegaven el sistema liberal, però alhora no es trobaven còmodes dins del sectarisme plebeu del PRP. Intel·lectuals, petits i grans comerciants, oficials de l'Exèrcit,

¹⁷⁹ Eduardo Alberto dos Santos TEIXEIRA, "João Franco na sátira política", *Clio*, 2002, nova série 7, p. 50.

¹⁸⁰ Jean PAILLER, *Op. cit.*, p. 147.

¹⁸¹ Teresa Maria S. NUNES, "Os partidos monárquicos em vésperas da República", *Clio*, 2002, vol 7 nova série, p. 139.

treballadors de *A Voz do Operário*, i tants d'altres sense ambicions polítiques però que veien en Franco a un home diferent que portava esperances de sanejament de l'Administració.¹⁸² Aquests joves radicals seran els que ocuparan les direccions dels diaris franquistes i establiran relacions amb els sindicats obrers i les associacions populars de Lisboa. Dins de la massa entusiasta seguidora de Franco hi faltaven noms de pes. Franco sabia que a més de poder comptar amb el suport popular, necessitava figures de prestigi, i el més important, provinents de la divisió dels partits “rotativos”.

Franco era enemic de l'alternança de partits i del *Rotativismo*. Durant la primera part del seu Govern va esforçar-se per a instaurar la tolerància i la democràcia.¹⁸³ Va decretar una amnistia dels delictes de premsa, pocs dies després del seu nomenament, alhora que signà un nou contracte amb la Companyia de Tabacs, esfumant-se per complet l'escàndol del monopoli en mans del comte de Brunay, que tant havia perjudicat als Governos de Hintze Ribeiro i Zé Luciano. Franco va fixar eleccions a la Cambra de Diputats pel 19 d'agost de 1906, en un intent d'acostar-se als republicans, fins al punt de festejar al líder del PRP, Afonso Costa, doncs tenia la confiança que aquests estarien presents en el Parlament. Efectivament, així va ser, els republicans van obtenir quatre escons en les eleccions.¹⁸⁴ Els quatre republicans eren diputats electes per Lisboa, Afonso Costa, António José de Almeida, João de Meneses i Alexandre Braga.¹⁸⁵

¹⁸² Conde de CARNIDE, *Na intimidade de João Franco. O homen e o político*, Lisboa, n.l., 1955, pp.64-65.

¹⁸³ Vegis el reportatge sobre la vida i la personalitat de João Franco a Avelino da ALMEIDA, “O Sr. João Franco por dentro”, *Ilustração Portuguesa*, 30 de desembre 1907, núm. 97, pp. 841-848, URL: http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/IlustracaoPort/1907/N60/N60_master/N60.pdf [consulta 19 de juliol 2011].

¹⁸⁴ Rui RAMOS, *A segunda fundação...*, pp. 267-297.

¹⁸⁵ Filipe Ribeiro de MENESES, *Afonso Costa*, Alfragide, Texto, 2010, pp. 28-29.

El panorama polític europeu de 1906 tendia cap als governs escorats a “l'esquerra”. Els diferents governs buscaven solucions per a les qüestions socials, i mentre la societat es democratitzava, s'estenia el sufragi i es limitava el poder dels executius. La fita de Franco era intentar que Portugal seguís el corrent europeu, però els republicans van percebre al polític portuguès com una amenaça. João Chagas en el seu llibre, cita una frase pronunciada durant un discurs de Bernardino Machado a un centre republicà d'Ajuda: “O homen que nos governa apresentase-nos como o unico liberal das instituições liberais. Pois bem! Esse liberal *unico* é um ditador”.¹⁸⁶ Al marge de les qualificacions que Bernardino Machado adreçà a Franco, el principal argument per a rebatre'l era la seva aliança amb Zé Luciano i les corrupteles dels governs anteriors. La pretensió de Franco era tenir el suport dels diferents corrents polítics per a regenerar i modernitzar el país, el model que Antonio Maura volia aplicar a Espanya, “La revolución desde arriba”.¹⁸⁷ Va utilitzar a la Monarquia i a l'Exèrcit i els hi va trobar un lloc en la seva obra de reforma de l'Estat. A les cerimònies i festes públiques no hi podia faltar la presència d'aquestes dues institucions a les quals va donar una rellevància desconeguda fins aleshores. El seu poder, però, no depenia ni del rei ni dels militars, fins i tot era una figura detestada a palau. Franco depenia de Zé Luciano i dels seus vots. No podia comptar amb el suport de la resta de forces polítiques.

Els sectors més crítics amb el seu Govern, feien el possible per a desprestigiar-lo. El periodista i polític espanyol, Luís Morote, no va estalviar-se de fer una relació de les malalties psíquiques que havien patit els ascendents de Franco.¹⁸⁸ La mala premsa, però, provenia sobretot de part

¹⁸⁶ João CHAGAS, 1908. *Subsidios criticos para a história da Ditadura*, Lisboa, Editora João Chagas, 1908, p. 211.

¹⁸⁷ Vegis: Antonio MAURA i MONTANER, *Ideario político*, Madrid, Administración, 1918.

¹⁸⁸ Luis MOROTE, *De la Dictadura á la República*, Valencia, Prometeo, s.a., pp. 8-12.

dels republicans. Els polítics republicans van recórrer a tot tipus d'estratagemes perquè fos així. Tenien un as a la mànega; Afonso Costa i les seves grans dots d'orador. La seva condició de diputat al Parlament, oferia al tribú l'oportunitat per a derrocar a Franco amb la paraula. Les intervencions del líder polític republicà a l'hemicicle eren famoses. Costa era plenament conscient del seu poder, prenent de seguida una posició d'enfrontament agressiu i de clara actitud de desafiament al Govern i a la Monarquia. El seu discurs més cèlebre va ser pronunciat el dia 20 de novembre de 1906 a la Cambra dels Diputats. Va durar més de cinc quarts d'hora, i ha passat a la història per una frase que pronuncià enmig d'una gran agitació a la sala: "Por muito menos crimes do que os cometidos por Don Carlos I, rolou no cadafalso, em França, a cabeça de Luís XVI."¹⁸⁹

El President, un cop consultada la Camara dels Diputats, va aplicar la censura i va suspendre a Costa de les seves funcions de diputat, tot i demanant que retirés les paraules pronunciades. Al contrari, Costa les va reafirmar. Se'l va convidar a abandonar la sala, a la qual cosa, Costa s'hi negà. Acte seguit, la Guàrdia Municipal va haver d'entrar a la sala per acompanyar-lo fins a l'exterior de l'edifici. Un any i escaig després d'haver pronunciat aquesta funesta frase Don Carlos cauria abatut per una bala al Terreiro do Paço lisboeta.

Els republicans havien decidit mostrar la seva màxima agressivitat contra el Govern. En cas que el programa de reformes proposades per Franco tirés endavant amb èxit, en sortirien greument perjudicats. Els republicans eren els que més tenien a perdre. Per això, aprofitaven qualsevol esdeveniment per a provocar disturbis i desacreditar i fins i tot calumniar al President del Consell

¹⁸⁹*Diário da Câmara dos Senhores Deputados da Nação Portuguesa*, Sessió núm. 34, 20 de novembre de 1906, URL : <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=mc.cd> [consulta 9 gener 2011]. Afonso Costa i els tres diputats republicans van ser expulsats del Parlament durant un mes, vegis: Eduardo Alberto dos Santos TEIXEIRA, *Op. cit.*, p. 52.

de Ministres i a la Corona, per tal de prendre protagonisme dins de la vida política del país. Costa no es cansava de repetir, perquè quedés fixat en la ment de tothom, l'escàndol que suposava l'afer dels avançaments de diners fets a la família reial per part dels governs anteriors, així com les elevades despeses de la llista civil. Volia posar en evidència la baixa qualitat moral del monarca.¹⁹⁰ La popularitat de Costa anava en augment en la mateixa proporció que queia la de la família reial. El Govern responia a la violència verbal dels republicans amb la censura de la premsa, però la crispació anava més enllà de les pàgines dels diaris.

Les protestes a les cambres dels diputats i dels pars anaven dirigides al rei, mentre que el PRP aprofitava per a escalfar a les masses i prendre el carrer. Els republicans encapçalats pels diputats Afonso Costa, António José de Almeida, Alexandre Braga i João de Meneses s'oposaven frontalment al *franquismo*. Les seves intervencions parlamentàries i la campanya que van fer conjuntament per a desprestigiar a la Monarquia, va ser segons Morote, memorable.¹⁹¹ Tant els franquistes com els republicans intentaven portar a l'opinió pública cap al seu terreny, lluitant amb les mateixes armes per a aconseguir-ho. Els republicans van marcar molt d'a prop als franquistes utilitzant gairebé de manera obsessiva, els assumptes de corrupció i de l'avançament de diners a la família reial per part dels governs anteriors.¹⁹²

Quando se trata de uma nação tão pobre como a nossa, tão cheia de fome e de desgraças, como Portugal, desviar dinheiro é um crime tão insusceptível de toda a especie de arrependimento, que não pode o Sr. Presidente do Conselho, sem manchar os seus proprios labios, querer fazer acreditar á Camara que o Rei é tambem um

¹⁹⁰ Filipe Ribeiro de MENESES, *Afonso...*, p. 29.

¹⁹¹ Luis MOROTE, *Op. cit.*, p. 20.

¹⁹² Maria Alice SAMARA, Rui TAVARES, *O Regicídio*, Lisboa, Tinta da China, 2008, p.46.

*arrepêndido em questões de dinheiro, como S. Exca. o diz ser em questões de liberdade.*¹⁹³

A finals de febrer de 1907, el doctorand José Eugenio Dias Ferreria va ser el protagonista involuntari d'uns greus disturbis que sacsejaren la somorta vida *coimbrana*. Dias Ferreira era fill d'un antic Primer Ministre, Zé Dias Ferreira. L'aspirant, de fortes conviccions republicanes, va ser suspès en la defensa de la seva tesi doctoral a la Universitat de Coimbra, titulada *Comentarios al Derecho constitucional portugués*.¹⁹⁴ Els estudiants es revoltaren contra la “vella guàrdia” de la Universitat. Aviat, el ressò de la protesta va fer que no només fossin els estudiants universitaris, sinó que també s'hi afegiren d'altres escoles. Els alumnes van decidir iniciar una vaga a partir de dia 1 de març.¹⁹⁵ La vida cultural del país estava regida per les autoritats de Coimbra, per això, l'organització d'una vaga dels estudiants d'aquesta institució era un fet molt important i tot un daltabaix en la vida intel·lectual de Portugal. Coimbra, a principis del segle XX, encara gaudia de tant renom com Oxford o Paris, si bé la universitat lusitana ja feia temps que havia perdut la seva influència. El rector de Coimbra encarnava l'ordre i una disciplina severa, gairebé medieval.¹⁹⁶ El cos docent coimbrà, estava format per mediocres que no publicaven pràcticament res, totalment desfasat i imbuït d'idees obsoletes. Els professors es limitava a repetir el mateix curs darrera curs, les noves idees, entre les quals les teories de Darwin o de Proudhon, per posar algun

¹⁹³ *Diário da Câmara dos Senhores Deputados da Nação Portuguesa*, Sessió núm. 34, 20 de novembre de 1906, URL : <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=mc.cd> [consulta 9 de gener de 2011]

¹⁹⁴ Luis MOROTE, *Op. cit.*, p. 238.

¹⁹⁵ Jorge MORAIS, *Op. cit.*, pp. 86-90.

¹⁹⁶ Vegis el reportatge sobre la vaga a la Universitat de Coimbra: *Ilustração Portuguesa*, núm. 60, 15 d'abril 1906, URL: http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/IlustracaoPort/1907/N60/N60_master/N60.pdf [consulta 19 de juliol 2011].

exemple, no hi tenien entrada. Estaven totalment prohibides per ser considerades perniciosos i reprovades per l'Església de Roma.¹⁹⁷

Les protestes i els aldarulls van traspasar la tranquil·la ciutat de Coimbra. Els estudiants reclamaven l'abolició del *Foro Académico*, òrgan que regulava la vida acadèmica des del segle XIV. Els aldarulls es van succeir durant els mesos de març i abril, convertint-se, a més d'una protesta, en un problema d'ordre públic. João Franco va enviar a la Guàrdia Municipal de Lisboa a posar ordre a la ciutat. En aquesta ocasió no hi va enviar soldats com era habitual, i com ho havia fet en altres disturbis, com per exemple durant la vaga del sector tèxtil el 1903 a Porto. El caràcter privilegiat dels vaguistes, universitaris la majoria dels quals provenien de les elits del país, i en l'intent de Franco per defugir de ser titllat de militarista, poden ser les causes del perquè va actuar la Guàrdia Municipal de Lisboa, enlloc de l'Exèrcit.¹⁹⁸

La vaga acadèmica de Coimbra va marcar l'inici d'un període de agitació política i de radicalització contra el Govern de João Franco.¹⁹⁹ Els republicans van aprofitar per a capitalitzar les protestes dels estudiants i d'aquesta manera poder desafiar al Govern. El moviment de solidaritat havia estat general en tot el país, i la vaga comptava amb les simpaties de la majoria de professors, per a Morote, era normal, els professors no deixaven de ser funcionaris que l'únic que els preocupava era rebre el sou a final de mes.²⁰⁰ Segons el Comte de Carnide, eren els propis republicans qui havien

¹⁹⁷ Jean PAILLER, *Op. cit.*, p. 52.

¹⁹⁸ Diego PALACIOS CEREZALES, "Técnica, política y el dilema del orden público en el Portugal contemporáneo (1851-1974)", p. 10, URL: <http://eprints.ucm.es/8141/1/tecnicaypol%C3%ADticavAPHESvF.pdf> [consulta 15 de juliol 2011]. Versió original del text publicat en portuguès: PALACIOS CEREZALES, Diego. "Técnica, Política e o dilema da Ordem Pública no Portugal Contemporâneo (1851-1974)" a Pedro Tavares de ALMEIDA, Tiago Pires MARQUES (eds.), *Lei E Ordem. Justiça Penal, Criminalidade E Polícia. Séculos XIX-XX*, Lisboa, Livros Horizonte, 2006.

¹⁹⁹ Eduardo Alberto dos Santos TEIXEIRA, *Op. cit.*, p. 53.

²⁰⁰ Luis MOROTE, *Op. cit.*, p. 243.

organitzar els aldarulls de Coimbra per a fer caure l'Executiu, i que en realitat no es tractava d'una vaga de protesta, sinó que aquesta havia estat organitzada amb anterioritat.²⁰¹ A l'abril va entrar en vigor la llei d'impremta com a mesura per a contenir les crítiques contra el Govern que es publicaven als diaris. Franco amb un decret de l'11 d'abril de 1907 havia modificat la Llei que ara tenia 41 articles i passava a ser molt restrictiva.²⁰² Es tractava d'una censura, creant un gran moviment d'oposició a la retallada de la llibertat d'expressió.

Segons el testimoni de la reina Amélia, Franco havia aconseguit governar amb les cambres durant uns mesos, doncs el rei era partidari d'un govern parlamentari abans d'un govern dictatorial. Però la creixent propaganda republicana, i la mala premsa contra la Corona i les seves insostenibles despeses, feien que l'ambient cada vegada estigués més enrarit, arribant a fer-se declaracions i manifestacions violentes contra la institució. Les protestes, junt amb la pèrdua del suport que els correligionaris de Zé Luciano donaven al Govern de Franco, el rei va decidir la clausura de les Corts i l'inici d'un govern en dictadura el maig de 1907, enmig d'una forta oposició dels grups no monàrquics i republicans. El *franquismo* va quedar políticament aïllat i l'oposició en culpava directament al rei de la situació que s'havia creat.

L'estadista portuguès era un declarat admirador del polític espanyol Antonio Maura, cap del Partit Conservador. Era el seu model a seguir. A l'Espanya de 1907, Maura representava una alternativa als diferents fracassos del Partit Liberal, i un intent de fer la "revolució des de dalt".²⁰³ Algunes de les

²⁰¹ Conde de CARNIDE, *Op. cit.*, pp. 132-135.

²⁰² Luis MOROTE, *Op.cit.*, p. 212.

²⁰³ Benigno PENDÁS (Coord.), *Antonio Maura, en el centenario del "Gobierno Largo"*, Madrid, FAES, 2009; Cristobal ROBLES MUÑOZ, *Maura, un político liberal*, Madrid, CSIC, 1995; Antonio MAURA MONTANER, *Treinta cinco años de vida pública; ideas políticas, doctrinas de gobierno, campañas parlamentarias*, Madrid, Biblioteca Nueva, 19??

reformes que havia introduït Maura, eren velles reivindicacions dels republicans. Per això Franco va recuperar alguns temes de la seva campanya de 1903, especialment cars per l'esquerra, com per exemple el municipalisme o el servei militar obligatori.²⁰⁴ Franco s'identificava plenament amb el pensament de Maura.²⁰⁵ Era la seva oportunitat d'adreçar el país posant en pràctica les teories de l'espanyol, fer "la revolució des de dalt". Tanmateix el *franquismo* no deixava de ser un assaig, una aventura autoritària a la que el rei imprudentment li donà suport.

Fig. 6- João Franco. Font: postal de l'època

Franco s'havia convertit en dictador al cap d'un any d'arribar al poder, i potser a despit seu. Després de molts enfrontaments, sobretot amb els republicans, i de la pèrdua del suport dels progressistes, la "nova vida" havia acabat desembocant en una dictadura. Malgrat la dura repressió, el *franquismo* portuguès, no va aconseguir disciplinar la vida nacional, millorar l'economia o modernitzar la societat. Va provocar un moviment de contestació i de

²⁰⁴ Rui RAMOS, "A segunda fundação...", p. 269.

²⁰⁵ *Ibid.*, pp. 267-297.

rebuig per tot el país que incloïa fins i tot a alguns monàrquics i a organismes de l'Estat. Per a João Chagas, la dictadura polaritzava el país. El *franquismo* tan sols era un fenomen polític que s'havia convertit en un fenomen social. L'opinió pública estava dividida i Chagas va arribar a afirmar que els nefastos efectes que la dictadura estava causant sobre la societat portuguesa, podien ser comparats als que es van produir a França durant el cas Dreyfus. No hi havia cap analogia entre les dues situacions, però ambdós casos contribuïren a dividir als ciutadans entre detractors i partidaris de la dictadura. El 14 novembre de 1907 el diari parisenc *Le Temps* va publicar unes declaracions de Don Carlos.²⁰⁶ En el diari francès, el monarca deixava ben clar que João Franco seguia en el poder per la seva voluntat, al marge de la constitució, i que comptava amb tot el seu suport.²⁰⁷ Segons la reina Amélia, més tard se n'adonaren que la dictadura havia estat una mesura inútil.²⁰⁸

El 15 de gener de 1908, João Franco va escriure una carta a la reina Amélia, que gaudia d'uns dies de vacances a Vila Viçosa, juntament amb la família. En la missiva, Franco comunicava que tot estava en ordre. S'havia doblat la vigilància i les investigacions. No hi havia motius de preocupació, i per la seva part, no hi veia cap inconvenient, perquè la família reial allargués les vacances fins a finals de mes. D'aquesta manera es pretenia demostrar que tot transcorria de manera normal, i que no hi havia cap motiu d'inquietud.²⁰⁹ Però Franco estava mal informat. Des de feia un temps s'estava gestant la

²⁰⁶ Luis MOROTE, *Op. cit.*, p. 250.

²⁰⁷ Joseph GALTIER, "Visite à Portugal. Déclarations du S. M. Carlos Ier.", *Le Temps*, 14 de novembre de 1907, p. 1, URL: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k239181_1.r=Portugal [consulta 15 de juliol 2011]

²⁰⁸ Stéphane BERN, *Eu, Amélia, última rainha de Portugal*, Porto, Editora Civilização, 1997, pp. 153-154.

²⁰⁹ Carta del dia 15 de gener de 1908 de João Franco a la reina Amèlia transcrita a: ANC, *Documentos políticos encontrados nos palácios reais depois da Revolução Republicana de 5 de outubro de 1910. Edição ordenada pela Assembleia Nacional Constituinte em sessão de 13 de Julho de 1911*, Lisboa, Imprensa Nacional, 1915, pp. 4-5.

revolució. Lògies i “cabanes” maçòniques, *Carbonária*, obrers, republicans, sindicalistes, anarquistes i inclús alguns membres de l'Exèrcit, es preparaven a consciència. Molts d'aquests elements fins i tot havien après a fabricar bombes.²¹⁰ Don Carlos tenia coneixement de l'existència d'aquests grups. Els subestimava en la creença que ell i Franco estaven per sobre del bé i del mal.²¹¹ La pretensió d'aquests grups era la d'acabar amb el dictador, però salvaguardar la vida del rei. Els nombrosos espies i la policia municipal patrullaven per Lisboa a la cerca de pistes i d'individus sospitosos. Els llocs de trobada dels conspiradors eren els Magatzems Leal a la rua de São Antão, i una pastisseria de l'Avenida Liberdade.²¹²

El 28 de gener, un grup de republicans i dissidents progressistes, la *Carbonária* i la Maçoneria van intentar acabar amb Franco en el que s'ha anomenat *Golpe do Elevador da Biblioteca* en que foren detingudes cent vint persones acusades de conspirar per acabar amb la dictadura i derrocar el Govern. Des de feia un temps que tots aquests grups conspiraven i es preparaven per a la revolta. Uns dies abans de l'assenyalat per donar el cop, el 21 de gener, van ser detinguts alguns dels dirigents més destacats, João Chagas, el Gran Mestre de la *Carbonária*, Luz de Almeida, i José António Almeida, passant la direcció a Afonso Costa i el Vescomte de Ribeira Brava.²¹³ Ambdós van ser detinguts el

²¹⁰ Augusto VIVERO, Antonio de la VILLA, *Op. cit.*, pp. 90-98.

²¹¹ João FRANCO, *Cartas del rey Don Carlos I (de Portugal) a João Franco Castello-Branco, su ultimo Presidente del Consejo*, Madrid, s. n., 1925, Carta XIII, de 8 d'agost de 1907 “en cuanto a los anarquistas... no me admira que en estos momentos turbios aparezcan algunos e intenten algo; más para esto es para lo que nosotros estamos aquí...”

²¹² Augusto VIVERO, Antonio de la VILA, *Op. cit.*, pp. 49-55.

²¹³ Vegis les fotografies dels principals detinguts el 21 i el 28 de gener a:

Ilustração Portuguesa, núm. 103, 10 de febrer 1908, URL:

http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/IlustracaoPort/1908/N103/N103_master/N103.pdf [consulta 19 de juliol 2011]. La versió espanyola dels fets a: Fernando SOLDEVILLA, *El año político, 1908*, Madrid, Imprenta de Enrique Fernández de Rojas, 1908 p. 30.

28 de gener al ser enxampats amb les armes a la mà dins de l'ascensor de la Biblioteca en un intent d'arribar a la Cambra Municipal.²¹⁴

Entre els nombrosos detinguts hi havia dirigents de la Carbonària i del PRP i noms tan coneguts com els de João Pinto dos Santos, António Caetano Egas Moniz o Álvaro Poppe, per citar-ne uns quants. José M. de Alpoim, dirigent del Partit Dissident, va aconseguir escapar, creuar la frontera i refugiar-se a Espanya, en concret a Salamanca.²¹⁵ Allà es reuní amb Guerra Junqueiro, conjuntament amb altres exiliats portuguesos. El grup es trobava a diari amb Miguel de Unamuno per parlar de la situació del país veí. El regicidi va tenir lloc quan aquests exiliats portuguesos es trobaven a Salamanca. De tornada a Lisboa, Alpoim va mantenir correspondència amb Miguel de Unamuno. A la Casa Museo Unamuno de Salamanca, es conserven quatre cartes que el polític portuguès va enviar a l'escriptor, al que es dirigeix com "E meu espiritual amigo". La primera, sense data, dóna gràcies a Unamuno pels dies passats a Salamanca i li comenta les esperances que s'han dipositat en el jove rei Manuel II.

Mentrestant, a Lisboa els aldarulls pels carrers van ser considerables i reprimits a la força per les armes.²¹⁶ El 31 de gener el rei, que es trobava a Vila Viçosa, signava un decret per deportar a les colònies els detinguts als que s'acusà de ser culpables dels crims compresos a l'article núm. 1 del decret del 21 de novembre de 1907. Era un gest contundent per part de Franco i, que arrossegaria conseqüències. De moment controlava el poder amb mà ferma, encara que Chagas estava convençut que una vegada el perdés, la seva

²¹⁴ João Chagas fa un relat dels dies passats a la presó després de la seva detenció en l'epíleg del llibre João Chagas, *1908. Subsídios...*

²¹⁵ Casa Museo Unamuno. Archivo, Correspondencia, 2/54.

²¹⁶ Diego PALACIOS CEREZALES, *A culatazos. Protesta popular y orden público en el Portugal contemporáneo*, Palma de Mallorca, Genuève Ediciones, 2011, p. 241.

figura cauria en l'oblit.²¹⁷ Durant els últims noranta anys ha estat un nom maleït, en part per culpa de la mala propaganda republicana. D'ell només es recorda l'última etapa del seu Govern, la més “conservadora”, la de la dictadura i perquè se'l relaciona directament amb un fet luctuós: el regicidi. La seva figura política va caure amb les bales que van occir al penúltim rei de Portugal.

1.4 El Regicidi

El dia 1 de febrer de 1908 el rei i la seva família tornaven a Lisboa. La comitiva reial va arribar en vaixell fins al Terreiro do Paço. La gran plaça de Lisboa encarada a l'estuari del Tajo, era un dels centres polítics més simbòlics de la ciutat. El *Cais das Colunas*, que dóna entrada a la plaça des de l'aigua i al qual s'hi accedeix per unes escales que entren al riu, servia d'embarcador.²¹⁸ Era el punt d'arribada de les personalitats i dels visitants il·lustres. Allà, Don Carlos, la reina Amèlia i el príncep reial Lluís Felip, van ser rebuts pel fill petit, el príncep Manuel, l'Infante Don Afonso, Duc de Porto i germà del rei, la Cort en pes, i no cal dir, per João Franco i el seu Govern, així com per una multitud de lisboetes que omplien la plaça.

²¹⁷ João CHAGAS, 1908. *Subsidios...*, pp. 366-367.

²¹⁸ Vegis el reportatge fotogràfic de l'arribada de la família reial al Terreiro do Paço, així com altres fotografies relacionades amb el regicidi, *Ilustração Portuguesa*, núm. 103, 10 de febrer 1908, URL: http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/IlustracaoPort/1908/N103/N103_master/N103.pdf [consulta 19 de juliol 2011].

Fig. 7- Don Carlos. Font: José Brissa, *La revolución de Portugal*, Barcelona, Casa editorial Maucci, 1911

La família reial va pujar en un cotxe de cavalls i quan aquest es disposava a girar a l'esquerra, cap a la rua do Arsenal, camí del Paço das Necessidades, un home barbut va sortir pel darrera, s'obrí la capa alentejana que vestia, va treure una carabina *Winchester* i disparà a boca de canó al rei Don Carlos, mentre un altre home sortia de les arcades de l'esquerra de la plaça i pujava a l'estrep del *landau* amb una pistola a la mà i feia el mateix. El rei i el príncep reial van resultar ferits de mort, i el príncep Manuel ferit al braç.²¹⁹ Els dos atacants van ser reduïts per l'escolta i la guàrdia municipal a trets i per ferides d'arma blanca quedant ambdós morts allà mateix. Amb els aldarulls també va resultar morta una tercera persona que no tenia res a veure amb el que havia succeït. El *landau* va entrar a córrer cuita dins de l'Arsenal de Marina, però ja no es va poder fer res per salvar les vides del rei i del príncep hereu.²²⁰

²¹⁹ Fernando SOLDEVILLA, *El año político, 1908*, Madrid, Imprenta de Enrique Fernández de Rojas, 1909 p. 33.

²²⁰ Hi ha nombrosos gravats sobre el moment de l'atemptat, però no hi ha fotografies. Segurament és degut a la precipitació del moment, i perquè el 1908 no existia una màquina ràpida. El 1913 Leica fa un prototip de càmera pràctica de 35 mm, i no és fins el 1930 que va a començar a comercialitzar un model amb

Els atacants van ser identificats. Es tractava de Manuel dos Reis Buíça, l'home de la barba, i Alfredo Luís da Costa.²²¹ Ambdós havien tingut contactes amb la *Carbonária* i els republicans. Buíça, Costa i Sabino da Costa, el tercer mort durant els aldarulls, van ser enterrats al cementiri d'Alto de São João gairebé de matinada amb l'única finalitat d'impedir-ne l'assistència d'una gernació. Però, pel poble de Lisboa, Buíça i Costa eren uns herois i uns màrtirs de la pàtria. Morint havien purificat el seu crim. Les autoritats no van poder impedir que una nombrosa gentada "peregrinés" fins als túmuls dels regicides, hi diposités flors i fins i tot una placa per a recordar els fets. Anys després dels esdeveniments la gent seguia anant fins a les tombes en l'aniversari de la seva mort per a retre'ls-hi homenatge.

Amb tot, els republicans van intentar desvincular-se dels fets. El PRP aspirava a arribar al poder i instaurar la República. Li interessava donar una imatge de serietat, no només davant dels portuguesos sinó sobretot davant dels països europeus i en especial la Gran Bretanya. Potser el regicidi podia suposar una oportunitat per derrocar definitivament la Monarquia i declarar la República, però la situació era delicada. S'havia anat massa enllà i, en aquestes circumstàncies, no interessava als republicans desmarcant-se abans que es pogués interpretar que n'havien estat còmplices. No cal dir que la reacció europea davant del crim va ser d'horror. Dins del PRP hi havia vàries tendències, però totes proclamen la via pacífica per al canvi de règim. Els republicans van negar la seva participació, el que està clar és que Buíça i Costa no havien actuat sols. Una acció com la perpetrada comportava

objectius intercanviables, URL: http://en.leica-camera.com/culture/history/leica_products/ [consulta 30 d'octubre 2011].

²²¹ Hi ha diferents versions. Alguns autors asseguren que hi havia més implicats amb el regicidi a la plaça i que van intervenir obrint foc, com Eduardo NOBRE, *Op. cit.* D'altres, tot i que no creuen que el regicidi fos un fet aïllat i només hi participessin dues persones, pensen que no van rebre suport de ningú un cop a la plaça, Maria Alice SAMARA & Rui TAVARES, *Op. cit.*

disposar de recursos, suport i infraestructura, no podia ser una acció aïllada. En canvi el Govern de João Franco i el PRP coincidien en voler minimitzar els fets.

Resumint, no hi ha dubte que els autors materials van ser Buíça i Costa, però qui els va empènyer? Hi ha tota classe de teories al respecte. Com ja s'ha comentat els republicans van afanyar-se a desvincular-se dels fets, no els convenia gens per als seus interessos polítics, però per altra banda també estava clar que no havien pogut actuar sols. S'acusava tant a Afonso Costa, famós per la seva pública amenaça a Don Carlos, com al “dissident” José M. de Alpoim, que havia fugit cap a Salamanca només començar les detencions als implicats de l'intent de cop d'estat del 28 de gener.²²²

En 1908 salía desterrado de su patria el hombre que había querido matar a Don Juan y a Jehová. Le acompañaban otros desterrados, y entre ellos Alpoim. El grupo se detuvo ocho días en Salamanca. Esto fue a finales de Enero y comienzos de Febrero. El autor de Niebla se encontraba con ellos a diario, principalmente con Junqueiro. [...] Y hablándome del rey Don Carlos, después de encarecer una vez más el rabajamiento moral de este pobre monarca que de tan trágica manera ha concluido, añadía: “no sé en que parará esto; pero creyendo, como creo, que en Portugal sobra una familia y que el rey es un monstruo de perversión, si pudiera desde aquí matarle con el pensamiento, no lo haría”. A los pocos días, anteayer domingo 2, estando todavía en esta ciudad Guerra Junqueiro, llegó la noticia del asesinato del rey Don Carlos y del príncipe heredero Don Luís.²²³

També es culpava, de forma més imprecisa, a la maçoneria i a la *Carbonària*, per altra banda amb moltes vinculacions amb el PRP. La gran especialista

²²² Segons Fernando Soldevilla, el regicidi portuguès va tenir un gran impacte a Espanya, Fernando SOLDEVILLA, *Op. cit.*, p. 37.

²²³ Julio GARCÍA MOREJÓN, *Unamuno y Portugal*, Madrid, Gredos, 1971, p. 375.

britànica en conspiracions, Nesta H. Webster afirmà que la maçoneria va tenir un paper cabdal, no només subversiu sinó també sanguinari i revolucionari.²²⁴ Segons aquesta autora, tan influent com controvertida, el regicidi va ser planejat per una societat secreta que més tard també seria la responsable de la mort del president Sidónio Pais el 8 de desembre de 1918.²²⁵

Costa i Buíça pertanyien a la *Carbonària*, i formaven part del republicanisme popular radical. Noranta anys abans, en temps de Metternich i la Santa Aliança, la *Carbonària* havia estat una societat secreta amb estructures copiades de la maçoneria. Suposadament, els seus orígens arrencaven de la Revolució Francesa que en un primer moment, reclamava la Monarquia patriòtica; després els jacobins van creure que la monarquia havia deixat de ser patriòtica per a convertir-se en tirànica. El nom sorgeix a Nàpols a principis de segle XIX coincidint amb la invasió napoleònica. Es va difondre cap al nord d'Itàlia gràcies a Filippo Buonarroti, advocat i filòsof italià, que també va fundar diverses lògies maçòniques a París i va ser un membre actiu de la Carbonària francesa. A França també s'implantà amb el mateix nom.

A Portugal, el 1821 s'edità un fullet de propaganda, *Aos Carbonarios*. La primera carbonària portuguesa va desaparèixer el 1834 però revifà de tant en tant i sembla que va sobreviure de manera letàrgica fins el 1897 quan va ressorgir de la mà d'estudiants republicans. D'organització acadèmica es transformà i s'organitzà en diferents lògies. És una resposta a la tirania, tirania entesa com a poder absolut. No tots els membres de les organitzacions acadèmiques hi estaven d'acord, al contrari, triomfà la línia

²²⁴ Nesta H. WEBSTER, *Secret Societies & Subversive Movements*, New York, A&B Publishers Group, 1998, citat a Alice M. SAMARA, Rui TAVARES, *Op. cit.*, p. 83. Vegis també Jorge MORAIS, *Com permissão de Sua Majestade. Família Real inglesa e Maçonaria na instauração da República em Portugal*, Lisboa, Occidentalis, 2005.

²²⁵ Alice M. SAMARA, Rui TAVARES, *Op. cit.*, p. 83.

més popular. Entre 1900 i 1904 el 80-90% dels seus membres pertanyien al “comerç” (dependents, “caixeiros”, petits comerciants) amb una forta implantació a Lisboa, entre tres mil i quatre mil membres. Quan Franco va pujar al poder el 1906, per alguns sectors va representar la tirania i sobretot el despotisme. Però en paraules d’Eça de Queirós, Portugal era um país “talhado para a conquista, para a tirania, para a ditadura, para os domínios clericais”.²²⁶ Amb la mort del rei, mor també la simbologia de la Monarquia. El republicanisme sacralitzà la simbologia de la Monarquia, i presentava a la *República* com un salt qualitatiu per a les condicions socials i laborals dels treballadors, condicions que la monarquia els hi havia negat.

Hi havia tres carbonàries, *Carbonária Lusitana* (exclusiva de Coimbra), *Carbonária Portuguesa* de Luz de Almeida, adherida al Gran Oriente de Portugal, amb Bernardino Machado com a Gran Mestre i la *Carbonária Lusitana*, amb el mateix nom que la primera però d’inspiració anarquista.²²⁷ El lema d’aquesta última era “Progrés i llibertat”, la seva lògia *Obreiros do Futuro*, liderada per Heliodoro Salgado, estava inscrita al *Gran Consejo General Ibérico*.²²⁸ Era un nucli dur amb influència de vàries estructures sindicals, llibertaris i anarquistes puritans (o tot o res). Tenia força activitat conspiradora, sobretot dedicada a la fabricació de bombes, tasca que s’intensificà durant el govern de João Franco. La Lògia *Obreiros do Futuro*, es va veure implicada en una gran explosió en què resultà mort un obrer en “accident de treball” i dos més ferits greus.²²⁹ Aquest accident va ser determinant per a la desaparició de la lògia. Molts dels seus membres s’adheriren a la *Carbonária Portuguesa* i s’aproximaren al PRP. Aquest va

²²⁶ José M. Eça de QUEIROZ, *As frapas*, 1871, p. 45, citat a: Sérgio Campos MATOS, “A ideia da ditadura no círculo dos Vencidos da Vida”, *Clio*, 2000, núm. 5, p. 73-91.

²²⁷ António VENTURA, *A Carbonária em Portugal*, 2^a. ed., Lisboa, Livros Horizonte, 2008, p.8.

²²⁸ *Ibid.* p. 31.

²²⁹ *Ibid.*, p. 46.

demanar suport a la *Carbonária* –que havia crescut molt durant la dictadura de João Franco- per a les operacions finals de la conspiració del 28 de gener de 1908.²³⁰

Els anarquistes intervencionistes eren, com els socialistes, més pràctics. Socialment nombrosos, tot i que les seves associacions estaven prohibides i un nombre considerable dels seus membres deportats a les colònies. La il·legalitat feia que s'infiltrassin en institucions i en el Partit Socialista Portuguès. A finals del segle XX la situació dels treballadors era deplorable. A tombants de segle i sobretot durant el primers anys del XX, les màquines es van anar introduint dins del procés de producció, contribuint, en molts casos, a empitjorar les condicions dels treballadors. En els ambients revolucionaris de Lisboa, l'encreuament d'interessos contradictoris, s'adreçava cap a una forta activitat clandestina dels elements més avançats de la ciutat. La “propaganda pel fet” hi tenia un pes considerable dins d'aquest procés. És aquí quan els anarquistes van prendre el protagonisme, doncs eren partidaris de l'acció directa i de la vaga general per a derrocar el “sistema” establert.²³¹ A més disposaven de premsa pròpia, així com de xarxa i de grups de propaganda i, per arrodonir-ho tot, d'editors per a la difusió doctrinària de la seva ideologia.

²³⁰ João B. SERRA, “O assalto ao poder”, Fernando ROSAS & Maria Fernanda ROLLO, *História da Primeira República Portuguesa*, Lisboa, Tinta da China, 2009, p.49.

²³¹ Vegis l'interessant llibre de José NUNES, *A bomba explosiva. (28 de Janeiro de 1908 a 5 de Outubro de 1910)*, Lisboa, Livros Horizonte, 2008. L'autor arriba a insinuar que ell és un dels regicides.

2. Monarquia de Manuel II

2.1 Monarquia Nova

João Franco va encetar la primera dictadura del segle XX a Portugal.²³² La seva influència va caure en el mateix moment que Don Carlos i el seu hereu ho feien al Terreiro do Paço. Per a la majoria d'intel·lectuals republicans, com José Relvas o João Chagas, Franco i la seva dictadura havien ajudat a empènyer la Monarquia a l'abisme en un moment molt decisiu en que la dinastia dels Bragança es jugava la continuïtat de la institució. El dictador i la seva arrogància havia contribuït al desprestigi del rei. Per als monàrquics, Franco, no tenia les qualitats d'un gran estadista, els havia fallat en no saber estar a l'alçada dels esdeveniments, doncs amb l'eloqüència no n'hi havia prou. D'ell s'esperava que fes grans reformes: el sanejament de l'Administració i la regeneració financera i política. Cap d'aquestes reformes es van portar a terme. Per a altres, Franco va ser un polític molt capacitat però sense marge de maniobra. Franco va encetar la primera dictadura

El Duc de Beja, Manuel de Bragança, pujà al Tron portuguès com Manuel II el mateix dia de la mort del seu pare i el seu germà, alhora que João Franco, destituït del càrrec, se li impedia l'assistència a les exèquies fúnebres pel rei i el príncep reial, emprenent el camí cap a l'exili, a Espanya. El dia 6 de febrer van ser posats en llibertat els principals dirigents republicans que havien estat detinguts arrel dels fets del 28 de gener, Afonso Costa, António José de Almeida, João Chagas, António Caetano Egas Moniz, França Borges, João Pinto dos Santos, Alfredo Leal e Vítor de Sousa. José M. de Alpoim va demanar una audiència amb la reina Amèlia. No sabem si es va arribar a

²³² Joana Gaspar de FREITAS, "João Franco e os intelectuais", *Clio*, 2002, nova série 7, pp. 104-105.

entrevistar amb la sobirana i el nou rei de Portugal. El 16 de febrer Ferreira do Amaral, el nou cap del Govern, ho comunicava per carta a la reina i li demanava que Alpoim fos rebut, tant per ella com pel rei Manuel. El nom de José M. de Alpoim se l'havia relacionat com un dels possibles autors intel·lectuals del regicidi.²³³

Dos mesos més tard, es convocaren eleccions municipals pel 5 d'abril. La jornada electoral, enmig de greus disturbis a Lisboa i els seus ravals, com Alcântara o São Domingos, se saldà amb el resultat de 14 morts. La gran violència havia estat pels enfrontaments entre la Guàrdia Municipal i els elements de la *Carbonária*. Per aquests últims, no era res més que un exercici, representava un assaig del seu funcionament insurreccional abans del 5 d'octubre de 1910.²³⁴ Dels comicis en van sortir elegits set regidors republicans disposats a dirigir la Cambra Municipal. A més de Lisboa, els republicans van aconseguir col·locar regidors a varis ajuntaments a la Vall del Tajo, Alentejo i l'Algarve, desbancant d'aquesta manera els dos grans partits monàrquics; el Regenerador i el Progressista. Zé Luciano va ser conscient del gran impuls que havia agafat el PRP, i era necessari fer un front comú dels partits dinàstics per a frenar-lo²³⁵ Tenint Lisboa com a seu central, els

²³³ Carta del dia 16 de febrer de 1908 de Ferreira do Amaral a la reina Amèlia transcrita a: ANC, *Documentos políticos encontrados nos palácios reais depois da Revolução Republicana de 5 de outubro de 1910. Edição ordenada pela Assembleia Nacional Constituinte em sessão de 13 de Julho de 1911*, Lisboa, Imprensa Nacional, 1915, pp. 5-6.

²³⁴ Diego PALACIOS CEREZALES, "Técnica, política y el dilema del orden público en el Portugal contemporáneo (1851-1974)", p. 10, URL: <http://eprints.ucm.es/8141/1/tecnicapol%C3%ADticavAPHESvF.pdf> [consulta 15 de juliol 2011]. Versió original del text publicat en portuguès com : PALACIOS CEREZALES, Diego. "Técnica, política e o dilema da Ordem Pública no Portugal Contemporâneo (1851-1974)", Pedro Tavares de ALMEIDA, Tiago Pires MARQUES (eds.), *Lei e Ordem. Justiça Penal, Criminalidade e Polícia. Séculos XIX-XX*, Lisboa, Livros Horizonte, 2006.

²³⁵ Fernando Piteira SANTOS, "Na transição do "constitucionalismo monárquico" para o "constitucionalismo republicano": A crise do Partido Socialista e a crise do Partido Republicano", *Análise Social*, vol. XVIII, núms. 72-73-74, 1982, p. 677

republicans podien controlar les principals xarxes de comunicacions. El desplegament d'elements en els serveis civils, els hi proporcionava el control d'una important xarxa d'informació.²³⁶ El desembre, inesperadament va caure l'anomenat "Governo d'Acalmação Nacional" presidit, per l'almirall i antic governador d'Angola i més tard de São Tomé, Francisco Joaquim de Ferreria de Amaral, que es caracteritzà per la negació dels principis de conciliació en un intent de pacificar a la població i de tornar l'autoritat a l'Estat.²³⁷ A partir d'aquí, s'aniran succeint un govern darrera l'altre fins a la proclamació de la I República.²³⁸

Com ja s'ha assenyalat, dins del PRP hi havia varies tendències i corrents força encontrades entre elles. No es pot enquadrar els seus militants en un esquema fixat doncs hi havia tantes sensibilitats com elements el formaven. Les diverses posicions convergien en una política pragmàtica que els obligava a deixar de banda les diferències ideològiques i distints interessos socials. Donava la sensació que el PRP era un bloc únic, però no era així. Es tractava d'un partit amb una composició heterogènia, que si bé, en el moment inicial de l'assalt al poder, les diferències havien estat interpretades com a rivalitats personals dels seus líders, un cop instaurada la República van ser la causa de fractures i de l'aparició de nous grups polítics. Dins de la política pragmàtica per assolir l'objectiu d'acabar amb la Monarquia hi havia sectors partidaris d'accelerar l'activitat conspiradora a través de la violència, com la *Carbonária*. És a dir, de donar un cop d'Estat. Altres sectors pensaven que la reforma de les institucions arribaria un cop exhaurida i liquidada l'estructura política de la monarquia. El 1908 el PRP es reuní en congrés a Coimbra. La tesi dels elements més conciliadors en va sortir guanyadora.

²³⁶ Douglas L. WHEELER, *História Política de Portugal 1910-1926*. 2ª. ed., Mem Martins, Publicações Europa-América, 2010, p. 66.

²³⁷ Teresa Maria S. NUNES, "Os partidos monárquicos em vésperas da República", *Clio*, 2002, vol 7 nova série, p. 148.

²³⁸ Jorge MORAIS, *Com permiso de Sua Magestade... Op. cit.*, p. 40.

La tasca d'introducció del republicanisme en la societat portuguesa era molt ràpida gràcies a l'ajut de la *Carbonária*. Aquesta seguia creixent, i més a partir de la incorporació d'António Maria da Silva, enginyer civil, i del comissari de Marina, António Maria de Azevedo Machado Santos, que conjuntament amb Luz Almeida constituïren l'òrgan suprem de comandament, la *Alta Venda*. Des de mitjans de 1908 les idees republicanes es va anar infiltrant entre les Forces Armades, els elements anarco-sindicalistes i grups anarquistes, incorporant els seus elements, de mica en mica, a la *Carbonária*.²³⁹ Almeida, un prestigiós cabdill republicà, donava crèdit a l'organització i facilitava les relacions amb la Maçoneria que cada vegada estava més a prop de l'ideal republicà.²⁴⁰

El regnat de Manuel II va durar dos anys i vuit mesos. El nou rei estava ple de bones intencions i d'intents per a modernitzar el país, però tanmateix no tenia autoritat. Ni com a persona, ni com a figura constitucional. Havia rebutjat la pauta autoritària del seu assassinat pare, però, no havia estat preparat per assumir el càrrec. La Cort de Manuel II era clerical, el rei estava excessivament influenciat per la seva mare, la reina Amèlia, educada al *Sacré Coeur* de Paris, i excepcionalment devota, que feia i desfeia en les altes esferes del Tron.²⁴¹ La reina, molt impopular entre els portuguesos, sobretot per culpa de la propaganda republicana, era titllada de beata.²⁴² La seva influència en matèria de política religiosa havia portat a les ordres monàstiques a una expansió excessiva, i entre elles, la dels jesuïtes.²⁴³ El clericalisme de la Cort

²³⁹ João B. SERRA, "O assalto ao poder", Fernando ROSAS & Maria Fernanda ROLLO, *História da Primeira República Portuguesa*, Lisboa, Tinta da China, 2009, p. 49.

²⁴⁰ António VENTURA, "As sociedades secretas e a revolução", *25 olhares sobre a I República*, Lisboa, Centenário da República & Diário Público, 2010, p. 35.

²⁴¹ Manuel de Brito CAMACHO, *A reacção*, Lisboa, Editora Luz, 1932, p. 11.

²⁴² Augusto VIVERO, Antonio de la VILA, *Cómo cae un trono. (La Revolución en Portugal)*, Madrid, Biblioteca Renacimiento, 1910, p. 35.

²⁴³ José BRISSA, *La revolución portuguesa (1910). Recopilación completa de sucesos, narraciones y comentarios*, Barcelona, Casa Editorial Maucci, 1911, p.

estava en oposició del què passava al carrer. Els republicans ho aprofitaren per a desprestigiar a la Monarquia. Anarquistes, i maçons eren moviments anticlericals per doctrina o per tradició, i la majoria dels dirigents republicans pertanyien a la maçoneria.²⁴⁴ La reina va demanar a ajuda a Espanya, amb la pretensió que una incursió militar espanyola anés a salvar els Bragança de Portugal.²⁴⁵

Durant el regnat de Manuel II, el país s'enfrontà novament amb la Gran Bretanya, aquesta vegada per la qüestió dels *chocolateiros*. El 1842 Portugal havia signat un tractat comercial amb Anglaterra comproment-se a no traficar amb mà d'obra esclava i a suprimir-ne la pràctica. Oficialment, Portugal va abolir l'esclavitud el 1869, però només per la metròpoli, a la resta de l'imperi no va ser fins el 1875, però poques coses van canviar per a la població negra de les colònies portugueses a l'Àfrica.²⁴⁶ El 1862 els anglesos es queixaren de què els vaixells portuguesos es dedicaven al tràfic il·legal i al transport d'esclaus des de l'interior d'Angola a les plantacions de São Tomé i Príncipe. Després de la pèrdua del Brasil el 1822, São Tomé es convertí en la “perla” de l'imperi colonial portuguès quan el cacau passà a ser un autèntic monocultiu i la base de les seves exportacions, en especial a Anglaterra a través de la firma Cadbury, obtenint-se la màxima producció a principis del segle XX, tot i que sempre depenia de la demanda dels mercats.²⁴⁷ El 1905

20. Per una visió positiva de la presència dels jesuïtes a Portugal: José CARVALHO, *Católicos nas vésperas da I República. Os Jesuítas e a sociedade portuguesa: O Novo Mensageiro do Coração de Jesús (1881-1910)*, Porto, Civilização Editora, 2008.

²⁴⁴ Fernando CATROGA, “O laicismo e a questão religiosa em Portugal (1865-1911)”, *Análise Social*, vol. XXIV, núm. 100, 1988, p. 216.

²⁴⁵ Douglas L. WHEELER, *História...*, p. 66.

²⁴⁶ Hugh THOMAS, *La trata de esclavos*, Barcelona, Planeta, 1998, p. 780. (THOMAS 1998)

²⁴⁷ Maria Helena de Cunha RATO, “O colonialismo português, factor de desenvolvimento nacional”, *Análise Social*, vol. XIX, núms. 77-78-79, 1983, p. 1124.

l'illa equatorial es va convertir en el primer exportador mundial de cacau.²⁴⁸ São Tomé necessitava de nombrosa mà d'obra per a treballar en les plantacions i poder mantenir el ritme d'exploració i exportació de cacau. Angola era el subministrador de mà d'obra de l'altra colònia portuguesa. En una economia de plantació, com São Tomé, la necessitat de mà d'obra era recurrent.

L'abolició de l'esclavitud havia comportat la seva substitució per fórmules de “treball contractat”, els anomenats *indentured workers* en les colònies angleses o *engagés* en les franceses.²⁴⁹ La introducció d'aquest sistema era una alternativa al treball esclau, que permetia el manteniment del ritme d'exploració de les plantacions sense, aparentment, vulnerar els tractats internacionals. Oficialment l'esclavitud estava abolida, però a la pràctica seguia vigent, encoberta per contractes de treball que no eren respectats. Per exemple Espanya “contractà” uns 150.000 treballadors xinesos (els anomenats *culies*) entre 1849 i 1875 [a més d'uns 600.000 esclaus d'origen africà]. El mateix van fer els holandesos, francesos i anglesos per a proveir de mà d'obra a les seves colònies. Per la seva banda, São Tomé reclutà treballadors angolesos sota contracte. Aquest consistia en un acord pel qual el treballador, a canvi de la prestació dels seus serveis agrícoles, rebia un salari, menjar, allotjament, roba, atenció mèdica i el passatge de tornada a casa per part del plantador. A l'any 1901 havien arribat a l'illa 4.572 persones “contractades” provinents de les costes del Sud-Oest d'Àfrica, a les que no retornaren mai.²⁵⁰ Els contractes no es complien, els treballadors els signaven sense saber a què es comprometien, i la majoria de vegades era una feina temporal amb possibilitat de reenganxament si no es deia el contrari. Com

²⁴⁸ William Gervase CLARENCE-SMITH, *Cocoa and Chocolate (1765-1914)*, London, Routledge, 2000, p. 5.

²⁴⁹ Hugh THOMAS, *La trata de esclavos. Historia del tráfico de seres humanos de 1440 a 1870*, Barcelona, Planeta, 1998, p. 787.

²⁵⁰ Henry W. NEVINSON, *A Modern Slavery*, New York, Schocken Books, 1968, p. 187.

que els treballadors no ho sabien, seguien lligats a la plantació i a les dures condicions de treball. Aquest sistema de contracte va estar vigent oficialment a les colònies portugueses fins 1910.

Anglaterra estava a l'aguait de la colònia portuguesa. Tenia el convenciment de que Portugal violava de manera flagrant els tractats internacionals. Darrera de les bones intencions dels anglesos per a eradicar l'esclavitud per sempre més i fer que es complissin els contractes de treball, hi havia una hipòcrita ambició, aconseguir quedar-se amb l'explotació i el comerç del cacau de l'illa. Anglaterra s'abastava de cacau provinent de la seva colònia caribenya Trinitat i de la portuguesa São Tomé.²⁵¹ El cacau de São Tomé, majoritàriament de la varietat *Forastero*, era molt apreciat i afavorit per la seva qualitat uniforme pel més gran importador de cacau de l'illa, William A. Cadbury.²⁵² La firma Cadbury, tot i que el 2010 va passar a mans de l'empresa americana d'alimentació, Kraft, és des de 1847 un referent de la indústria dels dolços a la Gran Bretanya.²⁵³ Cadbury, *Quaker* i membre de la *Society of Friends* i fervent defensor del treball lliure, en pocs mesos havia aconseguit fer que el cacau d'origen esclau fos una qüestió internacional.²⁵⁴ Sota el seu auspici, s'engegà una campanya contra el treball infantil en l'ofici d'escura-xemeneies a la ciutat de Birmingham i la fundació de l'*Animal Friend Society* i de la *Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals*. Però a Cadbury també se'ls va titllà d'hipòcrita, doncs comprava cacau a São Tomé quan ja se'n sospitava l'origen, i ho seguí fent fins el 1909. En aquest mateix any, Cadbury acusà al diari londinenc *Standard* pels reiterats editorials d'aquest

²⁵¹ William Gervase CLARENCE-SMITH, *Cocoa and Chocolate (1765-1914)*, London, Routledge, 2000.

²⁵² Àngels CARLES, *L'illa de xocolata* [treball inèdit].

²⁵³ Deborah CADBURY, *Chocolate Wars: The 150 Year Rivalry Between the World's Greatest Chocolate Makers*, New York, Perseus, 2010.

²⁵⁴ Quaker o Amic de l'Església, és un moviment cristià aparegut a Anglaterra el segle XVII. En les seves creences teològiques, és Déu que parla directament amb cada una de les persones. Rebutgen els intermediaris com els capellans, i a través de les obres individuals de cadascú és on es revela la presència de Déu.

periòdic sobre el cacau esclau i la seva empresa, i de ser el difusor de la difamació contra ell i la seva família, portant a l'informatiu a judici, *Cadbury Ltd. v. Standard Ltd.*, havia començant la campanya per a netejar la seva reputació.²⁵⁵

Anglaterra va encarregar un informe al seu delegat Joseph Burt, activista *Quaker* a l'igual que Cadbury.²⁵⁶ Al mateix temps, el fonamentalista cristià Charles Swan era enviat a Angola. El resultat de l'informe no va agradar a Cadbury i va afirmar les seves sospites; el cacau de São Tomé, era producte del treball esclau. El propi Cadbury va viatjar a São Tomé i va declarar un boicot al cacau de l'illa perquè els *chocolateiros* anglesos i alemanys no importessin més cacau fins a no tenir-ne garanties de que no s'havia utilitzat mà d'obra esclava en la seva producció. L'informe es va publicar a Londres i alhora a Lisboa el 1909, i acte seguit els anglesos van suspendre les seves contractacions a São Tomé i van començar a importar-ne de Ghana.²⁵⁷ L'assumpte del cacau esclau va ser un tema que va apassionar a una Lisboa en *camisa*. Els carbonaris eren els membres més actius, i com la resta de societats secretes seguien amb l'obra d'assimilar els valors republicans a Portugal desprestigiant a les institucions monàrquiques.

Davant de l'assetjament anglès, els portuguesos van canviar Angola per Moçambic a l'hora de contractar mà d'obra per a les plantacions. La qüestió del cacau esclau va ser un tema recurrent durant els primers anys de la I República, sobretot durant el primer govern d'Afonso Costa en què es va reactivar una altra campanya dels *chocolateiros*, tal i com veurem més endavant.

²⁵⁵ Marouf HASIA, Jr., "Critical Memories of Crafted Virtues: The Cadbury Chocolate Scandals, Mediated Reputations, and Modern Globalized Slavery", *Journal of Communication Inquiry*, 2008, 32, 3, p. 250.
DOI:10.1177/0196859908316331, URL:<http://jci.sagepub.com/content/32/3/249>
[consulta 16 de juliol 2011]

²⁵⁶ "Speaks for Portugal. Consul General from Lisbon Protests against Boycott of San Thome Cocoa", *The New York Times*, 13 de novembre 1909, p. 7.

²⁵⁷ Jorge de MORAIS, *Com permissão de Sua Majestade*, Lisboa, 2005, p. 58.

Durant la Gran Guerra va quedar en l'oblit però tornà a ressorgir al finalitzar. El testimoni de José Maria Norton de Matos, governador general d'Angola durant els anys 1912-1915, i després ministre de les Colònies el 1916, és clau.²⁵⁸ Va tornar a Angola el 1921 i va poder comprovar amb gran astorament que, malgrat que abans de la guerra s'havien pres algunes mesures per a millorar les condicions de la mà d'obra indígena, aquestes havien empitjorat. El 1930 Henry W. Nevinson i Cadbury van denunciar en una reunió de la Lliga de Nacions que Portugal seguia utilitzant mà d'obra esclava.²⁵⁹

Portugal semblava haver perdut la memòria. Durant l'etapa cubana de José M. Eça de Queirós (1872-1874), Portugal havia interpretar el mateix paper que Anglaterra estava fent ara a São Tomé, procurar que Espanya complís els contractes signats pels *culies* xinesos de Macau. El famós escriptor va ser nomenat cònsol de Portugal a les Antilles Espanyoles el 1872 amb la missió de vetllar pels drets dels *culies* xinesos contractats per Espanya; aquests eren embarcats a Macau, colònia portuguesa, per a treballar a les plantacions cubanes. Els treballadors asiàtics de Cuba es dividien en dues classes, els arribats abans del 15 de febrer de 1861 i els que ho havien fet després. Aquests últims venien amb un contracte de treball de vuit anys i un cop acabat tenien dos mesos per sortir de l'illa o reenganxar-se. Les autoritats cubanes i els hisendats feien el possible per a no reconèixer les cèdules emeses pel consultat portuguès als treballadors xinesos, i fins i tot s'intentava impedir que es cursessin. D'aquesta manera, un cop transcorreguts dos mesos, els treballadors es veien obligats a uns altres vuit anys de treball. En

²⁵⁸ Norton de MATOS, *África Nossa. O que queremos e o que não queremos nas nossas Terras de África*, s.l., Edições Marânus, s.d, p. 109 citat a Maria Cândida PROENÇA, *A questão colonial no Parlamento, 1910-1926*, Lisboa, Publicações Dom Quixote, 2008, vol II, p. 109.

²⁵⁹ "Slavery in Angola charged by Britons. Two who exposed conditions 20 years ago allege Portugal Forces Native to Work", *The New York Times*, 5 de setembre, 1930, p. 4.

paraules del propi Queirós: “[...] aquella emigración china era la disimulación traidora de la esclavitud.”²⁶⁰

L’escriptor portuguès va complir magníficament la seva missió diplomàtica i va contribuir a la fi de la contractació de *culies* a través de Macau. Després d’un any i escaig a les Antilles va demanar el trasllat a Europa. L’Havana li era hostil, i així ho expressà en una carta dirigida al seu amic José Duarte Ramalho Ortigão: “[...] mas a que não estou é condescendente com esta terra estúpida para onde vim, embrulhado num decreto, impellido por un tratado.”²⁶¹

Com ja s’ha dit abans, els casos Hinte i del *Crédito Predial*, tot i que s’arrossegaven des de feia varis anys van esclatar a la primavera del 1910 sota el Govern presidit per Francisco António da Veiga Beirão, l’antic número dos de l’anterior Govern de Zé Luciano. Varis membres dels dos partit *rotativistes*, s’hi van veure implicats. El primer escàndol va esclatar el dia 15 d’abril, sent necessari fins i tot aturar la sessió del Parlament per a tornar a emprendre-la minuts més tard i demanar una moció de confiança al Govern.²⁶² El cas del *Crédito Predial* sortia a la llum uns dies més tard, l’1 de juny. Ambdós afers servien als republicans per a acusar a la Monarquia de protegir el monopoli anglès. El dia 15 de juny Afonso Costa presentà unes cartes al Parlament. Eren cartes d’un mariner amic íntim del rei i implicaven a la família reial en els negocis financers del *Crédito Predial*.²⁶³ La resposta del President del Consell davant de la intervenció de Costa sobre el tema de les

²⁶⁰ Julio GÓMEZ DE LA SERNA. “Eça de Queirós o el novelista vencedor del tiempo” en *Obras Completas*. Madrid, Aguilar, 1964, tomo I, p. LXIV.

²⁶¹ Carta a Ramalho Ortigão 1873, URL: http://purl.pt/93/1/iconografia/imagens/scfoto_eq026a/scfoto_eq026a.html [consulta 7 de març 2008]

²⁶² Vegis el *Diário da Câmara dos Senhores Deputados da Nação Portuguesa*, 15 d’abril de 1910, p.15, URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=mc.cd> [consulta 14 juliol 2011].

²⁶³ Augusto VIVERO, Antonio de la VILA, *Op. cit.*, p. 41.

cartes i de l'escàndol financer, va ser que tenia la potestat per dissoldre la Cambra. La rèplica de Costa no es va fer esperar, acusant al rei de connivència amb el Govern:

Tem a confiança do seu Rei e diz que está ao lado das instituições para as salvar.

*O Rei de Portugal, se quiser, que faça isso. Que tire dos seus ombros o manto e que cubra com elle o actual Ministério, o Sr. José Luciano, os corpos gerentes do Credito Predial, o guarda-livros, o Sr. Talone e quantos, quantos quiser.*²⁶⁴

Entre el 23 i 25 d'abril de 1909 va tenir lloc el Congrés Republicà a Setúbal. La tesi que en va sortir era l'oposada a la que s'havia imposat en l'anterior congrés de Coimbra un any abans. Ara es volia acabar violentament amb la Monarquia, gràcies a la influència de la *Carbonària*. El directori que en va sortir elegit estava compost majoritàriament per "homes d'acció", i el seu principal objectiu era l'organització d'un moviment revolucionari per a derrocar el rei.²⁶⁵ Els elements moderats com Basilio Teles, José Relvas, o Teófilo Braga, lideraven la cúpula, i van donar l'ordre de fer la revolució. Els elements més radicals eren els encarregats de les funcions logístiques, i el comitè civil es va constituir amb Afonso Costa, António José d'Almeida. Aquest últim era l'encarregat de les organitzacions secretes com la *Carbonària* dirigida pel comissari naval Machado Santos, la Maçoneria i la "Junta Liberal" dirigida per Miguel Bombarda. A João Chagas, periodista i *pamfletari* se li encarregà la propaganda entre els militars. També hi havia un comitè militar sota el comandament del vice-almirall Cândido dos Reis. Miguel Bombarda, metge de professió, va ser l'encarregat d'introduir el republicanisme entre els cercles burgesos.

²⁶⁴ Vegis: *Diário da Câmara dos Senhores Deputados da Nação Portuguesa*, 6 de juny 1910, pp.14-15, URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=mc.cd> [consulta 14 juliol 2011].

²⁶⁵ Luis VIDIGAL, *Cidadania, caciquismo e poder. Portugal, 1890-1916*. *Estudos*, Lisboa, Livros Horizonte, 1988, p. 55.

El Congrés de Setúbal també va ser important perquè per primera vegada hi va tenir representació la novella *Liga Republicana das Mulheres Portuguesas*.²⁶⁶ La idea de fundar una associació de dones republicanes havia sorgit a l'agost de 1908 d'Ana de Castro Osório i d'António José de Almeida, amb el suport de Bernardino Machado i Magalhães Lima. L'objectiu de la *Liga* era veure quina era la situació de la dona en els primers anys del segle XX.²⁶⁷ Però el que interessava era incorporar a l'Exèrcit, i per a poder fer la revolta calia la col·laboració i participació dels tres regiments de Lisboa i, sobretot, un cap amb rang dins l'exèrcit que la dirigís. A part del general Joaquim Pereira Pimenta Castro, no hi havia militars d'alta graduació amb tendències republicanes. Feia falta una personalitat com Cândido Reis amb rang de vicealmirall.²⁶⁸ Els mesos que van seguir al Congrés de Setúbal van ser molt convulsos. La barreja de passió i confusió eren factors que ajudaven al desenvolupament de la conspiració revolucionària, l'eufòria anava passant de Lisboa cap a les petites ciutats, i d'aquestes als entorns rurals.

Manuel II, veient que els escàndols dels partits polítics que li donaven suport el podien perjudicar, per una banda, i per l'altra la presència cada dia més visible dels treballadors, va començar a interessar-se per la seva problemàtica laboral, intentant aliar-se amb els socialistes.²⁶⁹ Manuel II malgrat tots els escàndols financers i la corrupció existent en que es va veure directament involucrat, havia intentat acostar-se a les teories de Frédéric Le Play. Les idees del sociòleg i economista francès, tenien gran influència entre els

²⁶⁶ Per veure el paper de la dona republicana-maçona-feminista a Portugal durant les primeres dècades del segle XX, Rosa Maria BALLESTEROS GARCÍA, "Las distracciones misteriosas: Colombine y la masonería portuguesa", *Aposta, revista de ciencias sociales*, 15 de febrer 2005, pp. 1-21, URL: <http://www.apostadigital.com/revistav3/hemeroteca/ballesteros2.pdf> [consulta 6 d'octubre 2011].

²⁶⁷ Maria Alice SAMARA, *Operárias...*

²⁶⁸ Jesús PABÓN, *La revolución portuguesa. De Don Carlos a Sidonio Pais*, Madrid, Espasa-Calpe, 1941, pp. 90-91.

²⁶⁹ Manuel Villaverde CABRAL, "Situação...", p. 873-915.

cercles catòlics compromesos amb la qüestió social. Manuel va convidar a Léon Poincard, deixeble de Le Play, a Portugal el 1909. El sociòleg francès va rebre l'encàrrec per a redactar un informe sobre la situació de Portugal. El resultat va posar en evidència la situació miserable de la indústria portuguesa i el caràcter poc intensiu de l'agricultura per la resistència dels grans propietaris a la introducció de nous mètodes de conreu. La conclusió final era que calia una nova organització del treball i de l'Administració per acabar amb els clientelismes que originava el sistema polític portuguès.²⁷⁰

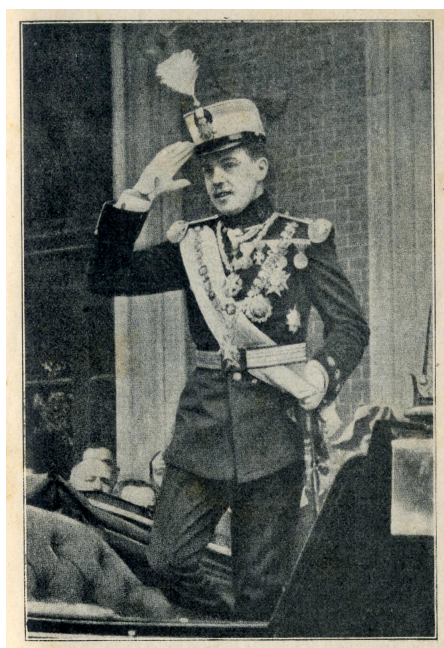

Fig. 8- Manuel II vestit d'uniforme de coronel espanyol durant la visita que efectuà a Madrid el 8 de novembre de 1909, sent el primer mandatari estranger que va trencar amb el boicot internacional a Espanya després dels fets de la Setmana Tràgica. Font: José Brissa, *La revolución de Portugal*, Barcelona, Casa editorial Maucci, 1911.

²⁷⁰ Ana Paula PIRES, *Portugal e a I Guerra Mundial. A República e a economia de guerra*, Casal de Cambra, Caleidoscópio, 2011, p. 25.

També va tenir relació amb el líder socialista Azedo Gneco. El rei pensava que una obertura cap a posicions més progressistes podria reduir la gran influència que anava adquirint el PRP. La qüestió laboral era un tema important, va seguir de prop les conclusions del *Congresso Operário* el 1909. Era necessària l'aplicació de solucions imaginatives per aconseguir arrencar a Portugal del seu estancament, sent la qüestió social i laboral una peça important. Però els polítics portuguesos no estaven disposat a abandonar les seves posicions, i les bones intencions del rei van caure en un sac foradat.²⁷¹ Era massa tard. Alguns assumptes són crucials per a explicar la definitiva derrota de la Monarquia, com ara el quòdlibet dels *chocolateiros* amb Anglaterra, el Congrés de Setúbal, els aldarulls en les zones rurals, la creixent pressió dels mariners, i les activitats ben organitzades de les societats secretes de la maçoneria i la *Carbonária*.

2.2 Cap a la fi de la Monarquia

A principis de 1910, Basílio Teles, ideòleg republicà que participà en la revolta de Porto el 1891 exiliant-se després, va posar en dubte que Portugal comptés amb els efectius revolucionaris suficients per a poder proclamar la república, així com personalitats rellevants per a dirigir-la:

*O Partido Republicano não tem bastante força para iniciar uma tentativa violenta, ou, no entanto, susceptível de acabar com a monarchia. E ainda que tenha, não dispõe de pessoal superior suficiente, e porventura não possui também como dos empreendimentos passados se encollige, a capacidade que se requer para a dirigir.*²⁷²

²⁷¹ Luís de Sousa REBELO, "A Plan for the Restoration of the Monarchy in Portugal", *Portuguese Studies*, 1, 1985, p. 211.

²⁷² Basílio TELLES, "Coalições", *Alma Nacional*, núm. 3, 24 de febrer de 1910, p. 36. URL: <http://purl.pt/16522/1/P52.html> [consulta 15 de gener de 2011].

La reacció clerical va començar una agressiva campanya de pressió política que exercirà durant els últims mesos de la Monarquia. Era la resposta a la descarada provocació republicana a la que es veien sotmesos els partits que intentaven posar a la pràctica mesures liberalitzadores per tal de pal·liar el descontentament popular i una eventual revolta dels republicans que precipitaria el moviment revolucionari.²⁷³

Per acabar de reblar el clau, i com ja s'ha comentat abans, es destaparen els escàndols Hinton, a finals d'abril de 1910, i del *Crédito Predial*, a principis de maig, en que s'hi veieren implicats nombrosos polítics vinculats a l'antic *Rotativismo* i que suposà una ferida de mort pel ja molt desprestigiat Tron de Manuel II. La tradició política anterior persistia; la censura, els escàndols, els empresonaments per raons d'Estat, les persecucions sistemàtiques als enemics del règim, l'augment de la llista civil, la falta d'una administració transparent -sobretot a les colònies- l'augment del deute públic, l'acord de pagar els avançaments en vint anys al 5% d'interès, i la concessió sota mà de nous avançaments, havien portat a la Corona a un carreró sense sortida.²⁷⁴ La Monarquia, pels republicans, va passar a ser un cos estrany enquistat a la nació. Els republicans estaven disposat a acabar amb la degeneració règia i a liquidar la vella institució monàrquica a Portugal.²⁷⁵ Mentrestant, les despeses anaven augmentant a mida que creixia el deute.

La Monarquia portuguesa era una institució que començava a enfonsar-se i a ofegar-se en les seves pròpies febleses. Per això els conspiradors republicans van creure que havia arribat el moment d'iniciar una campanya a la premsa estrangera per a donar conèixer les intencions de *Regeneração* del PRP. Es tractava d'habilitar la República i els seus valors de forma ràpida i

²⁷³ Luis, VIDIGAL, *Op. cit.*, p. 55.

²⁷⁴ José BRISSA, *Op. cit.*, p. 36.

²⁷⁵ Augusto VIVERA, Antonio de la VILLA, *Op. cit.*, pp. 35-41.

perspicaç.²⁷⁶ Sebastião de Magalhães Lima, que vivia a Paris, junt amb José Relvas i Augusto Manuel Alves da Veiga, exiliat a Brussel·les des de la malaguanyada revolució de 1891, van ser els artífexs d'aquesta campanya en els principals diaris europeus, gràcies a les bones relacions personals que tenien amb alguns dels seus directors. A vegades l'efervescència per a demostrar que la República era l'única solució per un país que no trobava la sortida de la greu crisi de les seves institucions, arribava a ratllar el que es considera políticament incorrecte. Un exemple el trobem en l'article aparegut al diari parisenc *Le Matin* que considerava els regicides com a revolucionaris immolats per la causa.²⁷⁷ El PRP, amb participació efectiva o no, sempre s'havia desmarcat d'aquest incident car l'allunyava de ser percebut com un partit polític seriós capaç de ser la solució de Portugal.

Tot i que hi havia un gran nombre de periodistes portuguesos exiliats a França, la campanya de premsa en aquest país no va ser suficient. El gran nombre de publicistes lusitans, la majoria a la capital del Sena, era degut al seu bandeig per culpa de la censura de premsa i les lleis restrictives que havia imposat João Franco durant la dictadura. Si pel mitjans de comunicació escrits no havia estat suficient, també es va intentar a través de la diplomàcia, amb especial incidència a Anglaterra, França i Espanya. Era important recollir l'opinió d'aquests països, en part en depenia l'èxit o el fracàs de l'empresa revolucionària. No tot estava guanyat, i els republicans els interessava molt saber com serien rebuts en cas que la seva opció finalment triomfés a Portugal. L'últim congrés republicà havia tingut lloc a l'abril de 1910 a Porto. Magalhães Lima i el seu bon amic José Relvas, membre del comitè de la direcció, reberen l'encàrrec de preparar la revolució que hauria de conduir a Portugal cap a la República. La missió passava per recórrer totes

²⁷⁶ Ana Paula PIRES, *António José de Almeida. O tribuno da República*, Lisboa, Assembleia da República, 2011, p. 71.

²⁷⁷ *Le Matin*, 20 de juliol 1910, p. 1, URL:

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5694955> [consulta 16 de gener 2011].

les capitals d'Europa per copsar el grau d'acceptació que podria tenir el nou règim. El recorregut havia d'acabar a Londres.²⁷⁸

Entre els dirigents del PRP hi havia una alta incidència de membres del *Grande Oriente Lusitano Unido*, entre ells, els Grans Mestres Bernardino Machado i Sebastião de Magalhães Lima. A través de la Gran Lògia de França, sabien que podien comptar amb el suport d'aquesta República, però el que realment els interessava era saber què en pensava també la Gran Bretanya, la seva eterna aliada. Necessitaven garanties de què l'aliança lusitano-britànica seguiria indemne en cas de proclamar la República. Una delegació portuguesa es va desplaçar a Anglaterra a principis del mes de juny de 1910. El duc de Connaught, germà del rei Eduard VII que acabava de traspasar, era el Gran Mestre de la Gran Lògia Unida d'Anglaterra.²⁷⁹ Abans, però ja havien començat a crear opinió pública favorable als seus interessos a través dels principals diaris.

A Londres va entrar en joc un periodista brasiler exiliat, Oscar de Araújo, un aventurer intel·ligent que estava disposat a ajudar als portuguesos a canvi d'una bona recompensa, com ser l'ambaixador a Londres un cop s'instaurés

²⁷⁸ Phileas LEBESGUE, *La République portugaise (Le sentiment national.- Les ouvriers de l'ère moderne. – La République vivante)*, Paris, E. Sansot & Cie, Éditeurs, 191?, p. 291.

²⁷⁹ Després del primer viatge oficial de Manuel II a Londres a finals de novembre de 1909 es va parlar de Victoria Patricia de Connaught, filla del duc de Connaught, i neboda del rei Eduard VII com a la possible futura reina de Portugal, fins i tot el seu retrat ocupà la portada de la *Ilustração Portuguesa*, que també va incloure un petit reportatge. "A futura rainha de Portugal", *Ilustração Portuguesa*, núm. 199, 13 de desembre 1909, pp. 761-762, URL: http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/IlustracaoPort/1909/N199/N199_master/N199.pdf [consulta 19 de juliol 2011]. Seguí un altre reportatge, *Ilustração Portuguesa*, núm. 201, 27 de desembre 1909, p. 830, URL: http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/IlustracaoPort/1909/N201/N201_master/N201.pdf [consulta 19 de juliol 2011]. El compromís no va tirar endavant.

la República.²⁸⁰ En certa manera, era un intent d'emular al brasiler Joaquim Nabuco, fundador del *Jornal do Brasil*, que inicià la seva vida pública com a simpatitzant de la restauració de la Monarquia al Brasil, aproximant-se després als republicans. Nabuco va ser nomenant com el primer ambaixador brasiler a Londres, i més tard el primer ambaixador brasiler a Washington. De moment, el juliol de 1910, Araújo treballava per Magalhães Lima en la tasca de crear opinió pública. La campanya de premsa per a desprestigiar la Corona de Manuel II, ja havia estat iniciada per Araújo el 1909, a través de les pàgines del *Manchester Guardian*, i començava a donar els seus fruits. Hi havia quatre personatges clau en aquest entramat d'articles i notícies favorables als interessos republicans portuguesos; Francis Hirst, editor de *The Economist*, Henry Massingham, editor de *The Nation*, D. Braham, redactor a *The Times*, i David Lloyd George, ministre d'Hisenda i influent empresari de premsa i propietari de *The Nation*. Aquests homes poderosos eren, a través dels seus òrgans d'expressió, els que creaven la potent opinió pública britànica, i també eren els que havien d'introduir als portuguesos en el Foreign Office.²⁸¹

Els republicans portuguesos tenien nombroses reunions amb aquests personatges influents per tal de decidir què es publicava a la premsa, era un *lobby* que vetllava pels seus interessos. En una d'aquestes reunions, on també hi estava present Henry Nevinson, va tornar a sortir la qüestió del cacau de São Tomé.²⁸² Nevinson, periodista a *The Nation*, s'havia fet conegut per ser

²⁸⁰ Jorge de MORAIS, *Com permissão...*, pp. 118-122. Per saber una mica més d'aquest enigmàtic personatge, vegis *Almanaque Republicano*, URL: <http://arepublicano.blogspot.com/2010/10/oscar-de-araujo.html> [consulta 5 de juliol 2011].

²⁸¹ Jorge de MORAIS, *Com permissão...*, pp. 123-127.

²⁸² Henry Nevinson va publicar el 1906 un llibre contra el tràfic d'esclaus a les colònies portugueses *A Modern Slavery [in Angola, San Thome, and Principe]*. Hi ha una edició més recent i és la que s'ha consultat, *A Modern Slavery*, New York, Schocken Books, 1968, 216 p.

reporter durant la segona guerra Boer.²⁸³ Adeptes al “socialisme cristià” es dedicà a la causa anti-esclavista. Els republicans van afirmar que seguirien fidels als bons principis, tot i que no tenien massa clar que fos així, i de fet no ho va ser. Aquest breu incident no va representar cap obstacle perquè seguissin treballant en la campanya de premsa. Per a Relvas va ser el diari londinenc *The Times* el que publicà els articles més interessants, mentre que *The Guardian* mantenia als homes de negocis i comerciants al corrent de la situació de Portugal, el món de les finances quedava cobert per *The Economist*, el partit governamental per *The Nation* i la gran massa per *The Morning Leader* i el *The Daily News*, aquest últim propietat de Cadbury des de 1901.²⁸⁴ El periòdic *The Daily Graphic* londinenc va publicar el juliol de 1910, un article sobre la situació de Portugal, on es preveia un canvi de règim. Segons el diari, era molt difícil modificar la conducta dels seus governants.²⁸⁵ Un altre periòdic anglès, *Daily Chronicle* -el mateix rotatiu on treballava Sir Arthur Conan Doyle, l'autor de les històries del detectiu Sherlock Holmes- publicava, el 29 de setembre, en vigílies de la revolució del 5 d'octubre, un article signat per Mr. Donohe on pronosticava la imminent proclamació de la República.²⁸⁶

La diplomàcia seguia camins més silenciosos tot i que els contactes eren coneguts per reis, presidents, ministres i ambaixadors. La peça clau durant els últims anys havia estat l'ambaixador britànic a Lisboa Sir Francis Hyde Villiers que mantenia al govern anglès al dia dels esdeveniments d'aquest país. L'ambaixador britànic va fer una visita privada al seu col·lega el baró de Bunsen, ambaixador britànic a Madrid, que com ell estava al corrent de la missió dels republicans portuguesos a Anglaterra. Mentre Villiers sojornava a Madrid, va ser cridat a palau pel rei Alfonso XIII perquè li expliqués de

²⁸³ El punt de vista portuguès de la guerra Anglo-Boer: Fernando COSTA, *Op. cit.*

²⁸⁴ Jorge MORAIS, *Com permissão...*, p.132.

²⁸⁵ José BRISSA, *Op. cit.*, pp. 38-40.

²⁸⁶ Jorge MORAIS, *Com permissão...*, p.132.

primera mà la situació. Alfonso XIII li comunicà que no permetria la instauració d'una república a Portugal i si era precís faria una intervenció militar. Villiers li va contestar que en cas que la República arribés al país veí, la desorganització dels seus dirigents i els pocs recursos amb els que comptaven, cauria pel seu propi pes. Quan succeís això, aleshores es tornaria a restaurar la Monarquia. Els britànics no tenien cap interès en una intervenció militar espanyola. Per la seva banda, Espanya, tot i l'afany del seu rei, tampoc s'ho podia permetre, i la seva economia depenia en gran part dels sistemes de circulació financers mundials controlats per la Gran Bretanya.

A Portugal es vivia la calma que precedeix a la tempesta.²⁸⁷ Les eleccions generals del 28 d'agost van atorgar catorze diputats al PRP dels 200 que hi havia en joc. Si bé el PRP havia guanyat el doble de vots en comparació als comicis anteriors, catorze diputats no significaven res. Com era possible uns resultats tan minsos si el país cada dia era més republicà? El clientelisme i el caciquisme herència del *Rotativismo* encara perduraven, sobretot en les zones rurals on a partir d'agost la creixent violència en el Centre i el Sud de Portugal amenaçava en convertir-se en una veritable revolució social.²⁸⁸ El diari madrileny *El Liberal* del dia 28 d'agost de 1910, en referència a les eleccions portugueses deia:

*Es práctica constante en lá política lusitana qué los gobiernos nominalmente liberales, para adular á Palacio, extremen los abusos é impidan á toda costa que tengan diputados republicanos la capital y la segunda ciudad del reino. [...] Sucederá pués lo de costumbre.*²⁸⁹

²⁸⁷ José BRISSA, *Op. cit.*, p. 36.

²⁸⁸ Douglas L. WHEELER, *História...*, p. 67

²⁸⁹ *El Liberal*, 28 d'agost de 1910, p. 1. URL:

[http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Liberal,%20El%20\(Madrid.%201879\)/1910/191008/19100828/19100828_00000.pdf](http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Liberal,%20El%20(Madrid.%201879)/1910/191008/19100828/19100828_00000.pdf) [consulta 22 d'octubre 2010].

Segons l'historiador Rui Ramos, durant l'agost de 1910, els rumors d'un cop d'Estat per part dels militars més reaccionaris eren constants. Una part important dels membres de les Forces Armades havien estat "adoctrinats" en el republicanisme, els comandaments entremitjos i sobretot la tropa, però molts dels oficials de l'Exèrcit eren seguidors de João Franco, els anomenats *talassas*. El 6 d'agost, un jutge instructor informava al Primer Ministre, d'una imminent una *saldanbada*, un pronunciament militar, a Porto on hi estaven involucrats uns 200 oficials que tenien la intenció de fer una veritable massacre de republicans. Feia poc més d'un any dels fets de la Setmana Tràgica de Barcelona, el juliol de 1909. Aleshores l'Exèrcit va reprimir amb l'artilleria els revolucionaris barcelonins, ara els militars portuguesos oposats a les idees republicanes pretenien fer el mateix, una *Barcelonade*, per acabar amb foc amb els republicans i carbonaris.²⁹⁰ La correspondència de l'estiu de 1910 del monàrquic Paiva Couceiro posicionant-se contra el Govern i la situació política, és reveladora.²⁹¹

La base de la *Carbonária Portuguesa* estava formada per militants republicans i la seva cúpula per dirigents republicans que alhora eren maçons. És un complicat sistema de vasos comunicants, però no queda cap dubte sobre la vinculació dels alts dirigents del PRP amb el *Gran Oriente Lusitano Unido*, i que algunes lògies maçòniques integrades a aquest van tenir un paper cabdal en els preparatius de la revolució.²⁹² La *Carbonária* comptava amb uns efectius de més de 30.000 homes segons el seu fundador, i uns deu mil segons la policia. Tot i les diferents xifres el cas és que eren un grup nombrós i ben organitzat. Les detencions i la presó per a molts dels seus membres eren contínues des del regicidi, però la policia reconeixia la impotència d'acabar amb un

²⁹⁰ Rui RAMOS, Rui RAMOS, "A segunda fundação...", p. 359.

²⁹¹ Filipe Riveiro de MENESES, *Paiva Couceiro. Diários, correspondência e escritos dispersos*, Lisboa, Dom Quixote, 2011, pp. 87-98.

²⁹² Els preparatius de la revolució estan ben descrits en l'informe que va escriure Machado Santos. António Maria de Azevedo Machado SANTOS, *A revolução portuguesa 1907-1910*. Lisboa, Sextante Editora, 2007.

moviment tant ben organitzat i ordit. La *Carbonária* gràcies a Machado Santos i Cândido Reis, ambdós oficials de marina, s'havia introduït en les Forces Armades.

Les Forces Armades eren indispensables per a poder donar el cop definitiu i obtenir l'èxit. Van ser un camp important per a conrear els ideals republicans. L'acció conjunta de Machado Santos i Cândido Reis des del Comitè Militar Republicà, elegit al congrés de Setúbal, feu possible la infiltració de simpatitzants en diverses unitats de la Guarnició de Lisboa. Aquesta estava constituïda per dues brigades d'Infanteria, una brigada de Cavalleria, el regiment d'Artilleria 1, el regiment d'Enginyeria, el grup d'Artilleria a cavall i el de Trinxeres. La primera brigada d'Infanteria estava formada pels regiments d'Infanteria núm. 1, Infanteria núm. 2, i pel batalló de Caçadors núm. 2. La segona brigada d'Infanteria la composaven els regiments d'Infanteria núm. 5, Infanteria núm. 16, i pel batalló de Caçadors núm. 5. La brigada de cavalleria estava formada pels regiments de Cavalleria núm. 2 (Llancers), i Cavalleria núm. 4, Caçadors núm. 2, Caçadors núm. 5, Guarda Fiscal i cos de mariners, incloent la guarnició dels tres creuers amarrats al Tajo, *Adamastor*, *São Rafael*.²⁹³ El creuer *Don Carlos*, buc almirall de l'esquadra portuguesa s'uní més tard a la sublevació, contribuint a l'èxit d'aquesta.²⁹⁴

El rei els va viure al marge del què estava passant en els últims dies de la seva Monarquia. El setembre es van fer les celebracions pel centenari de la Guerra Peninsular, de la Batalla de Bussaco. A finals de mes els diaris informaven que el rei i la seva mare gaudien de la temporada de balnearis a Cascais.²⁹⁵

²⁹³ Es poden seguir els esdeveniments d'abans i després del 5 d'octubre a la premsa. Hi ha un article força interessant al respecte: Jorge Carvalho MARTINS, "O 5 de Outubro na imprensa da época", *Análise Social*, vol. XVIII (72-73-74), 1982, 3-4-5, p. 687-710.

²⁹⁴ José BRISSA, *Op. cit.*, p. 67.

²⁹⁵ *Diário de Notícias*, 30 de setembre de 1910, p. 4.

Mentrestant a Lisboa sovintejaven els aldarulls i les manifestacions pels carrers. Es convocà una vaga de treballadors de diversos sectors que va durar tres dies. Els “corticeiros” reclamaven l’augment dels seus salaris. L’ambient de reivindicació de drets laborals va coincidir amb l’arribada del President electe del Brasil, el mariscal Hermes de Fonseca, i es va haver de recórrer a la militarització dels ferrocarrils que havien deixat de prestar servei a causa de la vaga dels ferroviaris.²⁹⁶ El *Diário de Noticias* del dia 4 d’octubre ja donava informació sobre els primers moviments de la revolució.²⁹⁷

²⁹⁶ *Diário de Noticias* dels dies 30 de setembre i 1, 2 i 3 d’octubre de 1910.

²⁹⁷ *Diário de Noticias*, 4 d’octubre de 1910.

3. I REPÚBLICA PORTUGUESA

3.1 Revolta del 5 d'octubre de 1910

El Comitè Militar Republicà va elaborar un pla per a iniciar la revolució. Es va dividir Lisboa en zones, i es comptava amb seixanta grups de civils. Cada grup estava constituït per 16 homes, 5 dels quals anirien armats amb 5 bombes cada ú, 5 disposarien de pistola-metralladora i 6 anirien desarmats i tindrien la missió de vigilar i de transmetre les ordres. A més de l'organització civil calia comptar amb la militar. Cândido Reis no estava convençut que els republicans disposessin d'efectius i d'infraestructura suficient per a portar a terme la revolució amb èxit, però tot i així va tirar endavant, doncs ja feia mesos que s'estava esperant el moment més oportú. L'estratègia era donar el cop atacant de manera simultània tres dels punts considerats claus: el Quarter del Carme, el Quarter General i el Palau das Necessidades on hi hauria el rei, que seria fet presoner a l'acte. Dues notícies van precipitar els esdeveniments. D'una part la mort del Dr. Miguel Bombarda, considerat el cap civil de la revolució. Bombarda va ser assassinat per un oficial militar, el tinent Aparício Rebelo dos Santos, malalt mental, el dia 3 d'octubre. El Dr. Bombarda era un dels responsables de la distribució d'armes entre els grups de civils. Per l'altra banda s'informà a Cândido Reis que els vaixells fondejats al Tajo llevarien les àncores el dia 4 d'octubre. Es comptava amb la marineria d'aquests vaixells per cobrir i donar suport des del riu a la revolta dels republicans a la ciutat. Davant d'aquestes notícies i de l'eventualitat de que la Guarnició de Lisboa fos posada en estat de prevenció,

Cândido Reis i Machado Santos, en contra del que opinaven alguns oficials republicans que desaconsellaven l'operació, van decidir seguir endavant.²⁹⁸

Segons Douglas L. Wheeler, la revolució del 5 d'octubre és el producte de la confluència de diferents variables. D'una part la crisi de la Monarquia constitucional establerta el 1822, que donava al rei un considerable poder polític i al poble la il·lusió de gaudir d'un sistema representatiu. En realitat el sistema estava dominat per un petit grup de l'oligarquia agrícola i financera. La Corona, en la figura de Carlos I, acabà de desprestigiar la institució, doncs durant els anys del seu regnat, Portugal va estar sumida en una profunda crisi econòmica, colonial i política. La inestabilitat política i econòmica, agreujada per les pèssimes condicions socials, sobretot les de l'incipient classe treballadora suburbana, van fer la resta.²⁹⁹

Els primers moments van ser difícils doncs no es va aconseguir sollevar a la major part de les unitats. Els revolucionaris només comptaven amb el regiment d'Artilleria 1 i el Quarter de Mariners d'Alcântara, a més, el senyal acordat per a iniciar la revolta va fallar. El tres trets de canó que havien d'avisar a civils i militars que l'aixecament havia començat, van fallar. Només es disparà un primer tret. Cândido Reis, que esperava els dos següents com a senyal per a embarcar i assumir el comandament dels vaixells, va creure que la revolució havia fracassat es va suïcidar. El desconcert inicial provocà que

²⁹⁸ Hi ha amplis reportatges gràfics sobre els esdeveniments de la proclamació de la República i de la sortida de la família reial a *Ilustração Portuguesa*, dels dies 10 i 17 d'octubre de 1910, URL: http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/IlustracaoPort/1910/N242/N242_master/N242.pdf i URL: http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/IlustracaoPort/1910/N243/N243_master/N243.pdf [consulta 19 de juliol 2011].

²⁹⁹ Douglas L. WHEELER, "The Portuguese Revolution of 1910", *The Journal of Modern History*, vol. 44, núm. 2, 1972, pp. 172-194, URL: <http://links.jstor.org/sici=0022-2801%28197206%2944%3A2%3C172%3ATPRO1%E2.0.CO%3B2-M>, [consulta 27 d'agost 2007]

les tropes sollevades que s'havien de trobar a la Rotunda no sabien què fer.³⁰⁰ Faltaven alguns dels principals caps revolucionaris. Altres oficials consideraven que havia fracassat l'intent i que s'imposava el replegament. Aleshores Machado Santos va assumir el comandament de les operacions i va tirar la revolta endavant. Civils i militars, i militants de la *Carbonária* van ajuntar-se a la Rotunda amb els revoltats. Es va intervenir el telègraf i les línies fèrries fent impossible que els monàrquics poguessin demanar ajuda exterior. Per la cara fluvial i marítima, els vaixells de guerra fondejats al Tajo impedièn qualsevol intervenció des del mar.

Durant el dia 4, els monàrquics es van trobar encerclats per dos focs, per una banda el provinent de la Rotunda i per l'altre els bombardejos del São Rafael des del riu. El foc creuat arribava fins al Palau das Necessidades. El rei, per consell d'António Teixeira de Sousa, l'últim Primer Ministre de la Monarquia, va marxar cap a Mafra. Des del Palau de Mafra Manuel II i les dues reines esperaven notícies. Quan se n'adonaren que tot estava perdut, s'encaminaren cap a la platja d'Ericeira, on van embarcar-se en el iot reial *Amélia* que salpà cap a Gibraltar, i des d'allà cap a Londres on van exiliar-se. Sovint s'ha comentat la poca resistència que va oferir el monarca. Feia dos anys i escaig que havia vist morir al seu pare i el seu germà assassinats, i ell mateix havia resultat ferit, per elements que segurament tenien algun tipus de connexió amb els que ara es revoltaven a Lisboa. O perquè va seguir els consells dels seus assessors, o per iniciativa pròpia, la qüestió és que no va voler prendre riscos, que segurament haurien estat innecessaris.

³⁰⁰ Félix de LLANOS y TORRIGLIA, *Cómo se hizo la Revolución en Portugal. Conferencias leídas por D. Félix de Llanos y Torriglia en sesiones públicas de los días 25 y 28 de Marzo y 3 de Abril de 1914*, Madrid, Imprenta Clásica Española, 1914, p. 87.

El matí del 5 d'octubre els monàrquics es rendien davant de Machado Santos i es proclamava la República des del balcó de la Cambra Municipal de Lisboa.³⁰¹

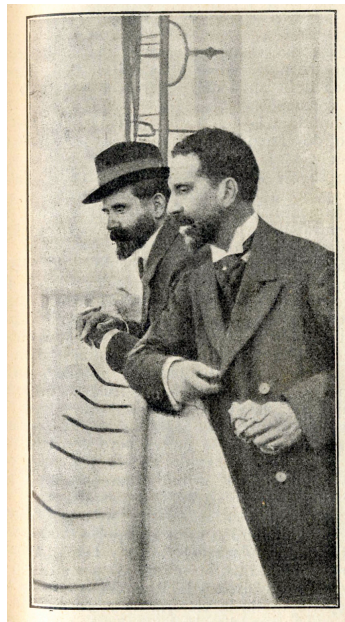

Fig. 9 José Relvas al balcó del Paços dos Conselhos des d'on es proclamà la República. Font: José Brissa, *La revolución de Portugal*. Barcelona, Casa editorial Maucci, 1911.

La revolta encapçalada pels militars havia acabat amb la Monarquia, demostrant que la subordinació de les Forces Armades a un poder polític no significava que aquestes estiguessin activament disposades a la seva defensa. Les Forces Armades van encarar el canvi de règim com una oportunitat de progrés per a la institució. No van tenir cap inconvenient per a col·laborar amb les noves autoritats, almenys en un primer moment. Una part dels seus efectius estaven convençuts que els principis republicans, com el servei militar obligatori i la funció de l'Exèrcit de salvaguardar la nació, millorarien

³⁰¹ L'acta de les sessions de la Cambra d'aquell dia proclaven la República, *Actas das sessões da câmara municipal de lisboa* 5 d'octubre de 1910 URL: http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/ActasSCML/1910/1910_item1/P602.html [Consulta 16 de gener de 2011].

les seves condicions. L'Exèrcit passava a ser la gran institució de referència i l'aval de legitimitat històrica del poder.³⁰² S'inaugurava la I República.³⁰³

a) L'Evolució de la I República en època constituent

Immediatament es constituí un Govern Provisional presidit per Teófilo Braga i format per les figures republicanes més destacades; Afonso Costa, António José de Almeida o Bernardino Machado entre d'altres. Una gran eufòria va recórrer els carrers de Lisboa i en pocs dies s'estengué a la resta del país. El 1910 Portugal encara era un país poc industrialitzat. La societat rural era molt tradicional, monàrquica a la pràctica i catòlica fervent. La ideologia republicana s'havia anat introduint en la societat urbana des de la darrera dècada del segle XIX, però l'assimilació era desigual en el territori i calia l'adopció d'una nova simbologia i litúrgia que la diferenciés del règim anterior. Els dirigents republicans eren conscients de la importància de les imatges i els emblemes en una societat pràcticament analfabeta. Els nous objectes havien de contribuir a la substitució de l'antiga al·legoria catòlica i monàrquica dins d'una deliberada política de creació de "nous ciutadans". El Govern provisional va ser molt curós amb la revisió de la simbologia: la bandera, l'himne, la moneda, el bust de la República, les postals, els cartells, els segells, els gravats, i la resta d'icones. Entre les icones més populars destacava la figura de *Zé Povinho*, l'heroi republicà capaç, si era necessari de

³⁰² José Medeiros FERREIRA, "Mudanças de regime político e Forças Armadas em Portugal: O trânsito da Monarquia para a República", *Nova História*, 1984, desembre, núm. 2, p. 12.

³⁰³ Es pot seguir el curs dels esdeveniments a Fernando de Castro BRANDÃO. *A I República Portuguesa. Uma cronologia*. Lisboa, Livros Horizonte, 1991. Per a tenir una visió espanyola de la I República Portuguesa és indispensable la següent obra: Jesús PABÓN. *La Revolución Portuguesa*. Madrid, Espasa-Calpe, 1941. 2 vols. Veure també l'interessant article de Josep PICH MITJANA, "L'impacte de la revolució portuguesa (1908-1910), a terres hispanes" [treball inèdit]. Dec el seu coneixement a l'amabilitat de l'autor que me'n facilità una còpia.

defensar la República amb les armes.³⁰⁴ Tot formava part de la iconografia i simbologia republicana. Era molt important per als nous governants, la captació del món popular per a donar legitimitat i consolidar el règim. Els actes socials més trivials eren a les bases per a la introducció dels nous valors republicans.

Un dels personatges més controvertits del Govern Provisional va ser justament el famós, per les seves intervencions en el parlament monàrquic, Afonso Costa, ara responsable de Justícia i Cultes. Costa va ser l'introducció d'una sèrie de reformes que van comportar molta polèmica. Era conegut el seu anticlericalisme, però coneixent les reaccions que podia comportar una legislació massa laïcitzant en matèria religiosa, intentà calmar els ànims amb instruccions als governadors civils perquè es respectessin els drets religiosos.³⁰⁵ Costa va posar immediatament en pràctica el Decret del 8 d'octubre de 1910 pel qual es restablien les lleis promulgades pel marquès de Pombal el 1759 i 1767 que expulsava els jesuïtes, i les de 1834 d'António de Aguiar, per la qual s'extingien les ordres religioses. Els jesuïtes eren expropiats i expulsats per tercera vegada en la història de Portugal.³⁰⁶ Les mesures anticlericals van causar un gran impacte en un país profundament catòlic, si més no, en les zones rurals. La societat tradicional portuguesa estava frontalment oposada al model de societat que representaven i aspiraven els republicans. Els actes de violència vers als religiosos es van

³⁰⁴ El novembre s'adoptà *A Portuguesa*, l'himne que havia sorgit arrel de l'*Ultimatum* de 1891, com a himne nacional, *Diário de Notícias*, 18 de novembre de 1910. A l'abril s'inaugurà la nova bandera nacional, *Diário de Notícias*, 17 d'abril de 1911. El maig es va remodelar del sistema monetari i s'adoptà l'escut com a moneda del país, *Diário de Notícias*, 27 de maig de 1911.

³⁰⁵ L'anticlericalisme popular no tenia res a veure amb l'anticlericalisme de les elits o el dels dirigents del PRP. Joyce RIEGELHAUPT, "O significado religioso do anticlericalismo popular" *Análise Social*, vol. XVIII, núms. 72-73-74, 1982, pp. 1213-1230.

³⁰⁶ José CARVALHO, *Católicos nas vésperas da I República. Os Jesuítas e a Sociedade Portuguesa: O Novo Mensageiro do Coração de Jesus (1881-1910)*, Porto, Civilização Editora, 2009, p. 52.

concentrar sobretot a Lisboa i als seus voltants. Les dues visions confrontades provocaren greus fractures als sindicats, a l'Església i a la mateixa societat i fins i tot van acabar per a produir un trencament dins del propi PRP, partit fins aleshores hegemònic dins del règim acabat d'estrenar. Aquestes mesures van escandalitzar l'opinió pública a Espanya, alhora que donaven esperances als republicans espanyols.³⁰⁷

La posada en pràctica del decret del 8 d'octubre, suprimint les ordres religioses a Portugal, va comportar el tancament d'escoles, hospitals, asils i altres instituts regentats per religiosos. Aquest decret es publicà el dia 10.³⁰⁸ La clausura d'aquest tipus d'establiments va significar deixar a moltes persones sense ajuda, doncs no només fomentaven la devoció, sinó que donaven assistència a malalts, ancians, famèlics, orfes i invàlids, persones que no tenien altre lloc on anar. Els dirigents republicans havien deixat sense empara a centenars de persones. Per a suplir la tasca social de les institucions religioses, l'estrenada República les havia de crear de nou.³⁰⁹

Es fixà un nou calendari d'on van desaparèixer els festius amb connotació religiosa i es va canviar el significat d'altres, com el 25 de desembre que enlloc de Nadal passava a ser el dia consagrat a la família, o el primer de gener era el dia dedicat a la fraternitat universal. S'hi introduïen noves festes com el 5 d'octubre, dia de la República, el 31 de gener dedicat als màrtirs de

³⁰⁷ La República portuguesa va provocar gran entusiasme entre alguns sectors espanyols, però avui en dia és desconeguda pel gran públic. Un breu resum de la història de la República a Josep SÁNCHEZ CERVELLÓ, "La República de Portugal. Una historia desconocida", *Clío: revista de historia*, 2007, núm. 71, pp. 18-19.

³⁰⁸ L. Gonzaga de AZEVEDO, *Proscritos. Noticias circunstanciadas de lo acaecido á los religiosos de la Compañía de Jesús en la Revolución de Portugal de 1910*, Barcelona, Administración de Razón y Fe, 1912, pp. 174-175.

³⁰⁹ Arnaldo MADUREIRA, *A questão religiosa na 1 República. Contribuições para uma autópsia*, Lisboa, Livros Horizonte, 2003, p. 30

la República i el primer de desembre com a dia de la pàtria portuguesa.³¹⁰ La religió “cívica” acabada d’estrenar va comportar la introducció de celebracions i festes organitzades amb litúrgia pròpia, com la “Festa de l’Arbre” que reunia als ciutadans al voltant d’un arbre. L’arbre era el símbol de vida i d’abundància. El codi Administratiu va ser substituït pel de 1878, considerat el més descentralitzador de la Monarquia. La documentació de les esglésies i parròquies es va traspasar a l’Administració i les monges van ser substituïdes per infermeres als hospitals. Per a Brito Camacho, prescindir dels serveis de les religioses dedicades a la infermeria als hospitals no era una qüestió mèdica, sinó d’higiene social.³¹¹ També se suprimia l’ensenyament religiós a les escoles, es prohibien els enterraments a les esglésies, s’implantava la llei de divorci, se suprimia la Facultat de Teologia, així com el jurament religiós dels professors, alumnes i personal de la Universitat de Coimbra. A principis de novembre, just un mes després de la revolució del 5 d’octubre, Afonso Costa ja havia posat les bases per a la nova legislació laica del Govern Provisional.

Costa no es va aturar aquí. El 18 febrer de 1911, el Ministeri de Justícia publicà el Codi del Registre Civil, que tot i estar vigent des de 1832 no era obligatori, prevalent el registre parroquial.³¹² Ara s’obligava el tancament dels registres de les esglésies i es conferia prioritat a les cerimònies laiques sobre les religioses. A l’igual que Espanya, Portugal havia viscut onades d’anticlericalisme des del segle s. XVIII, però Portugal era un país de tradició catòlica. El despotisme il·lustrat del marquès de Pombal va acabar amb la discriminació entre els cristians nous i els vells i els autos de fe, encara que oficialment la Inquisició va estar vigent fins a 1821. Amb Pombal s’expulsaren el jesuïtes del Portugal continental i de les colònies, confiscant

³¹⁰ *Diário de Notícias*, 24 de novembre de 1910.

³¹¹ Manuel de Brito CAMACHO, *A reacção*, Lisboa, Empresa Editora Luz, 1932, p. 19.

³¹² Per a celebrar-ho es va fer una festa al Registre Civil, *Diário de Notícias*, 20 de febrer de 1911.

tot els seus béns.³¹³ Igual que a Espanya, durant els anys de predomini liberals de la dècada dels anys 30 del segle XIX, es desamortitzaren els béns de l'Església sota el regnat de Dom Pedro, que el 1834 va fer tancar monestirs, convents i escoles sota el patrocini de l'Església.³¹⁴

El malestar entre el clero va anar en augment. A finals de febrer de 1911 es decidiren a plantar cara a la legislació que en matèria religiosa estava elaborant el Govern Provisional. Els bisbes feren una pastoral col·lectiva per a condemnar els procediments dels republicans. La resposta del Govern no es va fer esperar. Es prohibí la lectura pública de la pastoral i s'expulsà de Portugal al bisbe de Porto, per ser considerat el principal instigador de l'ofensiva del clero. Els bisbes, que el 24 de desembre havien escrit una pastoral, però que no havien difós, van ordenar que aquesta fos llegida a partir del 26 de febrer a totes les misses. Costa va prohibir-ne la lectura el dia 1 de març, sota l'amenaça d'expulsar als religiosos que controvertissin l'ordre. La tasca de laïcitzar la legislació culminava el 20 d'abril amb la promulgació de la Llei de Separació de l'Església de l'Estat; per primera vegada a Portugal se separava l'Església catòlica del poder polític.³¹⁵

Hi hagué una submissió a les lleis de la República, almenys en aparença. La radicalització republicana en el seu intent de laïcitzar l'Estat va provocar un efecte contrari en totes aquelles persones que no havien pres partit. El malestar amb les noves autoritats no era exclusiu del clero. Hi havia amplis sectors, la majoria rurals, que tampoc els agradava les reformes introduïdes. Els ànims es van començar crispar fins al punt d'empènyer a part de la

³¹³ José CARVALHO, *Op. cit.*, p. 48.

³¹⁴ Encara que aquests dos llibres fan referència al cas d'Espanya, també serveix per a Portugal que segueix un esquema paral·lel, Miguel ARTOLA, *Los orígenes de la España contemporánea*, Madrid, Instituto de Estudios Políticos, 1959, 2 vols. i del mateix autor *Antiguo Régimen y revolución liberal*, Barcelona, Ariel, 1978.

³¹⁵ *Diário de Notícias*, 21 d'abril de 1911, p. 4.

població als braços dels monàrquics contra-revolucionaris. Aquests no eren més que un grup poderós, amb un indiscutible control moral que s'exercia sobre la consciència d'un país arrelat en les velles tradicions ètiques i religioses.³¹⁶ António José de Almeida es va arribar a preguntar si tres-cents mil republicans (en realitat no ni devia haver més de cent mil) podien representar els interessos dels més de 5 milions de portuguesos.³¹⁷

El 20 d'abril de 1911 amb la publicació de la Llei de Separació, Portugal es convertia en un estat laic. Sota l'impuls de Costa, i amb el vist i plau del Govern Provisional, es laïcitzava l'Estat alhora que s'expropiaven els béns de l'Església i els ciutadans quedaven subordinats al poder civil. Era la realització política de l'anticlericalisme. Hi havia molta confusió al respecte, però un estat laic no significava que fos antireligiós. La Llei de Separació es va convertir en la llei més controvertida de la I República portuguesa. Per a les dretes, monàrquics i catòlics, es visqué com una agressió, mentre que per les esquerres anticlericals va ser motiu de celebració, “Porqué a lei da Separação condenou o jesuitismo, expulsou as congregões, o jesuitismo sofisma a lei passando a viver sob o disfrace de juventude catolica”.³¹⁸

L'estricta aplicació de la llei no va ser ben rebuda per una gran part dels ciutadans portuguesos, sobretot per els de les àrees més rurals on l'Església Catòlica seguia tenint una forta implantació i exercia poder i control sobre la població. Amb l'expulsió de les ordres religioses, l'Església havia pres el monopoli de l'ensenyament. L'Escola republicana era una peça clau de la

³¹⁶ Hipólito de la TORRE, A. H. Oliveira MARQUES, *A contra-Revolução. Documentos para a história da Primeira República portuguesa*, Lisboa, Perspectivas & Realidades, 1982, p. 34.

³¹⁷ Vasco Pulido VALENTE, “Revoluções: A “República Velha” (ensaio de interpretação política)”, *Análise social*, vol. XXVII, núm. 115, 1992, p. 7.

³¹⁸ José Augusto de CASTRO, *O inimigo*, 2^a. ed., Lisboa, Imprensa de Manuel Lucas Torres, 1918, p. 98.

propaganda del nou règim, un mitjà per a la formació de ciutadans.³¹⁹ Tot i l'esforç per inaugurar escoles en edificis nous arreu del país, algunes van haver de tancar poc després per falta d'alumnes. Les taxes d'analfabetisme van millorar, però poc. La República sempre va tenir més interès en l'adoctrinament que en l'alfabetització.³²⁰

La reacció de l'Església portuguesa davant de la promulgació de la Llei de Separació no es va fer esperar. El 5 de maig va adreçar una protesta, demanant la intervenció del Papa, perquè orientés als fidels portuguesos davant de la difícil situació dels catòlics amb el compliment de la llei. L'Església catòlica portuguesa s'identificava amb la dreta monàrquica, evidentment a partir de 1910 se sentí perseguida i víctima, i en constant conflicte amb les autoritats republicanes.³²¹ Pius X, va publicar el 24 de maig la encíclica *Iam dudum in Lusitania* on considerava greus els esdeveniments de Portugal.³²² El Papa ja havia fet front a lleis similars a França (1905) i Espanya (1910). Considerat un retrògrad, acceptava les lleis civils com una feixuga càrrega del seu Pontificat, com una *creu*. Amb la publicació de l'encíclica, assumia el combat contra les lleis civils alhora que criticava severament els punts fonamentals. La Llei era obra dels enemics de Déu i un atemptat als drets de l'Església. La contribució papal no va canviar l'orientació de la política portuguesa. Des de la implantació de la República, Portugal, encara que oficialment no ho havia comunicat, considerava que les relacions amb la Santa Seu estaven trencades. El 1913 Portugal va retirar el

³¹⁹ Maria Cândida PROENÇA (Coord.), *Educar. Educação para todos. Ensino na I República*, Lisboa, Comissão Nacional para as Comemorações do Centenário da República, 2011.

³²⁰ Rui RAMOS, Rui RAMOS, "A segunda fundação...", pp. 613-614.

³²¹ Tom GALLAGHER, "Conservative, dictatorship and fascism in Portugal, 1914-1945", Martin BLINKHORN, *Fascists and Conservatives. The radical right and the establishment in twentieth-century Europe*, London, Unwin Hyman, 1990, p. 158.

³²² Es pot consultar el text d'aquesta encíclica a URL: http://www.mercaba.org/PIO%20X/iamdudum_in_lusitania.htm [consulta 23 de maig 2011].

seu ambaixador al Vaticà, però en l'*Anuario Pontificio*, se seguia esmentant l'Ambaixada de Portugal, això sí, amb la plaça del titular vacant.³²³

Les relacions diplomàtiques amb la Santa Seu no eren les úniques que preocupaven a Portugal. A mitjans de 1911 la República lusitana encara no havia estat reconeguda pels principals països, llevat de Brasil i Argentina. La majoria estaven a l'espera de que ho fes Anglaterra.³²⁴ Els Estats Units van donar una prova d'independència respecte a Londres en reconèixer la nova República el juny de 1911.³²⁵ Londres posava com a condició, a més de l'elaboració d'una constitució, l'elecció del President. El model del procés del reconeixement del nou règim per part dels Estats Units va seguir un criteri i calendari independent del proposat pel Foreign Office.³²⁶ A més, els Estats Units, no podien dissimular la simpatia que sentien vers el nou sistema de govern a Portugal. A l'Europa d'inicis del segle XX, on la majoria de països es regien per una monarquia, una república era una raresa.³²⁷

b) La Guàrdia Nacional Republicana

A més d'assimilar a la societat portuguesa i de promulgar la controvertida Llei de Separació Estat-Església, el nou Govern provisional tampoc s'oblidà

³²³ Bruno Cardoso REIS, "Portugal e a Santa Sé no sistema internacional (1910-1970)", *Análise Social*, vol. XXXVI (161), 2001, p. 1022.

³²⁴ José Medeiros FERREIRA, "Portugal e os Estados Unidos nas duas Guerras Mundiais: A procura do plano bilateral", Luis Nuno RODRIGUES (Coord.), *Regimes e Império: As relações Luso-Americanas no século XX*, Lisboa, Fundação Luso-Americana, 2006, p. 19.

³²⁵ *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1911*. Washington, Government Printing Office, 1918, p. 691, URL:

<http://digicoll.library.wisc.edu/cgi-bin/FRUS/FRUS-idx?type=turn&entity=FRUS.FRUS1911.p0773&id=FRUS.FRUS1911&isize=M> [consulta 20 de juliol 2011].

³²⁶ A l'estiu de 1911 els Estats Units van reconèixer a la República portuguesa, *Diário de Notícias*, 4 d'agost de 1911.

³²⁷ José Medeiros FERREIRA, "Portugal e os Estados Unidos...", p. 20.

d'imbuir de republicanisme a la seguretat ciutadana. L'endemà de ser proclamada la República, Machado Santos envià una comissió a António José de Almeida, ministre d'Interior del Govern provisional, amb la petició de crear una Guàrdia Nacional. Machado volia fundar aquest cos amb ciutadans armats que havien lluitat a la Rotunda, una espècie de guàrdia pretoriana, de la que ell mateix en seria el cap. Una institució d'elit formada pels "fundadors de la República". La resta d'oficials revolucionaris i les altres *carbonàries* no estaven disposats a reconèixer la preeminència de Machado Santos. La resposta del Govern va ser "desactivar" l'exèrcit de Machado Santos amb la concessió de passar a la reserva a tots els que havien participat en la revolució. La majoria de soldats van acceptar.³²⁸ Es va dissoldre per decret la Guàrdia Municipal.

Al seu lloc, i de manera provisional i transitòria, es creà la Guàrdia Republicana, GR, fins a tenir l'organització d'un nou model de seguretat enllestit a les ciutats de Lisboa i Porto. Era de fet, un canvi de nom. L'antic personal que constituïa la Guàrdia Municipal va passar a formar part de la GR, així com els elements seguidors de Machado Santos que no van acceptar ser passats a reserva. La denominació d'aquesta institució estava en concordança amb el nou règim establert. La pretensió era fundar un nou cos de seguretat pública per a tot el país.³²⁹ Abans, però, es feren algunes depuracions d'aquells elements monàrquics més recalcitrants i s'hi van incloure oficials i suboficials republicans que s'havien significat en la revolució del 5 d'octubre.

Una de les funcions de la nova GR era la d'intervenir per a restablir l'ordre en cas de vagues obreres. Acabada d'encetar la República hi hagué

³²⁸ Rui RAMOS, "A segunda fundação...", pp. 437-438.

³²⁹ Es pot seguir la història de la seva fundació a la pàgina web de la Guàrdia Nacional Republicana URL: <http://www.gnr.pt/default.asp?do=t04/uv5614vny/uv5614vny> [consulta 23 de maig 2011].

importants disturbis a Setúbal. La ciutat s'havia convertit en el pas del segle XIX al XX en un important centre industrial especialitzat en les conserves de peix. El procés d'industrialització de Setúbal havia comportat un fort creixement demogràfic, la emigració del camp cap a la petita ciutat en busca de feina a les fabriques de conserves, i la proletarització dels treballadors i una presència molt important de dones i nens que feien les feines menys qualificades. Setúbal havia incrementat considerablement la seva població, per exemple, entre 1864 i 1911 va augmentar un 138%.³³⁰ Les condicions de treballs eren pèssimes i les vagues eren freqüents durant els primers anys del segle XX. Amb la mecanització del procés de fabricació, i la competència conservera, francesa (Nantes) i espanyola (Vigo), de millor qualitat i preu, van començar els conflictes.

A partir de l'arribada de la República les vagues van sovintejar, sent especialment greu la primera aturada que van protagonitzar les dones i mossos, des de mitjans de febrer de 1911, per a demanar una millora de les condicions de treball i de salaris, sense obtenir cap garantia per part dels patrons.

*O Sr. administrador do concelho tem procurado, pessoalmente, alguns fabricantes de conservas, ouvindo-os acerca das reclamações do seu pessoal feminino. Os fabricantes mostraram as más condições da indústria e, conseqüentemente, por esse facto, a impossibilidade de poderem atender mais reclamações que venham neste momento agravar a mesma indústria.*³³¹

Els "aristòcrates" de la indústria conservera eren els soldadors. Especialistes ben pagats per una feina duríssima que consistia en fer les llaunes per les

³³⁰ Vasco Pulido VALENTE, "Os conserveiros de Setúbal 1887-1901", *Análise Social*, vol. XVII (67-68), 1981-3-4, p. 615.

³³¹ *O Século*, 26 de Febrer de 1911, p.1

conserves i soldar-les. Els soldats, ni per solidaritat, s'havien afegit a la vaga de les dones i els mossos.³³² El Govern, insegur i dèbil, va reprimir la vaga amb exagerada violència, amb el resultat de dos morts –Mariana Torres i el jove António Mendes- per trets dels fusells de la GR el 13 de març de 1911. Els dos vaguistes es convertiren en els primers màrtirs d'una novella república que emprava les forces de l'ordre republicanes contra els propis republicans. Les il·lusions i les expectatives que els treballadors havien posat en el nou règim s'escolaren amb la sang dels occits. Era un moment simbòlic, els “afusellaments” de Setúbal van representar el principi del divorci entre la República i els treballadors.

La Guàrdia Nacional Republicana, GNR, es creà per decret el dia 3 de maig de 1911. La institució va néixer com una força armada dedicada a la defensa del nou règim i alhora assegurar l'ordre públic en els pobles i ciutats del país. La creació de la GNR va suposar el desplegament d'una força d'ordre a tot el país.³³³ Oficialment no tenia connotacions polítiques.³³⁴ Portugal, a diferència d'altres països amb administració *napoleònica*, no havia disposat d'una força d'ordre públic que abastés la totalitat del territori com per exemple els *Carabinieri* a Itàlia, els *Gendarmes* a França, o la Guàrdia Civil a Espanya. A Portugal la Guàrdia Municipal es limitava al control de l'ordre a les ciutats, mentre que les àrees rurals quedaven a mans de les parròquies, els ajuntaments o els cacics locals. La falta d'una gendarmeria era suplerta per l'Exèrcit que feia les funcions d'auxiliar de policia.

³³²Vasco Pulido VALENTE, “Os conserveiros...”, pp. 652-653.

³³³Diego PALACIOS CEREZALES, “La revolución republicana y la política de seguridad interna portuguesa”, pp.1-6. URL: http://eprints.ucm.es/8140/1/DPC_Revol_Republicana.pdf [consulta 23 de maig 2011]. Publicat en portuguès com: Diego PALACIOS CEREZALES “A Revolução Republicana e a Política de Segurança Interna Portuguesa”, *Revoluções, Política Externa e Política de Defesa em Portugal, Séc. XIX-XX*, Rui RAMOS ; J. M. de ALMEIDA (eds.), Lisboa: Cosmos, 2008.

³³⁴Francisco de LUIS MARTIN, “El fracaso de la Primera República portuguesa (1910-1926): razones de una crisis”, *Studia Historica: Historia contemporánea*, 23, 2005, p. 231.

La GNR era una institució de l'Estat que canviava totalment els paràmetres existents sobre el funcionament en matèria d'ordre públic. El PRP havia criticat els mètodes coercitius de la policia de la Monarquia, a la que acusava d'exercir una dura repressió en cas d'aldarulls i d'emprar armes de foc contra els manifestants, com ja hem vist. Tres mesos abans de la creació de la GNR, la seva antecessora, la GR havia reprimat amb foc la vaga dels treballadors de les conserves de peix de Setúbal.³³⁵ Perquè no tornés a passar, calia actuar d'una manera "republicana", eliminar les armes de foc i les armes blanques i substituint-les per bastons, establir un codi de conducta i implantar un protocol per evitar les situacions de màxima violència. Segons l'historiador Diego Palacios Cerezales no es va aconseguir, al contrari fins i tot en alguns aspectes s'anà enrere respecte a la situació de l'època monàrquica, sobretot pel que fa referència als estadis virulents, doncs es va seguir utilitzant armes similars a les dels militars, fusells, baionetes, i sabres, i fins i tot hi hagué un procés de militarització.³³⁶

Al contrari de les altres forces de l'ordre públic i fiscalització portugueses, la Guàrdia Real de Policia, la Guàrdia Municipal de Lisboa i de Porto de l'època monàrquica i la GNR gaudiren d'armes innovadores o van utilitzar les existents per a usos nous no practicats fins aleshores. L'equipament de la GNR va seguir els passos evolutius de l'armament lleuger portuguès. Sempre va poder comptar amb les últimes novetats en armes mentre que la resta de les forces rebien i aprofitaven el material obsolet de l'Exèrcit. La GNR tenia a la seva disposició el mateix material que l'emprat per l'Exèrcit, que es renovava amb la seva evolució tecnològica, liderant moltes vegades aquest procés d'innovació o d'utilització tàctica. A més de les armes ja descrites,

³³⁵ *Diário de Noticias*, 26 de febrer de 1911.

³³⁶ Diego PALACIOS CEREZALES, "La revolución republicana...", pp. 7-8, 19-20, URL: http://eprints.ucm.es/8140/1/DPC_Revolution_Republicana.pdf [consulta 23 de maig 2011].

també s'adquiriren les pistoles Parabelum 7,65 mm m/935 i la Browning Hi-Power 9 mm m/935 en exclusiva per la GNR, segons els monogrames que s'han trobat inscrits en aquestes armes.³³⁷ Més endavant la GNR, ben equipada i al servei polític, aconseguirà poder.

3.2 La Constitució de 1911 i l'evolució de la República

Teófilo Braga, president del Govern Provisional, convocà eleccions a Corts Constituents. Era un fet important i indispensable per a aconseguir el reconeixement de la República per part de les potències europees, sobretot el de la Gran Bretanya que ho havia posat com a condició. De les eleccions n'havien de sortir els responsables de la redacció d'una nova constitució. Era la prova pública del procés d'acceptació del nou règim, tant a nivell internacional com a nivell nacional, i la via per a normalitzar la nova situació. El 28 de maig es van celebrar les eleccions.³³⁸ Es retornava a la fórmula de la Llei Electoral de 1878.³³⁹ El sufragi, però, no era universal, sinó que es tractava d'un "sufragi directe dels ciutadans electors" que havien de ser majors de 21 anys o caps de família i estar alfabetitzats. Només hi podien concórrer els ciutadans electors.

³³⁷ Jaime A. REGALADO, "Introdução au estudo do armamento das guardas – Rações de ser-", *Pela Lei e pela Grei. Revista da GNR*, 72, 2006, octubre-desembre, pp.62-65. URL:

http://www.gnr.pt/portal/internet/gabinete_imprensa/revista_gnr/edicoes/2006/n4/historias/História%20armamento.pdf [consulta 23 de maig 2011].

³³⁸ Les eleccions del 28 de maig es van regir pels decrets-lleis del 5 i el 20 de abril, 11, 12 i 13 de maig de 1911.

³³⁹ João Bonifácio SERRA, "As eleições de 1911", *25 olhares sobre a I República. Do republicanismo ao 28 Maio*. Lisboa, Centenário da República & Público, 2010, p. 97.

La lectura de la legislació electoral donava a entendre que només podien votar els homes, almenys així s'interpretava. Però oficialment les dones no n'havien quedat excloses. La llei electoral portuguesa considerava electors als ciutadans majors de 21 anys, alfabetitzats o caps de família. Carolina Beatriz Ângelo complia les condicions; major de 21 anys, amb estudis superiors, era metge, vídua i per tant cap de família, es va acollir a l'ambigüitat del plural "ciutadans" on hi tenien cabuda tant els homes com les dones. Carolina Beatriz Ângelo, inscrita amb el número 2.513 al cens electoral, va votar a Lisboa, a la parròquia de São Jorge de Arroios.³⁴⁰ Va ser la primera dona que va votar, no només a Portugal, sinó a la Península Ibèrica.³⁴¹

Hi havia una certa continuïtat entre la legislació electoral republicana i la monàrquica: dret de sufragi, recens, divisió dels districtes i règim d'escrutini. El dret de sufragi de la legislació republicana estava lluny de complir les promeses que havien fets els republicans quan estaven a l'oposició; el sufragi universal. Es va passar del sufragi censatari a un sufragi per capacitat (ciutadans majors de 21 anys o caps de família i alfabetitzats) molt restrictiu donat els alts índex d'analfabetisme del país. Les últimes eleccions de la Monarquia es van celebrar el 1910. D'una població de 5.911.212 habitants, 696.171 tenien dret a vot, el que representava el 11,8% de la població. A les primeres votacions del període republicà les coses no van canviar massa, de 5.960.056 habitants, només hi havia 846.801 ciutadans amb dret a vot, això representa un 14,02% de la població.³⁴² El recens era matèria de les comissions *ad hoc* formades per autoritats administratives.

³⁴⁰ "Estau eleitas as constituintes. Eleições em Lisboa", *Ilustração Portuguesa*, núm. 276, 5 de juny 1911, p. 714, URL: http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/IlustracaoPort/1911/N276/N276_master/N276.pdf [consulta 19 de juliol 2011].

³⁴¹ Maria Alice SAMARA, *Operárias...*, pp. 133-137.

³⁴² *Materiais para a história eleitoral e parlamentar portuguesa : 1820-1926*, URL : <http://purl.pt/5854> [consulta 10 de febrer de 2011].

Quadre d'electors i votants 1890-1911

Any de les eleccions	Població total	Electors		Votants	
		Total	% població	Total	% electors
1890	5.049.729	951.490	18,8%		
1895	5.237.280	493.869	9,4%		
1897	5.312.922	525.466	9,9%		
1899	5.356.604	551.437	10,3%		
1900	5.423.132				
1905	5.667.172	679.926	12%		
1906		677.693		489.778	72,3
1908		655.491		450.199	68,7
1910	5.911.212	696.171	11,8%		
1911	5.960.056	846.801	14,02%		

Taula 1: Electors i votants de les últimes eleccions de la Monarquia i les primeres de la República. Elaboració pròpia a partir de les dades de *Materiais para a História Eleitoral e Parlamentar Portuguesa 1820-1926*, URL: <http://purl.pt/5854> [consulta 29 d'octubre 2011]

En qüestió de districtes, els republicans tampoc van introduir cap innovació. Es limitaren a aplicar el decret monàrquic del 4 d'agost de 1901, conegut com a “ignòbil porcaria”. Aquest decret establia l'elecció de cent 48 diputats en 26 districtes plurinominals i introduïa el vot limitat o el que també s'anomena llistes incompletes. En les llistes incompletes, els electors votaven un nombre inferior de diputats a elegir en el respectiu districte.³⁴³ La majoria dels districtes eren plurinominals, de llistes col·lectives pel Portugal continental i a les illes, d'aquesta manera es diluïa el pes del vot rural suposadament menys favorable als republicans que el vot urbà. Hi havia 234 escons en joc, en els 51 districtes plurinominals entre el Portugal continental i l'insular. El vot era limitat en 48 dels districtes, és a dir, de llistes incompletes, on els electors votaven un nombre inferior dels diputats que li corresponien a aquell districte³⁴⁴. En els districtes de Lisboa i Porto el vot era per representació proporcional, en altres paraules, s'aplicava la llei

³⁴³ *Materiais para a história eleitoral e parlamentar portuguesa : 1820-1926*, URL : <http://purl.pt/5854> [consulta 10 de febrer de 2011].

³⁴⁴ João Bonifácio SERRA, *Op. cit.*, p. 97.

d'Hondt.³⁴⁵ Als territoris de les colònies el sistema era uninominal per majoria relativa.

El Decret de 14 de maig va introduir una novetat, la proclamació d'un candidat sense necessitat de votació en cas que fos candidat únic pel seu districte. Era una còpia del que ja estava previst per la legislació electoral espanyola, el conegut article 29. Així d'un total de 51 districtes, només 30 van anar a les urnes. 91 diputats van ser nomenats de manera directa. A Lisboa tot i que no hi havia llista d'oposició, les protestes van obligar a celebrar les votacions, sent el PRP el gran guanyador a l'aconseguir el 97,9% dels vots. El Partit Socialista que presentà llista en 12 districtes, només va aconseguir dos diputats. L'Assemblea resultant va quedar de la següent manera: d'un total de 234 diputats, 229 dels quals eren del PRP, 2 del Partit Socialista, un 0,8% i 3 independents que representaven un 1,3% del total de diputats.³⁴⁶

Quadre dels resultats de les primeres eleccions de la I República

Any	PRP		PS		Altres		Total	
	Núm.	%	Núm.	%	Núm.	%	Núm.	%
1911	229	97,9	2	0,8	3	1,3	234	100

Taula 2: Resultats electorals de les primeres eleccions de la República. Elaboració pròpia a partir de les dades de *Materiais para a História Eleitoral e Parlamentar Portuguesa 1820-1926*, URL: <http://purl.pt/5854> [consulta 29 d'octubre 2011]

La composició social de l'Assemblea Constituent era bastant homogènia i suggeria unitat, i sobretot un suport social del qual provablement no en

³⁴⁵ *Materiais para a história eleitoral e parlamentar portuguesa : 1820-1926*, URL : <http://purl.pt/5854> [consulta 10 de febrer de 2011].

³⁴⁶ Vegis els resultats a *Materiais para a história eleitoral e parlamentar portuguesa 1820-1926*. Biblioteca Nacional URL: <http://purl.pt/5854/1/resultados-eleitorais.html> [consulta 30 de desembre 2010].

gaudia. En la seva majoria estava formada per elements sorgits de les capes mitjanes. Una cinquena part dels seus membres eren metges, i una altra cinquena part militars, entre ells Machado dos Santos, Brito Camacho o Sidónio Pais, de qui parlarem força més endavant. Hi havia 48 metges i 47 militars. Cal tenir en compte que a vegades a Brito Camacho se'l comptabilitzava com a metge i d'altres com a militar per la seva condició de capità-metge. Sidónio Pais tant se'l considerava militar com professor universitari. La gran majoria dels diputats tenien una llarga trajectòria republicana a les seves espatlles, malgrat que davant de l'opinió pública, a vegades eren presentats com a novells i amb poca experiència política. Molts d'ells eren universitaris, de Coimbra. La seva experiència vital col·lectiva abraçava des dels diputats de més edat que havien viscut la crisi de "l'Ultimatum" anglès i tota l'eufòria republicana que en sorgí després, fins als més joves que havien participat de la vaga d'universitaris el 1907. Les edats anaven dels 22 als 72 anys, i la gran majoria es trobava en la franja d'edat compresa entre els 30 i els 40 anys.³⁴⁷ En total entre 1911 i 1926 s'elegiren set-cents cinquanta un diputats.³⁴⁸

La principal funció de l'Assemblea era redactar i aprovar una nova constitució, i ratificar les lleis i decrets que el Govern Provisional havia implantat gairebé de forma dictatorial. L'Assemblea es va reunir per primera vegada el dia 15 de juny de 1911, dues setmanes després de les eleccions.³⁴⁹ La suposada unitat aviat va demostrar que no existia. Hi havia diferents sensibilitats dins de la "gran família republicana". Federalistes, unitaris, presidencialistes, parlamentaris, unicamerals, bicamerals... Una amalgama difícil que ja s'havia posat en evidència durant el Govern Provisional, però

³⁴⁷ Douglas L. WHEELER, *História ...*, p. 96-97.

³⁴⁸ Pedro Tavares de ALMEIDA, Paulo Jorge FERNANDES, Marta Carvalho dos SANTOS, "Os deputados da 1ª República portuguesa: inquérito prosopográfico", *Revista de História das Ideias*, vol. 27, 2006, p. 399.

³⁴⁹ Fernando SOLDEVILLA, *El año político, 1911*, Madrid, Imprenta de Enrique Fernández de Rojas, 1912 pp. 260-261.

l'eufòria dels primers moments que seguiren a la revolució del 5 d'octubre i la il·lusió per a crear un sistema de govern inèdit a Portugal, va poder contenir les desavinences entre els diferents líders del PRP.

El 21 d'agost de 1911 s'aprovà una constitució republicana. Enrere havien quedat les discussions sobre el tipus d'Estat, si Portugal havia de ser un Estat unitari o compost. L'Estat compost formava part de l'ideari del PRP, i ja s'havia referenciat en el seu manifest-programa de 1891, però després de "l'Ultimatum", i un cop començat el segle XX, s'anà abandonant la idea.³⁵⁰ Així la Constitució de 1911 encetava un model republicà d'Estat Unitari segons el seu article 1r.³⁵¹ Començava un règim republicà, parlamentari bicameral però amb una presidència restringida, amb poc marge de maniobra i més honorífica que executiva. La Constitució de 1911 recollia les idees de l'ala més conservadora del republicanisme, excloent la paraula *democràcia* del seu text i on només es va definir la república com a una forma de govern. En el fons, al marge del sistema de govern, de la laïcització de la societat i de l'abolició dels privilegis de naixement, no hi havia diferències molt significatives entre la constitució monàrquica i la republicana. Com ja hem vist, una àmplia part de la població havia quedat exclosa dels processos electorals.³⁵²

El programa del PRP era d'una orientació de república federal municipalista, amb sufragi universal directe i sense cap referència a la Presidència -el model a seguir era el de la Confederació Helvètica- però el resultat va ser el contrari. Els sectors més moderats del republicanisme van ser els que van acabar

³⁵⁰ Ernesto Castro LEAL, "A ideia federal no republicanismo português (1910-1926)", *Revista de História das Ideias*, vol. 27, 2006, pp. 253-255.

³⁵¹ Artigo 1º A Nação Portuguesa, organizada em Estado Unitario, adopta como forma de governo a República, nos termos d'esta Constituição. URL: <http://purl.pt/6925/1/P7.html> [Consulta 8 de febrer de 2011].

³⁵² Amb el canvi de règim només es va incrementar el nombre d'electors en 150.630 ciutadans, 2,20% més de la població.

imposant les seves tesis -menys el model de presidència- que es reflectiren en la Carta Magna. De la Constitució d'agost de 1911 en va sorgir una república unitària, amb l'administració municipal i colonial descentralitzada, amb sufragi directe però no universal i on el President era elegit i aquest no tenia dret de veto ni de dissolució del Congrés de la República. En definitiva, una república basada en els principis de democràcia política i econòmica, amb una societat secularitzada dins d'un Estat laic.³⁵³ La competència del President per a poder dissoldre el Congrés de la República, una reivindicació clau per als sectors més moderats del PRP, va quedar desbancada.³⁵⁴

*[...] os constituintes [...] esquivaram-se, com menos a saber, a adoptar o princípio da dissolução das Câmaras, indispensável a um regime parlamentar, por muito se ter clamado contra a sua aplicação no tempo da monarquia, brindando-nos assim com um gárbis político que a inconsciência dos homens mais havia de agravar ainda.*³⁵⁵

El 24 d'agost s'elegí el President de la República.³⁵⁶ Les dissimilitud entre les diferents faccions de la "gran família republicana" que ja s'havia observat durant l'Assemblea Constituent es va posar de manifest de manera molt clara a l'hora de l'elecció presidencial. Les rivalitats entre els ministres més radicals, Afonso Costa i Bernardino Machado, amb el grup més moderat d'Almeida i de Brito Camacho es van fer evidents. Cada una d'aquestes faccions disposava dels seus propis òrgans d'expressió per a crear estats d'opinió favorables al seus interessos. Així els diaris *A Luta* i *República* defensaven les posicions de Brito Camacho i d'Almeida, mentre que *O Mundo* defensava els postulats d'Afonso Costa. Aquests diaris i les seves clienteleles eren els futurs

³⁵³ Ernesto Castro LEAL, *Partidos e programas. O campo partidário republicano português (1910-1926)*, Coimbra, Universidade de Coimbra, 2008, p. 27.

³⁵⁴ *Ibidem*

³⁵⁵ António Machado SANTOS, *A ordem Pública e o 14 de Maio*, Lisboa, Papelaria e Tipografia Liberty, Lamas & Franklin, 1916, p. 5, citat a: Ernesto Castro LEAL, *Op. cit.*, p. 28.

³⁵⁶ Fernando SOLDEVILLA, *Op. cit.*, p. 337.

embrions dels nous partits polítics. Finalment Manuel de Arriaga va ser elegit com a primer President de la República gràcies al suport dels 121 diputats del sector d'António José de Almeida i de Brito Camacho, enfrontats als 86 diputats seguidors d'Afonso Costa, que defensaven la candidatura de Bernardino Machado.³⁵⁷ L'elecció d'Arriaga va ser una sorpresa, doncs tot feia pensar que el càrrec recauria en el ja esmentat Machado o en Magalhães Lima. Arriaga havia estat candidat d'última hora, presentant la seva candidatura tres dies abans.³⁵⁸ Representava una opció de conciliació, i en certa manera era el Clément-Armand Fallières de Portugal.³⁵⁹ El mateix dia de l'elecció també es van escollir els 71 senadors d'entre els diputats. A finals d'agost, Afonso Costa va contribuir a l'escissió del PRP formant el Grup Parlamentari Democràtic, compost per 57 membres dels cent 52 diputats i 22 dels 71 senadors, i finalment l'11 de setembre la República portuguesa va ser reconeguda per la Gran Bretanya, Àustria, Itàlia, Alemanya i Espanya.³⁶⁰ Portugal havia fet els deures, convocar eleccions a Corts Constituents, redactar d'una constitució i proclamar un president, les tres condicions imposades per la Gran Bretanya abans de reconèixer a la jove República.

a) Els partits polítics

Les divisions i les lluites intestines dins del si del PRP van agreujar-se amb la proliferació de petits grups radicals, el més important dels quals es creà al voltant d'António Machado Santos i el seu diari *O Intransigente*. Els grups polítics republicans, en la seva versió més radical, van aparèixer a partir de 1911 i van mantenir la seva existència, encara que de manera molt

³⁵⁷ “O Primeiro Presidente da República. É eleito o Dr. Manuel d'Arriaga”, *Diário de Notícias*, 25 d'agost de 1911, p. 1.

³⁵⁸ Fernando SOLDEVILLA, *Op. cit.*, p. 337-339.

³⁵⁹ El President de la República francesa de 1906-1913, va promulgar la Llei de Separació Església-Estat.

³⁶⁰ Fernando SOLDEVILLA, *Op. cit.*, p. 365

grupuscular, fins a mitjans de 1913 en que van quedar pràcticament desactivats. Malgrat la seva eventual desaparició del panorama polític, alguns centres i xarxes de relacions polítiques es van mantenir de manera latent, revifant-se i ressorgint el 1914 al voltant d'un líder carismàtic, Machado Santos.³⁶¹ Segons Teófilo Duarte, futur col·laborador de les conspiracions de Machado Santos i Sidónio Pais, la lluita pel poder dins del si del PRP va acabar amb l'harmonia que havia imperat durant els primers temps entre els republicans i que els havia portat a derrocar la Monarquia:

Uma espécie de canibalismo político, substituiu, após o 5 de Outubro, a fraternidade que ligava antes os republicanos a fazer deles uma família. Veio a divisão dos despojos da batalha a produzir as primeiras discórdias entre os republicanos; depois seguiu-se o período de terror. Se em Portugal houvesse guilhotina em 1910, nenhum caudillo republicano teria conservado a cabeça sob os ombros. Fez-se porém o terror oral, que consistiu em inutilizar os homens pela intriga, pela calúnia, pela afirmação. Os partidos formaram-se em torno desses ódios e dedicações.³⁶²

Arriaga, pel tal de minvar la creixent influència d'Afonso Costa, que havia creat el Grup Parlamentari Democràtic, tot just començar la primera legislatura republicana, va formar el seu executiu amb diputats que no haguessin format part del Govern Provisional. Era una mesura que perjudicava seriosament els interessos de Costa.³⁶³ El primer Govern constitucional es va formar amb personalitats pròximes a Brito Camacho. Presidit per João Chagas, va començar la seva singladura el 3 de setembre de 1911, i des del primer moment va comptar amb l'oposició frontal del Grup Parlamentari Democràtic d'Afonso Costa.

³⁶¹ Ernesto Castro LEAL, *Op. cit.*, p. 43.

³⁶² Teófilo DUARTE. *Sidónio Pais e o seu consulado*. Lisboa, Portugalia, 1942, p.71

³⁶³ Filipe Ribeiro de MENESES, *Afonso...*, p. 42.

L'activa oposició del Grup de Costa, i la falta de consens pel model de República a l'hora de redactar la constitució, va provocar desequilibris entre les diferents tendències del partit hegemònic. Els sectors més conservadors s'escindiren del PRP per fundar el Partit de la Unió Nacional Republicana de Brito Camacho i Almeida, la UNR. Més tard, també va patir una escissió que acabà formant el Partit Evolucionista sota la direcció d'Almeida. Tot i així, el PRP, convertit en Partit Democràtic, va seguir sent la principal força política i el gran partit del règim. Va tenir el poder gairebé durant tot el període sota la batuta d'Afonso Costa, anomenat pels seus enemics com el *mata-frades*. Aquest malnom li sobrevingué per ser l'autor de la legislació laïcista emmarcada dins de la *Llei de Separació Església-Estat*. A les files del Partit Democràtic s'hi concentraven: petits comerciants, obrers, operaris i funcionaris modestos. A partir del triomf electoral de 1913 s'hi van afegir molts intrusos. Aquests eren els elements més facciosos i intolerants, la majoria vinguts dels "baixos fons de la *Carbonària*" i que en el seu feu interior es creien republicans històrics. Aquesta circumstància va fer que el partit sempre tingués una facció "jacobina" en el camp social, "demagògica" en el social i "maçònica" en el religiós.

Afonso Costa seguia sent l'home fort de la política portuguesa, la divisió del PRP disminuïa el poder dels sectors més moderats, els de Camacho i Almeida, que per les seves desavinences personals no podien treballar junts. Costa en va sortir reforçat i sabent que el Partit Democràtic, estava sota el seu control. Els anys 1911 i 1912 Costa va estar a l'oposició, però tranquil perquè sabia que el poder li arribaria més d'hora o més tard.

Dels altres partits escindits del PRP original, els unionistes i evolucionistes, estaven formats per diversos grups de classes mitjanes. En els unionistes hi trobem metges, advocats, alguns petits comerciants. Persones que tenien algun "valor" dins la societat portuguesa. Brito Camacho, la seva figura

principal, donava garantia de conservadorisme que no es corresponia amb el temperament subversiu d'Afonso Costa ni amb el romàntic d'Almeida. Brito era un home pràctic.³⁶⁴ Comptava amb un òrgan d'expressió propi, de la seva propietat, el diari lisboeta *A Luta*. En el programa del Partit, aprovat el dia 20 de desembre de 1911, hi figurava la correcció dels excessos reaccionaris i demagogs, l'educació política del poble, l'establiment de la pau social, el dret a la propietat, la neutralitat religiosa, la racionalització de l'Administració, l'administració colonial descentralitzada, i sobretot una profunda preocupació pel tema de l'ensenyament, la cultura i la defensa de la nació. Per això es proposava la creació dels ministeris d'Instrucció Pública, de Belles Arts i de Defensa.³⁶⁵

El 15 de febrer de 1912 Brito Camacho i Almeida es reuniren per parlar sobre què no acabava de quallar. La Unió Nacional Republicana no era representativa de les dues tendències protagonitzades pels seus respectius líders. De fet, el programa del partit, era el del grup de Brito Camacho. El 24 de febrer el sector d'Almeida s'escindí de la Unió Nacional Republicana per fundar el seu propi partit, el Partit Republicà Evolucionista. Dos dies després, el partit de Brito Camacho va canviar de nom. A partir de la sortida dels evolucionistes passà a anomenar-se Partit de la Unió Republicana. Els unionistes havien intentat atraure a una gran massa conservadora sorgida dels monàrquics. No ho va aconseguir. Amb els sectors dels evolucionistes ja havia fracassat. Els unionistes si volien arribar al poder tenien dues opcions, conspirar o desaparèixer com a formació política. De les dues eleccions possibles, els unionistes van optar per la primera, conspirant, durant els primers anys de la República, i en diverses ocasions per a derrocar al Govern.

³⁶⁴ Una aproximació al personatge polític a: *Brito Camacho ameaçado de morte pelos democráticos e o 19 de outubro*. Lisboa, Agencia de Publicações, 1945. 18 p. i BRITO CAMACHO. *Nas horas calmas*. Lisboa, Guimarães, 1920. 265 p.

³⁶⁵ Ernesto Castro LEAL, *Op. cit.*, p. 32.

Al final ho van aconseguir el 1917 quan Sidónio Pais donà un cop d'Estat i va imposar un nou model de fer política.

El Partit Republicà Evolucionista estava a mig camí entre els “Democràtics” demagogs i els intel·lectuals i burgesos “Unionistes”. Els evolucionistes -capitanejats per la figura romàntica i quixotesca d'António José de Almeida- proposàvem un mètode polític reformista, un consens patriòtic a través de la Constitució. Fugien del radicalisme anticlerical i estaven a favor d'una amnistia per als sindicalistes i monàrquics que no haguessin estat al capdavant de conspiracions contra la I República. En molts aspectes del seu programari, estava totalment oposat als altres dos grans partits republicans. Discrepaven amb els democràtics de Costa, sobre el tema religiós. Els evolucionistes eren partidaris d'una reforma de la llei de Separació Església-Estat per arribar a un consens social. Amb els unionistes diferien en el model de govern. Els seguidors d'Almeida defensaven les polítiques demoliberals i eren totalment contraris a les dictadures militars, i a qualsevol procediment antiparlamentari. Els unionistes de Brito Camacho, en canvi, i com veurem més endavant, no van tenir cap inconvenient per a donar suport i incorporar altres pautes de fer política i de govern en el seu programa.

Hi ha algunes coincidències en els programes dels tres grans partits republicans, però en realitat són diferents.³⁶⁶ La principal dissemblança rau en el model de govern. Els democràtics, hereus del republicanisme històric, controlaven a àmplies capes de la societat gràcies a les extenses xarxes de clientele. Del programa democràtic en destacava el parlamentarisme bicameral, el sufragi universal directe, o l'autonomia política de les ciutats. Els unionistes optaven per altres formes, com per exemple el presidencialisme, alhora que demanaven una reforma de la Constitució que

³⁶⁶ Per veure el programari dels diferents partits republicans: Ernesto Castro LEAL, *Partidos e programas. O campo partidário republicano português (1910-1926)*, Coimbra, Universidade de Coimbra, 2008.

permetés el principi de dissolució del Congrés i el sufragi universal masculí a partir dels 21 anys. Per la seva banda els evolucionistes també pretenien reformar la Constitució per corregir el parlamentarisme republicà, doncs tenien la creença que s'havia de restringir les funcions del Congrés, i optaven per l'elecció directe del President de la República, així com elevar el dret a vot als 30 anys.

Els partits republicans radicals eren petits grups que van aparèixer a partir de 1911, després de l'aprovació de la Constitució i de la disgregació de l'antic PRP en diferents partits. El PRP s'havia escindit. Però, a més dels partits sorgits de la divisió del PRP, hi havia petites faccions que van formar diferents grups. Aquests, diferien del corrent oficial de república unitària i parlamentària sorgida de la Constitució, movent-se entre el presidencialisme federal, el presidencialisme unitari o la confederació municipalista.³⁶⁷ Alguns d'aquest grupuscles tenien una certa influència, però van anar perdent protagonisme amb el temps.

Dels petits partits o grups radicals, el més conegut era el liderat per Machado Santos, que per temporades, va oscil·lar entre el federalisme i l'unitarisme. A través de l'Aliança Nacional, que era el nom del partit, i del seu diari *O Intransigente*, va propagar un republicanisme pur, intransigent amb els principis democràtics. Machado Santos també va establir relacions amb sectors socialistes radicals i sindicalistes per trobar punts en comú en referència al model social i revolucionari. Volia un Estat constitucional federalista, de caire municipalista i corporatiu.³⁶⁸ L'heroi de la *Rotunda* tot i liderar un corrent minoritari, va seguir mantenint el protagonisme polític a través de la conspiració, fins el 19 d'octubre de 1921 en què va ser assassinat en la coneguda com a *Noite Sangrenta*.

³⁶⁷ Ernesto Castro LEAL, "A ideia federal no republicanismo português (1910-1926)", *Revista de História das Ideias*, vol. 27, 2006, pp. 251-291.

³⁶⁸ Ernesto Castro LEAL, *Partidos...*, p. 32-36.

A part dels “intransigents” de Machado Santos, també van sorgir altres grups republicans radicals en desacord amb les tesis i el model de República que representava el PRP. Entre aquests cal destacar el Centro Republicano Radical Português, que arribà a presentar llistes en dos cercles de la circumscripció de Lisboa a les eleccions a Corts Constituents del 28 de maig de 1911. Entre els candidats, el tinent João Tamangnini Barbosa, fundador del futur Partido Centrista Republicano el 1917, una dissidència del Partit Evolucionista i destacat element sidonista. El seu lema era *ordre i treball*, i de les línies generals del programa en destacava el seu model de República unitària, amb una descentralització administrativa i política, o de republicanisme moral i polític.³⁶⁹ A partir d’octubre de 1911 el Centro Republicano Radical Português es va transformar en Partido Republicano Radical Português, liderat per Adrião Castanheira, Luís Soares i Henrique de Sousa, per desaparèixer el 1913, tot i que alguns petits grups sorgits de l’extint partit van seguir a la palestra política encara que de forma molt marginal.

Integridade Republicana, sota la direcció de João Miguel de Costa Bonança, va ser un altre partit amb una vida molt curta i precària, un any i mig. Va recollir algunes de les idees del Centro Republicano Radical Português. Va arribar a temps a presentar candidatura per les eleccions a presidència del 24 d’agost de 1911.³⁷⁰ A més, hi havia altres partits amb poca o nul·la influència i presència, com eren els diferents grups anarquistes i el Partido Socialista Português. Els partits republicans de totes les tendències van ser els que majoritàriament van aglutinar els portuguesos durant la I República.

³⁶⁹ *Ibid.*, p. 36-40.

³⁷⁰ *Ibid.*, p. 40-42.

b) La contrarevolució

A l'inici de la República la majoria de la població no era ni republicana ni monàrquica. Una gran part de portuguesos seguien fidels a la monarquia, per comoditat i inèrcia, així com un reduït nombre d'aristòcrates *snobs* que aconsellaven el seguiment d'una actitud d'hostilitat vers el govern republicà, però sempre condicionada als seus interessos. Els sectors més combatius, i amb més capacitat de reacció, es llançaren a la perillosa via de les conspiracions que donà molts contingents per a les incursions des de Galícia. La contrarevolució va començar el mateix dia de la proclamació de la República, no amb un esperit de contrarevolució sinó d'organitzar un moviment capaç de liquidar el més aviat possible l'aberració acabada de crear.³⁷¹ L'endemà mateix del primer aniversari de la República els diaris donaven la notícia de la temptativa d'incursió.³⁷² Els monàrquics, capitanejats per l'*africanista* de les campanyes colonials d'Angola i Moçambic i antic governador d'Angola, Henrique Mitchell de Paiva Couceiro, intentaren per dues vegades tirar endavant una contrarevolució per acabar amb la República.³⁷³

En els primers moments de la República, els que seguien fidels a l'anterior Institució no eren monàrquics declarats. Els més significats i recalcitrants havien fugit del país, i els que hi restaren s'avingueren amb el nou règim que els respectava els llocs de treball. A mida que Afonso Costa va anar prenent protagonisme dins de la vida política, i sobretot després de la polèmica Llei de Separació Església-Estat, van començar a sortir-li enemics. Aquests eren

³⁷¹ Hipólito de la TORRE, A. H. Oliveira MARQUES, *A contra-Revolução. Documentos para a história da Primeira República portuguesa*, Lisboa, Perspectivas & Realidades, 1982, p. 28.

³⁷² "As tentativas dos conspiradores", *Diário de Notícias*, 6 d'octubre de 1911.

³⁷³ Artur Ferreira COIMBRA. *Paiva Couceiro e a Contra-Revolução Monárquica (1910-1919)*. Braga, Universidade do Minho, 2000, 237 p. (Tese de Mestrado em História das Instituições e da Cultura Moderna e Contemporânea).

els antics monàrquics, catòlics i seguidors de João Franco, uns grups de segona fila, sense massa influència, però les autoritats republicanes no estaven disposades a fer concessions. Monàrquics i franquistes, estaven en el punt de mira dels nous amos del país i, a l'igual que els religiosos, van començar a rebre les violències per part dels republicans. Els monàrquics seguien conservant un òrgan d'expressió, el *Correio da Manhã*, des d'on s'incitava a la revolta.³⁷⁴ Les provocacions des de la premsa monàrquica van tenir el lamentable efecte de reactivar els revolucionaris civils, i de desencadenar una onada d'accions antimonàrquiques. El resultat final va ser de nombroses detencions i d'exilis auto imposats.³⁷⁵

El desembre de 1910 el ministre de la Guerra, l'oficial d'Artilleria que havia inventat una pólvora sense fum, António Xavier Correia Barreto, va fer una sèrie de reformes a la cúpula de les Forces Armades amb el suport dels tinents anomenats “joves turcs”, l'ala esquerra i *jacobina* de l'Exèrcit. Els caporals i sergents es convertiren en *guardians* dels oficials. Els voluntaris i la *Carbonária* contribuïren a crear un ambient de crispació, malfiança, denúncies i espionatge. L'Exèrcit era l'esperança dels monàrquics, però l'Exèrcit havia fet la transició des de la Monarquia a la República de manera poc traumàtica. Al contrari, el canvi de règim s'havia copsat com l'ocasió per a la seva progressió com a institució. La col·laboració dels militars amb la primera fase de la República era deguda al convenciment que els reportaria millores de les seves condicions gràcies als principis republicans, que entre d'altres en destacava l'obligatorietat del servei militar, la pèrdua de certs privilegis per part dels oficials, la millora de la carrera professional, alhora que l'Exèrcit es

³⁷⁴ Sílvia ENRICH MARCET, *Las tentativas de restauración monárquica portuguesa en relación con España, 1911-1912*, Salamanca, Caja Duero, 2004, p.92.

³⁷⁵ Filipe Ribeiro de MENESES, *Afonso ...*, p. 43.

convertiria en una institució nacional de referència i l'aval de la legitimitat del poder.³⁷⁶

Des del primer moment la majoria dels membres de l'Exèrcit i la Marina s'havien declarat favorables a la República, és més, sense la seva implicació i participació no hagués estat possible la revolució del 5 d'octubre. El nou Govern provisional va convidar als oficials que no havien pres part en aquestes operacions, a adherir-s'hi i manifestar la seva lleialtat al nou règim. L'adhesió dels militars era feta sense cap mena de coacció, ni física ni moral. La majoria de les respostes van ser positives, i només un reduït nombre d'oficials es declarà en contra, dimitint o passant a la reserva. Els oficials havien deixat en evidència que la Monarquia i els seus seguidors havien perdut l'hegemonia sobre les Forces Armades.³⁷⁷

A principis de 1911 nombrosos elements no afectes amb els postulats republicans, van començar a emigrar cap a França i, sobretot per la seva proximitat, a Tui, a Galícia.³⁷⁸ A la població gallega els immigrants auto exiliats, antics monàrquics, jesuïtes, franquistes i fills de famílies nobles, van començar a organitzar-se i a conspirar per fer la contrarevolució.³⁷⁹ La majoria eren *miguelistas*, seguidors de Don Miguel, no del derrocat Manuel II. El *miguelismo* era un moviment antiliberal a semblança del *carlisme* espanyol. Era la branca legitimista enfrontada a la branca dinàstica que havia regnat a

³⁷⁶ José Medeiros FERREIRA, *O comportamento...*, pp. 40-41.

³⁷⁷ Maria CARRILHO, *Forças Armadas e mudança política em Portugal no século XX. Para uma explicação sociológica do papel dos militares*, Lisboa, Casa da Moeda, 1985, pp. 92-94.

³⁷⁸ Tampoc es descartava una intervenció per part d'Espanya, almenys així ho afirmà Fernando Soldevilla l'11 de gener de 1911, Fernando SOLDEVILLA, *El año político, 1908*, Madrid, Imprenta de Enrique Fernández de Rojas, 1911, pp. 17-19. La posició política de Portugal era un tema que a més d'Espanya preocupava a Anglaterra. El febrer de 1911, la Gran Bretanya va enviar a dos generals a Lisboa per a estudiar la situació, Fernando SOLDEVILLA, *El año político, 1908*, Madrid, Imprenta de Enrique Fernández de Rojas, 1908 pp. 53-54.

³⁷⁹ Rui RAMOS, "A segunda fundação...", pp. 458-459.

Portugal fins el 1910.³⁸⁰ Això irrità profundament a Manuel II, que havia donat diners -10.000 lliures- perquè la contrarevolució seguís endavant. Part d'aquests diners provenien de subscripcions que les comunitats brasileres van fer arribar a Manuel. Però precisament ell era el problema més greu per a la causa monàrquica. Havia marxat a córrer-cuita cap a l'exili sense oferir la més mínima resistència. Des de la seva sortida de Portugal no havia emès cap comunicat ni donat directrius als seus súbdits i seguidors.³⁸¹ Per tant, no és d'estranyar, que els monàrquics exiliats estiguessin dividits. Segons l'historiador Miguel Dias Santos, la falta d'un manifest per part del rei destronat, dificultava l'articulació de la contrarevolució, alhora que incentivava a l'ala antiliberal dels monàrquics, els *miguelistas*.³⁸²

A Tui, legitimistes o dinàstics, començaren a organitzar-se i a comprar armes amb el propòsit d'iniciar una invasió armada. Henrique Mitchell de Paiva Couceiro era el comandant de les partides sota els colors monàrquics, una bandera blanca i blava, però sense les armes.³⁸³ D'aquesta manera aglutinava als dos corrents monàrquics alhora que es desmarcava de la desprestigiada línia dinàstica.³⁸⁴ Couceiro s'havia amagat a la finca de Telleiro, a Ginzo, propietat de l'ex senador i futur diputat per Pontevedra, Eduardo de Cea Naharro.³⁸⁵ Per a la gran majoria de les bases monàrquiques, la restauració no era tornar a l'anterior règim, sinó un moviment polític-religiós contra les lleis

³⁸⁰ Maria Alexandra LOUSADA, "El miguelismo...", pp.181-194.

³⁸¹ Hipólito de la TORRE, A. H. Oliveira MARQUES, *A contra-Revolução. Documentos para a história da Primeira República portuguesa*, Lisboa, Perspectivas & Realidades, 1982, p. 29.

³⁸² Miguel Dias SANTOS, *A Contra-Revolução na I República*, Coimbra, Imprensa da Universidade de Coimbra, 2010, pp. 30-31.

³⁸³ Segons Miguel de Paiva Couceiro, nét del militar, el seu avi era monàrquic però no *manuelista*, per això havia decidit prescindir de les armes, però mantenir els colors monàrquics en la bandera.

³⁸⁴ Rui RAMOS, "A segunda fundação...", pp. 458-459.

³⁸⁵ Segons Cea Naharro i després d'un registre policial de la seva finca, Couceiro havia fet vàries estades a casa seva, i els unia una gran amistat. "El error carbonario", *ABC*, 12 d'agost de 1912, p. 5; "La cuestión portuguesa", *El Correo del Norte*, 4 d'agost de 1912, p. 1.

laïcistes republicanes.³⁸⁶ Els pamflets de Couceiro, distribuïts des de Galícia, feien referència a la neutralitat del moviment polític-militar, exaltant l'ordre i l'autoritat de "l'Estat", però silenciava qualsevol referència a la natura formal del règim.³⁸⁷

L'Exèrcit professional no era l'ideal dels democràtics, al contrari, la seva pretensió era la creació d'una milícia nacional de ciutadans, seguint el model de la Confederació Helvètica.³⁸⁸ Malgrat l'ideal republicà, les reformes introduïdes el 1911 establien que tots els homes havien de fer el servei militar, fos quina fos la seva condició social. El reclutament universal podia ser una mesura eficaç per a intentar acabar amb el caciquisme en molts indrets del país, sobretot els rurals, on l'obtenció de l'exempció de fer el servei militar s'havia convertit en un sistema de compra de vots. Els menys afavorits havien de fer el servei militar, ja que era molt difícil que poguessin fer front al rescat econòmic. Per altra banda els cacics tampoc podien comprar els seus vots, doncs el dret a vot estava restringit als homes alfabetitzats, i les altes taxes d'analfabetisme, eren importants en les zones rurals i entre les classes baixes, els condemnava a prestar el servei a l'Exèrcit. Els republicans també intentaven acabar amb el privilegi de les classes més benestants que a canvi d'una redempció econòmica es lliuraven del servei militar. Amb el reclutament universal aquest greuge s'acabava. L'Exèrcit passava a ser una "escola nacional d'educació" amb la tasca de regeneració nacional.³⁸⁹

A Espanya se seguïen els esdeveniments amb interès. De tothom era sabut l'interès del rei Alfons XIII per a intervenir en el país veí. La versió oficial era que estava preocupat per la situació política de Portugal, Espanya es trobava

³⁸⁶ David Luna de CARVALHO, "La dimensión religiosa del restauracionismo monárquico en Portugal (1910-1912)", *História Social*, núm. 49, 2004, pp. 97-116.

³⁸⁷ Miguel Dias SANTOS, *A Contra-Revolução...*, pp. 33-34.

³⁸⁸ Douglas L. WHELLER, *História...*, p. 141.

³⁸⁹ José Medeiros FERREIRA, *O comportamento...*

enmig de dues repúbliques, i això podia tenir conseqüències nefastes per a la Corona espanyola. La presència dels conspiradors en el territori espanyol i l'actitud de les autoritats “fent els ulls grossos” feia pensar que comptava amb el suport implícit d'Espanya. Segurament era així.³⁹⁰ Brito Camacho va més enllà a l'assegurar que Espanya, i Canalejas, no només havien donat empara als monàrquics per raons humanitàries, sinó que va deixar que els insurgents realitzessin la instrucció militar, equipant-los amb armes.³⁹¹ Els portuguesos exiliats a Galícia es lamentaven que, de tant en tant, els espanyols els hi requisaven les armes. El periodista Luis Anton del Olmet va recollir el testimoni d'alguns gallecs que asseguraven que des d'Espanya es perseguia als *conceiristas*.

*Ha sido una cosa única. Los monárquicos entraron en Portugal, esquivando á la Guardia Civil, que los vigilaba mucho para impedir su incursión en barcas por el río. [...] ¿Los guardiñas? Tiraron las armas y apretaron á correr... Un sargento de la Guardia Civil que nos oye pone un recio comentario: -En España, esos guardiñas, preventivamente, hubieran sido fusilados. Luego se hubiera visto por qué huyeron.*³⁹²

Segons Anton del Olmet, les armes eren espanyoles, d'Oviedo i de Toledo.³⁹³ No s'havien venut directament als *conceiristas*, sinó que s'havien venut a Veneçuela. Espanya podia vendre armes a Veneçuela. El país sud-americà va fer la comanda, però les armes, no se sap com, van aparèixer a mans dels monàrquics portuguesos.³⁹⁴ Oficialment, el Govern de Madrid, que no s'havia declarat hostil a la República portuguesa, era condescendent amb els

³⁹⁰ Hipólito de la TORRE, *El imperio del Rey. Alfonso XIII, Portugal y los ingleses (1909-1916)*, Mérida, Junta de Extremadura, 2002, p. 81.

³⁹¹ António Brito CAMACHO, *Nas horas...*, p. 157.

³⁹² Luis ANTON del OLMET, *Nuestro abrazo a Portugal. (Catecismo de la raza)*, Madrid, Imprenta de Alrededor del Mundo, 1912, pp. 132-133.

³⁹³ Luis ANTON del OLMET, *Nuestro...*, pp. 155-156;

“Las armas”, *ABC*, 12 d'agost de 1912, pp. 5-6.

³⁹⁴ Luis ANTON del OLMET, *Nuestro...*, pp. 155-156.

esdeveniments i el que estava passant a Galícia. Per a no disgustar al Govern de Lisboa, a finals d'agost de 1911 va instar als insurgents a abandonar Galícia, i es traslladaren a Lleó. El 29 de setembre hi va haver una revolta a Porto. Havia de coincidir amb la incursió de Paiva Couceiro, però les deficientes comunicacions ho van impedir. Els monàrquics van entrar a Portugal a principis d'octubre.³⁹⁵

La premsa carlina espanyola va començar per la seva banda, una operació de seguiment de les incursions des de “primera línia de foc”, és a dir des de Galícia. Allà *El Correo Español* hi envià el seu periodista de capçalera per aquest tipus de campanyes, Domingo Cirici Ventalló. Cirici es queixava del tracte que patien els portuguesos a Galícia.

*[...] Se quejan amargamente de los rigores que emplea con ellos el gobierno español. En la frontera se les persigue con verdadero encarnizamiento, las últimas órdenes que se dictaron desde Madrid van encaminadas á cortarles la retirada, á dejar acorralado el núcleo de la columna de Paiva que espera refuerzos y armamentos de las sierras inmediatas á la frontera de España.*³⁹⁶

Però els monàrquics portuguesos, a Galícia hi van trobar el suport, les armes, els diners i la protecció de les autoritats locals, encara que alguns testimonis ho neguen.

*Casi todas las armas estaban en territorio portugués. Las otras Dios sabe dónde estarían guardadas... Aquí nadie vió esas columnas paivantes. Se sabía únicamente que los monárquicos preparaban, solos, absolutamente solos, la incursión...*³⁹⁷

³⁹⁵ Miguel Dias SANTOS, *A Contra-Revolução...*, p. 126.

³⁹⁶ Domingo CIRICI VENTALLÓ, “La cruzada antirevolucionaria”, *El Correo Español*, 23 d'octubre 1911. En morir Cirici el diari lisboeta *O Século* el titllà d'enemic i difamador de Portugal, *O Século*, 12 de desembre 1917.

³⁹⁷ Luis ANTON del OLMET, *Nuestro...*, pp. 144.

El gruix dels “soldats” couceiristes, estava format per camperols i eclesiàstics. La majoria sense formació i, el que és més important en una guerra, sense instrucció militar. Molts dels voluntaris s’allistaven per a guanyar diners i portar una bona vida. Si comparem l’exèrcit couceirista amb l’exèrcit carlí de finals del segle XIX a Espanya, la diferència és abismal. Els carlins preparaven els seus soldats en l’aprenentatge de les tècniques de combat i organització tàctica, sobretot en el combat de guerrilla.³⁹⁸ L’exèrcit *couceirista* no.

Hi hagué dos intents d’invasió monàrquica des de Galícia, les incursions dels anys 1911 i 1912. Es tractà d’invasions mal concebudes, planificades i executades. A Galícia es conspirava a plena llum del dia, ningú se n’amagava però alhora tothom era sospitós de ser un espia republicà al servei de la *Carbonària*. Segons testimonis d’antics conspiradors peneditis, els monàrquics van utilitzar les seves males arts per a reclutar efectius per a fornir les seves columnes. Entre d’altres, hi havia antics membres de la Policia Municipal, que degut a la seva anterior condició de força d’ordre, abusaven de la població a més de fer-se els amos de la conspiració.³⁹⁹ Els aristòcrates que en formaven part, la majoria de la baixa noblesa, se sentien superiors per la seva condició social, i això els exonerava de certes responsabilitats i els hi estava permesa qualsevol disbauxa, ja fos moral o econòmica. No era infreqüent que marxessin dels hotels sense haver pagat el compte pendent, que a més de l’allotjament incloïa tota mena de despeses.⁴⁰⁰ El despotisme insolent dels

³⁹⁸ Miguel Dias SANTOS, *Op. cit.*, p. 117. Per el carlisme espanyol veure: Jordi CANAL, *Op. cit.*, 2000.

³⁹⁹ Manoel VALENTE, *A contra-revolução monarchica. Revelações, critica. Un pedaço de historia*, Porto, Typ. J. da Silva Mendoça, 1912.

⁴⁰⁰ Abilio MAGRO, *A revolução de Couceiro. Revelações escandalosas, confidencias, crimes*. Porto, Imprensa Moderna, 1912. L’amic de Magro, Manoel Valente, si bé participà activament com a conspirador durant la primera incursió també es lamentava dels abusos de poder i de la falta de moral dels seguidors de Paiva Couceiro.

seus dirigents i la falta d'una bona organització foren les causes principals del fracàs de l'intent de contrarevolució.

De tothom era coneguda l'obsessió que Alfons XIII tenia per annexionar-se Portugal.⁴⁰¹ El monarca espanyol va creure que amb la instauració de la República al país veí, Anglaterra quedava alliberada de la seva històrica aliança, i per tant seria més senzill intentar la invasió amb el suport de la Gran Bretanya. Però no era així. En alguns cercles de la cort britànica hi havia certes simpaties pel jove rei destronat. Winston Churchill, hostil al nou règim portuguès fins a finals de l'estiu de 1911, va persuadir al Secretari d'Assumptes Exteriors, Edward Grey, de no fer-les públiques ni de reconèixer-les formalment, doncs enutjarien a Espanya i podria empènyer a Alfonso XII als braços d'Alemanya, cosa que complicaria i molt els interessos d'Anglaterra.⁴⁰² El paper que va jugar Espanya en la contrarevolució portuguesa era interessat, és a dir, no es limitava a ajudar a Paiva Couceiro i les seves host, sinó que n'esperava treure benefici, l'annexió de Portugal.

Tot i les estratègies del rei Alfons XIII per intentar dissimular, la realitat era que hi estava directament implicat. L'ambaixador espanyol a Lisboa, el marquès de Villalobar, nét del Duc de Rivas i nebot de l'emperadriu Eugènia de Montijo, va ser l'agent espanyol més eficaç de Paiva Couceiro, com posa en evidència una carta de l'ambaixador al militar conspirador, signada amb el pseudònim de *Matilde*.

⁴⁰¹ TORRE, Hipólito de la, "A I República e a Espanha", Filipe Ribeiro de MENESES; Pedro Aires OLIVEIRA (Coords.), *A Ia. República portuguesa. Diplomacia, guerra e império*, Lisboa, Tinta da China, 2011, p. 121.

⁴⁰² J. D. VINCENT-SMITH, "The Portuguese Republic and Britain, 1910-1914", *Journal of Contemporary History*, vol. 10, núm. 4, 1975, p. 711, URL: <http://links.jstor.org/sici=0022-0094%281975%2910%3A%3C707%3ATPRAB1%E2.0.CO%3B2-2> [consulta 27 d'agost 2007].

[...] *Convendría que Vd. viera a mi Augusto Soberano y que directamente con Su Majestad arregle lo que sea mejor para su gran obra.*

[...] *Comprenderá Vd. cuánto estoy sufriendo en este purgatorio, y que anhele que venga nuestro redentor cuanto antes sea posible.*⁴⁰³

El febrer de 1913, Alfons XIII, advertí al diplomàtic britànic, Sir Charles Hardinge, de visita a Madrid, que si la Gran Bretanya i Alemanya es repartien les colònies africanes de Portugal, Espanya reclamaria el territori metropolità portuguès. L'esclat de la I Guerra Mundial va donar ales a Espanya i al seu afany annexionista en la creença, afavorida per la propaganda alemanya, que l'annexió del país veí seria un passeig militar.⁴⁰⁴ Portugal recelava del seu veí. Era una amenaça constant que l'anomenava *O perigo espanhol*. La por d'una annexió a Espanya, més que la por de la invasió, en certa manera era una de les causes que impulsava a Portugal a entrar en guerra.

Uns anys més tard, el dia 4 d'abril de 1918 l'ambaixador espanyol a Lisboa, Alejandro Padilla, va enviar al Ministre d'Estat un article aparegut al diari portuguès *O Século*, i signat per Augusto Castro, titulat "Portugal e Espanha" on s'afirmava que Maura va impedir la invasió militar per part de Polavieja el 1911.⁴⁰⁵ L'ambaixador Padilla ho va comunicar a Dato així com també li va fer arribar l'article del diari lisboeta per valisa diplomàtica. La resposta de Dato a l'ambaixador Padilla va ser molt contundent. Li exigí que oblidés el que havia llegit i s'estalviés de fer cap comentari. La premsa espanyola tampoc va publicar cap nota sobre l'article de Castro. Amb aquest silenci quedava en evidència que els rumors d'intent d'invasió militar eren més que certs.⁴⁰⁶

⁴⁰³ Carta mecanografada, del marquès de Villalobar dirigida a Paiva Couceiro i datada el 20 de febrer de 1912. Transcrita a : Hipólito de la TORRE, Josep SÁNCHEZ CERVELLÓ, *Portugal en la Edad...*, p. 203.

⁴⁰⁴ Francisco ROMERO SALVADÓ, *España...*, p. 21.

⁴⁰⁵ Augusto CASTRO, "Portugal e Espanha", *O Século*, 27 de març 1918.

⁴⁰⁶ AMAE. Correspondencia con Embajadas. Portugal (1917-1924), Lligall 1707

El 1913 un grup de monàrquics portuguesos exiliats va fundar a Gant, Bèlgica, la revista *Alma Portuguesa* alhora que posaven les bases del corrent ideològic *Integralismo Lusitano*. El 1916, quan Portugal va entrar a la contesa europea, el moviment va passar a convertir-se en partit polític.⁴⁰⁷ L'*Integralismo Lusitano* d'inspiració antiliberal i monàrquic va fer la seva aparició com un moviment innovador. Primer només era un moviment estètic, fundat per un grup d'estudiants de Coimbra, intel·lectuals, elitistes, i preocupats per l'estètica literària.⁴⁰⁸ Recollia l'herència contrarevolucionària del segle XIX, i s'inspirava en el francès Charles Maurras fundador de l'*Action Française*.⁴⁰⁹ António Sardinha era l'element principal i el líder del moviment portuguès. En el seu programa es feia referència a la importància d'incorporar i donar a conèixer la ideologia de l'*Action Française*.⁴¹⁰

A principiar pelo Rei, é necessário ensinar aos monárquicos o que é a monarquia. Nós temos um precedente nesse sentido. É a desacreditada literatura miguelista. Reabilite-se e com a vulgarização do doutrinário da Action Française, completamente desconhecida entre nós, organize-se uma teoria contra-revolucionária,

⁴⁰⁷ Pel tema de la contrarevolució monàrquica vegis: Maria Alexandra LOUSADA, "El miguelismo y la contrarevolución en Portugal" dins Santanley G. PAYNE (Dir). *Identidad y nacionalismo en la España contemporánea: El Carlismo 1833-1975*. Madrid: ACTAS, 1996, pp. 181-194.

⁴⁰⁸ Abdoolkarim VAKIL, "Representations of the "Discoveries" and the Imaginary of the Nation in Portuguesa Integralism", *Portuguese Studies*, 11, 1995, p. 138

⁴⁰⁹ Tom GALLAGHER, "Conservative, dictatorship and fascism in Portugal, 1914-1945", Martin BLINKHORN, *Fascists and Conservatives. The radical right and the establishment in twentieth-century Europe*, London, Unwin Hyman, 1990, p. 157.

⁴¹⁰ Manuel Braga da CRUZ, "O Integralismo Lusitano nas origens do Salazarismo", *Análise Social* vol. XVIII, núm. 70, 1982, p. 137-138

*que ensine a esta gente que a Democracia é uma forma social inferior, implica a negação de tudo o conceito selectivo, que só a realeza pode solucionar [...].*⁴¹¹

A partir de 1914 els integralistes s'organitzaren en un moviment que va ser l'inici d'una campanya de lluita ideològica. Abans de convertir-se en una força política, l'*Integralismo Lusitano* va intentar gaudir d'un poder efectiu, alhora que posava les bases per a construir una simbologia que li permetés identificar-se i diferenciar-se de la resta. No era nova, significava tornar als valors del passat nacional i donar pes a les elits intel·lectuals que dirigien el país. El passat era, per una banda, el dels temps gloriosos de l'imperi i, els seus herois nacionals, i per l'altra, el redescobriment del pensament contrarevolucionari i legitimista del segle XIX.⁴¹² La revista *A Nação portuguesa* dirigida per Pequito Rebelo, va fer la funció de la divulgació del pensament integralista. Aquesta revista va publicar per primera vegada a Coimbra el 8 d'abril de 1914.⁴¹³ En les seves pàgines es van publicar els primers textos de doctrina política integralista.⁴¹⁴

El 7 d'abril de 1915 s'inaugurà un cicle de conferències a la Lliga Naval sota el títol "A questão Ibérica". El primer conferenciant va ser António Sardinha. En la seva exposició oral, el líder integralista va culpar a la República portuguesa d'instigar a Espanya. Els republicans que en cap moment havien interferit al país veí, se sentiren molestos i protestaren. En canvi Espanya, sí que havia col·laborat amb els monàrquics portuguesos en les incursions dels anys 1911 i 1912. Aquestes conferències tenien l'objectiu de mostrar els diferents aspectes de la personalitat nacional portuguesa. Era

⁴¹¹ Luis de Almeida BRAGA, *Sob o Pendão Real*, Lisboa, 1942, pp. 428-429, citat a: António Costa PINTO, "A formação do Integralismo Lusitano (1907-1917)", *Análise Social*, vol. XVIII, 72-73-74, 1982, 1415.

⁴¹² Abdoolkarim VAKIL, *Op. cit.*, p. 133.

⁴¹³ David FERREIRA, *História Política da Primeira República portuguesa*, Lisboa, Livros Horizonte, 1973, vol. I, part II, p. 59.

⁴¹⁴ Manuel Braga da CRUZ, "O Integralismo Lusitano nas origenes do salazarismo", *Análise Social*, Vol. XVIII, 70, 1982, p. 139

una forma d'adoctrinament. Portugal, com a Nació, era irreductible, un país amb personalitat pròpia. En el fons es tractava d'una campanya orquestrada per a contrarestar el *perigo espanhol*, així com per a fomentar el sentiment nacional, desprestigiant alhora el règim republicà.⁴¹⁵ Les conferències van tenir curta durada. Tal i com veurem més endavant, el 14 de maig de 1915, un cop d'Estat democràtic, va liquidar la dictadura de Pimenta de Castro. L'endemà, el dia 15, un grup de republicans va assaltar les dependències de la Lliga Naval i s'acabaren les conferències.⁴¹⁶

La monarquia orgànica, tradicionalista i antiparlamentària, l'antiliberalisme, el corporativisme, la representació per braços, l'anticosmopolitisme, el ruralisme, l'anticapitalisme o la involució, eren algunes de les propostes de l'*Integralismo Lusitano*, que per altra banda no tenien cap mena de singularitat. Totes les formacions conservadores europees dels últims anys del segle XIX i de les primeres dècades del XX més o menys es basaven en el mateix programa ideològic.⁴¹⁷ A Portugal aquest corrent va prendre protagonisme i certa rellevància durant el *sidonisme*. Anys més tard, l'Estado Novo també beurà d'ell.

c) El Primer Govern d'Afonso Costa

L'aversió que el President Manuel Arriaga sentia pels democràtics, sobretot per Costa, va fer que aquest sempre es veiés relegat dels seus efímers governs. Finalment el 19 de gener 1913 Arriaga va cridar Costa per a formar

⁴¹⁵ Hipólito de la TORRE, *Na encruzilhada da Grande Guerra. Portugal-Espanha, 1913-1919*, Lisboa, Editorial Estampa, 1980, p. 149.

⁴¹⁶ David FERREIRA, *História Política da Primeira República portuguesa*, Lisboa, Livros Horizonte, 1973, vol. I, part II, p. 60-62.

⁴¹⁷ António Costa PINTO, "A formação do Integralismo Lusitano (1907-1917)", *Análise Social*, vol. XVIII, 72-73-74, 1982, pp. 1416-1417.

Govern. Costa ocupà dos càrrecs, el de Primer Ministre i la cartera de Finances.⁴¹⁸

Durant aquest Govern es donà un impuls a l'educació amb la creació del ministeri d'Instrucció Pública el 7 de juliol de 1913, i de les escoles mòbils, com a mesura per a intentar pal·liar l'alta taxa d'analfabetisme.⁴¹⁹ També durant aquest Govern es creà l'Instituto Superior de Comércio de Lisboa. La creació d'un ensenyament tècnic mitjà responia a una necessitat no només des del punt de vista d'aspiració a un ascens social, sinó des del punt de vista econòmic.⁴²⁰ Efectivament, Costa al marge de les seves credencials radicals, volia col·locar la República en un lloc respectable, per això segons ell, hi havia dos pilars bàsics: l'economia, i l'educació. Va aconseguir fer uns pressupostos equilibrats i fins i tot tancar-los amb un lleuger saldo positiu, per primera vegada en els últims cent anys de la història de Portugal.⁴²¹ En el camp de l'educació va posar les bases per a la millora de les condicions de la instrucció, però no tenia prou diners per a cobrir tot el país. Portugal, on l'analfabetisme i els pressupostos negatius eren la norma, les mesures adoptades per Costa van resultar revolucionàries.⁴²² Més controvertida va ser la seva Llei electoral de 3 de juliol de 1913. Per intentar impedir el que havia passat el 1911 quan una dona va aconseguir votar, i com que els republicans no tenien la intenció de concedir el vot femení, van elaborar una nova llei electoral, més restrictiva i deixant explícitament fora, a les dones i als analfabets pel perill que aquests col·lectius comportaven al ser suposadament influenciables amb més facilitat pels cacics i clero locals. La llei de 3 de juliol de 1913 especificava per primera vegada el sexe dels "ciutadans" eliminant

⁴¹⁸ Filipe Ribeiro de MENESES, *Afonso...*, p. 44.

⁴¹⁹ Maria Cândida PROENÇA, "Educação para todos. Ensino na I República", Maria Cândida PROENÇA (Coord.), *Educar...*, p. 67.

⁴²⁰ Luis Marques ALVES, "Ensino Técnico. Um espaço educativo marginalizado mas "responsável" pelo nosso atraso", Maria Cândida PROENÇA (Coord.), *Educa...*, p. 81.

⁴²¹ Teófilo DUARTE, *Op. cit.*, p. 22

⁴²² Filipe Ribeiro de MENESES, *Afonso...*, p. 44-45.

l'ambigüitat anterior. A la llista dels que no tenien dret a vot s'hi afegiren aquells que havien estat condemnats per crims de conspiració contra la República i els militars dels cossos de policia en servei actiu.⁴²³ La intenció final era reduir la influència dels monàrquics i desmilitaritzar els polítics.⁴²⁴

Tot feia pensar que finalment s'aconseguiria posicionar la República dins d'un marc de respectabilitat internacional, però no tots els sectors estaven disposats a seguir la política costista. El 13 de gener de 1913 Costa va donar una conferència a la Imprensa Nacional, aleshores dirigida per Luis Derouet, assassinat anys més tard per un tipògraf.⁴²⁵ Per al salazarista Alberto Guimerães, aquesta conferència va significar el trencament definitiu de Costa amb els sindicalistes i anarquistes.⁴²⁶ A l'intransigent Machado Santos, l'heroï de la Rotunda, i amb molta afinitat amb els sectors propers als treballadors, no li semblava que les mesures preses per Costa estiguessin dins de la puresa republicana que havia existit al principi, abans que fos corrompuda pels partits polítics. Santos, va voler donar un gir intentant fer un cop d'Estat. El dia 27 d'abril de 1913, uns cent individus, radicals encapçalats pel capità Lima Dias i altres militars, van sortir del Quarter d'Infanteria núm. 5 reproduint el cop del 5 d'octubre. La columna va ser detinguda i els seus caps engarjolats a l'Arsenal de Marina.⁴²⁷

La premsa del dia 28 donava la culpa als monàrquics, però no n'hi havia cap entre els detinguts. Era la primera temptativa republicana contra els propis dirigents republicans. L'intent, va anar a càrrec d'un grup de militars

⁴²³ *Materiais para a história eleitoral e parlamentar portuguesa: 1820-1926*, URL : <http://purl.pt/5854> [consulta 10 de febrer de 2011].

⁴²⁴ Douglas L. WHEELER, *História...*, p. 121.

⁴²⁵ Vegis la història del *Diario da República*, editat per la Imprensa Nacional e Casa da Moeda, URL: <http://dre.pt/comum/html/historia.html> [consulta 28 de maig 2011].

⁴²⁶ Alberto GUIMARÃES, *A verdade sobre Afonso Costa*, Lisboa, edição do autor, 1935, p. 137.

⁴²⁷ Jesús PABÓN, *Op. cit.*, vol I, p. 165.

republicans radicals, l'anomenat *O Club dos suicidas*. Els sediciosos havien preparat la conspiració en una rebotiga de l'Avinguda de l'Almirall Reis, i a la seu de la Federació Republicana Radical.⁴²⁸ A la sessió del Parlament, Costa va exposar els fets. Brito Camacho va titllar de “bandits” als colpistes, mentre que Machado Santos va sortir en defensa dels autors de l'intent de cop d'Estat:

[...] Se como militar pode o Govérno contar com a minha espada para a manutenção da ordem, como Deputado da Nação é que lamento não poder dar-lhe o meu apoio sem conhecer os meios de que o Govérno conta servir-se para manter na altura que lhe é devida, o prestígio da autoridade.

[...] Foi como profunda máguia que ouvi classificar de bandidos os homens que hoje se encontram a contás com a justiça!

[...] e alguns dos quais se podem orgulhar do título de fundadores da República.

[...] A muitos d'esses homens deveis as vossas carteiras parlamentares!

Para êsses homens, a nossa pena, a nossa comiserção; nunca o nosso ódio, nem o nosso insulto!

*Loucos, desvairados, quantos se não terão deixado arrastar, pela sua curta inteligência, atrás do choro duma propaganda nefasta, julgando prestar um serviço ao seu país!*⁴²⁹

El cop fallit va tenir conseqüències. Havia estat la resposta dels radicals davant la sobtada moderació que mostrava Costa un cop aquest havia arribat al Govern. Era una queixa en tota regla per la poca atenció prestada als fundadors de la República. El 29 d'abril, de matinada se sentiren trets a Lisboa. El creuer São Rafael, fondejat al Tajo, havia disparar tres canonades.

⁴²⁸ “Os acontecimentos da madrugada de 27 de Abril”, *A Ilustrção Portuguesa*, núm. 376, 5 de maig 1913, pp. 549-551, URL: http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/IlustracaoPort/1913/N376/N376_item1/P9.html [consulta 29 de maig 2011]

⁴²⁹ *Diario da Câmara dos Deputados*, 28 d'abril 1913, p. 10, URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cd> [consulta 28 de maig 2011]

Costa, no es fiava de la Marina doncs estava composta per elements molt radicals, i majoritàriament fidels a Machado Santos. En previsió dels possibles disturbis, els presoners del 27 d'abril van ser enviats a les Açores en un vaixell privat, sota les ordres d'un monàrquic. L'imminent judici dels encausats podia provocar més aldarulls a Lisboa on els desordres als carrers eren continus. El 20 de juliol va ser desarticulat un nou moviment revolucionari. Aquesta vegada d'origen indefinit. Es van interceptar i confiscar varies bombes, alhora que es practicaven nombroses detencions de sergents i caporals del quarter de Campolide. El resultat final va ser de dos ferits, un paisà i el Guàrdia Municipal 578, i la mort del Guàrdia Municipal 1.111 i del membre de la GNR, João Raimundo.⁴³⁰

Si bé la trama revolucionària de sindicalistes, anarquistes i elements de les lògies maçòniques i carbonàries havia estat molt útil per a poder acabar amb la Monarquia, ara resultava incòmoda i era totalment hostil a Costa. Els anarquistes i sindicalistes havien declarat la guerra oberta al Govern, consideraven que la República havia traït els seus principis, derivant cap a una república burgesa i capitalista. Eren grups minoritaris però molt actius i amb molt poder de persuasió sobre els treballadors. Els revolucionaris havien comprovat que una de les eines més efectives de les que disposaven era la vaga. Les vagues van començar a sovintejar en les grans ciutats i els centres industrials amb els conseqüents disturbis i alteracions de l'ordre públic. Per tal de pal·liar l'ambient d'inseguretat es creà una xarxa d'espies a sou del Govern Civil. Amb la missió d'intentar desarticular i anul·lar la trama revolucionària. Els sindicalistes van començar a anomenar a aquests mercenaris a sou la *Formiga Branca*.⁴³¹

⁴³⁰ “Os acontecimentos da madrugada de 20 em Lisboa”, *Ilustração Portuguesa*, núm. 388, 28 de juliol 1913, pp. 102-104 URL: http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/IlustracaoPort/1913/N388/N388_item1/P10.html [consulta 29 de maig 2011]

⁴³¹ Rui RAMOS, “A segunda fundação...”, pp. 467-468.

Brito Camacho, tot i les desavinences, va seguir donant suport a Costa. Machado Santos i Almeida es posaren dels costats dels revolucionaris, ampliant les diferències ideològiques amb Costa i consumant el seu divorci. Els amics d'uns eren els enemics dels altres i viceversa. Els desencontres no eren només al Parlament, al carrer els partidaris d'ambdós bàndols s'enfrontaven sovint. Si bé durant la Monarquia, es titllava de *talassa* als sospitosos de ser correligionaris de João Franco, durant la República s'aplicava el malnom als monàrquics, i durant el primer Govern de Costa es va començar a anomenar *talassa* a tot personatge que no fos de la seva corda. Per contra, hi havia el *formiga*, suposadament un mercenari a sou al servei dels democràtics. Segon Pabón, l'organització de la Formiga Branca havia anat a càrrec del governador civil de Lisboa, Daniel Rodrigues. Una cortina de fum que emparava activitats il·legals dins d'un aparell legal. Els *formiga* eren agents de vigilància o de provocació, segons convingués. La Formiga Branca, va créixer en nombre i influència. Una força d'atac en acció clandestina, però que sempre en sortia impune gràcies a l'empara del poder.⁴³² Resumint, era una espècie de milícia cívica, armada, amb la missió de garantir la seguretat dels governants. S'articulava en una estructura informal i semi-clandestina, i pel que fa als seus elements, la majoria havien estat reclutats com a voluntaris a les lògies i a la *Carbonària*. Per a Machado Santos eren antics *xinatos* de la policia monàrquica i delinqüents comuns.

En un primer moment, la creació de la *Formiga Branca* va ser només per a garantir la seguretat dels governants, però aviat es va convertir en una policia política al servei del Govern. Els seus elements no deixaven de ser sicaris, i alguns amb una reputació més que reprobable. D'altres actuaven en bandes de rufians prepotents que intimidaven i amenaçaven als contraris. La *Formiga Branca* va anar formant una xarxa d'informació i de denunciants, els comitès de vigilància, amb molts operatius disposats a perpetrar accions violentes, o

⁴³² Jesús PABÓN, *Op. cit.*, vol. I, p. 137-140.

d'intimidar als adversaris polítics. La ciutadania, en general, els detestava i temia. Tant actuaven al costat de la policia, com tenien problemes amb ella per exercir la justícia pel seu compte. Durant la vaga dels ferroviaris de gener de 1914, la *Formiga Branca* va actuar al costat de la GNR contra els sindicalistes. L'odi vers als democràtics era el que va unir els diferents grups, en principi heterogenis a fer front comú; unionistes, evolucionistes, anarquistes, sindicalistes, entre d'altres, tots contra Costa i el Govern. Davant de la reacció dels grups amb sentiment d'exclusió de la línia política oficial, Machado Santos va crear la *Formiga Preta*, que amb bases anarquistes i sindicalistes, pretenia prendre l'hegemonia que els democràtics tenien del carrer. L'enfrontament entre els dos grups va causar nombrosos episodis de violència durant 1913 i 1914.⁴³³

El 21 d'octubre hi hagué un altre intent fallit de cop d'Estat, aquesta vegada per part dels monàrquics. No semblava que l'intent tingués la intenció de fer triomfar cap causa, sinó que la pretensió era seguir amb el clima de pertorbació interna i d'intranquil·litat general. Un grup de policies de l'esquadra *Boa Vista*, va atacar a l'esquadra *Caminho Novo* i a la guàrdia del Parlament. Sembla que, João d'Azevedo Coutinho, ex conspirador de Galícia, va intentar insurreccionar el quarter de Marina. Coutinho estava amagat en una finca propietat del maçó i monàrquic António Augusto Carvalho Monteiro, possiblement la Quinta da Regaleira, a Sintra. Hi hagué nombroses detencions de persones rellevants i conegudes. Entre els detinguts civils: Constancio Roque da Costa, acusat de ser el cap de moviment, José Soares de Cunha e Costa, el director del diari *O dia*, Moreira d'Almeida, José Lobo d'Avila Lima, João Moraes Machado, Diogo Peres i Carvalho Monteiro, que va ser detingut a Estoril. A més, també van ser

⁴³³Diego PALACIOS CEREZALES, *Estado, régimen...*, p. 355. URL: <http://eprints.ucm.es/8075/2/T30384.pdf> [consulta 29 de mai 2011]

detinguts els coronels Bessa i Seabra de Lacerda, Azevedo Coutinho i Pereira de Matos, entre els militars.⁴³⁴

Costa havia guanyat la partida. Va poder desactivar el cop gràcies a la informació facilitada per un espia infiltrat entre els dissidents monàrquics, Homero de Lencastre. Segons Pabón, Lencastre era un personatge obscur, policia de Porto i antic membre de les ordes realistes de Galícia, que s'havia reciclat a republicà democràtic. Lencastre una vegada va haver passat la consternació que va causar el cop monàrquic, va fugir a Espanya. A Vigo va fer unes declaracions davant de notari en què va afirmar que el cop del 21 d'octubre havia estat obra seva, i que actuava per encàrrec i a sou del Govern de Costa.⁴³⁵ “The Government wanted to win the Parliamentary majority necessary to live, and annihilate all the elements opposed to it”.⁴³⁶

El gener de 1914 el diputat António José de Almeida va demanar en diverses ocasions que es tractés el tema, finalment el dia 20 de gener el President de la Cambra hi accedí.

*O assunto de que vai ocupar-se é o célebre caso Homero de Lencastre, que deseja que se discuta completamente, para que todos saibam o papel que esse agente desempenhou não só em volta, dos acontecimentos de 21 de Outubro, mas doutros movimentos revolucionários que se deram no país.*⁴³⁷

⁴³⁴ “O movimento revolucionario do 21 de outubro”, *Ilustração Portuguesa*, núm. 401, 27 d'octubre 1913, pp. 468-470, URL: http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/IlustracaoPort/1913/N401/N401_item1/P8.html [consulta 20 de maig 2011]

⁴³⁵ Jesús PABÓN, *Op. cit.*, vol. I, p. 165-166.

⁴³⁶ Homero de LENCASTRE, *Nação*, 14 de febrer de 1914, citat a V. De BRAGANÇA-CUNHA, *Revolutionary Portugal (1910-1936)*, London, James Clarke & Co., LTD., 1937, p. 176.

⁴³⁷ *Diário da Câmara dos Deputados*, 20 de gener 1914, pp. 4-8 URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cd> [consulta 28 de maig 2011].

Almeida afirmava que Lencastre, policia des de març de 1913, també era membre d'una espècie de carbonària amb filial a Porto i anomenada *Bastilba*. Deduïa que havia participat en els fets del 27 d'abril, i en el frustrat atemptat de la Praia das Maças, prop d'Estoril, on estiuejava el Primer Ministre. Costa, en resposta a Almeida, afirmava que no coneixia a Lencastre, però que sabia que era policia, hàbil a l'hora d'aportar proves i que la seva interferència en els fets del 21 d'octubre estava documentada en el procés d'investigació. Luz de Almeida va corroborar que Lencastre no pertanyia a la *Carbonària Portuguesa*. António José de Almeida va seguir insistint que Lencastre pertanyia a una carbonària de Lisboa amb filial a Porto, la societat era secreta i els seus membres devien absoluta fidelitat. Els casos de traïció es pagaven amb la mort. Segons Almeida, en aquesta associació també hi figuraven noms d'importància que havien participat en els fets del 21 d'octubre. Almeida va donar a conèixer els fets, però no va poder aportar proves, per això des de la tribuna se li va demanar que documentés l'exposat per a poder-li donar credibilitat. El cas és que Costa en va sortir beneficiat. La rebel·lió del 21 d'octubre li va proporcionar el suport electoral que necessitava.

Els intents colpistes per part de sindicalistes revolucionaris i monàrquics no van ser els únics maldecaps del Govern de Costa. Un dels punts foscos de la jove República era la gran quantitat de presoners polítics, l'estat de les presons i les poques o nul·les garanties dels presos. Entre 1912 i 1913 la premsa britànica va desplegar una important campanya de desprestigi, disfressada de campanya humanitària, contra la República portuguesa.⁴³⁸ Aubrey Bell, lusità i periodista corresponsal a Lisboa del diari tory, *Morning Post* de Londres, va publicar una sèrie d'articles dedicats a la controvertida qüestió de l'amnistia política i al tractament rebut pels presos polítics, a més de fer evident les pèssimes condicions de les presons portugueses.

⁴³⁸ Douglas L. WHEELER, *História...*, p. 124.

L'extravagant duquessa de Bedford, ornitòloga, radiòloga i convertida en aviadora als 65 anys, membre de la *Women's Tax Resistance League* i presidenta de l'Associació de Visitadores de Presons, va fer una visita a les presons portugueses a principis de 1913.⁴³⁹ La seva indignació es va reflectir en una carta a l'editor del diari londinenc *The Times* que ocupà tota la columna dreta d'una pàgina i que es publicà el 5 d'abril.⁴⁴⁰ No només la premsa va contribuir a la descredició del Govern de Costa, es publicaven pamflets com el de E. M. Tenison, del que se'n van fer cinc edicions, *Portuguese Political Prisoners*.⁴⁴¹ I llibres com el de l'escriptor i periodista del diari londinenc *Daily Chronicle*, Philip Gibbs, que portava el significatiu títol *The Tragedy of Portugal*.⁴⁴²

Arrel de l'intent de cop monàrquic d'octubre de 1913 Afonso Costa va fer arrestar els oponents polítics, fossin o no culpables. Gibbs en el *Daily Chronicle* tornava a treure la qüestió de l'infiltrat Lencastre i el feia responsable de les detencions i empresonaments de Porto:

[...] *most of those with whom I talked were victims of one man's guile –the spy and traitor Lencastre who laid his snares for them. It was this man to whom the Government agents turned in October last when articles appeared in the Republican newspaper Intransigente, accusing Dr. Afonso Costa and some of his Ministers of corrupt transactions in connection with São Tomé, and when attacks from various*

⁴³⁹ Terry GWYNN-JONES, "Wings and a prayer", *Sunday Mail*, 11 de juny 2000. La duquessa de Bedford va desaparèixer el 1937, amb 71 anys, quan sobrevolava el Mar del Nord pilotant el seu propi avió. Vegis: "Obituaries", *Proceedings of the Linnean Society of London*, 1937, 149, p. 185, DOI: 10.1111/J.1095-8312.1937.tb00139.X, URL: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/J.1095-8312.1937.tb00139.X/abstract> [consulta 30 de maig 2011].

⁴⁴⁰ Mary Duchess of BEDFORD, "Political Prisoners in Portugal", *The Times*, 5 d'abril 1913.

⁴⁴¹ E.M. TENISON, *Portuguese Political Prisoners*, Londres, 1913, citat a Douglas L. WHEELER, *História...*, p. 124.

⁴⁴² Philip GIBBS, *The tragedy of Portugal*, Londres, 1914, citat a Douglas L. WHEELER, ..., p. 124.

*Republican leaders and the approaching elections threatened to emphasize the faults of the existing regime. It seemed expedient for the Government to discover a ranks in self-defense. It was Homero de Lencastre who was used for that purpose.*⁴⁴³

Anglaterra s'havia proposat desacreditar a la República portuguesa, i aquesta vegada va incidir sobre el tractament que rebien els presos polítics portuguesos i les condicions de les presons en aquest país. Segons Wheeler, a la premsa anglesa hi apareixien, de manera implícita, amenaces velades sobre una intervenció de la Gran Bretanya a Portugal, així com la comminació de trencament de relacions entre ambdós països.⁴⁴⁴ A la premsa carlina espanyola es va difondre el rumor de que s'acabaria instaurant la Monarquia a Portugal sota una nova dinastia, i que la Corona recauria en una testa britànica, Maurici de Battemberg, germà de la reina consort espanyola Victòria-Eugènia. El periodista del diari *El Correo Español*, Domingo Cirici Ventalló, així ho va constatar en més d'una ocasió.

*[...] nosotros, que somos los enemigos más implacables de la República portuguesa, que moral y materialment hicimos cuanto se pudo hacer á favor de una contrarrevolución en el vecino país; nosotros, que representamos dentro de la política espanyola una tendencia imperialista y expansiva; nosotros, que no hemos renunciado á unos ideales de reconstrucción monárquica federativa de Iberia, protestaríamos con todas nuestras fuerzas de que se hiciera servir á nuestra Patria de instrumento de la codicia británica y de que la corona catòlica de los Braganza pasase á ceñir las sienes, aunque, fuese á título precario, de un Príncipe protestante de la familia Battenberg.*⁴⁴⁵

⁴⁴³ Philip GIBBS, article a *Daily Chronicle*, 17 de desembre 1913, citat a V. De BRAGANÇA-CUNHA, *Op. cit.*, p. 176.

⁴⁴⁴ Douglas L. WHEELER, *História...*, p. 124.

⁴⁴⁵ Domingo CIRICI VENTALLÓ, “¿Portugal para los Battenberg?”, *El Correo Español*, 27 de gener 1913.

L'any 2010 en motiu del centenari de la proclamació de la República es publicaren nombroses obres per a commemorar l'efemèride. No només els republicans van celebrar l'esdeveniment. Al marge dels actes i publicacions oficials, pàgines web incloses, també ho feren els actuals monàrquics. Aquest grup és una minoria que s'ha deixat sentir durant els últims anys. En el seu portal digital dedicat a la I República, s'hi han tractat els temes més polèmics. Per descomptat el ressò internacional que va tenir la campanya de premsa britànica s'hi ha exposat àmpliament.⁴⁴⁶

L'operació de desprestigi no es limitava al tema de l'amnistia i els presoners polítics. El 1912 i 1913 encara cuejava la campanya que havia començat uns anys abans Cadbury i una colla de fabricants de xocolata amb la qüestió del *cacao esclavo*. El 1912 la propaganda contra Portugal era molt forta, però els parlamentaris amb les seves discussions estèrils no feien res per a millorar les condicions laborals dels treballadors indígenes, ni per a superar la situació; permetien que se seguís amb els vells vicis sobre el treball forçat amb el conseqüent gran descrèdit internacional del país.⁴⁴⁷ A principis de 1913 es distribuí el pamflet *Alma Negra* pel Senat. L'autoria del fullet era suposadament atribuïda a Jerónimo Pereira de Carvalho, antic delegat a São Tomé, ex administrador dels treballadors contractats a l'illa de Príncipe i destituït del càrrec a causa de les queixes rebudes contra ell. Havia escrit *Alma Negra* com a venjança. L'opuscle, era una valuosa arma en mans dels *chocolateiros* liderats per Cadbury, doncs posava en evidència que Portugal incomplia de manera flagrant els contractes signats pels *serviçães* angolesos.

O Sr. Arantes Pedroso: - Sr. Presidente: sabe V. Exca. e sabe o Senado que há dias foi distribuído por todos os Srs. Senadores um folheto intitulado Alma negra, assinando êsse folheto o Sr. Jeronimo Pereira de Carvalho.

⁴⁴⁶ <http://causamonarquica.com/2010/06/09/centenario-da-republica-presos-politicos-na-1ª-republica-protesto-internacional/> [consulta 30 de maig 2011].

⁴⁴⁷ Maria Cândida PROENÇA, *A questão colonial no Parlamento (1910-1926)*, Lisboa, Dom Quixote, 2008, p. 69.

Sr. Presidente: dizem-se aqui cousas monstruosas que nem me atrevo a ler ao Senado, e triste é dizê-lo, grande parte da matéria nele contida é um apontado de falsidades. Sr. Presidente, eu pergunto a V. Exa. que "alma negra" de português é esta que no momento em que na Inglaterra se levanta novamente a questão dos chocolateiros contra Portugal, é nesta ocasião e só nesta ocasião que aparece este folheto. Eu não quero tirar liacções mas a verdade é que são falsas algumas alegações. Mas há ainda mais, Sr. Presidente. V. Exa. sabe que há pouco tempo o director geral das colónias, Sr. Freire de Andrade, escreveu uma carta ao Sr. Cadbury, que com todo o patriotismo rebatia as acusações feitas por aquele senhor ao nosso país. Veja V. Exa. se o folheto não apareceu em tam má ocasião! Dá-se também o caso do autor do citado folheto ter em 1907 escrito exactamente o contrário do que agora escreve, fazendo uma defesa calorosa dos roceiros.

O autor foi delegado em S. Tomé e ex-curador dos serviços na Ilha do Príncipe e foi demitido do lugar por queixas que apresentaram contra êle, obrigando o Ministro de então a demiti-lo do lugar; portanto este folheto é uma bela arma na mão dos chocolateiros, pela autoridade do nome que o assinou.

Vejo presente o Sr. Ministro das Colónias e pergunto a S. Exa. se na nova legislação não haverá um artigo para se proceder criminalmente contra quem ajuda os estrangeiros a difamar o país e a República.

O Sr. Ministro das Colónias (Almeida Ribeiro): - Sr. Presidente: quando entrei, já o Sr. Arantes Pedroso tinha começado as suas reclamações contra a Alma negra de que eu já tive conhecimento no Ministério das Colónias. Êste folheto contém alegações falsas e eu entendo que merece uma repressão criminal, desde que essa repressão possa ser exercida proficuamente. O caso reclama providências enérgicas, tanto mais que o autor do folheto foi funcionário do Estado, sub-delegado e curador na ilha do Príncipe e não fez chegar ao conhecimento dos seus superiores os factos graves a que agora alude. Estas circunstâncias agravam a situação do autor do folheto e mais nada era preciso para que se intente procedimento criminal.⁴⁴⁸

⁴⁴⁸ *Diário do Senado*, 6 de febrer 1913, pp. 3-4, URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cs> [Consulta 31 de maig 2011]

Perquè s'havia revifat ara la qüestió del treball forçat? El 13 de maig de 1911 Portugal havia promulgat una nova llei per la que regulava les relacions contractuals de la mà d'obra a les colònies. Uns dies més tard, el 30 de maig, se celebrà a Londres la primera conferència de la Lliga d'Honor per tal d'establir les línies morals i de conducta a les colònies. Hi intervingué Henry W. Nevinston, que va afirmar que l'esclavitud encara persistia a São Tomé, i Sir Edward Grey s'hi va afegir declarant que recentment havien desembarcat a São Tomé tres-cents esclaus provinents d'Angola.⁴⁴⁹ Després d'exposar la situació en què es trobaven els indígenes a les colònies, es va arribar a la conclusió que no es podien donar lliçons a ningú, doncs els britànics també havien comès faltes d'honor.⁴⁵⁰

*Les détails sont trop longs pour être cités ici, mais ceux qui désirent lire une page des plus déshonorantes de l'histoire anglaise à l'Ouest-Africain peuvent consulter les annales reproduites dans le dit livre. Le jugement de cette cour, accorda f10,000 sterling de dommages aux Portugal et condamnant les autorité de la Police de Sierra Leone à payer, outre cel-la f1000 de frais, nous fournir une de ces nombreuses leçons utiles que nous avons eues et qui devraient nous enseigner à nous corriger nous-même avant de chercher à corriger les autres.*⁴⁵¹

El 1913 John Harris, de l'*Anti-Slavery Society*, va escriure el llibre *Portuguese Slavery, Britain's Dilemma*.⁴⁵² Harris, el 1911 i 1912 s'havia desplaçat a les illes, a Angola i el Congo. Volia assegurar-se que es complien els contractes i que Portugal seguia la llei. Va poder constatar que, si bé al principi hi havia hagut la voluntat de canviar, de mica en mica s'havia tornat a caure en la rutina.

⁴⁴⁹ El diari lisboeta *A Lucta*, uns anys després va desmentir les declaracions de Nevinston afirmant que eren falses. "São Tomé", *A Lucta*, 7 d'agost de 1917.

⁴⁵⁰ J. A. WYLLIE, *Main d'oeuvre par contrat des colonies Britanniques et Portugaises. Notes de la Première Conférence de la Ligue d'Honneur à Londres, 30 Mai 1911*, Edimbourg et Londres, Oliphant, Anderson & Ferrier, 1911.

⁴⁵¹ J. A. WYLLIE, *Op. cit.*, p. 31.

⁴⁵² Sir John H. HARRIS, *Portuguese Slavery, Britain's Dilemma*, London, Methuen, 1913.

Harris publicà una sèrie d'articles als diaris anglesos *The Manchester Guardian*, *Contemporary Review* i *Spectator* on va exposar les mateixes històries d'uns anys enrere.⁴⁵³ L'autor repassava la conducta dels portuguesos vers els treballadors contractats. Amb aquests atacs contribuïa a mantenir la foguera encesa. La resposta del Foreign Office a aquesta obra va ser la de la prudència, a més de recordar a Harris, que ell no tenia la veritat absoluta i que les seves acusacions calia contrastar-les. Sigui com sigui, el desprestigi internacional de Portugal ja era un fet consumat. Els portuguesos, per la seva banda, tampoc s'esmerçaven en reconduir les coses, al contrari. Els debats al Senat durant els primers mesos de 1913 referents a la qüestió del treball contractat, i el tractament que els republicans dispensaven als indígenes -habitants de terres portugueses, però no considerats ciutadans- avui ens semblen unes paraules i un comportament totalment reprovables.

*O preto, Sr. Presidente, é um indolente nato, que só trabalha quando é obrigado a isso. Ir, pois, dizer a estes homens que podem trabalhar onde quiserem, é a mesma cousa que matar o comércio e a agricultura daquela colônia, porque não trabalharão.*⁴⁵⁴

Tot i les campanyes de desprestigi britàniques, Portugal seguia tenint relacions cordials amb la que considerava la seva aliada, Anglaterra. Des del segle XVIII, la colònia portuguesa de Macau havia estat el port d'entrada de mercaderies estrangeres a la Xina, entre d'elles l'opi d'una altra colònia portuguesa, Goa, a l'Índia. Existien uns acords entre portuguesos i xinesos per al control duaner de l'opi. A partir del segle XIX amb l'arribada dels anglesos a Hong Kong, el contraban i la reexportació d'opi a Macau des de Hong Kong va crear la necessitat d'una regulació. El 14 de juny de 1913 la Gran Bretanya i Portugal van signar un acord comercial seguint les

⁴⁵³ James DUFFY, *A Question...*, pp. 219-223.

⁴⁵⁴ *Diário do Senado*, 9 d'abril 1913, p. 11, URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cs> [consulta 31 de maig 2011].

conclusions de la *International Opium Convention* celebrada un any abans a La Haia.⁴⁵⁵ Macau, no podia importar més de 260 “chests” per consum propi i 240 per a reexportació, per any. És a dir un màxim de 500 “chests” anuals, unes 70.000 lliures. En realitat n’importà 616 el 1914, amb una mitjana d’uns 473 “chests” durant els 6 primers anys de l’acord. L’opi per a reexportar era per a la Xina i per als mercats de Mèxic i de Sud-Amèrica.⁴⁵⁶ Jesús Pabón afirma que uns mesos després de signar l’acord comercial amb Anglaterra, a l’agost, hi va haver un escàndol a Portugal respecte a aquest assumpte. No sabem a què es refereix.⁴⁵⁷

Quadre de les reexportacions d’opi d’Hong Kong a Macau

Any	“Chest”
1914	616
1915	500
1916	500
1917	450
1918	300
1919	469
TOTAL	2.835

Taula 3: Font: *The War against Opium*, Tientsin, Tientsin Press, Ltd., 1922,

El 16 de Novembre de 1913 es van celebrar eleccions parcials a vint-i-vuit cercles. El Partit Democràtic en va ser el gran vencedor. El 30 de novembre

⁴⁵⁵ “Agreement between the United Kingdom and Portugal for the regulation of the Opium Monopolies in the Colonies of Hong Kong and Macao”, *American Journal of International Law*, 1914, vol 8, núm. 2, *Suppliment: Official Documents*, abril 1914, pp. 163-1965, URL: <http://www.jstor.org/stable/2212210> [consulta 30 de maig 2011].

⁴⁵⁶ The International Anti-Opium Association, *The War against Opium*, Tientsin, Tientsin Press, Ltd., 1922, p. 110-112, URL: <http://www.archive.org/stream/waragainstopiumc00inteuoft#page/n0/mode/2up> [consulta 28 de maig 2011]

⁴⁵⁷ Jesús PABÓN, *Op. cit.*, Vol. I, p. 165.

repetiria victòria en les eleccions municipals. La màquina electoral de Costa començava a donar fruits. Els canvis introduïts a la llei electoral de juliol, i la destinació d'alguns membres del PRP pels càrrecs de governadors civils i d'administradors dels consells, va permetre exercir una influència decisiva per afavorir als democràtics.⁴⁵⁸ Els unionistes havien sofert una forta davallada. El suport donat a Costa i l'oposició d'Almeida havia deixat el partit de Brito Camacho en una situació crítica. Si no donava un tomb podia desaparèixer en la propera contesa electoral. El gener de 1914 hi hagué una gran vaga en el sector dels transports, en els ferrocarrils, que va paraitzar al país. El PRP tenia majoria al Parlament, però no al Senat. Els grups d'Almeida i Brito Camacho li van donar suport pel bé de la governabilitat, i fins i tot van signar un document on es proposava la fusió dels dos partits. Camacho hi estava d'acord, però al final Almeida es va fer enrere.⁴⁵⁹ L'opinió pública seguia amb interès les discussions polítiques, i va prendre partit, el poder no només era necessari mantenir-lo a l'hemicicle, sinó també al carrer. El PRP pensava que podia comptar amb el carrer on encara era una gran força. La seva època jacobina de domini sobre les classes populars ja havia passat, ara estava en mans de Machado Santos i les seves hosts de revolucionaris, sindicalistes, anarquistes i tota mena de descontents i desencantats amb la República. Afonso Costa finalment va presentar la dimissió el 26 de gener de 1914.

3.3 Europa en guerra

Bernardino Machado, acabat d'arribar de Brasil, va ser qui va assumir la successió d'Afonso Costa com a nou cap de l'Executiu. La seva designació va anar a càrrec del President Arriaga, qui va afirmar que per a garantir unes

⁴⁵⁸ Douglas L. WHEELER, *História...*, p. 134.

⁴⁵⁹ Ana Paula PIRES, *António... Op.cit.*, p. 139.

eleccions lliures de veritat, calien governs “extra partidaris”. Amb això posava en entredit la transparència de les eleccions de 1913 que havien donat la victòria als democràtics. Aviat l’oposició s’agafà a les paraules d’Arriaga, Almeida, Brito Camacho i Machado Santos sabien que només podien parar els peus als democràtics de dues maneres: amb l’obstrucció de la Cambra dels Diputats i a través de campanyes de descrèdit a la premsa. Es van intentar les dues vies.⁴⁶⁰

Bernardino Machado pretenia governar al marge dels partits, en una espècie d’interregne fins a les properes eleccions. Es tractava de formar Govern buscant un consens entre les diferents forces polítiques, segons els desitjos del President Arriaga, “la política de la confraternització nacional”.⁴⁶¹ Machado va aconseguir aprovar i publicar el 21 de febrer de 1914, amb molt poc entusiasme per part dels democràtics, la Llei d’Amnistia. Els unionistes hi van votar a favor i per això la Llei va poder seguir endavant. Els anarcosindicalistes s’hi van oposar, i els monàrquics també perquè els dirigents monàrquics que havien estat desterrats de Portugal per deu anys, seguien sense ser perdonats pel Govern. Tot i el poc engrescament que produïa la Llei entre alguns sectors, es tractava d’un esdeveniment important. De manera gairebé immediata van ser posats en llibertat uns 2.000 presos polítics. Dels insurgents monàrquics només 11 seguien desterrats i la gran majoria s’havia exiliat. Amb Machado també s’alleujà una mica la qüestió anticlerical, malgrat el fort marcatge per part dels democràtics perquè se seguís al peu de la lletra el què disposava la Llei de Separació.⁴⁶² El Govern de Machado va ser una desil·lusió, les coses van continuar com sempre i no va aconseguir pacificar la violència de les lluites polítiques. L’amnistia promesa va ser molt reduïda, i la suposada revisió de la Llei de Separació no

⁴⁶⁰ Douglas L. WHEELER, *História ...*, p. 135.

⁴⁶¹ Jesús, PABÓN, *Op. cit.*, Vol. I, p. 169.

⁴⁶² Douglas L. WHEELER, *História ...*, p. 131.

es va concloure. La *Formiga Branca*, va continuar amb les seves “activitats”. És a dir, pràcticament no havia canviat res.

El primer d'agost de 1914 esclatà la Guerra Europea. El dia 8 en una sessió extraordinària, el Parlament declarà que Portugal compliria les seves obligacions, és a dir, no es declararia neutral sinó que faria costat a la seva aliada, la Gran Bretanya. Davant del context europeu de guerra en la que Portugal no hi participava, però indirectament sí, els democràtics sentien simpatia pels aliats. Aquest posicionament, en un inici, no va ser mal rebut per part de la població, que veia amb preocupació la integritat de les colònies africanes amenaçada per Alemanya. El futur de les colònies era una preocupació comuna a la majoria de ciutadans. Alemanya era una amenaça per Moçambic i el Sud d'Angola. Calia reforçar les posicions portugueses amb nous efectius de l'Exèrcit colonial davant d'una possible amenaça de la integritat dels territoris portuguesos a l'Àfrica. El 19 d'octubre, quan ja havien sortit dues expedicions militars a les colònies, es va produir una segona *outubrada*, un aixecament monàrquic contra la República, a Mafra.⁴⁶³ El tinent Henrique Constancio enarborà la bandera monàrquica al monestir de Mafra, encapçalant el moviment. No tingué més transcendència, però els enfrontament entre realistes i republicans van saldar-se amb tres morts, dos caporals republicans i un civil. La notícia va causar una gran indignació a Lisboa i, a l'igual que havia succeït un any abans, grups d'incontrolats van assaltar els diaris monàrquics, destruint-ne les redaccions.⁴⁶⁴ L'intent posava en evidència l'existència d'una facció monàrquica contrària al Govern i la seva posició davant la guerra.⁴⁶⁵

⁴⁶³ Carlos FERRÃO, *O integralismo e a República: autópsia de un mito*, Lisboa, Inquérito, 1964, p. 34-38

⁴⁶⁴ “Contra a Patria”, *Ilustração Portuguesa*, núm. 453, 24 de novembre 1914, pp. 537-538, URL: http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/IlustracaoPort/1914/N453/N453_item1/P26.html [consulta 29 de maig 2011]

⁴⁶⁵ David FERREIRA, *História política...*, Vol. 1, pp.165-166.

Els alemanys havien entrat en territori a Angola, i 18 de desembre van derrotar a les tropes portugueses comandades per Alves Roçadas a la batalla de Naulila, a Angola.⁴⁶⁶ Els portuguesos van rebre la notícia amb terror, la possibilitat de perdre les colònies africanes era real, i de seguida s'actuà enviant tropes per a reforçar les seves posicions. La idea que Portugal acabés entrant en la guerra va anar prenent embranzida. La idea no era del grat d'Anglaterra. Si Portugal acabava entrant en guerra, a Espanya automàticament es radicalitzarien les posicions favorables als germanòfils. A part, la presència d'efectius portuguesos al front, representaria un gran entrebanc per la Gran Bretanya que hauria de fer-se càrrec d'un Exèrcit més polític que militar, àdhuc mal preparat. Anglaterra no estava disposada ni a permetre que Espanya s'annexionés Portugal, ni que aquest acabés entrant en guerra. Si bé no estava interessada en els seus efectius humans, sí que ho estava en els seus canons. Els anglesos van reclamar els canons portuguesos per a reforçar les seves posicions al front. El ministre de la Guerra, el general Pereira de Eça, va interpretar que no podia enviar els canons al front sense els artillers i el suport de la resta de l'Exèrcit portuguès. S'informà al aliats que els canons sortirien de Portugal si s'adjudicava a Portugal una franja del front occidental. El 10 d'octubre de 1914 els aliats convidaren "oficialment" a Portugal a prendre part en la guerra. Aviat els somnis intervencionistes desapareixerien, l'intent de cop dels monàrquics el dia 20, i la impossibilitat de reunir un mínim de 16.000 homes ben equipats i preparats acabaren, de moment, amb les esperances de participació de Portugal. Anglaterra s'havia sortit amb la seva, deixar a Portugal al marge de la intervenció. La participació de Portugal hauria d'esperar a una segona invitació, si és que es

⁴⁶⁶ Hipólito de la TORRE GÓMEZ; Josep SÁNCHEZ CERVELLÓ, *Portugal en la Edad...*, p. 65.

produïa.⁴⁶⁷ El 21 de novembre, i a bord d'un vaixell amb pavelló anglès, es van enviar els 56 canons de 75 mm portuguesos al front de França. Això sí, només els canons, sense els artillers.⁴⁶⁸

Bernardino Machado dimití el desembre de 1914. El Govern es trobava en un carreró sense sortida. Havien fracassat els governs de concentració i el de consens. Machado Santos entregà l'acta de diputat, i els unionistes el seguiren en el seu gest, deixant el Senat sense *quòrum* indispensable per el seu funcionament. La inestabilitat política, els diferents governs titelles amb el PRP al darrera i la precarietat de l'Exèrcit colonial, que havia sucumbit al primer embat dels alemanys, va posar de manifest el malestar dels militars. El divorci d'aquets amb els polítics republicans començava a fer-se evident. A finals de 1914, la fraternitat republicana pràcticament no existia, com tampoc existia la fraternitat maçònica. La Lògia *Grande Oriente Lusitano*, propera als democràtics, s'escindí formant una nova organització, *Supremo Conselho do Grau 33 del Grémio Luso-Escocês*. Els anti costistes s'agruparen al voltant de la nova organització.⁴⁶⁹

Manuel de Arriaga va intentar sortir del pas cridant a formar un nou Executiu a Anselmo Braamcamp Freire, aristòcrata i antic President del Senat, Sebastião Magalhães Lima, polític i fundador del diari *O Século* i com a última alternativa a Machado Santos. Els tres es negaren. Arriaga va preferir tornar a demanar la formació d'executiu als democràtics abans de dimitir. Va ser el President de la Cambra dels Diputats, Víctor Hugo de Azevedo

⁴⁶⁷ Filipe Ribeiro de MENESES, "Intervencionistas e anti-intervencionistas", Fernando ROSAS, Maria Fernanda ROLLO (Coords.), *História da Primeira República Portuguesa*, Lisboa, Tinta da China, 2009, p. 272.

⁴⁶⁸ Rui RAMOS (Coord.), Rui RAMOS, "A segunda fundação (1890-1926)", José MATTOSO (Dir.), *História de Portugal*, Lisboa, Editorial Estampa, 1994, vol 6, pp. 496-500.

⁴⁶⁹ Rui RAMOS (Coord.), Rui RAMOS, "A segunda fundação (1890-1926)", José MATTOSO (Dir.), *História de Portugal*, Lisboa, Editorial Estampa, 1994, vol 6, p. 503.

Coutinho, oficial de Marina, d'ascendència aristòcrata i antic monàrquic qui n'assumí les funcions. Coutinho va formar un Govern de vida efímera, del 14 de desembre de 1914 al 25 de gener de 1915, format per polítics democràtics de segona fila. El més conegut de tots era Alexandre Braga, advocat i polític i ministre de l'Interior. Braga era un problema. Havia començat a manifestar els seus problemes d'addicció, era ludòpata i alcohòlic. La curta durada del Govern no va impedir que s'escapés d'un malnom, popularment se'l coneixia com els "Miserables de Víctor Hugo".

a) "El Moviment de les espases" i la dictadura de Pimenta de Castro

El 22 de gener, una part de l'oficialitat de la guarnició de Lisboa va encapçalar una manifestació contra el President de la República. La protesta era per la transferència d'oficials que Arriaga havia aprovat recentment. El grup manifestant, comandat pel capità Martins de Lima, estava en desacord amb el trasllat del capità Craveiro Lopes, des de Figueira da Foz, a una altra localitat. Martins de Lima, Craveiro Lopez i Raúl Rego eren monàrquics. Els militars havien interpretat com una persecució política el trasllat de Craveiro Lopes.⁴⁷⁰ El Govern va detenir als insubordinats del dia 22.

El mateix dia, l'impulsiu Machado Santos, entregava la seva espasa a Arriaga en solidaritat amb els oficials detinguts. Era una espècie de cop d'Estat encobert que comptava amb el suport d'un gran nombre d'oficials d'altres unitats, no només de Lisboa, sinó de la resta del país. Per a Afonso Costa, el cop de geni dels militars, il·legal i antidemocràtic, no passava de ser una

⁴⁷⁰ José Manuel Croca CAEIRO, *Os militares no poder. Uma análise histórico-política do liberalismo à revisão constitucional de 1959*. Lisboa, Huguin, 1997, p. 100.

“saldanhada de via reduzida” en referència a la insurgència de la guarnició de Porto en 1851 en suport a la figura del mariscal João d’Oliveira, duc de Saldanha, aleshores refugiat a Espanya. Saldanha havia instaurat una dictadura fins el 1856, durant el període de la *Regeneração*.⁴⁷¹ Els militars començaven a mostrar el seu malestar amb la República. L’executiu d’Acevedo Coutinho, sentint-se pressionat va presentar la dimissió el 25 de gener de 1915.⁴⁷² El President Arriaga va prendre consciència de la delicada situació provocada pels militars, i el dia següent es dirigí al general Pimenta de Castro –un dels pocs militars de graduació que participaren en la Revolta de Porto el 1891- per a demanar-li que formés un govern al marge dels partits polítics. Al seu favor hi tenia totes les forces de l’oposició del Partit Democràtic, és a dir, unionistes, evolucionistes, part de l’Exèrcit, l’Església, monàrquics i part dels treballadors.⁴⁷³ Pimenta de Castro va acceptar la proposta del President Arriaga, iniciant el seu Govern el 28 de gener. Els democràtics, capitanejats per Costa, quedaren a l’oposició. Evidentment, no es conformaren, i des del primer moment van intentar mostrar-se hostils amb el nou Executiu per a fer-lo caure i recuperar el poder que havien perdut.

Pimenta de Castro va clausurar el Parlament, impedingint d’aquesta manera tota activitat legislativa. També negà la petició d’apertura de les Corts -el 4 de març- sol·licitada pels democràtics, donant-los-hi elements més que suficients per atacar a Pimenta de Castro i definir el seu Govern com a dictatorial. Per els militars democràtics els *Jovens Turcos*, Pimenta de Castro era una espècie de cacic militar. De fet la seva dictadura es podria definir de

⁴⁷¹ *O Século*, 26 de gener 1915, citat a: Douglas L. WHELEER, *História Política de Portugal 1910-1926*, 2ª. ed., Mem Martins, 2010, p. 35.

⁴⁷² Joaquim Manuel Croca CAEIRO, *Os militares no poder. Uma análise histórico-política do liberalismo à revisão constitucional de 1959*, Lisboa, Huguin, 1997, p. 100.

⁴⁷³ José Medeiros FERREIRA, *O Comportamento Político dos militares. Forças Armadas e regimes políticos em Portugal no século XX*, 2ª. ed., Lisboa, Editorial Estampa, 2001, p. 54.

militar, no endebades, tots els ministres de l'Executiu, llevat de dos, eren militars. Una de les primeres mesures que decretà Pimenta, va ser la publicació el dia 24 de febrer de la modificació de la legislació electoral. Aquest decret derogava la llei anterior i convocava noves eleccions pel dia 6 de juny, introduint canvis substancials en la legislació electoral. Amb la nova Llei electoral es reduïa el nombre de diputats, passant de 220 a 152. També es reduïa el nombre de cercles -de 51 plurinominals a 41 plurinominals i un uninominal- i el més important de tot, es restituïa el vot per als militars en actiu.⁴⁷⁴ El seu desig era la introducció del sufragi universal i gairebé ho va aconseguir, però dos dels seus ministres ho van impedir.

Els governs de Bernardino Machado i Acevedo Coutinho, i gràcies al suport del Partit Democràtic, havien estat planificant els preparatius per entrar a la Gran Guerra. Ara el principal objectiu de Pimenta de Castro era la seva desactivació. La pujada al poder de Pimenta, en part, responia a les aspiracions d'una facció de les Forces Armades que no estava disposada a seguir els capricis dels democràtics. Pimenta de Castro havia estat l'efímer ministre de la Guerra el 1911, exercint en el càrrec només dos mesos, i dimitint per la seva falta d'acord amb la política del Govern democràtic. Aquest s'havia proposat d'introduir els valors republicans a l'Exèrcit, de la mateixa manera que una dècada abans ho havia fet amb la Marina, quan la introducció de la *Carbonária* i de les idees republicanes, sobretot als quarters d'Alcântara, havia estat fonamental i la peça clau de l'èxit de la proclamació de la República el 1910. Sense l'actuació de la Marina, i en particular de la marineria, segurament el resultat hagués estat un altre. Durant els primers anys de la implantació del nou règim, la Marina sempre va fer costat a la República.

⁴⁷⁴ *Materiais para a História Eleitoral e Parlamentar Portuguesa 1820-1926*, Lisboa, Biblioteca Nacional, 2006, URL: <http://purl.pt/5854/1/legislacao.html> [consulta 4 de juny 2011]

A l'Exèrcit les coses eren diferents. La gran majoria dels seus efectius, sobretot els oficials, o bé eren monàrquics o bé neutrals. El Partit Democràtic havia introduït comitès de vigilància formats per sergents i per civils per tal d'identificar els elements monàrquics i els possibles intents de cops d'Estat. Els oficials democràtics s'aglutinaren al voltant de la lògia maçònica *Jovem Turquia*, d'on manllevaren el nom. Els *Jovens Turcos*, conjuntament amb elements de la *Formiga Branca*, i un *tribunal d'inconfidència* secret, varen fer sentir el seu poder a tota la resta de les Forces Armades.⁴⁷⁵ Representaven la via d'introducció de les idees republicanes a l'Exèrcit. Però, els militars se sentien agreujats amb aquestes mesures, i sobretot amb la influència que podia tenir directament al ministeri una denúncia d'un d'aquests comitès. Per als militars que no eren de la mateixa corda, les mesures de republicanisme els resultaven humiliants.⁴⁷⁶

Una part de les Forces Armades eren contràries a les polítiques del Partit Democràtic, i no veien amb bons ulls que els polítics interferissin en els assumptes dels militars. Des de l'inici de la contesa europea, el Govern s'havia posicionat i la no participació en la guerra no significava que Portugal fos un país neutral, al contrari, estava al cantó dels aliats, i s'havia postulat com a favorable i amb disposició per entrar a la guerra en cas que Anglaterra li ho demanés, i les circumstàncies així ho aconsellessin. Els democràtics veien la guerra com una oportunitat per refermar la República, al marge de les conseqüències negatives i de l'elevat cost, i no només econòmic, que podria suposar per el país. Portugal havia quedat en evidència davant de la primera incursió alemanya a Naulila, però tot i així el 23 de novembre de 1914 el Parlament havia concedit plens poders al Govern per a declarar la

⁴⁷⁵ Jesús PABÓN, *La revolución portuguesa. (De Don Carlos a Sidónio Paes)*, Madrid, Espasa-Calpe, 1941, p. 143.

⁴⁷⁶ Diego PALACIOS CEREZALES, *Estado, régimen y orden público en el Portugal contemporáneo (1834-2000)*, Tesis Doctoral, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 2008, p. 359. URL: <http://eprints.ucm.es/8075/2/T30384.pdf> [consulta 1 de juny 2011]

guerra a Alemanya. Quan Pimenta de Castro va prendre el poder, ja havien començat les mobilitzacions i els preparatius militars per a entrar-hi d'una manera activa. El mateix Pimenta de Castro s'encarregà de desmuntar els plans bèl·lics dissenyats pel democràtics. Va fer retirar dels efectius de les expedicions d'Alves Roçadas i Massano d'Amorim d'Angola i Moçambic. Però el general no representava a la totalitat de les Forces Armades. Una part dels militars, els més propers al Partit Democràtic, eren partidaris de la intervenció.⁴⁷⁷

Els democràtics sortiren al carrer per a protestar contra la dictadura de Pimenta de Castro. La resposta per part d'aquest va ser contundent. Clausurà els consells municipals que s'havien oposat a la seva política, entre ells el de Lisboa. La lluita es traslladava al carrer, tradicional feu indiscutible dels democràtics. Però ara les tornes havien canviat, i els afectes a Pimenta de Castro en poc temps es varen fer els amos, del carrer i rebentaven els actes organitzats pels democràtics. El propi Afonso Costa va patir un atemptat a l'estació de São Bento del que resultà il·lès. L'autor dels trets era fill d'un mestre d'obres que estava pres per haver participat en l'intent de cop d'Estat del 20 d'octubre de 1914.⁴⁷⁸ Els democràtics començaven a quedar aïllats. Ara a més dels grups polítics clàssics, evolucionistes i unionistes, uns altres grups se'ls hi venien a afegir a la competència: els monàrquics i catòlics.

Els monàrquics “moderns” no eren nostàlgics dels vells temps, ni pensaven restaurar la Monarquia i molt menys la figura de l'ex rei Manuel II. Al contrari, els integrants d'aquests grups eren joves, fills de bona família o antics republicans decebuts. D'altra banda, els catòlics cansats de l'arraconament que la Llei de Separació els havia relegat, van començar a fer-

⁴⁷⁷ José Medeiros FERREIRA, *O Comportamento político dos militares. Forças Armadas e Regimes políticos em Portugal no século XX*, 2ª. ed., Lisboa, Editorial Estampa, 2001, pp. 55-56.

⁴⁷⁸ Arnaldo MADUREIRA, *A questão religiosa na I República. Contribuições para uma autópsia*, Lisboa, Livros Horizonte, 2003, p. 103.

se sentir. Els catòlics no eren un grup homogeni, però sí que tenien adjectius comuns: eren catòlics per sobre de tot, i es declaraven monàrquics. Però, mentre uns seguien la doctrina oficial de l'Església, amb absoluta fidelitat a les encíclics de Lleó XIII, i defensaven la legalitat dels drets de l'Església i els interessos de la religió, d'altres es definien com a contrarevolucionaris, *miguelistas*, o incondicionals de la branca legitimista dels Bragança i partidaris d'una constitució basada en les tradicions, on l'Església tornés a recuperar el seu paper i la influència que havia tingut tradicionalment dins de la societat, així com els béns desamortitzats pel diferents governs liberals.⁴⁷⁹ Monàrquics i catòlics confluïen en l'hostilitat a l'Estat republicà. Era una expressió de conservadorisme radical. Aquests dos sectors van tenir una forta implantació sobretot al Nord del país.

b) El “14 de maig de 1915”. Els Democràtics al poder

Encara que només en aparença, els democràtics momentàniament havien perdut el carrer. De moment, seguien conspirant per a derrocar a la dictadura i recuperar el poder. El Govern de Pimenta de Castro ja es trobava molt debilitat, i el suport d'unionistes i evolucionistes s'havia volatilitzat pel camí. A mitjans de maig Machado Santos va demanar la intervenció dels seus òrgans de premsa democràtics i les seves seves, advertint al general contra els moviments que aquests estaven preparant. Fins i tot va oferir el suport de la *Formiga Preta*. Tot era poc per intentar que els democràtics tornessin a recuperar el control. El vell general no va respondre a les advertències i oferiments de Machado Santos i el 14 de maig els democràtics donaven un cop d'Estat. Una Junta Revolucionària formada per un civil, António Maria

⁴⁷⁹Arnaldo MADUREIRA, *A questão religiosa na I República. Contribuições para uma autópsia*, Lisboa, Livros Horizonte, 2003, p. 105

da Silva, i cinc militars, Álvaro de Castro, José Norton de Matos, José de Freitas Ribeiro, Sá Cardoso i Jaime Daniel Leote do Rego, tots del Partit Democràtic, estava al comandament. El cop va triomfar el mateix dia i el Govern es rendí. Tot i que va ser una intervenció ràpida, el cost en vides humanes va ser alt. El *14 de maig* retornà el poder als democràtics, en definitiva havia estat un enfrontament entre dues faccions militars, els partidaris de la guerra i els partidaris de la no intervenció.⁴⁸⁰

Pimenta de Castro i Machado Santos, i molts dels seus seguidors van ser desterrats. Arriaga va intentar tornar a formar Govern, amb João Chagas al capdavant com a suggeriment de la Junta Revolucionària. Però, una fatalitat va impedir a Chagas prendre possessió del càrrec. Quan arribava en tren a Lisboa per convertir-se en Primer Ministre, el senador evolucionista, que possiblement buscava a Afonso Costa, João de Freitas, li disparà tres trets deixant-lo orb d'un ull. Al seu lloc José de Castro, assumí la presidència interina. João de Freitas va resultar mort d'un tret després de disparar a Chagas. L'atemptat a Chagas havia estat en venjança per la humiliació rebuda d'Afonso Costa durant una sessió de les Corts Constituents.⁴⁸¹ El dia 9 de gener de 1914 el senador Freitas va monopolitzar una sessió de la Cambra dels Diputats a l'atribuir a Afonso Costa, faltes de nepotisme i de corrupció.⁴⁸² Freitas acusava a Costa de defensar els interessos dels clients del seu bufet quan el 1911 era ministre de Justícia del Govern Provisional i

⁴⁸⁰ José Medeiros FERREIRA, *O comportamento político dos militares. Forças Armadas e Regimes Políticos em Portugal no século XX*, Lisboa, Editorial Estampa, 2001, p. 56.

⁴⁸¹ Filipe Ribeiro de MENESES, *Afonso Costa*, Alfragide, 2010, p. 53. Vegis també les agres discussions ente Freitas i Costa per l'aprovació de l'esmena de Costa per a la desaparició de l'Alt Tribunal de la República, *Assembleia Nacional Constituinte*, 14 d'agost 1911, pp. 36-39 URL:

<http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.c1911> [consulta 13 de juny 2011].

El 17 d'agost tornaven a enfrontar-se, aquesta vegada per la Llei de Separació Església-Estat *Assembleia Nacional Constituinte*, 17 d'agost 1911, p. 29 URL:

<http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.c1911> [consulta 14 de juny 2011]

⁴⁸² *Diário do Senado*, 9 de gener 1914 pp. 2-14, URL:

<http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cs> [consulta 13 de juny 2011]

s'estaven redactant les lleis de la República.⁴⁸³ Costa no estava present en la sessió, el President de la Cambra va considerar que el senador s'havia extralimitat en les seves acusacions, passant del pla polític al personal i se li va demanar que retirés les acusacions. L'animadversió que sentia per Costa i els democràtics en general, encara persistia quan atemptà contra Chagas el 1915.

La Junta Revolucionària també va substituir les autoritats administratives per assegurar la victòria del Partit democràtic a les eleccions de juny. Es tractava de depurar les institucions d'elements sospitosos d'haver participat i donat suport a la dictadura de Pimenta. Tant a l'Exèrcit com en la GRN hi havia membres que havien restat fidels al Govern constituït, i d'altres que s'alinearen al bàndol dels insurgents. El comandant general de la GNR, Encarnação Riveiro, va ser substituït, i en el seu lloc es van nomenar oficials democràtics per a omplir els buits. A la Policia Civil, les depuracions van ser superficials malgrat les sovintejades campanyes de la premsa democràtica contra la policia.⁴⁸⁴ El nou governador civil de Lisboa va deixar clar que no estava disposat a que els "serveis revolucionaris" s'ocupessin de l'ordre públic de la ciutat, i va declarar que no permetria cap *formiga*, ni blanca ni negra.⁴⁸⁵

Els dies que seguiren al cop van ser molt convulsos. Els ambaixadors de la Gran Bretanya, Espanya i França van demanar als seus respectius governs

⁴⁸³ *Diário do Senado*, 9 de gener 1914 pp. 2-14, URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cs> [consulta 13 de juny 2011].
Vegis també: V. De BRAGANÇA-CUNHA, *Revolutionary Portugal (1910-1936)*, London, James Clarke & Co., LTD, 1937?, p. 177.

⁴⁸⁴ Diego PALACIOS CEREZALES, *Estado, régimen y orden público en el Portugal contemporáneo (1834-2000)*, Tesis Doctoral, Madrid, Universidad Complutense de Madrid, 2008, p. 360. URL: <http://eprints.ucm.es/8075/2/T30384.pdf> [consulta 9 de juny 2011]

⁴⁸⁵ Rui RAMOS (Coord.), Rui RAMOS, "A segunda fundação (1890-1926)", José MATTOSO (Dir.), *História de Portugal*, Lisboa, Editorial Estampa, 1994, vol 6, pp. 514.

que enviessin vaixells per a auxiliar als residents dels respectius països, en perill per l'inici d'una curta guerra civil.⁴⁸⁶ Durant el cop d'estat del 14 de maig, l'ambaixador espanyol a Lisboa era el marquès de Villasinda, cosí del marquès de Viana, Cap de Palau i amic personal d'Alfons XIII. Villasinda va enviar un telegrama comunicant que s'havien saquejat alguns comerços de ciutadans espanyols i que també hi havia espanyols entre les víctimes mortals de la revolta. Augusto Castro, periodista d'*O Século* ho negà tot en un article, on a més a més afirmava que Espanya havia enviat el cuirassat *Rio de la Plata*, i que, dos dies més tard del cop d'Estat, aquest va ser seguit per vaixells anglesos i francesos fins que l'espanyol es retirà de les aigües portugueses.⁴⁸⁷

Per als democràtics el 14 de maig significava una segona proclamació de la República, fins al punt d'equiparar els herois del 5 d'octubre als del 14 de maig. Aquesta data es convertí en un test ideològic, qui no havia viscut el 14 de maig no se'l podia considerar com a bon republicà.⁴⁸⁸ Finalment Arriaga, davant del nou panorama polític que s'albirava, dimití el 29 de maig. El 13 de juny se celebraren eleccions, sent el Partit Democràtic el gran triomfador. Aconseguí 106 escons a la Cambra dels Diputats i 45 al Senat, els millors resultats obtinguts fins aleshores. La màquina electoral i funcional dels democràtics havia demostrat, una vegada més, la seva eficàcia. Els democràtics tenien el poder i el control, dues coses a les que no pensaven renunciar. Costa va proposar a Bernardino Machado per a President i a José de Castro pel càrrec de Primer Ministre. Segons Ribeiro de Meneses, aquests nomenaments no eren aleatoris. Costa, amb l'excusa d'una fractura de crani que havia patit al caure d'un tramvia, restà al marge per a fer-se indispensable més endavant. El segon motiu era més important, la política de Costa encara

⁴⁸⁶ Douglas L. WHELEER, *História política de Portugal 1910-1926*, 2ª. ed., Mem Martins, Publicações Europa-América, 2010, p. 151.

⁴⁸⁷ AMAE, Correspondencia Embajas y Legaciones, Leg., 1707, Portugal 1916-1917

⁴⁸⁸ Filipe Ribeiro de MENESES, *Afonso Costa*, Alfragide, Texto, 2010, p. 53.

no tenia prou poder per a implementar-se. El seu principal objectiu era l'entrada activa de Portugal en la guerra, i calia esperar el convid de la Gran Bretanya. A finals d'any canvià d'idea decidint que havia arribat el moment d'actuar.⁴⁸⁹

c) El Segon Govern d'Afonso Costa

Evolucionistes i unionistes, així com la resta de les minories polítiques enemigues de Costa, es desesperaven en veure que el "carrer" no es revoltava. El nou Govern no feia depuracions, ni reformes polítiques ni anava a la guerra tal i com s'esperava que fes. Els democràtics tenien el control del Govern, de la Presidència, de la Cambra dels Diputats i evidentment, del carrer. Podien copar el poder, però no tenien el més anhelat, la consolidació de la República. Al cap de cinc anys de la seva proclamació el règim encara no estava ni consolidat ni gaudia de la legitimitat nacional. S'havien succeït cinc governs, i el tancament d'un Parlament i la seva posterior obertura gràcies a una revolució.⁴⁹⁰ El tema de la intervenció en la guerra, revifà amb la tornada dels democràtics al poder. La guerra podia representar un objectiu que unís a tots els portuguesos en una causa comuna.

La situació política de Portugal des de 1910 no era precisament estable, el país patia unes greus fractures internes, a part de la precària situació econòmica. El valor de Portugal eren les seves colònies, vastes extensions de terres poc explotades i anhelades, tan per Anglaterra com per Alemanya. A mitjans de 1915 es donaren les dues condicions que podien fer entrar a Portugal en la guerra. En primer lloc la guerra submarina alemanya contra els

⁴⁸⁹ Filipe Ribeiro de MENESES, *Afonso Costa*, Alfragide, Texto, 2010, p. 54.

⁴⁹⁰ Nuno Severiano TEIXEIRA, *O poder e a guerra, 1914-1918. Objectivos nacionais e estratégias políticas na entrada de Portugal na Grande Guerra*, Lisboa, Editorial Estampa, 1996, p. 314.

vaixells aliats. Els torpedes dels submarins alemanys havien deixat a Anglaterra mancada de mercants per al seu abastament, mentre que als ports portuguesos hi fondejaven vaixells alemanys que van quedar atrapats des de l'inici de la contesa. La segona, i a nivell intern del país la més important, la tornada dels democràtics al Govern. Portugal va intentar reclamar el seu *status* d'aliada davant d'Anglaterra durant els últims mesos de 1915, però sense massa fortuna.⁴⁹¹ La Gran Bretanya no estava disposada a fer-se càrrec de Portugal, ni de les possibles conseqüències que l'entrada en la guerra d'un aliat carregós podria tenir a Espanya, fent decantar la seva neutralitat cap a posicions germanòfiles. La Gran Bretanya es comprometia a defensar les costes portugueses i les colònies pel vell acord que les unia, però res més. La defensa de les fronteres terrestres seria un afer domèstic en cas d'un possible conflicte amb Espanya.⁴⁹² No era un assumpte de la Gran Bretanya. D'aquesta manera Anglaterra pretenia dissuadir Portugal, més ben dit, el Govern democràtic, del seu entestament de formar part dels països bel ligerants.

[...] Nor could H. M. G. Be able to protect Portugal against possible Spanish complications. You should explain that the apprehension of such complications has been one of the mains reasons which have impelled H. M. G. To urge caution upon the Portuguese Government. It seems to them that if there is a real danger of rupture with Germany, the Portuguese Government should if possible assure themselves that Spain may be counted upon to observe a neutrality that is not unfriendly. ⁴⁹³

⁴⁹¹ Vegis el recull d'actes dels Consells de Ministres, A.H. de Oliveira MARQUES (Dir.), *O segundo Governo de Afonso Costa 1915-1916. Actas dos Conselhos de Ministros*, Mem Martins, Publicações Europa-América, 1974.

⁴⁹² Nuno Severiano TEIXEIRA, "Portugal na "Grande Guerra" 1914-1918: As razões da entrada e os problemas da conducta", Nuno Severiano TEIXEIRA (Coord.), *Portugal e a Guerra. História das intervenções militares portuguesas nos grandes conflictos mundiais (sécs. XIX-XX)*, Lisboa, Edições Cosmos, 1998, p. 58.

⁴⁹³ Telegrama del F.O. datat el 5 d'agost de 1915 i tramès al Govern portuguès. Arquivo do Ministério dos Negócios Estrangeiros. Documentació de la Legació

Acabava de sorgir l'oportunitat tan esperada pels intervencionistes en un telegrama rebut des del Foreign Office.

[...] *On the other hand H. M. G. Could not in view of the heavy demands upon them, provide munitions of war or financial assistance excepte by way of heir or purchase of German vessels that might be seized in Portuguese waters.* ⁴⁹⁴

Anglaterra havia sofert moltes baixes de vaixells mercants torpedinats pels submarins alemanys, i necessitava els mercants alemanys fondejats en ports portuguesos. Portugal, el 6 d'agost havia demanat diners a Anglaterra, i aquesta els hi havia denegat. Ara semblava que la vella aliada hi estaria disposada a canvi de la requisita dels vaixells alemanys.⁴⁹⁵

Per els intervencionistes democràtics la guerra era uns instrument. Els hi proporcionava la “missió nacional” que els faltava per a consolidar la República. Aquesta era l'estratègia que proposava el Partit Democràtic. La primera demostració d'aquesta política nacional dels democràtics, va ser una gran desfilada pro-aliada convocada una setmana després de les eleccions i el dia abans de la formació del nou Govern. Els carrers de Lisboa es van omplir d'individus propers als seus postulats. Els promotors i organitzadors de l'acte, no cal dir-ho, van ser els democràtics, i van comptar amb la participació d'organitzacions com la *Carbonària* o la *Formiga Branca*.

de Londres, núm. 19, reproduït a: Hipólito de la TORRE, Josep SÁNCHEZ CERVELLÓ, *Portugal en la Edad...*, p. 213.

⁴⁹⁴ Telegrama del F.O. datat el 5 d'agost de 1915 i tramès al Govern portuguès. Arquivo do Ministério dos Negócios Estrangeiros. Documentació de la Legació de Londres, núm. 19, reproduït a: Hipólito de la TORRE, Josep, *Portugal en la Edad Contemporánea (1807-2000). Historia y documentos*, Madrid, UNED, 2000, p. 213.

⁴⁹⁵ A. H. de Oliveira MARQUES (Dir.), *O segundo Governo de Afonso Costa 1915-1916. Actas dos Conselhos de Ministros*, Mem Martins, Publicações Europa-América, 1974, p. 39

Encapçalada per Afonso Costa i altres dirigents de partit, va arribar a congregar entre 5.000 i 6.000 persones. El Primer Ministre José Castro va rebre als manifestants i els donà el seu suport. No havia sigut un acte espontani, al contrari, aquesta manifestació era una demostració de força i de la capacitat de mobilització que els democràtics encara tenien del carrer.⁴⁹⁶

L'endemà, el 29 de novembre, Afonso Costa prenia possessió com a nou Primer Ministre. El seu predecessor, José de Castro, havia presentat la dimissió al President Bernardino Machado el 19 de novembre. Després de deu dies de crisi, Costa formava el seu segon Govern. A l'igual que havia passat amb el primer, quan ocupava el poder era més moderat que quan s'ho mirava des de fora. Costa demanava calma a la població mentre que la premsa democràtica tornava a treure el tema dels sanejaments i de l'aplicació de la *Lei de Separação dos funcionários*, que José de Castro no havia arribat a implementar. Per altra banda, segurament pressionats per Costa, els diputats democràtics demanaven, a la Cambra dels Diputats, la derogació d'aquesta llei, al·legant que era fruit de la crisi que es desencadenà arran dels fets del 14 de maig, però que ara ja no tenia cap sentit.⁴⁹⁷ El més curiós, és que el diputat António Barroso Pereira Vitorino, el mateix que defensà al llei al juny de 1915, presentava el projecte per a la seva derogació el 6 de desembre, i el 13 s'aprovava l'anul·lació en votació d'urgència.⁴⁹⁸

Costa havia aconseguit els seus objectius, arribar al poder just en el moment en que podia "ajudar" a la Gran Bretanya, però a canvi que aquesta invoqués l'aliança lusitana-britànica, és a dir, un convit formal d'Anglaterra a la

⁴⁹⁶ Nuno Severinao TEIXEIRA, *O poder e a guerra, 1914-1918. Objectivos nacionais e estratégias políticas na entrada de Portugal na Grande Guerra*, Lisboa, Editorial Estampa, 1996, pp. 315-316.

⁴⁹⁷ *Diario da Câmara dos Deputados*, 6 de desembre 1915, pp. 5-8, URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cd> [consulta 7 de juny 2011].

⁴⁹⁸ *Diario da Câmara dos Deputados*, 6 de desembre 1915, pp. 4-6, URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cd> [consulta 7 de juny 2011].

intervenció bèl·lica de Portugal. Anglaterra no volia la intervenció portuguesa, per això proposava fórmules per a confiscar els vaixells sense posar en perill la integritat nacional, tal i com ho havia fet Itàlia, que s'havia reservat el dret d'embargar tots els vaixells estrangers en aigües jurisdiccionals italianes.⁴⁹⁹ Sense la invocació de l'aliança amb Anglaterra, una mesura tan contundent suposava una declaració de guerra de Portugal a Alemanya. Després de moltes negociacions els diplomàtics portuguesos aconseguiren el dia 17 de febrer una "nota verbal" que representava el restabliment de l'aliança lusitana-britànica com la que existia abans del 10 d'octubre de 1914.⁵⁰⁰ Finalment pel decret núm. 2229 de 24 de febrer de 1916 Portugal segrestava els vaixells alemanys refugiats als ports lusitans.⁵⁰¹ L'anunci va despertar el pànic dels no intervencionistes i de la població en general. La posició respecte la guerra que tenien els tres principals partits era diferent. Democràtics i evolucionistes encara podien entendre's perquè pensaven en el mateix sentit. Però els unionistes tenien una opinió totalment diferent.⁵⁰² Fins i tot una part del Govern no hi estava d'acord. Afonso Costa ho va assumir com una responsabilitat pròpia.

⁴⁹⁹ Nuno Severiano TEIXEIRA, *O poder e a Guerra, 1914-1918. Objectivos nacionais e estratégias políticas na entrada de Portugal na Grande Guerra*, Lisboa, Editorial Estampa, 1996, pp. 361-363.

⁵⁰⁰ A.H. de Oliveira MARQUES (Dir.), *O segundo Governo de Afonso Costa 1915-1916. Actas dos Conselhos de Ministros*, Mem Martins, Publicações Europa-América, 1974, pp.156-157.

⁵⁰¹ Les fonts no es posen d'acord. Alberto Guimarães esmenta 72 vaixells, 70 alemanys i 2 austríacs. Wheeler, i de la Torre, i Sánchez Cervelló, 76, i Riberiro de Meneses 87. Alberto GUIMARÃES, *A verdade sobre Afonso Costa*, Lisboa, edició de l'autor, 1935, p. 157; Douglas L. WHEELER, *História Política de Portugal, 1910-1926*, 2^a. ed., Mem Martins, Publicações Europa-América, 2010, p. 157; Hipólito de la TORRE, Josep SÁNCHEZ CERVELLÓ, *Portugal en la Edad...*, p. 64; Filipe Ribeiro de MENESES, *União Sagrada e Sidonismo. Portugal em guerra (1916-1918)*, Lisboa, Edições Cosmos, 2000, p. 78. El setembre de 1917 el Govern portuguès informava a Sir Lancelot Carnegie, ambaixador britànic a Lisboa, que tenia la intenció d'utilitzar la meitat del tonatge confiscat per a comerciar entre Portugal, França i Anglaterra, CAB/24/147 Report 36, p. 16.

⁵⁰² David FERREIRA, *História Política da Primeira República portuguesa*, Lisboa, Livros Horizonte, 1973, vol. I, p. 191.

*Desejaria que o Conselho examinasse esta tese: só devemos fazer a requisição ou com base na invocação da aliança ou com base na declaração de guerra. Fora disso não. Se a Inglaterra persistir em não invocar a aliança, dir-lhe-emos: “Não temos tanto desejo de os acompanhar que, não tendó vocês falado na aliança e insistindo em não o fazer, vamos declarar guerra à Alemanha sob nosa responsabilidade, requisitando depois os navios que lhes oferecemos”.*⁵⁰³

La reacció d'Alemanya no es va fer esperar, i donà un ultimàtum a Portugal. La resposta que envià Lisboa va ser dictada paraula a paraula per Londres.⁵⁰⁴ Alemanya finalment declarà la guerra a Portugal el 9 de març de 1916.

3.4 Portugal en Guerra. La *União Sagrada*

Des de que s'havia iniciat la guerra a l'agost de 1914 tota la vida política de Portugal havia girat a l'entorn de la seva participació.⁵⁰⁵ Portugal s'havia declarat favorable als aliats, la seva dependència internacional dels sectors econòmics i financers, sobretot dels anglesos, així ho aconsellaven.⁵⁰⁶ Però el poc interès demostrat per Anglaterra per a la seva participació, quan 10 d'octubre de 1914 sol·licità els canons portuguesos però no els artillers, i el fracàs davant els primers embats alemanys a Moçambic, la deixaran a l'espera de trobar una millor ocasió. El país no estava preparat, ni econòmicament ni

⁵⁰³ A.H. Oliveira MARQUES, *O Segundo Governo de Afonso Costa, 1915-1916*, Mem Martins, Publicações Europa-América, 1974, p. 123.

⁵⁰⁴ Documents núm. 398 i 400 de *Portugal na Primeira Guerra Mundial (1914-1918)*, Tom I, *As negociações Diplomáticas até à Declaração de Guerra*, Lisboa, MNE, 1997, citat a: Filipe Ribeiro de MENESES, Intervencionistas e anti-intervencionistas”, Fernando ROSAS, Maria Fernanda ROLLO, *História da Primeira República Portuguesa*, Lisboa, Tinta da China, 2008, p. 275.

⁵⁰⁵ Ana Paula PIRES, *Portugal e a I Guerra Mundial. A República e a economia de guerra*, Lisboa, Caledoscopio, 2011.

⁵⁰⁶ Ana Paula PIRES, *António José de Almeida. O tribuno da República*, Lisboa, Assembleia da República, 2011, p. 141.

social. L'Exèrcit no disposava d'efectius suficients, a més de no gaudir de la infraestructura adequada, i des de feia tres anys que les relacions diplomàtiques amb la Gran Bretanya no passaven de ser "cordials". Anglaterra feia el possible per a desmarcar-se de la República portuguesa i de la trajectòria radical que havia emprès. Amb la caiguda de Pimenta de Castro i la tornada del "partit de la guerra" al poder, es tornava a obrir el debat. Els democràtics podrien tornar a reprendre els plans elaborats durant el primer Govern d'Afonso Costa i que havien quedat interromputs per culpa del *Cop de les espases* i la posterior dictadura de Pimenta de Castro.⁵⁰⁷

La pressió d'Alemanya per a forçar als dos països ibèrics per a prendre partit s'intensificà a partir de 1915. Alemanya pressionava a Espanya per entrar en guerra al seu bàndol, i alhora provocava a Portugal perquè finalment acabés entrant en guerra però, al costat d'Anglaterra. Segons els càlculs alemanys, els aliats perdrien la guerra i Alemanya podria fer-se amb les preuades colònies portugueses a l'Àfrica. El premi per a la participació d'Espanya en la contesa seria la desitjada annexió de Portugal, i potser Tànger i Gibraltar, i fins i tot alguna ocasió s'havia parlat del Marroc francès.⁵⁰⁸ Tant Anglaterra com Alemanya, els interessava mantenir Portugal i Espanya al marge, però sempre amb la corda ben tibant. Alemanya, especialment s'encarregà de crear mala maror entre Espanya i els aliats a causa de Portugal. Mantenir la tensió al límit entre els dos països ibèrics entrava dins dels plans germànics.⁵⁰⁹

La diplomàcia britànica donà instruccions a Augusto Soares, ministre d'Afers Exteriors portuguès, perquè el seu país se'n mantingués al marge, malgrat que en part, seria la responsable de que Alemanya declarés la guerra a

⁵⁰⁷ Fernando ROSAS, "A República e a Grande Guerra", Fernando ROSAS, M. Fernanda ROLLO, *História da Primeira República Portuguesa*, Lisboa, Tinta da China, 2008, p. 247.

⁵⁰⁸ Francisco J. ROMERO SALVADÓ, *España 1914-1917. Entre la guerra y la revolución*, Barcelona, Crítica, 2002, p. 23.

⁵⁰⁹ *Ibidem*, p. 21.

Portugal el 9 de març de 1916.⁵¹⁰ Era una declaració cantada des de 1914. Portugal havia aguantat estoicament, perquè no podia fer altra cosa, les nombroses provocacions teutones i les males arts dels germànics per fer-la caure al parany. La premsa també hi contribuï anomenat Portugal com a “colònia anglesa”. Portugal es veié fortament humiliada a principis de novembre de 1914 quan un nombre indeterminat de guarnicions alemanyes traspasaren les línies, atacaren i prengueren diferents posicions portugueses a Angola. El primer impuls va ser declarar-li la guerra, però Portugal va preferir patir la vexació i aguantar. No estava en condicions de fer-ho, el cop baix que li havia suposat la petició britànica dels canons sense els artillers, ho havia deixat en evidència.

Una raó de pes dels democràtics per a la intervenció era Espanya, el *perigo espanhol*, com ja hem vist abans. La temença a Espanya va estar molt present en el subconscient portuguès, i sobretot en la propaganda del “partit de la guerra”. Hi havia rumors i de tothom ben sabuts, que Alfons XIII era un ferm partidari dels Imperis Centrals, encara que oficialment s’hagués declarat neutral. Tot i l’anhel del monarca espanyol, Alfons XIII i els seus governs estaven supeditats a la diplomàcia britànica i no farien res per a contradir-la. Per la seva banda les nombroses reticències dels anglesos a acceptar els “favors” dels portuguesos eren causa de recel entre els intervencionistes que veien la llarga ombra d’Espanya al darrera.⁵¹¹ L’amença externa d’Espanya era una raó més que suficient perquè els portuguesos s’unissin en defensa de la pàtria. Per els monàrquics, malgrat que la idea de veure’s annexionats a Espanya no els hi era gens atractiva, en el fons es tractava d’un mal menor.

⁵¹⁰ Una primera aproximació del tema de Portugal i la guerra durant els segles XIX i XX es pot seguir en el següent obra: Nuno Severiano TEIXEIRA (Coor.). *Portugal e a Guerra. História das Intervenções militares portuguesas nos grandes conflitos mundiais (sécs. XIX-XX)*, Lisboa, Edições Colibri, 1998

⁵¹¹ Hipólito de la TORRE, *El imperio del rey. Alfonso XIII, Portugal y los ingleses (1907-1916)*, Mérida, Junta de Extremadura, 2002, p. 148.

La consigna era: “Antes Afonso XIII que Afonso Costa”.⁵¹² La qüestió del *perigo espanhol* va ser un producte dels democràtics destinat al consum intern i a les batalles dels diaris per a formar opinió pública, però també ho va ser dels monàrquics que aprofitaren la por a Espanya per a reforçar el dèbil sentiment nacionalista portuguès.⁵¹³ Pel que fa a la política externa i a les relacions diplomàtiques, sempre es va intentar, tot i que a vegades va ser difícil, mantenir la màxima cordialitat possible amb la monarquia d’Alfons XIII.⁵¹⁴

Portugal havia d’assumir la nova condició de ser un país bel·ligerant. La “màquina” democràtica no es limitava a l’actuació dels polítics. A partir de 1916 van començar a aparèixer organitzacions com la *Cruzada das Mulheres Portuguesas*, la *Junta Patriótica do Norte*, i la *Junta Nacional de Propaganda Patriótica*, amb la voluntat de preparar a la població per a la guerra i la post-guerra. Eren una ajuda a la política bèl·lica dels democràtics.⁵¹⁵ Una setmana després de l’entrada en guerra, va sorgir un projecte polític fruit de l’adaptació a la nova conjuntura, la *União Sagrada*, amb la intenció d’aglutinar, a tots els partits polítics per fer front a l’esforç de guerra. En realitat no es tractava de tots els partits polítics sinó només dels republicans. En quedaven exclosos els grups marginals com els monàrquics, sindicalistes o anarquistes. Dins dels partits republicans, hi havia els bons, els democràtics, i els no tan bons,

⁵¹² HOMEN CHRISTO, *Portugal na guerra*, Aveiro, 1917, p. 3, citat a: Nuno Severiano TEIXEIRA, *O poder e a guerra, 1914-1918. Objectivos nacionais e estratégias políticas na entrada de Portugal na Grande Guerra*, Lisboa, Editorial Estampa, 1996, pp. 340.

⁵¹³ Hipólito de la TORRE, *Na encruzilhada da Grande Guerra. Portugal-Espanha, 1913-1919*, Lisboa, Editora Estampa, 1980, pp.148-149.

⁵¹⁴ Nuno Severiano TEIXEIRA, *O poder e a guerra, 1914-1918. Objectivos nacionais e estratégias políticas na entrada de Portugal na Grande Guerra*, Lisboa, Editorial Estampa, 1996, pp. 323-323.

⁵¹⁵ Filipe Ribeiro de MENESES, “Sacred Union or Radical Republic? The Dilemmas of Wartime Propaganda in Portugal 1916-1917”, *Journal of Iberian and Latin American Studies*, vol. 5, núm. 1, 1999, p. 83.

evolucionistes i unionistes, que s'havien oposat a la intervenció. La *União Sagrada* els donava una segona oportunitat de tornar a ser “bons”.⁵¹⁶

Els unionistes es van negar a participar de la *União*. A la pràctica, només el Partit Democràtic i el Partit Evolucionista n'acabaren formant part. La nova circumstància obligava a una recomposició profunda de l'aliança entre democràtics i evolucionistes, que suposava entregar la presidència del Govern als evolucionistes, a António José de Almeida, i la presidència de la República a Bernardino Machado, mentre que Afonso Costa col·locava a Norton de Matos al ministeri de la Guerra i a Soares a Assumptes Estranger. Ell tornava a assumir la cartera de Finances. D'aquesta manera Costa seguia influïent però s'alliberava de l'acusació que la intervenció era producte del despotisme alfonsí.⁵¹⁷ El nou Govern tenia la missió fonamental de crear les condicions econòmiques, militars i jurídiques necessàries per a la intervenció militar i d'esforç de guerra. L'economia estava en recessió, hi havia falta de liquiditat, de mercaderies i de productes de primera necessitat perquè no hi havia transport, i tot era a causa de la guerra.⁵¹⁸ L'Exèrcit no estava preparat. Anglaterra ho sabia, i no semblava disposada a donar, als portuguesos, un lloc de protagonisme en el front occidental. L'11 d'abril el Govern de Lisboa era informat pel britànic, que el millor servei que podia prestar als aliats era preparar-se per a defensar les seves fronteres, tant les metropolitanes com les de les colònies africanes. Finalment el 15 de juliol els anglesos convidaren al Govern portuguès a participar en el front europeu.⁵¹⁹

⁵¹⁶ Filipe Ribeiro de MENESES, *Afonso...*, p. 56.

⁵¹⁷ Teófilo DUARTE, *Op. cit.*, p. 30.

⁵¹⁸ Kathleen SCHWARTZMANN, “Os lucros, investimentos e coligações políticas na I República”, *Análise Social*, vol. XVIII, núms. 72-73-74), 1982, p. 752.

⁵¹⁹ Rui RAMOS, “A segunda ...”, p. 515.

“Afonso Costa quis a todo o trance —e sem que a Inglaterra lho pedisse— enviar milhares de portugueses para terras de França”.⁵²⁰ Perquè Portugal tenia tant d’interès per entrar a la guerra? Segons l’historiador Nuno Severiano Teixeira, dins de la historiografia portuguesa hi ha dues teories diferents: la tesi colonial i la tesi europea-peninsular. La primera és la teoria més tradicional de la historiografia, basada en la hipòtesi de què Portugal va entrar en guerra per a salvar les colònies.⁵²¹ Almeida era un defensor d’aquesta teoria, per el polític evolucionista la defensa de les colònies era una causa més que justificada per a la participació portuguesa en la contesa.

*Eles vão a África para um efeito único: defender a terra que nos legaram os nossos maiores. Vão combater para que permaneça sob a nossa bandeira a terra que é o ossuário dos nossos mártires e túmulo dos nossos heróis. Eles nao vão talar, arrassar, conquistar o solo alheio; vão defender a própia terra.*⁵²²

En canvi, un monàrquic com Oscar Paxeco, desmenteix que l’ultramar portuguès estigués en perill i fos la causa de la participació bèl·lica de Portugal.⁵²³ L’imperi colonial estava molt arrelat dins l’imaginari portuguès, arribant gairebé intacte ben bé fins a finals del segle XX. Ningú dubtava de la importància econòmica i estratègica que tenien les colònies portugueses a l’Àfrica. Les gran potències les cobejaven i estaven en el punt de mira d’Anglaterra, França i Alemanya, durant i després de la Conferència de Berlín de 1884. Aquesta teoria per si mateixa no legitima l’interès, a vegades desmesurat, per part dels intervencionistes, democràtics en la seva majoria,

⁵²⁰ Alberto de GUIMARÃES, *A verdade sobre Afonso Costa*, Lisboa, edició de l’autor, 1935, p. 169.

⁵²¹ Nuno Severiano TEIXEIRA, *O poder e a guerra, 1914-1918. Objectivos nacionais e estratégias políticas na entrada de Portugal na Grande Guerra*, Lisboa, Editorial Estampa, 1996, p. 373.

⁵²² António José de ALMEIDA, “Lição oportuna”, *República*, 22 d’octubre de 1914, p. 1, reproduït a: Ana Paula PIRES, *António José de Almeida. O tribuno da República*, Lisboa, Assembleia da República, 2011, p. 143.

⁵²³ Oscar PAXECO, *Op. cit.*, p. 137.

per enviar tropes al front occidental, doncs la defensa de les colònies no passava per les trinxeres de Flandes. Però la intervenció militar en la conflagració en dos fronts diferents, assegurava, segons els portuguesos, la seva presència a vàries parts del món.⁵²⁴

El colonialisme tradicional dels portuguesos era de crear petits assentaments, no d'estendre's pel territori. Era així perquè no posseïen les condicions econòmiques i materials per fer res més. En realitat es tractava de “colònies de pobres” que havien portat a Portugal al descrèdit internacional.⁵²⁵ La guerra els donava l'oportunitat de tornar a recuperar part del protagonisme perdut, i a seure, en cas de victòria, entre les potències que es repartirien el món. Era un factor de reconeixement.

A partir de les dècades dels 70 i 80 del segle XX es va començar a parlar d'una segona teoria, l'europea-peninsular.⁵²⁶ Una línia secundària, inclús a l'època, però que és més plausible. Portugal no tenia prestigi internacional, el nou règim no havia estat ben rebut per les potències europees, i el caire radical i la contínua inestabilitat política l'havien acabat d'escombrar. Per a l'opinió pública internacional, la República portuguesa no deixava de ser una conspiració maçònica, una *República de Pasadelo*.⁵²⁷ La guerra donava l'oportunitat de trobar un lloc dins del concert de nacions i de crear un Portugal nou i modern.⁵²⁸ Per això tenia interès en una participació activa i no només de donar suport material als aliats. Si aquests guanyaven la partida,

⁵²⁴ Carlos FERRÃO, *Em defesa da República*, Lisboa, Inquérito, 197?, p. 100.

⁵²⁵ Luís Alves de FRAGA, “Portugal na Grande Guerra –Uma mudança estratégica?”, *Revista de História das Ideias*, vol 27, 2006, p. 327.

⁵²⁶ Nuno Severiano TEIXEIRA (Coord.), *Portugal e a guerra. História das intervenções militares portuguesas nos grandes conflitos mundiais séculos XIX e XX*, Lisboa, Edições Colibri, 1998, p. 57.

⁵²⁷ N.T. Una república de malson.

⁵²⁸ Nuno Severiano TEIXEIRA, “Portugal na “Grande Guerra” 1914-1918: As razões da entrada e os problemas da conduta”, Nuno Severiano TEIXEIRA (Coord.), *Portugal...*, p. 57.

Portugal, com a participant, li correspondria part de les reparacions de guerra. Per a Wheeler, a més de salvaguardar el patrimoni colonial, assumpte de major importància per a les elits portugueses, netejava el “bon nom” de la República que alhora comportaria grans beneficis polítics a Costa.⁵²⁹ La participació suposava créixer en auto-estima i adquirir seguretat i independència sobre Anglaterra, a la que semblava estar eternament subordinada, i que utilitzava Portugal com a moneda de canvi segons el seus antulls: “É certo que Inglaterra comete un acto vil, mas nós fazemos o seu jogo. O que ela precisamente quer é ver-se livre de nós para depois nos aproveitar para trocos”.⁵³⁰

La política intervencionista responia sobretot a “l’aristocràcia” del Partit Democràtic. Però, aquesta política també tenia els seus detractors: monàrquics, sindicalistes, unionistes, anarquistes, els “intransigents” de Machado Santos, germanòfils que entre d’altres minories, hi estaven en contra. Els germanòfils eren una presència a Portugal però amb un to molt menor a la que tenien a Espanya. Segons Wheeler, no se sap ben bé quins canals de comunicació controlaven, però se suposa que van participar en alguns diaris de tendència monàrquica, que publicaven articles descaradament favorables als imperis centrals, sobretot entre els anys 1915 i 1918.⁵³¹ Els pro alemanys no eren els únics en deixar la política intervencionista malparada. L’escriptor anglès Aubrey Bell, considerava que el gran problema polític de Portugal era l’obcecació dels republicans amb la “imaginació del mal” i en veure “fantasmes” arreu, creant conflictes innecessaris.⁵³² És cert, que la premsa anti-guerra va fer una dura campanya

⁵²⁹ Douglas L. WHEELER, *História ...*, p. 159.

⁵³⁰ A. H. de Oliveira MARQUES (Dir.), *O segundo governo de Afonso Costa 1915-1916*. Mem Martins, Publicações Europa-América, 1974, p. 125.

⁵³¹ Douglas L. WHEELER, *História ...*, p. 158.

⁵³² Douglas L. WHEELER, “A Primeira República portuguesa e à história”, *Análise Social*, vol.XIV, núm. 56, 1978, p. 865. Aubrey BELL va publicar un llibre, *Portugal of the Portuguese*, London, 1915. 220 p.

en contra, però la poca cultura lectora i els alts índex d'analfabetisme del país, conjuntament amb una política pobre per part del Govern més interessant en l'adoctrinament de la població per a posicionar-la a favor seu, va donar uns resultats escassos.

La percepció que la majoria de la població tenia de la guerra no era la mateixa de la dels polítics democràtics. Segons Ribeiro de Meneses, el 9 d'octubre de 1916, el director de la censura postal va fer un informe sobre l'estat de la moral del país amb l'estudi de les cartes interceptades. Dels sis grans temes recurrents en la majoria del correu postal, es copsava el neguit general de la població civil envers la contesa europea. Per ordre de prioritat els temes eren els següents:

- 1-La impopularitat de la guerra.
- 2-Inquietud general contra la participació de Portugal en la contesa europea, fins al punt que podria desembocar en una revolta.
- 3-Probabilitat alta d'un moviment revolucionari en contra del Govern i de la guerra.
- 4-Desastre de l'Exèrcit portuguès a l'Àfrica.
- 5-L'estat sanitari deplorable de les tropes destinades a l'Àfrica.
- 6-Crisi de gana a Ultramar, inclús els soldats portuguesos passaven gana per manca de subministraments.⁵³³

Els arguments que esgrimia Costa per a entrar en el conflicte no semblaven convèncer a la majoria de la població. Siguin quins siguin els motius que van portar a Portugal a la guerra, el que sí és veritat és que va representar un gran esforç. Es van mobilitzar uns 200.000 homes, d'aquests uns 34.000 a la

⁵³³ AHM, Lisboa, 1ª Divisió, 35ª Secció, Caixa 1298, Relatorio Confidencial, 9 de Outubro de 1916, do director da censura postal para o director-geral do Ministerio dos Negócios Estrangeiros, citat a : Filipe Ribeiro de MENESES, *Afonso...*, pp. 58-60.

campanya d'Àfrica i més de 65.000 al Cos Expedicionari Portuguès, CEP, a França. Era la mobilització més gran que havia fet mai.⁵³⁴ A partir de la primavera de 1916, José Maria Norton de Matos, ministre de la Guerra, va ser l'encarregat de formar el CEP.⁵³⁵ Els soldats mobilitzats de les casernes de la 2a. divisió de Viseu, de la 5èna. divisió de Coimbra i de la 7èna. divisió de Tomar, van haver de fer una instrucció militar preparatòria. Entre l'abril i el juny de 1916 es van concentrar les tropes sota el comandament de Norton de Matos, a Tancos, uns vint mil homes. Els estudis més recents posen al descobert que el procés ser lent, fins a finals de juny no van arribar tots els efectius, i la cavalleria encara ho va fer més tard. Els exercicis pràctics van ser molt elementals, i a finals de juliol els batallons van desfil·lar davant del President de la República, i part del cos diplomàtic.⁵³⁶ Finalment, a l'agost, la instrucció dels primers contingents es va donar per acabada.⁵³⁷ L'objectiu del Govern era enviar a França el major nombre possible d'homes.⁵³⁸

La curta durada de la preparació, i la falta de les últimes novetats en armament: gasos, metralladores o granades, va suposar que molts soldats hi prenguessin contacte per primera vegada en ple camp de batalla. El 30 d'agost, una visita a Lisboa de la missió militar franco-britànica, va acordar amb l'Estat Major portuguès la participació del CEP. Aquest estaria format per dues Divisions sota els comandaments dels generals Gomes da Costa i Simas Machado, i de la direcció del general Fernando Tamagnini de Abreu e Silva. El general Tamagnini, comandant del CEP, proposà, una nova

⁵³⁴ Douglas L. WHEELER, *História...*, p. 161-162.

⁵³⁵ José Maria Mendes Ribeiro de NORTON MATOS antic Governador d'Angola, era el Ministre de la Guerra en el Govern de la *União Sagrada*.

⁵³⁶ Filipe Ribeiro de MENESES, "A Grande Guerra e as suas conseqüências", Filipe Ribeiro de MENESES; OLIVEIRA, Pedro Aires, *A Ia República portuguesa. Diplomacia, guerra e império*, Lisboa, tinta da China, 2011, p. 225.

⁵³⁷ Jesús PABÓN, *La revolución portuguesa. (De Don Carlos a Sidonio Paes)*, Madrid, Espasa-Calpe, 1941, p. 259.

⁵³⁸ Filipe Ribeiro de MENESES, *União Sagrada e sidonismo. Portugal em guerra (1916-1918)*, Lisboa, Edições Cosmos, 2000, p. 264.

organització. Aquesta proposta segurament era deguda a la influència del Cap del seu Estat Major, el major Roberto Baptista, intervencionista i amic de l'ànima de Nortos de Matos, i per tant home de la seva plena confiança.⁵³⁹ Les reformes proposades per Tamagnini van ser aprovades el 17 de març de 1917. Era important perquè el CEP adquiria autonomia tàctica en relació a les seves dues Divisions.⁵⁴⁰ El CEP s'havia d'integrar a l'Exèrcit britànic destinat a França, comandat pel general Douglas Haig. Entre els acords que es van prendre hi havia el com i qui es feria càrrec de les despeses del trasllat dels soldats portuguesos a França.⁵⁴¹ Finalment s'acordà que seria el Govern britànic qui assumiria tots els costos. Els britànics van demanar que Portugal es fes càrrec del transport de les tropes, la segona divisió, en el seus propis vaixells *Gilleaneas* i *Pedro Nunez*.⁵⁴² També s'acordà que els soldats del CEP rebrien formació complementària a França abans de ser enviats a les línies del front.⁵⁴³

La ràpida formació i instrucció del CEP va ser aprofitada per la propaganda patriòtica dels democràtics, coneguda com el "milagro de Tancos", per a altres era l'inici d'una desgràcia.⁵⁴⁴ El primer contingent estava format per més de 20.000 homes, en total el CEP en va mobilitzar uns 65.000, dels quals més de la meitat pertanyien a l'arma d'Infanteria. Els efectius enviats a Flandes, era molt poca cosa si ho comparem amb els que hi destinaren França o la Gran Bretanya, però va suposar un gran esforç per un país petit

⁵³⁹ Luis Manuel Alves de FRAGA, "Portugal na Grande Guerra. Espionagem no Corpo Expedicionário Português", *Clio*, 1986, núm. 1, p. 48.

⁵⁴⁰ *Idib.*, p. 48.

⁵⁴¹ Sir Lloyd George en la reunió del War Cabinet el 8 de juny de 1917, va decidir traspasar l'assumpte a l'Almirallat perquè estudies el tema, i demanava que es considerés la qüestió amb esperit favorable. CAB/23/3 WC 158, p. 2.

⁵⁴² CAB/23/3 WC 162, p. 3

⁵⁴³ Jesús PABÓN, *La revolución...*, Vol., I p. 259.

⁵⁴⁴ Nuno Severiana TEIXEIRA, "Portugal na "Grande Guerra" 1914-1918: As razões da entrada e os problemas da conduta", Nuno Severiano TEIXEIRA (Coord.), *Portugal e a guerra. História das intervenções militares portuguesas nos grandes conflitos mundiais séculos XIX e XX*, Lisboa, Edições Colibri, 1998, p. 64.

com Portugal. Els portuguesos es van convertir en una càrrega feixuga a la que calia equipar, alimentar i proveir de municions. Uns homes que no estaven acostumats a la disciplina militar. No hi havia oficials a les trinxeres, s'utilitzaven els oficials de cavalleria enlloc d'artilleria per enviar-los a França. En total només uns 3.000 oficials del total d'homes del CEP. La instrucció militar dels soldats era nul·la. Norton de Matos en una intervenció al Parlament de Lisboa va dir respecte de les tropes a Flandes:

Eu careço de oficiais do quadro permanente. Elevei a frequência da Escola de Guerra a 1.000 oficiais. Primeiro houve um grande recrutamento, a seguir ao rebentar da guerra; depois, no ano seguinte, essa frequência diminuiu. Vê-se agora a grande necessidade de oficiais, e eu arrependo-me de ter diminuído a frequência da Escola. ...As tropas que estamos mandando para França são bisonhas, sem instrução nem material, “chair à canon” homens, enfim, mas não soldados.⁵⁴⁵

La constitució del CEP havia suposat un gran repte per als dirigents democràtics. La idea dels republicans era la de l'abandonament de l'Exèrcit professional a favor d'un format per milicians. L'Exèrcit que la República havia heretat de la Monarquia no passava de ser “d'ús intern”.⁵⁴⁶ En esclatar la guerra a Europa, Portugal encara no havia tingut temps de reorganitzar-lo. Tampoc es tractava d'una força política consolidada.⁵⁴⁷ Les coses no havien canviat quan va entrar en el conflicte. El CEP era la riota dels soldats anglesos i francesos. Als portuguesos se'ls anomenava “defensores da Sérbia”. La falta de transport per part de Portugal impossibilitava el relleu

⁵⁴⁵ Teófilo DUARTE. *Op.Cit.*, p. 59

⁵⁴⁶ Luis Manuel Alves de FRAGA, “Portugal na Grande Guerra. Espionagem no Corpo Expedicionário Português”, *Clio*, 1986, núm. 1, p. 46.

⁵⁴⁷ Filipe Ribeiro de MENESES, “Too serious a matter to be Left to the Generals? Parliament and the Army in Wartime Portugal 1914-1918”, *Journal of Contemporary History*, 33, núm. 1, p. 86, URL: <http://www.jstor.org/stable/260998> [consulta 2 de maig 2011]

dels soldats, el *roulement*.⁵⁴⁸ Això feia que no hi hagués una rotació entre els efectius i aquests haguessin d'estar mesos i mesos a les trinxeres, quan els soldats aliats no n'hi passaven més de tres i eren rellevats per soldats nous.⁵⁴⁹

Els soldats del CEP es repartien en una Divisió a primera línia de foc, i una segona que ocupava posicions de rereguarda, l'anar tan mal agençats, i la seva poca instrucció militar així ho aconsellava. Cada una de les Divisions estava formada per tres Brigades, i cada Brigada per quatre Batallons d'Infanteria. Com a suport a les tropes d'Infanteria cada Divisió tenia dos Grups de Metralladores, tres Bateries de Morters Lleugers, dues Bateries de Morters Mitjans, tres Grups de tres Bateries de Campanya, a més de les unitats logístiques.⁵⁵⁰

El 1917 les relacions amb els Estats Units eren més fluïdes que amb el Foreign Office. El punt de trobada era les Açores. El 4 de juliol els submarins alemanys havien bombardejat Ponta Delgada. Els americans es quedaren patrullant la zona i controlant l'Atlàntic, revolucionant les relacions anglo-americanes. El més important era garantir la lliure navegació. Portugal va evitar la relació directa amb els Estats Units i només va acceptar-la quan aconseguí que Anglaterra també hi fos present. Les relacions a tres bandes van ser difícils, doncs el Foreign Office no veia amb bons ulls la presència americana en costes i aigües portugueses. El 5 d'octubre, però, donà via lliure perquè Portugal confiés la defensa de les Açores als Estats Units si era

⁵⁴⁸ La rotació dels efectius va ser un problema per culpa de la falta de transport. El diari *O Século* atribuïa a la no rotació de les tropes la derrota del CEP portuguès a la batalla de La Lys, "A rotação e a Batalha do Lys", *O Século*, 24 de juliol de 1918.

⁵⁴⁹ Isabel Pestana MARQUES, "Os portugueses nas trincheiras: vivências comportamentais", Nuno Severiano TEIXEIRA (Coord.), *Portugal e a guerra. História das intervenções militares portuguesas nos grandes conflitos mundiais séculos XIX e XX*, Lisboa, Edições Colibri, 1998, pp. 76-77.

⁵⁵⁰ Luis Manuel Alves de FRAGA, "Portugal na Grande Guerra. Espionagem no Corpo Expedicionário Português", *Clio*, 1986, núm. 1, p. 49.

necessari. El 17 del mateix mes van desembarcar a Ponta Delgada tres oficials i 50 mariners amb tota classe de privilegis marítims i terrestres, doncs el que calia era garantir la lliure circulació marítima i impedir els atacs dels submarins alemanys. El 18 els americans van demanar permís per instal·lar-hi una companyia d'aviació amb 90 mariners. Portugal hi va accedir, fent que els americans assolissin els objectius que s'havien proposat, tenir una base naval a les Açores.⁵⁵¹ L'estacionament dels americans a Ponta Delgada va tenir un gran impacte entre la població local, que van alimentar esperances d'obtenir el suport dels Estats Units per a aconseguir més autonomia i, dependre menys de Lisboa.⁵⁵²

Des de principis de 1918 Alemanya havia iniciat una forta i constant ofensiva en tres fronts, Somme, Verdun i Lys. Aquest últim s'havia abandonat perquè el terreny era impracticable. Els alemanys van decidir fer una ofensiva on els "anglesos" eren més febles, la vall de la Lys. Era el sector dels portuguesos. Les tropes portugueses es trobaven sota mínims, després de resistir quatre mesos seguits d'ofensiva alemanya, a part dels mesos passats a les trinxeres sense possibilitat de *roulement*. El 9 d'abril de 1918 una mal calculada maniobra de retirada per part dels anglesos, que davant de l'avançament dels alemanys havien de rellevar a les tropes portugueses, els va deixar en primera línia de foc.⁵⁵³ El "rodillo de fuego" del general alemany Eric Lundendorff va descarregar el seu enorme potencial sobre el sector portuguès.⁵⁵⁴

⁵⁵¹ José Medeiros FERREIRA, "Portugal e os Estados Unidos nas duas Guerras Mundiais: A procura do plano bilateral", Luis Nuno RODRIGUES (Coord.), *Regimes e Império: As relações Luso-Americanas no século XX*, Lisboa, Fundação Luso-Americana, 2006, p. 20-22.

⁵⁵² Luís NUNO RODRIGUES, "Portugal e os Estados Unidos durante a Primeira República", Filipe Ribeiro de MENESES; OLIVEIRA, Pedro Aires, *Op. cit.*, p. 215.

⁵⁵³ Nuno Severiano TEIXEIRA, "Portugal na "Grande Guerra" 1914-1918: As razões da entrada e os problemas da conduta", Nuno Severiano TEIXEIRA (Coord.), *Portugal e a guerra...*, pp. 67-68.

⁵⁵⁴ Hipólito de la TORRE GÓMEZ; Josep SÁNCHEZ CERVELLÓ, *Portugal en la Edad...*, p. 65.

Pràcticament una divisió sencera va ser massacrada en l'anomenada Batalla de la Lys. Hi ha autors com Luis Manuel Alves de Fraga, que asseguren que la derrota portuguesa a la Lys va ser deguda a l'espionatge a favor d'Alemanya, que tenia coneixement que el sector anglès defensat pels portuguesos estava molt debilitat.⁵⁵⁵ Luis Manuel Alves de Fraga, creu que hi havia la possibilitat que s'espies al CEP des de dins i des de fora de Portugal i des de les trinxeres. Tot i que plausible, l'autor es basa en suposicions i les fonts i dades que aporta en la nostra opinió no són concludents.⁵⁵⁶ En tot cas no ho hem pogut contrastar.

Portugal havia contribuït amb sang a l'immens esforç de guerra. Una derrota com la soferta a la Lys donava al país el reconeixement internacional que fins aleshores no havia obtingut per la via política i diplomàtica. La bandera per la què els soldats portuguesos havien lluitat i defensat les posicions, era nova, oficialment només tenia una existència d'uns sis anys i escaig.⁵⁵⁷ El teatre de guerra estava lluny del Portugal continental, però això no impedia que la ciutadania en prengués consciència, sobretot donades les difícils condicions de vida que incidien directament sobre la població civil. L'impacte més gran va ser quan van començar a retornar els soldats que provenien del front. A part de les múltiples baixes patides pel CEP, sobretot durant la batalla de la Lys, els nombrosos mutilats i baldats recordaven constantment el què havia passat.⁵⁵⁸ Els mutilats de guerra eren incòmodes, d'ells només s'havien ocupat les dones de la *Cruzada de Mulheres Portuguesas* que gràcies a

⁵⁵⁵ Luis Manuel Alves de FRAGA, "Portugal na Grande Guerra. Espionagem no Corpo Expedicionário Português", *Clio*, 1986, núm. 1, p. 52-62.

⁵⁵⁶ *Idid.*

⁵⁵⁷ La bandera vermella i verda, símbol de la República, va ser aprovada per decret per l'Assemblea Constituint el 19 de juny de 1911, *Assembleia Nacional Constituinte* 19 de juny de 1911, p. 4, URL:

<http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.c1911> [consulta 12 de juliol 2011]

⁵⁵⁸ Vegis l'interessant article del Professor Niceto Afonso sobre el diari *O Mutilado*. Niceto AFONSO, "O Mutilado" ou uma voz incómoda", *Clio*, 1986, 1, pp. 127-131.

l'ordenança núm. 1:113, de dia 11 d'octubre de 1917 van poder crear l'*Instituto de Reeducação dos Mutilados de Guerra* a Arraóis.⁵⁵⁹ No va ser fins el 26 de juny de 1920 amb l'aprovació de la llei núm. 993 que l'Estat no va legislar sobre aquesta matèria.

A l'Àfrica la situació no fou millor. Es passava gana per culpa del desordre dels abastaments que eren nuls. Això servia tant per les muntures com per als subministraments. Els soldats havien de beure l'aigua putrefacta de les latrines i l'orina del bestiar. Una conseqüència de la falta dels mitjans de transport era la impossibilitat de poder beure aigua potable. El resultat de les poques condicions higièniques i la manca dels mínims més indispensables eren les morts massives per infeccions i malalties. Les expedicions colonials van ser un veritable desastre. En paraules de Norton de Matos:

*Tem-se dito que as expedições que partiram para a África, não tinham a instrução necessária. Talvez isso se desse com as primeiras que partiram, mas a causa foi porque, erraticamente, se fez a chamada de voluntários sem instrução militar e disciplina.*⁵⁶⁰

Davant de les crítiques i el descontentament públic, molts diputats i polítics s'allistaren com a voluntaris per anar a França i millorar d'aquesta manera la imatge que se'n tenia d'ells. El propi fill d'Afonso Costa, Sebastião, s'allistà. La seva destinació va ser fer d'interpret al Quarter General. Els enemics polítics del seu pare van aprofitar per dir que el "Príncep Sebastià" gaudia d'una situació privilegiada a la rereguarda, un "rol de deshonra" davant del "rol d'honra" dels morts a les trinxeres. L'odi contra els empresaris de la guerra va tocar molt a fons el Partit Democràtic.

⁵⁵⁹ Vegis els diaris de l'Assembleia Nacional Coconstituente a partir de febrer de 1920, URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cd> [consulta 12 de juliol de 2011]. "Uma obra de patriotismo. Amparem-se os mutilados", *O Século*, 15 d'octubre 1918.

⁵⁶⁰Teófilo DUARTE. *Op.Cit.*, p.61

*A guerra visava principalmente a satisfazer a ânsia de exhibicionismo de políticos e agoloados oficiais democráticos, a proporcionar fatos lucros à fauna plutocrática que explotava as suas relações pessoais com as figuras marcantes do partido, a robustecer o prestígio deste, alisongear os generosos anseios de um ou outro ingénio, e acabava por desborar o Exército!*⁵⁶¹

Les notícies de les insubordinacions a França i els revessos militars a l'Àfrica van caure com un gerro d'aigua freda sobre els oficials de carrera. Els oficials se sabien professionalment superiors a la totalitat dels seus camarades anglesos, però havien de veure com les seves grans qualitats eren neutralitzades per les deficiències professionals bastant accentuades, i per la falta de sentiment de la realitat per part dels portuguesos. Els oficials democràtics que tornaven de França, no van trigar a treure conclusions en el sentit d'ocupar el poder, a la força si calia, i donar un tomb a la situació de caos que es vivia per culpa dels polítics ineptes que administraven el país.

La vida quotidiana a la rereguarda, lluny de les primeres línies de foc, era preocupant. Les condicions materials i socials del país, i en especial de Lisboa degut a la seva concentració de població, van empitjorar molt.⁵⁶² Les subsistències eren escasses per culpa del bloqueig alemany i de la falta de transport, les vies marítimes estaven infestades de submarins alemanys, les terrestres eren deficitàries i les fèrries, a part de la poca infraestructura de la xarxa, el carbó era molt escàs. Els preus anaven a l'alça i cada dia mancaven més productes de primera necessitat, provocant inflació i un risc molt alt de revolta social. Entre els productes més bàsics, el blat i el carbó. Portugal, i Europa en general, no era autosuficient i calia importar de l'exterior tot allò

⁵⁶¹Teófilo DUARTE. *Op.Cit.*, pp. 63-64.

⁵⁶²Maria Alice SAMARA, "O impacte económico e social da Primeira Guerra em Portugal", Nuno Severiano TEIXEIRA (Coord.), *Portugal e a guerra. História das intervenções militares portuguesas nos grandes conflitos mundiais séculos XIX e XX*, Lisboa, Edições Colibri, 1998, pp. 100-105.

que li mancava, i era cosa impossible donades les condicions internacionals. La permeabilitat de la frontera amb Espanya fomentava el contraban i el mercat negre. Evidentment els preus al mercat negre eren més alts. Les precàries condicions de la vida civil provocaren que les vagues obreres i els aldarulls al carrer comencessin a ser habituals.⁵⁶³

El clima de crisi havia començat des del moment en què Portugal va entrar en guerra, sobretot perquè va ser a partir de 1916 que el bloqueig comercial i els torpedes dels submarins alemanys van tallar gairebé totes les possibilitats de subministrament exterior. La situació va anar empitjorant fins al punt de fer-se gairebé insuportable a finals de 1916. Enmig d'aquest panorama, Vasco de Carvalho, oficial de l'Estat Major, va intentar una revolta la vigília de la sortida dels primers contingents portuguesos cap a França. Comptava amb el suport de diverses unitats que s'havien d'insurreccionar alhora: Lisboa, Porto, Tomar, Abrantes, Castelo Branco, i Figueira da Foz.⁵⁶⁴ Per a l'èxit de l'aixecament, es necessitava un líder carismàtic i els conspiradors van poder comptar amb Machado Santos. La coalició composta per militars descontents, monàrquics i sindicalistes, s'havia de sollevar el 13 de desembre. Machado Santos no seguí les consignes, sortí al carrer amb el convenciment que Lisboa s'aixecaria en saber que ell comandava la revolta. No va ser així. El moviment va ser un desastre i acabà amb la detenció dels conspiradors. Tot i el fracàs, i de la propaganda per demostrar la seva ràpida desarticulació per part del Govern, el cert és que la frustrada temptativa els va preocupar molt.⁵⁶⁵ L'infructuós intent va tenir conseqüències immediates: presons, suspensions de diaris monàrquics i prohibició del diari unionista *A Lucta*.⁵⁶⁶

⁵⁶³ Filipe Ribeiro de MENESES, *União ...*, p. 141-149.

⁵⁶⁴ Carlos FERRÃO, *Op. cit.*, p. 43.

⁵⁶⁵ Filipe Ribeiro de MENESES, *Afonso...*, pp. 58-60.

⁵⁶⁶ Jesús PABÓN, *Op. cit.*, Vol. I, pp. 254-255.

a) El Tercer Govern d'Afonso Costa

El Partit Evolucionista patia una crisi interna en part per culpa de la seva participació en la *União Sagrada*. A principis de 1917 un grup de 30 diputats dissidents van passar a les files del partit de Brito Camacho. Va provocar que un altre grup de dissidents, encapçalat per Egas Moniz, formessin el Partit Centrista Republicà. El nou partit va aglutinar figures tan destacades de l'evolucionisme com el capità Alexandre de Vasconcelos e Sá, el general Manuel Gomes da Costa, el coronel Eduardo de Almeida, João Henriques Pinheiro, el tinent Jerónimo Osório de Castro, el general José Simas Machado, els capitans João Tamanigni Barbosa, Eurico Cameira, Ângelo Ribeiro, Francisco Newton de Macedo, el pare Casimiro Rodrigues da Sá, Alfredo Machado, Alberto Osório de Castro, Jorge Couceiro da Costa, Alberto Madureira i João Ruella Ramos. Entre els objectius del nou partit hi havia la inserció d'un programa presidencialista.⁵⁶⁷ Egas Moniz havia intentat des de 1911, sense èxit, la introducció del poder de dissolució del Congrés per part del president de la República. Segons Wheeler, el nou partit era una reunió d'un grups d'amics, d'aquí la seva curta existència. Era “un Estat Major sense Exèrcit”.⁵⁶⁸

El 20 d'abril de 1917 el Govern de la *União Sagrada* presidit per António José de Almeida va presentar la dimissió en perdre una votació a favor de la anul·lació d'un decret impulsat per Almeida.⁵⁶⁹ Amb la pèrdua del consens es posava punt i final a la *União Sagrada*. Aquest experiment no havia estat rebut com a eficient per part dels aliats. La seva existència era gràcies als esforços d'Almeida i Costa, però els evolucionistes se sentien desenganyats, en part

⁵⁶⁷ Ernesto Castro LEAL, *Op. cit.*, pp. 62-63.

⁵⁶⁸ Douglas L. WHEELER, *História...*, 2010, p. 163.

⁵⁶⁹ Ana Paula PIRES, *António José de Almeida. O tribuno da República*, Lisboa, Assembleia da República, 2011, p. 163.

per culpa del caràcter dèspota de Costa. Tot i que havien governat en coalició, i repartit les carteres ministerials equitativament, els llocs clau els havien copat els democràtics, sent Costa l'àrbitre, i qui bellugava els fils des del ministeri de Finances, tal i com venia fent des del 14 de maig de 1915. Costa de mica en mica va anar deixant als evolucionistes sense marge de maniobra, “de capa à vontade dos democráticos”.⁵⁷⁰ La guerra també havia fet aflorar velles ferides i rancúnies en el propi si del Partit Democràtic. L'any 1917 no havia començat bé, la primera eufòria per l'entrada de Portugal a la guerra s'havia esvaït. L'opinió pública començava a no ser tan optimista respecte una ràpida victòria dels aliats sobre els Imperis Centrals. El Partit Evolucionista patia una crisi interna en part per culpa de la seva participació en la *União Sagrada*. A principis de 1917 un grup de 30 diputats dissidents van passar a les files del partit de Brito Camacho.

A la rereguarda, les difícils condicions de vida de la població civil eren evidents: escassetat de productes de primera necessitat i d'altres béns de consum, vagues obreres contínues i inestabilitat social. A més a més les notícies que arribaven del front de Flandes no eren bones, doncs cada vegada eren més habituals les comunicacions sobre les morts de soldats portuguesos. Costa anava perdent la popularitat de la que havia gaudit, i la dimissió del Govern d'*União Sagrada* i el seu recanvi per un altre de democràtic va acabar de minar-la.⁵⁷¹

El maig hi hagué greus disturbis a Lisboa i al cinturó industrial que l'envoltava. Els aldarulls eren per causa de la falta d'aliments, sobretot de blat i altres cereals per a fer pa. Els forns i les botigues de queviures van patir assalts i saqueigs per part d'una massa famolenca. Els motins, encapçalats per dirigents sindicalistes, van durar dotze dies, i els nombrosos incidents van

⁵⁷⁰ António H. Oliveira MARQUES, *O Terceiro Governo Afonso Costa-1917. Actas dos Conselhos de Ministros*, Lisboa, Livros Horizonte, 1977, p. 9.

⁵⁷¹ A. H. de Oliveira MARQUES, *O Terceiro...*, pp. 9-11.

acabar per desbordar a la policia i la GNR. La Guàrdia Fiscal es negà a intervenir contra la població, al contrari, la seva participació va ser activa en la protecció de la població contra la contundència de la GNR.⁵⁷² En el Consell de Ministres del 20 de maig, es va fer una avaluació de la situació. S'arribà a la conclusió que hi havia pocs efectius de la Policia i de la GNR a Lisboa, i que tot i així n'havien obtingut el control. Els operaris de la Federação da Construção Civil, van intentar manifestar-se, tot i la prohibició, rebent a les forces de l'ordre amb trets i bombes casolanes. Davant dels rumors de que es preparaven nous disturbis, el Govern va declarar l'estat de setge i la suspensió de les garanties constitucionals, a Lisboa i les poblacions limítrofes.⁵⁷³ Va caldre buscar reforços a l'Exèrcit, a qui es confià la pacificació de Lisboa i els entorns, en un intent d'ajudar a les forces de l'ordre públic. L'Exèrcit que estava autoritzat a utilitzar la violència, si era necessari, primer emprava mesures dissuasives que podien anar pujant de to fins arribar a utilitzar l'artilleria, si es donava el cas. Va ser necessari portar més reforços d'Infanteria de la província i utilitzar l'artilleria lleugera per a pacificar la ciutat.⁵⁷⁴ El resultat final dels disturbis se saldà amb nombrosos ferits i un nombre considerable de morts.⁵⁷⁵

⁵⁷² Filipe Ribeiro de MENESES, *União Sagrada e sidonismo. Portugal em guerra (1916-1918)*, Lisboa, Edições Cosmos, 2000, p. 138.

⁵⁷³ A. H. de Oliveira MARQUES, *O Terceiro...*, pp. 103-104.

⁵⁷⁴ Diego PALACIOS CEREZALES, *Estado, régimen...*, p. 364. URL: <http://eprints.ucm.es/8075/2/T30384.pdf> [consulta 19 de juny 2011]

⁵⁷⁵ Les diferents fonts no es posen d'acord. Diego PALACIOS CEREZALES, n'apunta 38 perquè són els que dona Vasco Pulido, Diego PALACIOS CEREZALES, *Estado, régimen...*, p. 364. URL: <http://eprints.ucm.es/8075/2/T30384.pdf> [consulta 19 de juny 2011]. Segons l'ambaixador francès a Lisboa, Mn. Daeschner, hi hagué 100 morts, Filipe Ribeiro de MENESES, *União...*, p. 138. I 22 segons una primera intervenció que va fer Afonso Costa a la Cambra dels Diputats en la sessió del 22 de maig, *Diário da Câmara dos Deputados*, 22 de maig 1917, p. 22, URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cd> [consulta 20 de juny 2011]. Més endavant sembla que el mateix Costa donà la xifra de 28 morts "Sr. Presidente do Ministério usa agora da palavra para dizer que o número de mortos foi de 22, incluindo 3 militares e que foram hospitalizados 50 feridos, além de 6 que morreram durante ocurativo", *Diário da Câmara dos Deputados*, 22 de maig 1917, p. 55, URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cd> [consulta 20

Els esdeveniments de maig no eren l'única preocupació de Costa. Hi havia desavinences polítiques i no només es trobaven en els seus socis de govern, i a l'oposició, sinó dins del propi partit. Ja s'havien posat en evidència durant un viatge de Costa a l'estranger. En la seva absència, un grup de parlamentaris democràtics, contraris a la *União Sagrada*, van anul·lar el *Conselho Económico Nacional*. El CEN era un contra-parlament que havia ideat Almeida per a donar representació a les "forces vives", una espècie d'òrgan consultiu.⁵⁷⁶ Aquesta va ser la causa per la qual dimití Almeida i la conseqüència de la formació d'un nou Govern encapçalat per Costa. La discussió sobre la utilitat del CEN es va debatre en el Consell de Ministres del 19 de maig, amb l'absència de Costa. La conclusió final va ser que la seva existència no tenia sentit, i era més pràctic que el Govern consultés directament amb les associacions professionals.⁵⁷⁷

La Cambra del Diputats es reuní el dia 22 de maig per avaluar els greus disturbis i la suspensió de les garanties, qüestionada per l'oposició.⁵⁷⁸ Paradoxalment, unionistes i evolucionistes van donar suport a les decisions del Govern de Costa, tot i que li recriminaren la seva falta de previsió a l'hora de comptar amb les subsistències necessàries, la falta d'autoritat i la ineficàcia de la policia anorreada per la política dels democràtics.⁵⁷⁹ En canvi la percepció de la violència desplegada per la GNR era notòria. El diputat socialista Costa Júnior en sessió parlamentària del dia 22 de maig, digué al referint-se a l'actuació de la GNR:

de juny 2011]

⁵⁷⁶ Rui RAMOS (Coord.), "A segunda fundação...", p. 524

⁵⁷⁷ A. H. de Oliveira MARQUES, *O terceiro...*, pp. 97-101.

⁵⁷⁸ Vegis la intervenció d'Afonso Costa a la Cambra dels Diputats el dia 22 de maig de 1917, *Diário da Câmara dos Deputados*, 22 de maig 1917, p. 21, URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cd> [consulta 20 de juny 2011]

⁵⁷⁹ Diego PALACIOS CEREZALES, *Estado, régimen...*, p. 364, URL: <http://eprints.ucm.es/8075/2/T30384.pdf> [consulta 20 de juny 2011]

Acusa, em seguida, a guarda republicana de praticar excessos, fazendo fogo para as janelas dos prédios e de ser a causadora da morte dum criança cuja mãe tinha sido presa e à qual não foi consentido dar-lhe de mamar senão depois de bastantes horas, o de ter matado mais de vinte e duas pessoas, o que prova que a sua atitude para com o povo não foi nada benévola.⁵⁸⁰

Hi havia malestar, en primer lloc perquè Afonso Costa menystenien els greus esdeveniments. Segons la seva opinió, els aldarulls no eren deguts a la manca d'abastaments, sinó que havien estat provocats per un moviment anàrquic amb el propòsit de causar desordre i caos, i que a les autoritats no els hi havia quedat cap més remei que emprar mètodes coercitius i no tenir cap tipus de mirament. La resta de forces polítiques no estaven d'acord amb les explicacions donades per Costa, ni amb la violenta actuació de la GNR. Els aldarulls de Lisboa i voltants s'havien produït per falta de subministraments de primera necessitat. No es dubtava que al darrera hi haguessin organitzacions revolucionàries o sindicals, però bàsicament era la falta d'abastaments, sobretot alimentaris. L'acaparament per part d'especuladors i l'alça dels preus, era el que havia motivat a la població a sortir al carrer a saquejar i assaltar botigues i magatzems. Pràcticament s'havia desencadenat una revolució. En un informe secret del FO, dos mesos després dels greus aldarulls, encara es feia ressò de la innecessària violència amb la que s'havia actuat.⁵⁸¹

Gairebé la totalitat de països bel·ligerants havien introduït el racionament d'alguns productes bàsics. Era una mesura per a intentar allargar-los i que tothom hi pogués tenir accés, a fi i efecte de no causar una alarma social innecessària. A Portugal el Govern de Costa no ho va considerar oportú i no s'aplicà. La manca de mesures en aquesta matèria, va ser aprofitada pels

⁵⁸⁰ *Diário da Câmara dos Deputados*, 22 de maig 1917, p. 23, URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cd> [consulta 20 de juny 2011]

⁵⁸¹ CAB/24/146 Report 25, p. 14.

especuladors per acaparar gènere, que junt amb la falta de carbó pel transport, dificultava enormement l'obtenció de mercaderies, provocant la seva escassetat, retenció i la conseqüent pujada dels preus.⁵⁸² Costa va sortir com va poder del contratemps desviant l'atenció de la realitat, i buscant fantasmes comuns per aconseguir el consens i l'aprovació de tots els republicans. La unitat republicana, però, s'havia perdut pel camí.

El capellà i diputat evolucionista, Casimiro Rodriguez da Sá, que seria un dels fundadors del Partit Centrista Republicà a l'octubre de 1917, va fer una llarga intervenció en la que acusà a Costa de ser el màxim responsable dels esdeveniments de Lisboa. Casimiro da Sá ja havia destacat a la Cambra dels Diputats com orador durant les sessions de discussió sobre la Llei de Separació. En la sessió del Parlament després dels aldarulls, Casimiro da Sá, va deixar clar que el que havia passat no era cap novetat, venia de lluny, sent-ne el responsable Costa, per la seva mala política, la corrupció, i per la poca previsió. Tot i la seva llarga extensió, val la pena reproduir la intervenció,

[...] Êsses acontecimentos tiveram, no seu modo de ver, um carácter, mais ou menos insurreccional o anárquico, e filiaram-se na imprevidência e, talvez, na incompetência daqueles que têm administrado o país nos últimos tempos. Sendo assim, não admira que o principal responsável viesse fazer a exposição dêsses factos por uma forma desordenada. Não acredita em que o Govêrno tivesse conhecimento do que se planeava ou sequer que o presentísse, pois, do contrário, não chegariam os acontecimentos a tomar o aspecto que tomaram, nem teria ido o Sr. Presidente da República ao teatro na primeira noite em que êles se desenrolaram, e no dia seguinte à Sociedade de Geografia inaugurar uma exposição de fotografias. Êle, orador, que não tem relações nenhumas com os agitadores, sabia há muitos dias que brevemente se iriam dar em Lisboa sérios acontecimentos, como pode provar por cartas que escreveu a pessoas

⁵⁸² Al *Diário da Câmara dos Deputados*, del 22 de maig 1917 hi ha agres discussions sobre la ineptitud de Govern Costa i la seva falta de previsió, així com també se l'acusa de defugir de la responsabilitat de la falta d'abastaments.

*residentes na província. Refere-se, depois, à entrevista do Sr. Ministro da Justiça publicada nos jornais, estranhando que S. Exa. viesse agora com simples promessas para acudir à crise das subsistências, não se lembrando do sangue que correu e do alarme produzido na cidade. Não merecem êsses tumultos o seu aplauso, mas reconhece, no entanto, que nos casos extremos, como é o de matar a fome, todos os meios são boas. Ao Sr. Presidente do Ministério nega-lhe toda a autoridade para se proclamar o paladino da defesa da propriedade e da vida humana, porquanto S. Exa. foi sempre o maior e o mais perigoso dos agitadores; foi S. Exa. que, propositadamente, introduziu na lei da contribuição predial a palavra detentor, só para não reconhecer o direito de propriedade; e foi S. Exa. um dos encobridores dos crimes de assassinato que se cometeram em vários pontos de país nas pessoas do oficiais do exército e de mar. Aludindo, em seguida, à falta de polícia nas ruas para impedir que se produzissem os acontecimentos, nota que tal sucedesse, quando é certo que nos clubs onde se joga ela existe em grande quantidade, para proteger a liberdade dêsse vício e permitiu que os restaurantes dessas casas estejam abertos até de madrugada, ao passo que os outros são obrigados a fechar cedo. Trata do contrato com a casa Furness, considerando-o o mais ruinoso possível para os interesses do país, o por fim declara que, reconhecendo que o actual Governo não tem força nem prestígio no povo para governar, entende que êle deve sair das bancadas do poder, o mais brevemente possível, não podendo, portanto, votar a suspensão das garantias, nem a moção apresentada pela maioria da Câmara.*⁵⁸³

En una sessió del Consell de Ministres, ja s'abordà el tema d'una conspiració per a derrocar el Govern per part d'un grup d'unionistes i militars, i que hi estarien implicats elements de les armes d'Infanteria i de Marina, i possiblement també d'Artilleria. Va ser empresonat l'ex-sergent Flores per haver rebut visites sospitoses, entre elles la d'un mariner del Consell Superior d'Administració Financera de l'Estat. També va ser detingut un empleat

⁵⁸³ *Diário da Câmara dos Deputados*, 22 de maig 1917, p. 54, URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cd> [consulta 24 de juny 2011].

d'aquest Consell, Parreira, nebot del comandant del mateix nom. Parreira va confessar l'intent de derrocar el Govern i va acusar al diputat Alberto de Moura Pinto, futur ministre de Justícia de Sidónio Pais, i l'advocat José Medeira Montês, ambdós del Partit Unionista.⁵⁸⁴

No hi ha dubte que es conspirava per acabar amb el Govern dels democràtics. L'intent de revolta planificat pel 25 de maig havia estat prematur. S'havia triat aquesta data perquè suposadament era la data que s'embarcarien les tropes per anar a França. En la trama hi havia elements unionistes i alguns militars. Els unionistes sempre s'havien posicionat contraris a la guerra. La popularitat de Costa es trobava en caiguda lliure i els seus enemics li coneixien els punts febles. Calia estar atent, però hi havia pocs mitjans i la policia s'havia mostrat del tot ineficaç, i el més important, s'havia evidenciant la necessitat d'una reforma.⁵⁸⁵ En començar la guerra, l'Exèrcit que feia les funcions de policia ordinària, va ser mobilitzat, consumant-se la GNR com la substituta de l'Exèrcit en les funcions de vigilància i patrulla de fires i mercats. A l'inici de la contesa, la GNR encara no s'havia acabat de desplegar en la totalitat del territori, i en els districtes on encara no podien comptar amb aquesta força de l'ordre, el servei de policia s'encarregava a les forces de reserva de la pròpia GNR.⁵⁸⁶ Després de l'intent unionista de maig, es va fer arribar al ministre de l'Interior, la proposta d'augmentar el nombre d'efectius de la GNR de Lisboa amb un esquadró més, tal i com s'havia determinat en la Llei orgànica. Costa, en la sessió del Consell de Ministres del 26 de maig, va dir que era del tot impossible augmentar la GNR degut a les "Despeses de Guerra".⁵⁸⁷ En aquell moment

⁵⁸⁴ A. H. de Oliveira MARQUES, *O terceiro...*, pp. 107-108.

⁵⁸⁵ *Ibid.*, p. 111.

⁵⁸⁶ Diego PALACIOS CEREZALES, *Estado, régimen...*, p. 362, URL: <http://eprints.ucm.es/8075/2/T30384.pdf> [consulta 20 de juny 2011]

⁵⁸⁷ A. H. de Oliveira MARQUES, *O terceiro...*, p. 114.

Lisboa disposava de 6 companyies i un esquadró, i no va ser fins el 1918 que va disposar de la 7èna companyia.⁵⁸⁸

El 15 de juny un grup de parlamentaris, davant de la greu crisi política i social desfermada al país, va demanar la constitució d'un Govern Nacional format per totes les forces polítiques i els sindicats obrers per a fer front comú a la crisi i pal·liar la sensació de que el país es trobava en un *cul de sac*. Es va discutir dins del grup parlamentari sense que Costa fes massa cas de les crítiques que se li feien.⁵⁸⁹ El Govern Costa políticament estava tocat de mort. Les notícies que arribaven del front, tant d'Àfrica com d'Europa, no eren bones, les vagues i conflictes obrers eren recurrents, i els rumors o connats de cop d'Estat també.

Els greus esdeveniments de Rússia i d'Espanya acabaven de complicar la situació. El febrer de 1917 una revolució a Rússia havia derrocat el Tsar que va acabar abdicant el març. Uns mesos més tard, a l'octubre, una segona revolució liderada per Lenin va acabar amb el Govern Provisional sorgit després de la caiguda del tsarisme, i que va suposar el principi d'una sèrie de revolucions comunistes al llarg de tot el segle XX. Les notícies que arribaven de Rússia inquietaven a Portugal, però no només les de Rússia. Eren més preocupants, donada la proximitat, les que arribaven d'Espanya, on des de l'estiu semblava que s'hi havia instal·lat la revolució. Hi havia por de "contagi" des del país veí. L'ingent esforç de guerra i una creixent oposició interna, conjuntament amb el context polític internacional, debilitaven cada vegada més l'estabilitat del Govern Costa.⁵⁹⁰

⁵⁸⁸ Diego PALACIOS CEREZALES, *Estado, régimen...*, p. 337, URL: <http://eprints.ucm.es/8075/2/T30384.pdf> [consulta 22 de juny 2011]

⁵⁸⁹ A. H. de Oliveira MARQUES, *O terceiro...*, pp. 14-20.

⁵⁹⁰ Douglas L. WHEELER, *História...*, p. 163.

L'oposició més forta al Govern Costa, s'estava fent des de les pàgines del diari *A Lucta*. Des de mitjans d'estiu de 1917 s'insistia dia rere altra en la "Dissolução o Revolução", i cada vegada hi havia més partidaris disposats a acabar amb Afonso Costa amb mètodes il·legals. Els legals eren difícils, però hi havia tres oportunitats: que perdés les eleccions generals de 1918, tot i que derrotar a Costa a les urnes semblava impossible; que una revisió de la Constitució atorgués al President el poder per a dissoldre el Congrés abans d'acabar la legislatura, i l'última que ell mateix dimitís. De les tres possibilitats possibles, les eleccions municipals de novembre de 1917 van donar certa esperança, tot i que els democràtics van guanyar a la majoria de municipis, s'obria el pas a les altres formacions polítiques. La reforma de la Constitució era difícil perquè es necessitava com a mínim la sol·licitud de dos terços d'ambdues cambres i que haguessin passat cinc anys des de l'aprovació de la Constitució. Era impensable que elements democràtics en votessin la revisió, per això, l'augment del poder del president estava associat a la idea de fer caure al Govern.⁵⁹¹ L'última possibilitat, la dimissió, era bastant improbable.

Les eleccions municipals van ser un reflex del daltabaix del Govern Costa. Els monàrquics, presents per primera vegada des de la instauració de la República, amb una llista anomenada "Lista da Cidade", i aconseguint el 24% de l'escrutini, sense haver fet pràcticament campanya electoral.⁵⁹² Els partidaris de Costa van guanyar en 92 municipis, contra els 300 que havien obtingut el 1913.⁵⁹³ Segons el FO, els democràtics no volien reconèixer la desconfita electoral, però que algunes fonts del mateix partit de Costa, aquest estaria preparant la dimissió, un cop hagués completat l'enviament de tropes del CEP al front.⁵⁹⁴

⁵⁹¹*Ibid.*, pp. 164-165.

⁵⁹² CAB/24/147 Report 45, p. 10.

⁵⁹³ Rui RAMOS (Coord.), "A segunda fundação...", p. 525.

⁵⁹⁴ CAB/24/147 Report 45, p. 10.

Brito Camacho i els unionistes van fer campanya per a la revisió de la Constitució. Volien una república presidencialista. No eren els únics, el partit creat pels dissidents evolucionistes també. Machado Santos, l'heroi de la Rotunda, a la presó des del desembre de 1916, havia escrit un programa en que apuntava les bases per a una república presidencialista, no parlamentaria, amb autonomia local, sindicalista i on el President tingués la potestat de dissoldre el Congrés.⁵⁹⁵ Machado Santos ja havia conspirat en ocasions anteriors per acabar amb la supremacia dels democràtics. Altres en seguien les seves passes. Els unionistes conspiraven contra el Govern, també havien fracassat en un cop fallit del maig, però seguien insistint. El Govern sabia que conspiraven, però tot i així no va fer res per a impedir-lo, potser no s'acabava de creure les informacions que rebia o senzillament perquè va menystenir el perill. Sidónio Pais era el cap de la conspiració d'unionistes i militars de baixa graduació que es reunien a la redacció del diari *A Luita*. Brito Camacho en un primer moment els hi feu costat, però després se'n desentengué. Aprofitant l'absència de Costa i Machado, de visita al CEP a França, donà un cop d'Estat el dia 8 de desembre de 1917.

b) Fátima

La Llei de Separació i la política radical desplegada sobretot pels govern democràtics, va portar a una polarització de la societat. En l'opinió dels democràtics, Portugal era un país endarrerit en molts aspectes perquè estava subjugat a la superstició catòlica i a les maniobres dels jesuïtes. Calia que la República eduqués a la població, però el context de guerra a Europa i Àfrica, i de revolució a Rússia, afegit a les precàries condicions de la vida diària, ho van posar molt difícil. La seva duresa va fer que cada vegada més, la població

⁵⁹⁵ Douglas L. WHEELER, *História...*, p. 164.

civil tingués la creença que l'apocalipsi estava a punt d'arribar, sobretot entre els catòlics més creients. La indignació anà creixent quan el febrer de 1917 s'expulsaren 6 bisbes de les seves diòcesis. Calia un miracle per salvar Portugal. Entre maig i octubre de 1917, la Verge es va aparèixer 4 vegades a tres pastorets, a Cova de Iria, sobre una alzina i sempre el dia 13, menys l'agost perquè les autoritats van retenir els pastorets a l'administració del Consell.⁵⁹⁶

Fàtima era una bona propaganda contra els democràtics. Era un símbol polític en l'any més difícil per a l'Església portuguesa. I no només el 1917 sinó sobretot durant els anys 20 el culte a la Verge de Fàtima es va fer àmpliament popular, en part al comptar amb la devoció del carismàtic António Oliveira Salazar.⁵⁹⁷ La Verge, parlava als nens dels mals del país en les seves aparicions, de la guerra, de Rússia i, per sobre de tot, demanava que Portugal deixés d'ofendre a Déu. És a dir, la interpretació que se'n va fer des dels sectors més moderats, era que calia acabar amb els governs democràtics. Aviat les aparicions es van convertir en peregrinacions de protesta contra la guerra i el Govern. En la primera aparició només hi havia els tres nens, en la quarta 50.000 persones.⁵⁹⁸ "...passaram chusmas de iludidos o bons, legiões simpaticas de curiosos, e manadas hirsutas de fanaticos".⁵⁹⁹ Les autoritats eclesiàstiques i bona part dels catòlics es mostraren escèptics des del primer moment. El diari catòlic *A Ordem* dedicava el seu primer article sobre Fàtima el 16 d'octubre, mentre que la majoria de diaris ja en venien parlant des del

⁵⁹⁶ Vasco Pulido VALENTE, "A "República Velha" (1910-1917). Ensaio, Lisboa, Gradiva, 1997, pp. 113-119.

⁵⁹⁷ Jeffrey Scott BENNETT, *Crisis, revitalization, and religious politics in Portugal (1917-1932): The Fatima apparitions and the Catholic counterrevolution*, Chicago, University of Chicago, 2003, [Tesis doctoral].

⁵⁹⁸ Vegis el reportatge: Avelino de ALMEIDA, "O milagre de Fátima", *Ilustração Portuguesa*, II série, núm. 610, 29 d'octubre 1917, pp. 353-356, URL: http://hemerotecadigital.cmlisboa.pt/OBRAS/IlustracaoPort/1917/N610/N610_m aster/N610.pdf [consulta 19 de juliol 2011]. (REIS, Fátima: a representação nos diários católicos (1917-1930) 2001)

⁵⁹⁹ "A Senhora de Fátima", *A Lucta*, 18 d'octubre de 1917, p. 1.

mes de juliol.⁶⁰⁰ La resposta oficial va ser la prohibició dels romiatges. La no oficial, dinamitar la Cova d'Iria.⁶⁰¹ A l'octubre un grup de democràtics va tallar l'alzina i la va passejar en cotxe pels carrers de Lisboa.

*Por isso, um dia, popularem de Santarém vão de automóvel a Fátima, cortar a carvalheira tao venerada pelas peregrinações, visto ser nela que os pastores videntes afirmavam ter pousado a Virgem. Regressam com o trofeus e então passeiam-no na cidade, numa troça ignominiosa.*⁶⁰²

A cada aparició el sol es transformava. El fervor popular creixia i hi havia expectació per a contemplar el que es va anomenar “la dansa del sol”. Miracle per uns i fenomen natural per altres, en vigílies de la preparació d'una expedició a l'illa de Príncipe per a observar l'eclipsi solar de 1919.⁶⁰³ No sabem quina opinió en tenien al respecte els membres de l'*Observatório Astronómico de Lisboa*, OAL. El que sí sabem és l'opinió del Vaticà. El 1951 el diari vaticà *L'Osservatore Romano*, publicava dues fotografies com a prova documental del miracle. Era una prova de l'Assumpció de Maria, que havia estat formalment proclamat com a dogma de fe l'1 de novembre de 1950 pel Papa Pius XII.⁶⁰⁴

⁶⁰⁰ Bruno Cardoso REIS, “Fátima: a representação nos diários católicos (1917-1930)”, *Análise Social*, vol. xxxvi, núm. 158-159, 2001, p. 253. *O Século* publicava un article el dia 18 de setembre i un altre el 15 d'octubre.

⁶⁰¹ R. A. H. ROBINSON, “The Religious Question and the Catholic Revival in Portugal, 1900-1930”, *Journal of Contemporary History*, vol. 12, núm. 2, 1977, 359.

⁶⁰² Teófilo DUARTE, *Op. cit.*, p. 56.

⁶⁰³ Elsa MOTA, Paulo CRAWFORD, Ana SIMÕES, “Einstein in Portugal: Eddington's expedition to Principe and the reactions of Portuguese astronomers (1917-1925)”, *British Journal for the History of Science*, 2009, 42, 2, pp. 245-273, URL:

<http://journals.cambridge.org/action/displayFulltext?type=1&pdfType=1&fid=5831092&jid=BJH&volumeId=42&issueId=&aid=5831084> [consulta 18 de juliol 2011] DOI:10.1017/S0007087408001568

⁶⁰⁴ “Vatican Newspaper Shows Pictures of Sun Dipping in Portugal in 1917”, *The New York Times*, 18 de novembre de 1951, p. 34.

La República havia provocat greus fractures a la societat portuguesa, principalment entre el món rural, que a la pràctica era més tradicional, catòlic i monàrquic. En principi, el nou règim polític tenia la intenció de suprimir els privilegis, democratitzar les institucions i modernitzar el país, però la lluita pel poder entre els diferents grups republicans, l'anticlericalisme exacerbada del nou règim⁶⁰⁵ i la “demagògia” sota el govern d'Afonso Costa, no el van fer creïble.⁶⁰⁶ En matèria religiosa el PRP havia practicat una política de “terra cremada”, una persecució política-religiosa per seguir mantenint el monopoli del seu espai d'intervenció.⁶⁰⁷ La greu crisi econòmica i la falta de consens sobre la participació de Portugal en la Gran Guerra, van portar a la República a una via morta.

Els primers set anys de la República ens porten a la conclusió que van estar dominats per l'orientació imposada pels *democràtics*, que precipitaren Portugal a un fracàs estrepitos, alineant les antipaties *costistes* de totes les classes socials. L'hostilitat incipient derivà cap a una agressivitat contra els caps espirituals de la *Pàtria* provocant el desordre als carrers, l'anul·lació gairebé absoluta de l'acció presidencial i la necessitat de supervivència dels governs davant d'un parlament omnipresent. La mediocritat de la institució, i la dels representants dels partits, que no eren els millors valors nacionals, van provocar una gran indiferència per part de la societat civil que va portar a l'abstenció de qualsevol iniciativa, a l'apatia i el desordre dels esperits i a l'antagonisme dels interessos de les diferents classes socials.

⁶⁰⁵ Es pot consultar una extensa història sobre la influència que l'Església Catòlica, i sobretot els jesuïtes, ha tingut a Portugal a: Eurico de SEABRA *A Igreja, as Congregações e a República (a separação e as suas causas)*. 2^a ed. Lisboa, Livraria Classica Editora, 1914. 952 p. Pròleg d'Afonso Costa.

⁶⁰⁶ Per a una aproximació negativa a la figura política d'Afonso Costa vegis: Alberto GUIMARÃES. *Op. cit.* Una biografia recent d'Afonso Costa és la de Filipe Ribeiro de MENESES, *Afonso...*

⁶⁰⁷ Fernando ROSAS, “El pensamiento y acción política en el Portugal del siglo XX (1890-1976). Ensayo interpretativo”, Braulio GÓMEZ & Diego PALACIOS (eds.), *Una historia política de Portugal. La difícil conquista de la democracia*, Madrid, Siglo XXI, 2006, p. 51.

SEGONA PART: SIDÓNIO PAIS

1. Vida familiar, acadèmica i militar

Sidónio Bernardino Cardoso da Silva Pais va néixer a Caminha, al nord del país, el primer de maig de 1872. El curs 1885-1886, i amb 13 anys, va ser inscrit com a alumne extern al Seminari Major Episcopal de Coimbra, on va seguir els cursos preparatoris de Geografia i Història. El 1886 es va examinar de les assignatures de Geografia, d'Introducció i d'Aritmètica com a alumne lliure al Liceu Nacional de Viana. El 1887 el rector de de la Universitat de Coimbra el va admetre com a alumne voluntari pel curs preparatori d'armes especials i Estat Major, que englobava assignatures de matemàtiques, filosofia i economia política.⁶⁰⁸

El 12 de desembre de 1888 va ingressar com a voluntari al regiment d'Infanteria núm. 23 de Coimbra sense deixar d'assistir a les seves classes a la Facultat de Matemàtiques on va compartir aules amb la primera dona matriculada a la Universitat de Coimbra, Domitila Hormizinda Miranda de Carvalho.⁶⁰⁹ Va ser la primera dona en assistir a la vella institució educativa on es llicencià en Matemàtiques, en Filosofia i en Medicina. Anys més tard, tindrà cert protagonisme polític. Domitila es va definir com a monàrquica,

⁶⁰⁸ Per seguir amb precisió la seva biografia i la carrera acadèmica i militar vegeu: Armando Malheiro da SILVA, *Sidónio e sidonismo. História de uma vida*. Coimbra, Imprensa da Universidade de Coimbra, 2006, Vol.1. Una fotobiografia a: Alice SAMARA, *Sidónio Pais*. Lisboa, Museu da Presidência da República, 2006.

⁶⁰⁹ Una breu biografia de Domitila de Carvalho a: Maria Alice SAMARA, *Operárias...*, pp. 59-73. Domitila de Carvalho és autora de tres llibres de poesies i de l'hagiografia de Sidónio Pais que publicà en motiu de la seva mort, Domitila de CARVALHO *Lição às alunas do Liceu Garret, no 30º dia do falecimento do Senhor Doutor Sidónio Pais*, Lisboa, Of. Graf. Editoras, 1919.

sidonista, i seguidora fidel de les teories de Salazar, sent una de les tres primeres dones en formar part de l'Assemblea Nacional de l'Estado Novo, en les legislatures 1935-1938 i 1938-1942.

A la tardor de 1890 Sidónio va ser cridat per a ingressar a l'Escola de l'Exèrcit, en l'arma d'Artilleria, veient-se obligat a deixar el quart curs de Matemàtiques que acabava de començar. Va seguir els cursos a l'Escola de l'Exèrcit i el 1892 va ser promogut a 2n. tinent amb unes pràctiques obligatòries entre 1892-1894. Un any més tard, a principis de 1895, va contraure matrimoni amb Maria dos Prazeres Martims Bessa. La nova parella va establir la seva residència prop d'Amarante, on residia la família de la seva muller. Va ser precisament un oncle de la seva dona, un notable local i cacic electoral, que va fer de mentor a Sidónio, gràcies a la seva extensa xarxa de relacions socials. Sidónio i la seva família finalment van fixar la seva residència a Coimbra, on ell va reprendre el quart curs de Matemàtiques interromput a l'ingressar a l'Escola de l'Exèrcit.

La compaginació dels estudis, la vida familiar i la carrera militar era difícil, i només un joc d'influències podia ajudar de manera considerable a que les tres facetes es poguessin compatibilitzar amb èxit.⁶¹⁰ Finalment va acabar els estudis de matemàtiques, doctorant-se a l'estiu de 1898. Gràcies a les seves influents amistats, va aconseguir lliurar-se de ser embarcat rumb a Moçambic on havia estat destacat el seu regiment. Sidónio es presentà a les proves per a una plaça de professor substitut de Matemàtiques a la Universitat de Coimbra. Per a la mateixa plaça es va presentar un altre candidat que en ser descavalcat va impugnar el concurs. L'afer va arribar fins a les pàgines de la premsa i va obligar a allargar les proves del 10 al 22 de desembre de 1898. Finalment, Sidónio Pais va ser nomenat professor substitut del cos científic

⁶¹⁰ Armando Malheiro da SILVA, *Op. cit.*, Vol. I, p. 62.

de la Universitat de Coimbra, mantenint la seva condició de militar, aleshores 1r. tinent d'Artilleria.⁶¹¹

El 1902 va començar a donar classes a l'Escola Industrial Avelar Brotero a Coimbra, sense deixar la seva feina de professor a la Universitat. El pas per aquesta escola li va donar una visió molt diferent de la que tenia fent de professor universitari. Allí va prendre contacte amb la realitat i el món del treball. Era una escola politècnica, dedicada a un ensenyament tècnic i pràctic, a la formació de professionals i tècnics especialitzats capaços de vigoritzar l'esmoreïda vida industrial portuguesa. L'Escola Industrial era lluny de l'elitista Universitat coimbrana i estava molt lligada a la dinàmica soci-econòmica de la ciutat i els seus voltants. El 1904 Sidónio Pais va estar vinculat al Col·legi São Pedro de Coimbra, una institució d'ensenyament primari i secundari, com a professor de l'assignatura de Matemàtiques.⁶¹² Aquest mateix any va ser nomenat catedràtic de Càlcul Diferencial i Integral de la Universitat de Coimbra. El 1905 va ser nomenat director de l'Escola Industrial.

La seva carrera acadèmica anava en clar ascens alhora que també ho feia la militar. Aquesta havia començat el 1889 quan Sidónio era un soldat aspirant a oficial. Trampejant entre els seus estudis a la Universitat de Coimbra i a les Forces Armades, va aconseguir ser nomenat sergent graduat cadet de l'Escola de l'Exèrcit el 1891, 2n. tinent el 1892, 1r. tinent el 1895, 2n. capità el 1906, capità el 1909⁶¹³ i major el 1916.⁶¹⁴ Per a poder seguir mantenint les

⁶¹¹ Armando Malheiro da SILVA, *Op. cit.*, Vol. I, pp. 65-71.

⁶¹² *Ibid.*, pp.101-102 i nota a peu de pàgina núm. 259.

⁶¹³ Segons el Museu da Presidência, Sidónio Pais va obtenir el grau de 2n. capità el 1906 i el de capità el 1911, vegis URL: http://www.museu.presidencia.pt/presidentes_bio.php?id=28 [consulta 23 d'abril de 2011], però segons els fulls de servei de l'oficial Sidónio Pais que es conserven a l'Arquivo Histórico Militar de Lisboa va ser nomenat 2n. capità el 1907 i capità el 1909. AHM CX 1325.

dues carreres en paral·lel es veia obligat a demanar permisos a l'Exèrcit durant el període lectiu i d'aquesta manera acumular les pràctiques militars en el regiment on estava destacat durant les temporades que no hi havia classes. Altres vegades havia demanat algun permís, escassos, en període escolar per tal de fer front els seus compromisos i obligacions com a militar. Com ja s'ha apuntat, la seva xarxa d'amistats, influències i de relacions socials hi va tenir un paper determinant perquè pogués desenvolupar amb èxit les dues carreres alhora.

Sidónio era professor de Matemàtiques a la Universitat de Coimbra, a l'Escola Industrial i al Col·legi São Pedro de Coimbra. Cada any el rector de la Universitat presentava un informe a la reunió final de la *Congregação*, la Facultat. El report de Sidónio era sempre favorable, com per exemple el datat el 7 de gener de 1903 i destinat al Ministeri de Guerra:

*Muita aptidão physica. Bom comportamento civil. Muita competencia profissional. Procura augmentar a sua instrução-Sim. É muito dedicado pelo serviço. Juízo privado. É muito bom professor. Tem ótimo comportamento quer como professor, quer como cidadão.*⁶¹⁵

A l'Arquiu Històric Militar de Lisboa es conserven els fulls de servei de l'oficial d'artilleria Sidónio Pais. Any rere any l'informe era favorable i gairebé sembla copiat dels rebuts del rector de Coimbra, doncs són pràcticament idèntics. D'ell es refereixen com a una persona amb bon estat físic, bona salut, bones qualitats morals, intel·ligència -en alguns informes es diu d'ell que és molt intel·ligent, o d'una intel·ligència superior- bona instrucció

⁶¹⁴ Vegis la biografia de Sidónio Pais al Museu da Presidência URL: http://www.museu.presidencia.pt/presidentes_bio.php?id=28 [consulta 23 d'abril de 2011].

⁶¹⁵ Processo do Doutor Sidónio Bernardino Cardoso da Silva Pais. (Arquivo da Universidade de Coimbra) citat a: Armando Malheiro da SILVA, *Op. cit.*, Vol. I, p. 99.

general, bona preparació, molt bona capacitat per a les matemàtiques i molt bon professor.⁶¹⁶

Si ens hem d'atendre als dossiers, tant de les autoritats acadèmiques com les militars, veurem que es posen d'acord en les aptituds mostrades per Sidónio i pel seu bon comportament, com a militar, acadèmic i ciutadà. Si fem cas d'aquests informes sembla que la seva dissipada vida privada no va influir en les apreciacions finals. Se'l qualificava com a ciutadà exemplar amb bones condicions morals. Sidónio tenia “punts foscos” però per a la moral burgesa i puritana de conveniència de l'època, i segurament per hipocresia social, es passaven per alt. També hem de tenir en compte que el Portugal de principis de segle XX era un món essencialment masculí, i entre els cercles que freqüentava Sidónio, els viatges, el joc i les dones, lluny de ser considerats “punts foscos” eren qualificats de qualitats virils.

No és cap secret que a Sidónio li agradava el joc i arriscar. Les matemàtiques i el càlcul de probabilitats es posaven a prova damunt dels tapetes de les taules, i no sempre en sortia ben parat. Per això alguns autors insinuen que els seus diferents treballs remunerats eren per a fer front a les despeses i les eventuais pèrdues en el joc. A part dels jocs d'atzar, la despesa més gran era mantenir la seva nombrosa fillada. L'àmbit familiar no es reduïa a la dona i els cinc fills, sinó que ajudava econòmicament a la mare i els seus germans. Dos dels germans estaven en tractament psiquiàtric i necessitaven d'atenció mèdica i econòmica de forma contínua. Els clubs i els casinos formaven part de la vida social dels acadèmics de Coimbra.⁶¹⁷ Ell i la seva dona, Maria dos Prazeres, no es prodigaven massa. L'explicació que es donava era que ella era una dona molt casolana dedicada a la família i que no li agradava la vida social. A partir de 1905 pràcticament no se la va veure més al costat del seu

⁶¹⁶ AHM CX 1325

⁶¹⁷ Vitor NETO, “A sociabilidade cultural durante a 1ª República. O caso de Coimbra”, *Revista de História das Ideias*, vol. 27, 2006, p. 434-436.

marit. Maria dos Prazeres no el va acompanyar ni quan es traslladà a Lisboa, ni durant els anys que va ser ambaixador a Berlin, ni tant sols quan va ser President de la República. Va trepitjar el Palau de Belem per primera vegada l'endemà de l'assassinat del seu marit. La realitat no era el poc gust per la vida social, sinó una altra.

Sidónio residia amb la seva nombrosa família a Coimbra. Als estius es desplaçaven a la platja, a Figuera da Foz, com molts dels seus col·legues coimbrans. Figueira da Foz era considerada una platja “espanhola” i *snob*, on a més de famílies d'Espanya sobretot hi feien cap les de Coimbra. La localitat costanera tenia casino, club, terrasses, camps de tennis, de patinatge, es practicava l'esport i era de llarg la més animada del litoral.⁶¹⁸ Allà la vida social, lluny de l'encarcament de Coimbra, era molt distesa, i els seus sojorns plàcids. A l'estiu de 1905 Sidónio Pais va començar una relació sentimental amb Ema Manso Preto, filla del comanador i secretari general del Govern Civil de Coimbra i neboda d'un conegut professor de matemàtiques -i col·lega del propi Sidónio- d'aquesta universitat. Segons l'historiador Armando Mahleiro da Silva, segurament es van conèixer en les sales de joc de la població costera.⁶¹⁹ La relació va comptar amb l'oposició de la família d'ella. Ema era una dona casada des de 1900 amb Álvaro Augusto Leite Ribeiro, de Coimbra, però que vivia a Funchal, i amb qui era mare de dos fills.

En un ambient tancat i provincià com Coimbra, i en una societat com la portuguesa subjecte a la pressió de l'Església Catòlica i a una doble moral típus victoriana, aquesta relació significava un daltabaix. Per això no és

⁶¹⁸ Maria Alexandra LOUSADA, “Férias em Portugal no primeiro quartel do século XX. Arte de ser turista”, Maria Alexandra LOUSADA & Ana PIRES (Coords.), *Viajar. Viajantes e turistas á descoberta de Portugal no tempo da I República*, Lisboa, Comissão Nacional para as Comemorações do Centenário da República, 2010, p.115.

⁶¹⁹ Armando Malheiro da SILVA, *Op. cit.*, Vol. I, p. 109.

d'estranyar, que la vinculació professional i d'amistat de Sidónio amb la família Manso Preto se'n ressentís. Sidónio va desafiar a la societat al començar la convivència amb Ema des del 7 de març de 1906 al 28 de juny del mateix any. La parella s'establí a l'Hotel dos Caminhos-de-Ferro de Coimbra. El 17 de desembre de 1907 va néixer Maria Olga, filla de Sidónio i Ema. M. Olga va ser batejada el 6 de gener de 1910 a la Sé Velha de Coimbra, sent registrada com a filla de pares desconeguts. Els pares no eren desconeguts, però ella era una mare casada amb una filla fora del matrimoni. Registrar-la com a filla de la seva mare equivalia a fer-ho com a filla del marit d'aquesta.

*[...] Sidónio Pais fora um amoroso louco; tivera paixões incandescentes, duma das quais até nasceu uma filha, hoje reconhecida; agradara mesmo quando era um simples alferes sem nome, a muitas mulheres; em Coimbra deixara longa fama [...].*⁶²⁰

La relació amb Ema va continuar fins a 1911. Sidónio, tot i no viure a la casa familiar, va seguir fent de pare i de marit. No va desatendre les seves obligacions com a cap de família, i sembla que tampoc les que tenia vers la seva filla natural. El 21 de juliol de 1916 Ema quedà vídua i lliure per casar-se i reivindicar la seva maternitat, però aleshores la relació amb Sidónio ja havia acabat. Sidónio no va descuidar mai aquesta filla, i mensualment mentre va viure, va passar una assignació econòmica per al seu manteniment. Ema Manso Preto va reclamar la seva maternitat i la paternitat de Sidónio en un procés ordinari d'investigació de paternitat il·legal el 6 de juliol de 1919. Després de la mort de Sidónio, M. Olga va ser reconeguda com a filla de Sidónio i d'Ema.⁶²¹

⁶²⁰ ROCHA MARTINS, *Sidónio Pais. Ídolo e mártir da República*, Lisboa, Bonecos Rebeldes, 2008, p. 155.

⁶²¹ M. Olga va ser batejada el 6 de gener de 1910 a la Sé Velha de Coimbra i registrada com a filla de pares desconeguts. Això era degut a que la mare estava casada i per tant, registrar-la com a filla de la seva mare equivalia a fer-ho com a filla del marit d'aquesta. El 21 de juliol de 1916, Ema quedà vídua i lliure per

Amb Maria dos Prazeres va mantenir una relació epistolar contínua i pel que sembla no hi havia motius ni de rancúnia ni d'altre tipus per a demanar la separació oficial o més endavant, quan la legislació republicana ho va permetre, el divorci. Sempre es va referir a ella com la seva *mulher i gran amiga*. Segurament Maria dos Prazeres se sentia còmoda fent la seva funció de mare i la passió que l'uní a Sidónio feia anys que ja havia acabat, però no així el seu afecte mutu. Les cartes entre els germans i la mare tampoc s'esmenta mai ni la suposada separació de Sidónio, ni la relació de Sidónio amb Ema, ni la filla d'ambdós.⁶²²

La Universitat de Coimbra, aleshores era l'única del país. Encara es regia per uns cànons i lleis molt rígids lligats a la tradició i als seus privilegis corporativistes, i tot un símbol de conservadorisme monàrquic a l'estil *ancien régime*. El discurs dels republicans, sobretot a partir de 1870, apuntava a l'ensenyament com la possible sortida per a modernitzar i regenerar el país, sobretot per a millorar els índexs d'alfabetització de la població. L'ensenyament superior tampoc s'escapava dels objectius dels republicans. Bernardino Machado, a la lliçó inaugural del curs 1904-05, ja havia fet una crítica general a la falta de suport a la Universitat per part de l'Estat, i que entenia la Universitat com una escola de ciutadania on els estudiants es formaven per ser bons ciutadans. Però això només era possible si la formació era de qualitat, en canvi, un govern despòtic donava el resultat d'un ensenyament despòtic.

El 1907 molts dels seus professors pertanyien a l'anomenada *Generació del 90* republicans formats a l'ombra dels estralls morals i patriòtics que causà

casar-se i reivindicar la seva maternitat, però aleshores la seva relació amb Sidónio ja havia acabat. Ema Manso Preto va reclamar la seva maternitat i la paternitat de Sidónio en un procés ordinari d'investigació de paternitat il·legal el 6 de juliol de 1919.

⁶²² Armando Malheiro da SILVA, *Op. cit.*, Vol. I, p. 109-113.

“l’Ultimatum” anglès de 1890.⁶²³ També van ser anys en què els professors “cientistes” van prendre protagonisme en contraposició als més tradicionals. Els primers defensaven una universitat tipus humboldtina, on l’autonomia universitària i la responsabilitat de l’Estat portés a la investigació i el dinamisme científic i fos el motor d’arrencada. La vaga a la Universitat de Coimbra, on els estudiants reclamaven l’abolició del *Foro Académico* que regulava la vida acadèmica des del segle XIV va representar un punt d’inflexió dins de l’encarcarat món acadèmic.⁶²⁴

A partir d’aquí és quan Sidónio va començar a prendre posicions com a republicà. Fins aleshores s’havia mantingut entre dues aigües per la seva doble condició de militar i de professor, almenys aquesta era l’actitud que va adoptar durant la vaga acadèmica de Coimbra. Sidónio ser l’encarregat d’elaborar un informe sobre la possible reforma universitària. Sidónio va anar més enllà. Va donar una conferència a la inauguració del curs el dia 16 d’octubre de 1908, fent una defensa incisiva de la necessitat de tenir una Universitat laica. Això però, comportava una lluita contra el clericalisme que caracteritzava la tradició i els ritus acadèmics existents aleshores.⁶²⁵

Els anys 1909 i 1910 es va dedicar plenament a la seva tasca docent i discent, fent una estada pedagògica-científica a París per encàrrec de la Universitat. Quan va esclatar la revolta del 5 d’octubre de 1910 Sidónio ja gaudia de fama de republicà entre els seus col·legues de Coimbra, tot i que públicament no havia assumit el seu republicanisme a causa de la doble afiliació: acadèmica i militar. Des de feia temps que tenia relació i amistat amb els principals líders

⁶²³ Un bon estudi sobre l’educació a Portugal durant la I República i els anys anteriors a aquesta és el catàleg de l’exposició *Educar*. Maria Cândida Proença (Coord.), *Educar, Op. cit.*

⁶²⁴ Vegis les pàgines 64 i 66 d’aquest treball així com la nota a peu de pàgina núm. 196

⁶²⁵ Luís Reis TORRAL, “O republicanismo antes da República e as críticas á Universidade”, Maria Cândida Proença (Coord.), *Educar...*, p. 122.

de la revolta, alguns eren professors de Coimbra a l'igual que ell. Però amb qui tenia una amistat des de feia anys era amb el coronel metge i periodista Manuel Brito Camacho, a qui va conèixer a Torres Novas el 1893, quan Sidónio era un jove aspirant a oficial d'artilleria.

1.2 Sidónio i la Proclamació de la I República

El 23 d'octubre de 1910, pocs dies després de la proclamació de la I República, va ser nomenat vicerector de la Universitat de Coimbra, sent el nou rector Manuel de Arriga. El flamant equip rectoral es va dedicar a fer reformes i a prendre mesures considerades urgents, com el nomenament d'una comissió per estudiar, a proposta de l'estrenat Govern republicà, un nou pla de reforma dels estudis, la supressió de l'examen final de llicenciatura, la definició de les proves per accedir al doctorat, l'extinció del culte religiós a la capella de la Universitat, la reforma dels estudis de medicina, dels estudis jurídics, en d'altres temes. La reforma estructural de l'ensenyament universitari va entrar en vigor amb la llei de 19 d'abril de 1911. Poc abans s'havia aprovat la creació de les Universitats de Lisboa i Porto i la instauració de beques per als estudiants amb pocs recursos econòmics.⁶²⁶

Els càrrecs acadèmics dels flamants rector i vicerector de Coimbra van durar poc. A finals de desembre Sidónio Pais va ser nomenat pel Ministre de Foment, Brito Camacho, Administrador de la Companyia de Ferrocarrils Portuguesos, i el 23 de gener Manuel Arriaga era nomenat membre del Govern Provisional. Sidónio que més d'una vegada s'havia declarat lliurepensador, filantrop, cientista, laïcista i anticlerical, finalment va optar per iniciar-se i ingressar a la Maçoneria, en concret a la Lògia Estrela d'Alva, de

⁶²⁶ Luís REIS TORRAL, "O republicanismo antes da República e as críticas á Universidade", Maria Cândida Proença (Coord.), *Educar...*, p. 125.

Coimbra, adherida al REAA, *Ritual Escocês Antigo e Aceite*, ritual predominant en la maçoneria portuguesa.⁶²⁷ El 1914 l'antic Gran Mestre del Gran Orient Lusità Unit, Luís Ferreria de Castro se va escindir per fundar i dirigir el Grémio Luso-Escocês. La escissió era a causa de les profundes diferències entre els Cossos Rituals i els consells d'Administració de l'Ordre. Eren desacords conceptuals perquè en el fons eren les desavinences polítiques que fracturaren el PRP el que va originar la separació. El nou Gremi, anys més tard, va donar suport a Sidónio Pais durant el seu consolat.⁶²⁸

La cerimònia d'iniciació va ser el dia 20 de febrer de 1911 sota el nom simbòlic de *Carlyle*. El nom adoptat sembla que no era per casualitat. Per a Rocha Martins, un maço es defineix amb el nom, que revela la seva psicologia. S'han fet moltes hipòtesis sobre aquesta elecció i els diferents autors n'han fet interpretacions. És cert que Sidónio admirava l'obra de l'historiador escocès autor d'*Els herois*.⁶²⁹ No hi ha dubte que el pensament d'aquest historiador i filòsof el va influir.

a) Diputat i ministre

El Govern provisional va convocar eleccions a Corts Constituents el 14 de març de 1911, que es van celebrar el 28 de maig. Sidónio Pais en va sortir elegit diputat a l'Assemblea Constituent pel cercle núm. 15 d'Aveiro. No va destacar com a tribú, al contrari, es mostrà participatiu però discret en els debats que van tenir lloc a l'Assemblea. Va defensar l'existència de dues càmeres, la dels diputats i el senat i es va oposar a la iniciativa perquè la

⁶²⁷ João MEDINA, "O ingresso de Sidónio Pais na Maçonaria", *Diário de Lisboa*, 28 de gener 1981, p. 3, URL:

http://www.fmsoares.pt/aeb_online/visualizador.php?bd=IMPrensa&nome_da_pasta=06834.184.28947&numero_da_pagina=3 [consulta 19 de juliol 2011].

⁶²⁸ Jorge MORAIS, *Com permissão...*, p. 192.

⁶²⁹ ROCHA MARTINS, *Op. cit.*, p. 364.

cambra alta fos “corporativa”, pel temor que aquesta fos massa conservadora. La Constitució que va redactar l'Assemblea Constituent va entrar en vigor el 21 d'agost. A partir d'aquí es va formar un nou govern, el primer de la República. Després de l'eufòria inicial dels primers mesos del nou règim, les diverses personalitats del PRP van començar a mostrar l'heterogeneïtat de la “família republicana”. Les diferents tendències van obrir esclatxes que donarien pas a futures lluites intestines dins del si del propi partit. El 24 d'agost Manuel de Arriaga va ser investit com el primer President de la República. Arriaga era el candidat de la facció més moderada del PRP liderada per Brito Camacho i António José de Almeida.⁶³⁰ N'havia sortit derrotat el sector més radical, el d'Afonso Costa, que havia proposat a Bernardino Machado com a President.

Arriaga va formar Govern encapçalat per João Chagas, i amb l'exclusió de les personalitats que ja havien format part del Govern Provisional. Era una forma velada de barrar el pas a Afonso Costa. Per influència de Brito Camacho, Sidónio va ser nomenat Ministre de Foment. El Govern de Chagas era moderat, de consolidació del nou sistema polític, però el malestar d'Afonso Costa i el seu sector al sentir-se apartats va posar en entredit més d'una vegada l'elecció dels seus membres i de la manera com Brito Camacho havia influït a l'hora de posicionar els seus correligionaris en els càrrecs. El 4 de setembre João Chagas presentava el seu projecte. Donades les circumstàncies econòmiques que es vivien al país, era molt difícil ajustar les promeses i els bons propòsits de la jove República amb l'equilibri del pressupost. La dicotomia era equilibri-reforma.⁶³¹ Afonso Costa aviat es va començar a queixar de la inexperiència d'alguns ministres, tot insinuant amb ironia que Brito Camacho havia “col·locat” als seus protegits. Sidónio Pais

⁶³⁰ Douglas L. WHEELER, *História...*, p. 106

⁶³¹ Maria Fernanda ROLLO, “Economia no tempo da I República”, Luis FARINHA (Coord.), *Viva a República 1910-2010*, Lisboa, Comissão Nacional para as Comemorações do Centenário da República, 2010, p. 129.

va demanar un aclariment d'aquestes insinuacions en la sessió de la Cambra dels Diputats del dia 8 de setembre de 1911:

O Sr. Ministro do Fomento (Sidónio Paes): - Desejo apenas levantar uma frase que o Sr. Deputado Affonso Costa pronunciou ha pouco.

Disse S. Exa., em resposta a um aparte do Sr. Brito Camacho, que tendo este senhor muito poder no fomento podia modificar esta sala melhorando as suas condições acusticas.

Eu creio que S. Exa. quis apenas significar que eu tenho muito respeito, muita consideração e muita estima pelo Sr. Brito Camacho. Se assim foi, affirmo que não exaggerou, mas desejaria, e teria nisso muito prazer, ouvir da boca do Sr. Deputado Affonso Costa a declaração de que era esta a interpretação a dar ás suas palavras, e não seria uma outra como desprimor para a minha intelligencia ou até offensa para o meu character.

Tenho dito.

S. Exa. não reviu.

O Sr. Affonso Costa: - Peço a V. Exa., Sr. Presidente, que consulte a Camara sobre se permite que eu responda ao Sr. Ministro do Fomento.

Consultada a Camara, resolveu affirmativamente.

O Sr. Affonso Costa: - A pergunta do Sr. Ministro do Fomento era desnecessaria.

A minha frase não teve nada de desprimorosa para S. Exa.; constituiu apenas uma resposta rapida dada a uma ironia do Sr. Brito Camacho.

De resto ella só poderia significar o reconhecimento do valor do Sr. Brito Camacho como Ministro do Fomento, o de S. Exa. para ser o seu continuador.⁶³²

Sidónio va intentar fer bé la tasca escomesa, malgrat les difícils condicions del país. Al Nord del país s'estava vivint una situació de guerra. Des de la

⁶³² *Diario da Câmara dos Deputados* 8 setembro 1911, p. 20 URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cd> [consulta 20 d'abril 2011].

primavera, els monàrquics encapçalats per Paiva Couceiro, intentaven provocar un plebiscit perquè els portuguesos triessin entre república o monarquia. Paiva Couceiro, líder dels monàrquics i els seus seguidors, van acabar exiliant-se a Galícia i des d'allí i, comptant amb certa ajuda, encara que encoberta d'Espanya, iniciaren la primera incursió amb el propòsit de tornar a instaurar la monarquia a Portugal.

Les conspiracions i incursions van fer que el sector encapçalat per Afonso Costa encara fos més radical i, les altres faccions del PRP, accentuessin encara més la distància. A partir d'aquí, les diferències, en estat latent, van anar aflorant. El detonant havia estat l'elecció del President de la República. L'assetjament dels radicals de Costa, als moderats de Brito Camacho i Almeida, va arribar al màxim a finals d'octubre. Camacho es va veure obligat a abandonar la sala enmig d'un congrés del PRP, i la seva resposta la creació de la União Nacional Republicana, UNR. El nou partit tenia la seu a la redacció del diari, propietat del seu líder, *A Luta*.⁶³³ Més tard, el mes de febrer de 1912, la UNR patí una escissió. El grup de António José de Almeida en va sortir per fundar el Partit Republicà Evolucionista, PRE, que també comptava amb un òrgan d'expressió propi, *A República*. El programa polític del PRE, era gairebé igual que el de la UNR, però una mica més liberal en la qüestió religiosa.⁶³⁴

El 12 de novembre de 1911 va caure el Govern Chagas, dos mesos i pocs dies després de la seva constitució. El següent Primer Ministre va ser Augusto de Vasconcelos, que a més també va assumir la cartera de Negocis Estrangers. Vasconcelos era políticament de la corda de Brito Camacho. Sempre amb la intenció de constituir un govern moderat, va introduir canvis en l'Executiu. Entre aquests, Sidónio Pais, que va deixar la cartera de Foment

⁶³³ Douglas WHEELER, *História ...*, p. 106.

⁶³⁴ *Ibidem*, p. 109.

per ocupar-se de la de Finances. Però el diputat democràtic Afonso Costa seguia recelant del nou ministre de Finances i, a l'igual que ho havia fet un parell de mesos abans, en va qüestionar el seu nomenament en el Congrés dels Diputats. Per aquelles dates ja s'havia consumat l'escissió de Brito Camacho, i el PRP, el partit de Costa, en patia les conseqüències. Costa va tornar a posar a Brito Camacho en evidència, sortint Camacho en defensa del seu protegit:

Quando o Sr. João Chagas foi encarregado de formar Gabinete, disse-lhe que podia contar com os meus amigos para todas as pastas, se não encontrasse quem lhe desse Ministros, mas que o dispensava de levar um só que fosse para o poder, se o julgasse conveniente, sem que por isso deixasse de lhe estar assegurado o meu apoio franco, líai. Não exigiu participação no Ministério; mas se alguma houvesse de ter, pedia que entrasse para a pasta do Fomento o Sr. Sidónio Paes.

Unicamente por ser meu amigo ? Não: mas porque sendo S. Exa. uma inteligência superior e superiormente culta, e ao mesmo tempo um nobre carácter, tinha a certeza de que ele havia de adoptar, do que eu fizera, aquilo que achasse bom, e havia de corrigir com superiores vantagens aquilo que achasse mau.

Doe-me muito, doe-me profundamente, não ver continuada a obra modesta, mas honrada, que iniciei no Ministério do Fomento, e também isso deve doer ao Sr. Sidónio Paes, que, todavia, e de boa mente, se impôs ao sacrifício de ir para as Finanças logo que lhe fizeram ver que esse sacrifício era necessário.⁶³⁵

L'adequació de Sidónio per a la cartera de Finances va quedar demostrada en escriure. Va ser l'autor de dos pressupostos, els dels anys 1911 i 1912-1913 tot i el seu breu pas pel ministeri. La normativa obligava al ministre de Finances a proposar el pressupost per a la seva aprovació durant la primera

⁶³⁵ *Diário da Câmara dos Deputados* 16 novembre 1911, p. 11 URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cd> [consulta 23 d'abril 2011]

quinzena dels mes de gener de cada any. Sidónio va presentar la seva proposta per a l'exercici 1912-1913 a l'últim dia que fixava la llei.

*O Sr. Ministro das Finanças (Sidónio Paes) justifica cora largas considerações uma proposta de lei, que manda para a mesa, autorizando o Govêrno a abrir um crédito extraordinário para pagamento de dívidas de exercícios findos, e apresenta o Orçamento Geral do Estado para o ano económico de 1912 a 1913, fazendo, autorizado pela Câmara, a leitura de relatórios, sendo imediatamente enviados à comissão de finanças, depois de dispensada a publicação no Diário do Govêrno, para serem impressos e distribuídos em volume.*⁶³⁶

En dos mesos havia presentat i aconseguit que s'aproessin dos pressupostos. En el fons Afonso Costa no dubtava de la seva capacitat, però el que el molestava, i segurament a molts altres també, era que Sidónio era un “nouvingut”. Tot i ser un declarat republicà des de feia anys, no s'havia significat políticament abans del 5 d'octubre. Hi havia una munió de republicans, que potser tot i no estar tan ben preparats, havien treballat per al derrocament de la Monarquia i la instauració de la República, i que en certa manera esperaven el seu reconeixement. Per altra banda tampoc és de descartar que Costa hagués contret “compromisos” als quals ara no podia correspondre mentre *parvenues* com Sidónio ocupaven llocs de responsabilitat. Per la seva banda Brito Camacho agraiïa els anys d'amistat i de fidelitat de Sidónio proposant-lo per aquests càrrecs.

Però no era així, i Costa ho sabia. A mitjans dels anys 70 la comunitat acadèmica de Coimbra es començà a dividir políticament entre monàrquics i republicans, i el jove Sidónio se sentí aviat atret per les idees republicanes, tal i com ell mateix ho va exposar al Senat, sent ja ministre de Foment, en

⁶³⁶ *Diario da Câmara dos Deputados*, 15 de gener 1912 URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cd> [consulta 24 d'abril 2011].

resposta al senador Estevão de Vasconcelos que l'acusà de ser un republicà nouvingut:

Tinha pedido a palavra para responder especialmente ao Sr. Estevam de Vasconcellos [sic] e antes de entrar propriamente na resposta, tenbo, infelizmente, de me referir a um assunto no qual não desejava tocar, mas corre-me o dever de falar nelle para repellar com a maior sinceridade, do fundo de alma, com convicção sempre mantida desde os 15 annos, uma insinuação que S. Exa. levantou sobre a minha entrada na política republicana, collocando-a apenas desde 5 de outubro. Sou dos poucos que assinaram o manifesto de 1891, em seguida ao ultimatum, e digo isto não para me envaidecer, nem para alegar serviços ao partido republicano, das para minha defesa propria.

Declaro que em 1893-1894 fiz parte de uma organização militar contra a monarchia. Sou official do exercito, não occultei nunca ser republicano, mas não podia tomar parte activa na politica. Vi-me forçado a dar esta explicação para minha defesa, o que bem me contrariou, pois queria apenas falar das questões que interessam á Nação.⁶³⁷

El segon Govern de la República va arribar a la seva fi a mitjans de juny de 1912. Augusto de Vasconcelos va ser rellevat per Duarte Leite, tot i que Vasconcelos va seguir mantenint la cartera dels Negocis Estrangers fins a gener de 1913. El ministeri de Finances l'havia deixat exhaust. Ell mateix va demanar per entrar al cos diplomàtic i ser traslladat a Berlin o a Rio de Janeiro. La seva relació amb Ema havia acabat feia uns mesos. Necessitava un canvi. Va fer la petició a Augusto de Vasconcelos, en la seva condició de ministre de Negocis Estrangers, que abans d'aprovar o de refusar l'oferta va demanar informes a Berlin. Calia saber si Sidónio seria ben rebut i acceptat a

⁶³⁷ *Diario do Senado*, 4 de setembre de 1911, pp.16-17, URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cs> [consulta 22 d'abril de 2011].

la Cort Imperial. Mentrestant Sidónio tornà al seu escó de diputat i a l'estiu va passar les vacances com cada any junt a la seva família a Figueira da Foz.

El mateix Vasconcelos pensava que Sidónio no representava una bona opció malgrat que l'informe que va arribar de Berlín era favorable. El candidat tenia una bona formació acadèmica, ningú en dubtava, però aquesta era molt científica i tècnica. Era excessivament rígid, li faltava flexibilitat i no tenia experiència, fins i tot era ingenu. Li faltava tot allò que es consideren bones aptituds per a fer les funcions de diplomàtic. Un diplomàtic, al cap i a la fi, és una persona que la seva funció és el domini de l'art de la simulació i la mentida, i Sidónio, tot i que mentia, no ho feia prou bé. Aleshores, l'ambaixada de Berlín estava considerada com unes de les més importants, conjuntament amb Londres, Madrid, Rio de Janeiro i París. Finalment, i potser per falta d'altres candidats, Sidónio va ser nomenat ambaixador a Berlín el dia 22 d'agost de 1912. Va acceptar el càrrec però no va poder demanar permís a la Cambra dels Diputats per ser vacances i estar tancada, perdent la seva condició de diputat, per absentar-se del país sense haver demanat permís a la Cambra. Brito Camacho va interposar una moció per a que es reconegué novament la seva condició de diputat, al·legant que altres s'havien absentat abans sense permís, per anar a l'Àfrica, conservant l'escó. La moció de Brito Camacho es va discutir en la sessió del dia 22 de novembre de 1912 i ocupa quatre pàgines del diari de sessions. La votació final va resoldre que Sidónio deixava de ser diputat perquè havia acceptat el càrrec d'ambaixador sense comptar amb el permís de la Cambra.⁶³⁸

⁶³⁸ *Diário da Câmara dos Deputados*, 22 de novembre 1912, URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cd> [consulta 24 d'abril 2011]

b) Ambaixador a Berlin

El 4 de setembre de 1912 Sidónio va deixar Lisboa per instal·lar-se a Berlin com a ambaixador. Abans, però, va passar per Paris, i d'allà, cap a la capital d'Alemanya segurament amb la companyia de *mademoiselle* Céline Chatry que va restar amb ell mentre va viure a Berlin. Sidónio va arribar a la capital del II Reich el dia 16 de setembre.⁶³⁹ Primer, ell i la seva acompanyant, es van instal·lar en un hotel durant una temporada fins que la casa que feia d'ambaixada, pogués reunir un mínim de condicions. Era una casa de quatre pisos, llogada i no massa lluny del *Reichstag*. Pràcticament no estava moblada, només el despatx, i per oferir un aspecte més o menys digne al que era la legació portuguesa, Sidónio va haver de comprar mobles, llums i objectes de decoració, amb diners de la seva butxaca. Va habilitar la quarta planta de la casa que compartia amb Céline Chatry, com a habitatge privat.

Per qüestions protocol·làries de la casa imperial, fins a finals d'octubre no va poder presentar les seves credencials a l'emperador, i la cerimònia no va durar més d'un quart d'hora. El càrrec d'ambaixador a Berlin era important. La República portuguesa s'estava consolidant i encara no era ben vista per la majoria de les potències europees. La principal missió de Sidónio era controlar i contenir a la premsa alemanya perquè no donés una imatge negativa de Portugal; ajudar als ciutadans portuguesos a Alemanya; promoure els productes portuguesos com el vi de Porto i la xocolata de São Tomé, promocionar Portugal com a lloc turístic, participar en els grans certàmens, exposicions, encontres o concursos, i actuar amb molta prudència i tacte per a millorar les relacions alemany-portugueses.⁶⁴⁰ L'actuació de Sidónio a Berlin té dues etapes, de 1912 fins el començament de la I Guerra Mundial, i

⁶³⁹ Armando Malheiro da SILVA, *Op. cit.*, Vol. I, p. 311.

⁶⁴⁰ *Ibid.*, p. 361.

d'aquí al 9 de març de 1916 en que Alemanya declara la guerra a Portugal quedant interrompudes les relacions diplomàtiques.

En la seva primera etapa com a ambaixador, Sidónio es va preocupar molt del que es publicava a la premsa sobre Portugal. Cada dia llegia els principals diaris, i en cas d'una notícia negativa, enviava queixes i demanava rectificacions. També s'interessà perquè Portugal participés a l'Exposició Internacional del Llibre a Leipzig el 1915, però el govern de Lisboa no ho va considerar oportú.⁶⁴¹ La promoció del turisme també era una de les seves tasques. A principis del segle XX el turisme es va començar a viure a Portugal com una oportunitat de negoci. Per a la I República el descobriment del país va ser reconduït cap a la defensa de l'esperit patriòtic, donant cos a una idea de sentiment de pàtria.⁶⁴² És important el voluntarisme de Sidónio en la seva pretensió de donar una imatge més favorable de Portugal, quan era un país totalment desprestigiad en l'esfera internacional. Aquesta va ser una iniciativa personal gens apreciada a Portugal: No va ser mai ni comprès ni correspost en aquesta promoció del país. Per a Lisboa, Sidónio no deixava de ser un simple buròcrata.⁶⁴³

Però la millora de la imatge de Portugal no va ser la tasca més important de la seva primera fase com a ambaixador. En tot cas, les transaccions comercials gaudien de més importància, econòmica i sobretot de presència i difusió de la nova imatge que es pretenia donar de Portugal. El vi de Porto i el cacau de São Tomé, eren per sobre de tot, els productes a exportar i a expandir-ne el consum. El vi de Porto tenia un mercat tradicional, l'anglès.

⁶⁴¹ António José TELO, "Prólogo", Miguel Nunes RAMALHO, *Sidónio Pais diplomata e conspirador (1912-1917)*, Lisboa, Edições Cosmos, 1998, p. XI-XVI.

⁶⁴² Frédéric VIDAL, Maria José AURINDO, "Turismo e identidade nacional: uma nova imagem para Portugal", Maria Alexandre LOUSADA & Ana PIRES (Coords.), *Op. cit.*, p.119.

⁶⁴³ Miguel Nunes RAMALHO, *Sidónio Pais, de Berlim ao Parque Eduardo VII*. Lisboa, Universidade de Lisboa, Faculdade de Letras, 1995. 2 vol.

Nombroses cases vinícoles angleses s'havien establert a Porto des del segle XVIII i produïen aquest apreciat vi que s'exportava principalment a la Gran Bretanya. L'altre producte comestible, aquest d'origen colonial, era el cacau. Anglaterra era el màxim importador del cacau originari de les colònies portugueses. Després de la campanya de Cadbury i el rebuig de la importació de cacau portuguès per part de la Gran Bretanya, havia quedat molt desprestigiat. La *Campanha do Cacau Escravo* n'havia interromput l'exportació cap al mercat anglès i era urgent trobar mercats nous.⁶⁴⁴ L'alemany podia ser un d'aquests nous mercats i Sidónio treballà en aquest sentit.

Les colònies portugueses a l'Àfrica eren objecte de cobdícia de les grans potències europees pel seu interès econòmic i estratègic. El 1913 Alemanya i Gran Bretanya n'acordaren, en secret, el seu repartiment doncs l'existència de les colònies portugueses n'impedia l'expansió d'aquestes potències cap a nous territoris. Ambdós països es basaven en el tractat de 1898 i justificaven una ocupació efectiva de Portugal, la bancarrota portuguesa i el subsegüent pagament del deute a canvi dels territoris africans, i també per un criteri polític, ambdues potències defensarien la vida i els interessos dels ciutadans anglesos i alemanys en colònies portugueses en cas que Portugal no ho pogués fer. L'acord era àmpliament favorable a Alemanya, doncs obtenia més territori. Només faltava posar-se d'acord. El Foreign Office no es pronunciava, mentre que Afonso Costa va fer veure que no passava res i que tot eren conjectures. Sidónio va ser alertat per Teixeira-Gomes, l'ambaixador portuguès a Londres. Les topades entre el Govern de Lisboa i Sidónio van ser notòries.

L'assassinat dels arxiducs austríacs a Sarajevo el va sorprendre fent les maletes per anar a Lisboa. Allà havia de despatxar amb el Govern, però no hi

⁶⁴⁴ El 1912 la propaganda contra Portugal era molt forta a causa de l'ús de mà d'obra esclava en les plantacions de cacau de São Tomé, provocant el descredito internacional de Portugal. Cândida PROENÇA, *A questão...*, p. 69.

ha constància que ho fes, sí que es va reunir amb Brito Camacho i va escriure a la família.⁶⁴⁵ A la tornada Alemanya acabava de declarar la guerra a Rússia. Portugal no podia mantenir-se neutral per molt de temps. El 15 d'agost Céline Chatry va sortir d'Alemanya per a anar-se a instal·lar a Ginebra, per seguretat. Tota la correspondència de Sidónio era vigilada per la policia. Durant uns mesos no tenia res a fer a Berlin, només esperar esdeveniments. Per distreure's del tedi, s'entretenia fent visites a Frau Khäte Walh.⁶⁴⁶

Redactava informes per a Lisboa sobre les escaramusses que els alemanys intentaven fer a Angola i Moçambic, i res més. Finalment, el febrer de 1916 Lisboa va comunicar a Sidónio que tenia la intenció, per imposició d'Anglaterra que amenaçava amb un bloqueig, de requisar els vaixells mercants alemanys que havien estat apressats en aigües portugueses. Evidentment la notícia no va ser del grat de les autoritats alemanyes. Sidónio, sense faltar a la disciplina a la que estava obligat, va intentar aconseguir un compromís honorós per a les dues parts. No ho va aconseguir. Era l'oportunitat esperada per Lisboa per a intervenir. El 9 de març Alemanya va declarar la guerra a Portugal. Sidónio va haver de deixar Berlin per tornar a Lisboa, via Ginebra, on recollí a Céline, i Paris. Sidónio posava fi a la seva etapa com a diplomàtic. Els quatre anys que ostentà el càrrec d'ambaixador de Portugal a Berlin, havien passat amb més pena que glòria, ignorat per Alemanya, i el més greu de tot, pel seu propi país.

1.3 Cap el 5 de desembre de 1917

Sidónio tornà a Portugal. S'establí a Lisboa i amb freqüència visitava Coimbra on residia la seva família. La condició d'ex-ambaixador li donava la

⁶⁴⁵ Armando Malheiro da SILVA, *Op. cit.*, Vol. I, p. 346.

⁶⁴⁶ *Ibidem*, pp.350-351.

possibilitat de poder seguir treballant com a funcionari del Ministeri d'Assumptes Exteriors, encara que sense funcions definides. Des del dia 16 de març hi havia un nou Govern a Portugal, la *União Sagrada*, una còpia dolenta del govern d'unitat de la França de la III República. D'unitat, el Govern de Lisboa només en tenia el nom. Afonso Costa era qui controlava el Govern, i les carteres importants estaven ocupades pels elements democràtics.⁶⁴⁷ El principal objectiu de la *União* era la participació bèl·lica de Portugal. La vida material era cada dia que passava més difícil per al país. Amb la intervenció bèl·lica encara empitjorarien les coses. El cost de la vida va augmentar més del doble durant els anys en què Portugal va participar en la contesa, passant del 100% de 1914 fins el 293% de 1918 (12% el 1915, 22% el 1916, 18% el 1917 i el 80% el 1918).⁶⁴⁸

Quadre de l'increment del cost de la vida anys 1915-1918

ANY	Increment %	
1914	100%	Valor inicial
1915	12%	
1916	22%	
1917	18%	
1918	80%	
TOTAL	132%	Increment 1915-1918

Taula 4- Font: Elaboració pròpia a partir de les dades extretes d' Armando Melheiro da SILVA, *Sidónio e Sidonismo*, Coimbra, Universidade de Coimbra, 2006, vol. I, p. 394

Les queixes i el malestar eren habituals entre la població civil, però també entre els militars. El germà de Sidónio, el capità Alberto da Silva Pais, el 1916

⁶⁴⁷ A. H. de Oliveira MARQUES, *História de Portugal. Desde os tempos mais antigos até à Presidência do Sr. General Eanes*, Lisboa, Lisboa, Palas editores, 1981, vol. 3, p. 236.

⁶⁴⁸ Armando Melheiro da SILVA, *Op. cit.*, vol. I, p. 394.

servia al batalló 15 d'Infanteria, a Tancos, fent la instrucció per anar al front. Es va queixar al germà de les males condicions de les instal·lacions, del poc menjar, i dels pocs mitjans tècnics amb els que comptaven. Aquesta queixa és important perquè el capità Pais, com ja veurem, va formar part dels revoltats el 13 de desembre de 1916 junt amb Machado Santos. Alberto Pais era un dels descontents amb l'evolució de la República en mans dels democràtics.⁶⁴⁹ Al contrari que el seu germà Sidónio, vivia, o al menys així ho semblava, al marge de la vida política activa. Durant els gairebé dos anys que Sidónio restarà a la “rereguarda” de la vida política es va dedicar als actes socials. Freqüentava la redacció del diari lisboeta *A Lucta*. En la seu del periòdic i al voltant d'una partida de cartes, de bridge o el burro, tenia lloc una tertúlia de discussió política.⁶⁵⁰

Brito Camacho i els seu correligionaris polítics estaven a l'aguait dels esdeveniments polítics. No sempre se'n feien ressò a les pàgines del seu òrgan d'expressió, sinó que moltes vegades preferien seguir el corrent del que passava per tal de no contrariar l'exaltació política que vivia el país just en el moment immediatament anterior i posterior de la declaració de guerra per part d'Alemanya. A partir de l'agost de 1916 ja va començar a sentir-se la veu dels unionistes que començaven a posicionar-se a l'oposició dels democràtic-evolucionistes. Brito Camacho i els seus, a l'agost van declarar-se contraris a la participació de Portugal a la guerra. Un cop passada la foguerada patriòtica, es tornava a la realitat quotidiana. El preu que Portugal pagava per la participació bèl·lica era enorme, a principis de 1916 ja havia d'importar una gran quantitat del pa que consumia, perquè no disposava del blat suficient pel seu autoconsum, per falta de transports o perquè estava acaparat. Els riscos per al transport marítim eren altíssim, doncs els torpedes dels submarins alemanys contra els vaixells mercants eren constants, fent

⁶⁴⁹ Armando Melheiro da SILVA, *Op. cit.*, vol. I, p. 396-397.

⁶⁵⁰ *Ibid.*, vol. I, p. 397-398.

molt perillosa la importació del blat americà, i com a conseqüència la falta de l'aliment més bàsic, el pa, amb el perill de revolució que això comportava sobretot per als nuclis urbans més poblats com per exemple Lisboa.⁶⁵¹

El setembre Sidónio va demanar un permís laboral de tres mesos, a comptar a partir del dia 10 de setembre. Se li concedí la llicència, que podia gaudir a l'estranger. S'instal·là a Niça, i just abans d'expirar el permís en demanà una pròrroga de dos mesos més per motius de malaltia, per depressió física i anèmia.⁶⁵² També se li concedí la pròrroga. Així quan va esclatar el cop del 13 de desembre de 1916, encapçalat per Machado Santos i amb la participació del seu germà Alberto, Sidónio estava lluny de Portugal. A Niça passava penúries econòmiques, però havia decidit esgotar la llicència que se li havia atorgat. Un cop acabat el permís, i restablert de la seva malaltia, tornà a Portugal. Allà tant Machado Santos com el seu germà Alberto estaven a la presó, a Elvas, en haver fracassat la revolta del 13 de desembre. A Sidónio l'esperava una altra sorpresa, el ministre de la Guerra, Augusto Soares, cansat dels articles que Brito Camacho i els seus publicaven a *A Lucta* en contra de la guerra, i valent-se de la qualitat de coronel metge de Camacho, l'havia cridat per què s'incorporés a files, per embarcar tot seguit cap a Moçambic. Camacho va fer valdre la seva condició de diputat per a no ser mobilitzat, presentant una protesta al Parlament, i demanant-ne la votació.

Tendo sido informado pelo Sr. 1.º Secretário de que a carta a que há pouco se referiu foi enviada ao Sr. Ministro da Guerra, com a nota de urgente, e porque o assunto é realmente urgente, dá conta à Câmara do conteúdo dela, pois não estando mobilizado nem tendo motivo nenhum para se supor na eminência de fazer parte dum corpo expedicionário, deseja que a Câmara se pronuncie sôbre se, em face da Constituição,

⁶⁵¹ Rui RAMOS, (Coord.), *A segunda fundação...*, p. 516.

⁶⁵² Armando Melheiro da SILVA, *Op. cit.*, vol. I, p. 400.

*bá o direito de se lhe meter na mão uma guia de marcha, passando-se por cima das imunidades parlamentares dos representantes da nação.*⁶⁵³

Va sortir amb la seva, eximit d'anar al front, però va quedar en evidència la seva falta de patriotisme en fer tot el possible per a no anar a la guerra, “un rol de deshonor”.⁶⁵⁴ No era inusual que els diputats dels parlaments dels països bel ligerants, anessin al front. Portugal no es va ser una excepció, malgrat el patètic cas de Brito Camacho per lliurar-se del que la majoria considerava un deure.⁶⁵⁵

Sidónio s'instal·là a Lisboa en companyia dels seus fills, Afonso i António, juntament amb Céline Chatry. A mitjans de febrer de 1917 s'incorporà una altra vegada al Ministeri d'Assumptes Exteriors, com a sub-cap de la Direcció General d'Afers Diplomàtics i Polítics.⁶⁵⁶ Brito Camacho va començar una campanya de premsa per a desprestigiar el Govern, i en especial, contra a Afonso Costa. A més de la política domèstica, hi havia una altra qüestió candent, Espanya. Des del mes de març de 1917 les Corts estaven clausurades i la tensió política i social anava creixent un dia rere l'altre. Finalment va esclatar el 13 d'agost amb una vaga general. L'estat de revolta de Rússia feia preveure que s'encomanaria a Espanya. De fet els principals diaris lisboetes parlaven de *a revolução espanhola* per a referir-se als greus disturbis que es vivien al país veí.

L'aspecte anarquitzat i “soviet” de la revolució espanyola feia témer el pitjor, que pogués tenir una extensió peninsular amb ramificacions incontrolables

⁶⁵³ *Diário da Câmara dos Deputados*, 13 de febrer 1917, p. 5, URL:

<http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cd> [consulta 18 d'octubre 2011]

⁶⁵⁴ Armando Melheiro da SILVA, *Op. cit.*, vol. I, p. 406.

⁶⁵⁵ Filipe Ribeiro de MENESES, “Too serious a matter to be Left to the Generals? Parliament and the Army in Wartime Portugal 1914-1918”, *Journal of Contemporary History*, 33, núm. 1, 1998, p. 87, URL:

<http://www.jstor.org/stable/260998> [consulta 18 d'octubre 2011]

⁶⁵⁶ Armando Melheiro da SILVA, *Op. cit.*, vol. I, p. 406.

en sòl portuguès. L'impacte de la Revolució Russa, i del que estava passant a Espanya, tot i que era una raó d'optimisme per a alguns, espantava a les "forces vives" i les classes mitjanes, aplegant-se en un denominador comú: l'ordre i la pau social.⁶⁵⁷ Per als sectors conservadors els esdeveniments de l'Est d'Europa era en una convulsió tan tremenda que només en podia sorgir un cataclisme.⁶⁵⁸ Brito Camacho afirmava que tenia informacions sobre l'organització de "soviets" a ciutats com Lisboa, Coimbra o Porto. A partir de l'agost de 1917 Camacho va organitzar una espècie de comitè revolucionari format per republicans que volien salvar Portugal del caos. Entre els membres fundadors hi havia Sidónio Pais. El comitè treballava per a tirar endavant els seus propòsits. Els objectius no eren donar un cop d'Estat o derrocar al Govern, sinó preparar-se per a una revolució social, i preservar a la República. Per això calia fer un rigorós inventari de les forces republicanes, tant de l'Exèrcit com de l'Armada, per intentar d'aglutinar a tots els elements, que encara que no fossin ni evolucionistes ni democràtics, però sense arribar a ser irreductiblement monàrquics, i estiguessin disposats a formar part del projecte unionista.⁶⁵⁹

Per culpa de la guerra la situació política, econòmica i social s'havia tornat insostenible. Es conspirava i el Govern ho sabia, però ignorava i menystenia el perill. El Govern era partidari de deixar fer a Sidónio, "donar-li peixet" per després caure sobre ell i de passada sobre el Partit de la Unió Republicana.⁶⁶⁰ Era l'estratègia que havia funcionat quan Machado Santos es revoltà el 13 de desembre de 1916. Ara era diferent, s'havia constituït un comitè, del qual Sidónio en tenia la responsabilitat de les aliances. La formació d'un comitè revolucionari com a mesura de prevenció d'una revolució social, era realment

⁶⁵⁷ Maria Alice SAMARA, "O impacte económico ...", p. 91.

⁶⁵⁸ António VENTURA, "A ideia de ditadura do proletariado em Portugal no início dos anos 20", *Clio*, 2000, núm. 5, pp. 113-126.

⁶⁵⁹ Armando Melheiro da SILVA, *Op. cit.*, vol. I, pp. 409-410.

⁶⁶⁰ José Freire ANTUNES, *A cadeira de Sidónio ou a memória do presidencialismo*, Mem Martins, Publicações Europa-América, 1981, p. 56.

un invent ben original. Camacho era molt conscient que la proposta de fer sortir a Portugal de la guerra era faltar als compromisos contrets amb Anglaterra. Podia servir com a propaganda per a captar adeptes, però a la pràctica era inviable per les dificultats diplomàtiques que sobrevindrien. Brito Camacho va considerar la possibilitat de complicacions internacionals i va valorar els riscos polítics que podia comportar per als *Unionistes*, ordenant l'avortament de la conspiració.⁶⁶¹ Sidónio el va desobeir i va seguir endavant amb la conspiració. Camacho no li va perdonar mai que el desautoritzés i el desafiés públicament.

Un altre punt important era qui hi havia darrera dels que estaven disposats a revoltar-se. Els que secundaren la revolta eren una amalgama d'unionistes, integralistes, monàrquics, socialistes, anarquistes, sindicalistes, antiguerriistes i una llarga llista de descontents i indignats amb la política dels democràtics. En definitiva, tots aquells que havien perdut oportunitats o que veien perillar la seva situació amb la crisi de la intervenció bèl·lica, i el panorama de revolució que assetjava a Europa.⁶⁶² El finançament era una peça clau, i molt important, sense un bon suport econòmic al darrera difícilment es podria tirar res endavant. Amb la retirada de Brito Camacho del projecte sidonista, van deixar d'arribar les contribucions econòmiques amb les que el metge-militar-polític-periodista contribuïa habitualment.⁶⁶³ Una gran part del finançament venia d'alguns grans propietaris, sobretot alentejans, i membres de l'alta burgesia, així com també es comptava amb el suport d'una gran part del Partit Unionista.⁶⁶⁴ Segons João Brandão, a Sidónio el problema del finançament no li va treure mai el son, no el preocupava. Estava convençut que sempre trobaria algú disposat a fer una aportació per una bona causa,

⁶⁶¹ Jesús PABÓN, *Op. cit.*, Vol. I, p. 279.

⁶⁶² Maria Alice SAMARA, "O impacte ...", p. 106.

⁶⁶³ José BRANDÃO, *Sidónio. "Ele tornará feito qualquer outro"*. *Contribuição para a história do presidencialismo*, Lisboa, Perspectivas & Realidades, 1983, p. 14.

⁶⁶⁴ A. H. de Oliveira MARQUES, *História de Portugal. Desde...*, vol. III, p. 241.

amb una contribució dinerària per ajudar a conspirar per acabar amb el Govern de Costa.⁶⁶⁵

Machado Santos donava suport als conspiradors. Saber que es podia comptar amb ell, era un valor afegit i un bon element per encapçalar el moviment. Sidónio i Machado Santos estaven exempts de ser mobilitzats a França en virtut de les seves situacions d'oficials fora de servei, tot i que el Ministre de la Guerra havia intentat mobilitzar a Camacho que estava en la mateixa situació. Machado Santos, que seguia a la presó des de feia vuit mesos i encara no havia estat jutjat. Sidónio va convèncer a un grup d'oficials dimitits o exemptes d'anar a la guerra perquè li fessin costat per encetar amb ell la revolta, i sabent que comptaven amb el suport de Machado Santos, que estava amb ells.⁶⁶⁶ Era l'esquer perquè s'hi afegissin els indecisos. Dels comandants de les faccions de tropa que restaren amb Sidónio, sis eren republicans i tres monàrquics. Els membres que van treballar més van ser republicans.

L'any 1917 era un any terrible per a Portugal. L'entrada del CEP a la guerra havia dividit a la societat portuguesa, però cada vegada era més la gent que sentia odi per a la política dels democràtics i, per sobre de tot, odiaven al seu líder i cap del Govern, Afonso Costa. El final de la primera etapa de la República estava a tocar. Cap a finals d'any el tercer Govern Costa es podia considerar pràcticament liquidat, no era viable, es trobava en un carrer sense sortida. Durant el mes de novembre Costa i Bernardino Machado es van absentar del país per anar a Anglaterra, a Londres on es van reunir amb Arthur James Balfour, del Foreign Office.⁶⁶⁷ Després de la reunió amb Balfour, el President i el Primer Ministre, van visitar als artillers portuguesos, que abans de ser destinats al front de Flandes, es preparaven a l'Escola

⁶⁶⁵ José BARNDÃO, *Sidónio. Op. cit.*, p. 15.

⁶⁶⁶ Jesús PABÓN, *Op. cit.*, Vol I, p. 280.

⁶⁶⁷ CAB/24/150 Report 97, p. 5.

d'Artilheria Pesada de Winchester.⁶⁶⁸ Després d'Anglaterra, Costa anà a França per assistir a la Conferència dels Aliats i per a visitar un hospital per a les tropes del CEP, construït gràcies als diners de la *Cruzada das Mulheres Portuguesas*.⁶⁶⁹ El cop de Sidónio Pais el va sorprendre a la tornada, va ser detingut a Porto, mentre esperava que els esdeveniments de Lisboa li fossin favorables per tornar.⁶⁷⁰

⁶⁶⁸ Vegis: *Ilustração Portuguesa*, II sèrie, núm. 612, 12 de novembre de 1917, URL: http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/IlustracaoPort/1917/N612/N612_master/N612.pdf [consulta 19 de juliol 2011].

⁶⁶⁹ Filipe Ribeiro de MENESES, *Afonso ...*, p. 73.

⁶⁷⁰ *Ibid.*, p. 73.

2. La “República Nova”

2.1 El 5 de desembre de 1917

Les conspiracions i la preparació de la revolta finalment culminaren el 5 de desembre de 1917, data que decidí Sidónio per a resoldre el moviment insurreccional que s’havia anat gestant des de l’estiu.⁶⁷¹ El cop del 5 de desembre va ser un cop d’Estat militar, doncs Sidónio, a més de la seva condició d’oficial de l’Exèrcit, va comptar amb la base dels revoltats que estava formada per la major part de les guarnicions de Lisboa, així com també va poder comptar amb els regiments de Cavallaria núm. 7 i d’Infanteria núm. 33, conjuntament amb els militars implicats en l’intent del 13 de desembre de 1916, entre ells, Machado Santos.⁶⁷² El 5 de desembre va posar en evidència el fracàs de les teories dels democràtics sobre les bondats del nou reclutament dels cossos d’oficials.⁶⁷³ En la revolta hi havia una gran participació d’alumnes de l’Escola de Guerra, els anomenats “cadets de Sidónio”. Entre els seixanta cadets, un fill del propi Sidónio i un de Brito Camacho.⁶⁷⁴ La participació dels cadets era molt significativa perquè per primera vegada en la curta vida de la República, una generació de joves militars formats íntegrament dins del règim, es revoltaven contra aquest.

La major part de les Forces Armades estaven mobilitzades i el seu gruix es trobava lluny de Lisboa, a les trinxeres de Flandes o defensant les colònies portugueses a l’Àfrica. Sidónio, que comptava amb una part important dels efectius de l’Exèrcit que restaven a Lisboa, no ho va tenir difícil per a

⁶⁷¹ Armando Melheiro da SILVA, *Op. cit.*, vol. I, p. 409.

⁶⁷² José Medeiros FERREIRA, *O Comportamento ...*, p. 69.

⁶⁷³ *Ibid.*, p. 70.

⁶⁷⁴ José BARNDÃO, *Op. cit.*, p. 15; Jesús PABÓN, *Op. cit.*, Vol I, p. 279.

plantejar la insurrecció amb certes garanties d'èxit.⁶⁷⁵ L'operació estava prevista pel 28 de novembre, però els 40 mariners, que hi havien de participar, van demanar més diners a través d'un caporal del creuer *Gabriel*.⁶⁷⁶ Al final es va aconseguir l'adhesió d'aquests mariners gràcies als diners de l'acabatat terratinent António Miguel de Sousa Fernandes, que anys més tard seria el Governador Civil de Lisboa.⁶⁷⁷ El cop es va posposar per al dia 5 de desembre.⁶⁷⁸ El finançament havia vingut sobretot dels grans propietaris agrícoles de l'Alentejo i del Sud del país. Eduardo Fernandes, l'hisendat més gran del districte de Beja i el primer en introduir els adobs químics en el conreu del blat, per exemple, va ser un dels principals avaladors econòmics de Sidónio. Aquest mateix personatge també havia finançat el partit de Brito Camacho abans de la Gran Guerra.⁶⁷⁹

La revolta era producte del descontent general; el dels militars com a conseqüència de la guerra, el dels republicans en l'intent de desmarcar-se de les actuacions de la *União Sagrada*, el dels obrers per la repressió i la crisi econòmica que, juntament amb el malestar d'importants sectors econòmics, confluïren al voltant de Sidónio.⁶⁸⁰ El cop donat per Sidónio era per a restablir l'ordre, no obstant, va acceptar la col·laboració dels sindicalistes. Però quina afinitat hi podia haver entre Sidónio i els sindicalistes, i entre aquests i els monàrquics? Aparentment, cap, només l'oposició a la guerra. Pels primers era una qüestió de puritanisme revolucionari, per els segons la germanofília era la seva raó.⁶⁸¹

⁶⁷⁵ Douglas L. WHEELER, *História ...*, p. 167.

⁶⁷⁶ Jesús PABÓN, *Op. cit.*, p. 280.

⁶⁷⁷ José BARNDÃO, *Op. cit.*, p. 16.

⁶⁷⁸ Jesús PABÓN, *Op. cit.*, Vol. I, p. 280.

⁶⁷⁹ Manuel Villaverde CABRAL, "Sobre o fascismo e o seu advento em Portugal: ensaio de interpretação a pretexto de alguns livros recentes", *Análise Social*, vol. XII, núm. 48, 1976, p. 883.

⁶⁸⁰ Diego PALACIOS CEREZALES, *A culatazos ...*, p. 284.

⁶⁸¹ Carlos FERRÃO, *Op. cit.*, p. 62.

La insurrecció era sobretot contra la guerra i contra la *demagògia* dels democràtics.⁶⁸² El moment escollit era propici per als revolucionaris, doncs s'aprofitaven de l'absència de Costa, alhora que suposava l'esperança de no anar a la guerra pels 700 homes de la brigada d'Infanteria núm. 33 a punt de salpar cap a França.⁶⁸³ Era molt important que la revolta es fes abans de l'arribada de Costa a Lisboa i al mateix temps abans de que els soldats embarquessin cap a Flandes. Finalment va començar durant la nit del dia 5 i s'allargà fins a la nit del dia 7.⁶⁸⁴ Va ser ràpida, 48 hores, però la utilització de l'artilleria per part dels insurgents la va fer molt més violenta que les anteriors.⁶⁸⁵

Els revolucionaris s'atrinxeraren, igual com ho havien fet els republicans el 5 d'octubre de 1910, a la Rotunda. Un lloc elevat des d'on es dominava tota la part baixa de Lisboa i des d'on es tenia el riu Tajo en el punt de mira dels canons. Els vaixells fondejats al riu, en un primer moment, i creient que es tractava d'una revolta monàrquica, restaren fidels al Govern de Costa. El gruix dels insurrectes es trobava acampat a Campolide, just darrera la Rotunda, i el dia 6 ja comptaven amb un total de 1.500 homes i 48 peces d'artilleria.⁶⁸⁶ En el bàndol contrari, entre les forces que van restar fidels al Govern s'hi podia comptar la GNR, i cinc de les dotze unitats de l'Exèrcit destacades a Lisboa, la Marina (el germà de Sidónio, Alberto, formava part de la tripulació del creuer *Gil Eanes*), la Policia, la Guàrdia Fiscal i també

⁶⁸² A. H. de Oliveira MARQUES, *História de Portugal. Desde ...*, vol. III, p. 241.

⁶⁸³ Eduardo de SOUSA, *O Dezembrismo e a sua politica na guerra*. Porto, Companhia Portuguesa Editora, 1919. p. 30.

⁶⁸⁴ Durant els dies 6 i 7 de desembre les columnes del *Diário de Notícias* que feien referència a l'execament van ser censurades. El dia 8 ja es poden llegir les novetats, "Un golpe de estado", *Diário de Notícias*, 8 de desembre de 1917.

⁶⁸⁵ Es pot seguir els esdeveniments dels dos dies de lluita a la revista *Ilustração Portuguesa*, II série, núm. 617, 17 de desembre 1917, URL: http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/IlustracaoPort/1917/N617/N617_master/N617.pdf [consulta 17 de juliol 2011].

⁶⁸⁶ José BARNDÃO, *Sidónio. Op. cit.*, p. 18.

suposaven que podien comptar amb els reforços de les guarnicions de Mafra i Santaren, que se'ls hi va ordenar que avancessin cap a Lisboa. A l'arribada a la ciutat, en lloc de lluitar al bàndol del Govern, s'afegiren als insurrectes.⁶⁸⁷ Els tres dies de lluita se saldaren amb un resultat de 350 morts i un miler de ferits.⁶⁸⁸ El 5 de desembre va ser una de les revoltes més sagnants de la història portuguesa.⁶⁸⁹ Costa va ser detingut a Porto, i empresonat, mentre que a Bernardino Machado se li va comunicar el seu cessament com a President de la República, en el mateix Palau de Belem. Machado marxà a l'exili el dia 10.⁶⁹⁰ Mentrestant grups de civils incontrolats van assaltar i saquejar la casa d'Afonso Costa.⁶⁹¹

L'endemà de l'aixecament, el dia 6, el diari *A Lucta* encapçalava d'aquesta manera a tota pàgina la seva edició: "Restauração do espiritu republicano".⁶⁹² Brito Camacho, propietari del diari, s'havia desmarcat de la revolta, però moralment li seguia donant suport. El dia 8 de desembre Sidónio es dirigia al poble portuguès a través del *Diario do Governo*. Com a comandant de les forces revolucionàries anunciava que "venceu a república contra a demagogia" alhora que prometia restablir l'ordre i "l'império da lei".⁶⁹³ Les reaccions de la premsa estrangera, a favor i en contra del cop, no es van fer esperar.⁶⁹⁴

Hores després de l'arribada de Machado Santos, el dia 10, s'organitzà una parada militar al quarter d'Artilleria, al costat dels terrenys del Parc Eduardo

⁶⁸⁷ José BARNDÃO, *Sidónio. Op. cit.*, p. 18.

⁶⁸⁸ Douglas L. WHEELER, *História ...*, p. 167.

⁶⁸⁹ José BARNDÃO, *Sidónio. Op. cit.*, p. 22.

⁶⁹⁰ Douglas L. WHEELER, *História ...*, p. 168. *A Lucta*, 12 de desembre de 1917, p. 1.

⁶⁹¹ Jesús PABÓN, *Op. cit.*, Vol. I, p. 286.

⁶⁹² *A Lucta*, 6 de desembre de 1917, p. 1.

⁶⁹³ Citat a: Rui RAMOS (Coord.), "A segunda fundação, p. 616.

⁶⁹⁴ Per veure les reaccions dels principals diaris internacionals: *Colectânea de artigos de jornais estrangeiros sobre a Revolução Dezembrista*, Lisboa, Biblioteca Nacional, 1918?

VII. Les tropes desfilaren davant Sidónio, inclús la Marina que havia restat fidel al Govern.⁶⁹⁵ Segon el *Diário de Notícias* l'acte era “o significado de absoluta confraternização de todos esses elementos”.⁶⁹⁶ En opinió de Pabón, el fer desfilars a la Marina va ser conseqüència d'un error, o d'un propòsit mal intencionat.⁶⁹⁷ No ho sabem, però la Marina sempre va estar del bàndol dels democràtics. La revista *Ilustração Portuguesa* del dia 17 de desembre recull un ampli reportatge fotogràfic sobre la desfilada. Les fotografies més destacades són les 5 que apareixen a les pàgines 495 i 496, on els documents gràfics ens mostren la visita que el general Bardarniston -cap de la missió militar britànica a Lisboa, i la seva muller, acompanyats per altres membres de la missió militar anglesa- fan a Sidónio Pais, com a cap de la junta revolucionària, i a Machado Santos al quarter d'Artilleria.⁶⁹⁸ Els visitants van assistir a la parada militar, a més de passejar-se pel mateix campament de Compolide, on fins i tot van visitar les trinxeres d'Infanteria, que encara no havien estat desmantellades.⁶⁹⁹

Aquest reportatge és important perquè constata que el cop de Sidónio comptava amb el ple suport d'Anglaterra.⁷⁰⁰ En cas contrari, què hi feia el cap de la missió militar britànica visitant al cap de la junta revolucionària? Hi

⁶⁹⁵ *A Lucta*, 10 de desembre de 1917, p. 2.

⁶⁹⁶ *Diário de Notícias*, 10 de desembre de 1917.

⁶⁹⁷ Jesús PABÓN, *Op. cit.*, Vol. I, p. 287.

⁶⁹⁸ “A missão inglesa visita o campamento”, *A Lucta*, 10 de desembre de 1917, p. 2. El *Diário de Notícias* del dia 11 de desembre va publicar a primera pàgina una fotografia del general Barnardiston i la seva muller junt a Sidónio en la visita a Compolide. El diari *O Século* només dedicà a la notícia una petita “gacetilla” el dia 12 de desembre de 1917.

⁶⁹⁹ *Ilustração Portuguesa*, II série, núm. 617, 17 de desembre 1917, pp. 495-496, URL:

http://hemerotecadigital.cmlisboa.pt/OBRAS/IlustracaoPort/1917/N617/N617_m aster/N617.pdf [consulta 17 de juliol 2011].

⁷⁰⁰ Pabón firma que Barnardiston de seguida va anar a estrenyer la mà a Sidónio i que durant la parada militar restà al seu costat. Jesús PABÓN, *Op. cit.*, Vol. I, p. 287.

ha molts autors que han qualificat a Sidónio de germanòfil.⁷⁰¹ Sens dubte, els anys viscuts a Berlín com a ambaixador portuguès davant del Reich havien tingut influència sobre ell. Però, l'antiguerrisme de Sidónio no és cap prova de que fos un traïdor pro germànic, tal i com sempre se l'havia qualificat, sobretot des dels sectors democràtics.⁷⁰² El mateix general Barnardiston va fer arribar al Foreign Office el resultat d'una conversa mantinguda amb Sidónio. Emfatitzà que la revolució no era ni monàrquica ni pro germànica, sinó que es tracta d'un moviment republicà pur.⁷⁰³ Sidónio, al contrari que Costa, sempre va mantenir bona sintonia amb el Foreign Office, i aquestes fotografies en són una prova.

a) Desembrisme

Desembrisme, Sidonisme o República Nova són sinònims que s'utilitzen per a designar el període de govern de Sidónio. Aquí utilitzarem el terme *Desembrisme* per a l'etapa que va immediatament posterior al 5 de desembre fins a les eleccions presidencials del 28 d'abril de 1918. El terme *Sidonisme* l'emprarem per a l'etapa de la presidència de Sidónio Pais. I "República Nova" l'utilitzarem quan es tracti de tot el període, de "any de Sidónio".⁷⁰⁴ És el temps que va estar al cap del Govern, just un any, del 7 de desembre de 1917 al 14 de desembre de 1918. Per a Wheeler, l'etapa de Sidónio és més important pel què va intentar fer, que en realitat pel que va poder fer, i sobretot és important com la font d'inspiració que suposà per als dirigents de l'Estado Novo durant els anys 30.⁷⁰⁵

⁷⁰¹ José Freire ANTUNES, *Op. cit.*, p. 74.

⁷⁰² *Ibidem*, p. 78.

⁷⁰³ CAB/24/147 Report 49, p. 9.

⁷⁰⁴ "L'any de Sidónio" és un terme usat per la historiadora portuguesa Maria Alice SAMARA en el llibre *Verdes e vermelhos. Portugal e a Guerra no ano de Sidónio Pais*, Lisboa, Editorial Notícias, 2002.

⁷⁰⁵ Douglas L. WHEELER, *História ...*, p. 169.

A partir del 8 de desembre els revolucionaris van haver de posar-se a treballar per a adreçar el país, alliberar-lo dels democràtics i començar a establir els fonaments del nou règim. Tres dies més tard, l'11 de desembre, Sidónio ja formava el nou Executiu amb tres unionistes, Alberto Moura Pinto, António Aresta Branco i António dos Santos Veigas, un republicà històric, Xavier Esteves, dos membres de la junta revolucionària, António Maria de Azevedo Machado Santos i Feliciano da Costa, i dos centristes el Dr. Alfredo Magalhães i el capità João Tamanigni Barbosa.⁷⁰⁶ Sidónio es quedà dues carteres, Assumptes Exteriors i Hisenda, a més de la Presidència provisional a l'espera que el Parlament designés qui havia de ser el nou President.⁷⁰⁷

Sidónio va començar a governar amb mà forta i, segons *The New York Times*, semblava destinat a aconseguir l'estabilitat del país.⁷⁰⁸ Molt aviat es van veure les clivelles d'un nou Govern que encara no havia començat la seva singladura. El 8 de gener 1918 un grup de mariners d'Alcântara es van revoltar, però sobretot es va revoltar la tripulació del Vasco de Gama, que desobeint ordres, salpà dels molls de Santos, fondejant al Tajo davant del Terreiro do Paço, amb la ciutat de Lisboa a l'abast del foc dels seus canons.⁷⁰⁹ Els mariners d'Alcântara van ser desactivats per Teófilo Duarte. El propi Sidónio va dirigir la contraofensiva amb l'artilleria apostada al Castell de São Jorge. Aquesta actitud decisiva era la que li va valdre l'estima de la població.⁷¹⁰ El Vasco de Gama es rendí, desembarcant els mariners al

⁷⁰⁶ “O novo governo”, *A Lucta*, 10 de desembre de 1917, p. 1.

⁷⁰⁷ Jesús PABÓN, *Op. cit.*, vol. I, p. 289.

⁷⁰⁸ “The Portuguese Chaos”, *The New York Times*, 10 de febrer de 1927, p. 22.

⁷⁰⁹ “A revolta dos marinheiros”, *A Lucta*, 8 de desembre de 1918, p. 1. “O que passou a bodo do “Vasco de Gama”, *O Século*, 10 gener 1918.

⁷¹⁰ Douglas L. WHEELER, *História...*, p. 172.

Casi das Columnas a l'entrada del Terreiro do Paço, sent lliurats a la GNR.⁷¹¹ Sidónio pensava que aquesta revolta no es podia tractar d'un fet aïllat, que podia tenir ramificacions per tot el país, sobretot a Porto. Va emprendre un viatge cap al Nord.⁷¹² El resultat va ser un viatge triomfal, i un bany de masses, per allà on passava era aclamat.⁷¹³ A la tornada i després de ser rebut amb tots els honors a Lisboa, es va desplaçar a Faro, al Sud del país. Es tractava del principi de la seva gran popularitat, de l'adulació de la massa, un fenomen que no havien aconseguir els seus predecessors ni tampoc aconseguiren els seus successors.

L'augment de la seva popularitat va encetar les ires de Brito Camacho. Si bé Sidónio era unionista, no estava disposat a seguir cegament al seu líder, en el fons era un *condottiere*. La coalició de diferents forces polítiques que havia portat a Sidónio al poder, tenia dos objectius: fer fora als democràtics i retirar (o reduir) el suport militar que Portugal donava als aliats. Semblava senzill però no sempre va ser fàcil, i les tensions entre ambdós objectius van arribar a ser violentes.⁷¹⁴ Sidónio, havia destituït el President de la República, al que va enviar a l'exili, a més de dissoldre el Congrés i instaurar una dictadura militar, amb la participació dels unionistes i amb la concentració del poder en les seves mans.⁷¹⁵ Anglaterra, tot i que des del primer moment li havia donat suport, a principis de febrer de 1918 comunicava que no reconeixeria el nou Govern mentre no hi hagués una convocatòria d'eleccions per a legitimar el

⁷¹¹ “Movimiento revolucionario en Portugal”, *El Heraldo de Madrid*, 9 de gener 1918, p. 1. URL: http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Heraldo%20de%20Madrid,%20EI/1918/191801/19180109/19180109_00000.pdf [consulta 22 de juliol 2011].

⁷¹² Del 13 al 19 de gener de 1918 el *Diario de Noticias* i el diari *O Século*, van dedicar extensos reportatges del viatge de Sidónio al Porto i altres localitats. El viatge va ser qualificat d'apoteòsic.

⁷¹³ Jesús PABÓN, *Op. cit.*, vol. 1, p. 290.

⁷¹⁴ Filipe Ribeiro de MENESES, *União...*, p. 219.

⁷¹⁵ A. H. Oliveira MARQUES, *História de Portugal. Desde...*, vol. 3, p. 241.

règim.⁷¹⁶ A partir d'aquest moment, Sidónio va buscar aliances. No era suficient l'ajuda rebuda per a donar el cop d'Estat, sinó que ara calia conquerir les urnes, i atraure catòlics i monàrquics cap a les seves posicions. La revolta dels mariners i les futures eleccions no eren els únics problemes de Sidónio. El 20 de febrer es va desarticular un complot per assassinar-lo. 11 persones van ser inculpades, entre elles militars democràtics de baixa graduació, acusats de conspirar contra el Govern. Els detinguts es reunien en una rebotiga del carrer de Santa Marta sota la contrasenya “tantos tiros, tantas bocas de fogo”.⁷¹⁷

Sidónio s'havia proposat corregir els excessos dels democràtics en matèria religiosa. Per això, abans de tot va modificar la Llei de Separació de 1911, amb un decret amb força de llei del dia 22 de febrer de 1918. Les relacions amb l'Església van millorar considerablement, doncs es va tornar a permetre l'ús públic dels hàbits religiosos, més endavant, el juliol va renovar les relacions amb el Vaticà. També va aprovar una amnistia pels oficials monàrquics apartats de l'Exèrcit i va donar el comandament del la guarnició de Lisboa al monàrquic João José Sinel de Cordes. Era una manera d'acostar-se i atreure als catòlics i als sectors moderats cap a la seva causa.⁷¹⁸ Alhora que restablí la bona sintonia amb els catòlics i monàrquics, reclamada per Brito Camacho en un article en el seu diari,⁷¹⁹ perdia el suport del seu partit i paradoxalment el del propi Brito Camacho.⁷²⁰ La sortida dels monàrquics del seu ostracisme va alarmar als republicans.

⁷¹⁶ Telegrama de Carnegie al FO, 9 de febrer de 1918, citat a: Ana RODRÍGUEZ GAYTÁN de AYALA, *Orden en Portugal. La República Nova de Sidónio Pais (1917-1919)*, Mérida, Junta de Extremadura, 2006, p. 55.

⁷¹⁷ AHM Divisió 1 secció 36 caixa 16 carpeta 1

⁷¹⁸ Ana RODRÍGUEZ GAYTÁN de AYALA, *Op. cit.*, p. 55.

⁷¹⁹ “Republicanos e monárquicos”, *A Lucta*, 20 de desembre de 1917, p. 2.

⁷²⁰ Douglas L. WHEELER, *História ...*, pp. 173-174.

Els monàrquics estaven molts dividits, però més o menys els diferents grupuscles seguien les mateixes consignes davant de la nova situació política del país. Sense abandonar les seves pretensions de restauració monàrquica, estaven disposats a col·laborar amb el nou règim sempre i quan ells en sortissin afavorits. Entre els monàrquics hi havia molts terratinents, latifundistes, i pagesos rics, principalment de l'Alentejo. Tenien aspiracions per ocupar llocs destacats en l'aparell de l'Estat, especialment en l'Exèrcit i en la política, mentrestant estaven a l'espera de l'arribada del moment oportú per a la seva causa. Sidónio n'era conscient. Des del principi s'havia vist obligat a recórrer als monàrquics com a "homes de confiança" als llocs clau de l'Estat. La teoria era coneguda com de "capacitat tècnica". És a dir, un monàrquic podia ser més "eficaç" que un republicà en l'acompliment del seu càrrec.⁷²¹

Sidónio veia l'oportunitat d'acostar-se als sectors fins aleshores allunyats dels grans partits republicans. El 1917 havia estat un any molt difícil, segons l'historiador José António Telo, les classes benestants havien pres consciència de que era necessària la unitat per a fer front a la crisi de guerra, dominar el moviment obrer i fer-li pagar el pes de la crisi.⁷²² La União Operária Nacional, UON tenia molt mala relació amb els democràtics per qüestió de la guerra, aquesta va ser la raó del seu acostament als revolucionaris del 5 de desembre. Havia fet una sèrie de reclamacions al nou Govern, i semblava que estava disposat a col·laborar amb els que havien vençut als democràtics.⁷²³ La presència de Machado Santos, que sempre havia estat proper als sindicalistes, era l'ocasió per integrar-hi els treballadors.

⁷²¹ José António TELO, *O sidonismo e o movimento operário português. Luta de classe em Portugal 1917-1919*, Lisboa, Ulmeiro, 1977, p. 145.

⁷²² *Ibid.*, p. 129.

⁷²³ Al principi del sidonisme hi havia una lluna de mel entre Sidónio i la UON, *Ibid.*, p. 148.

La coalició d'interessos tan diferents va portar a Sidónio a plantejar una alternativa del model parlamentari.⁷²⁴

El restabliment de les relacions amb l'Església per una banda i l'anunci de la celebració d'eleccions a diputats i a la presidència per primera vegada a Portugal per sufragi universal, tenia dos objectius: d'una banda acostar-se als sectors més moderats i d'altra atraure als republicans més purs. El sufragi universal ja constava com un dels objectius a assolir en el programa del PRP de 1891, i encara no s'havia portat a terme. Se seguia mantenint un sufragi censatari pel temor de perdre el control de la situació.⁷²⁵ Pel decret del dia 11 de març de 1918 s'instaurava a Portugal el sufragi universal directe i secret per a tots els homes majors de 21 anys. De les eleccions en sortirien 144 diputats dels 41 cercles plurinominals i dels 2 cercles uninominals, Angra do Heroísmo i Horta.⁷²⁶ Un decret del 30 de març establí la forma d'elegir el Senat, alhora que determinava l'elecció per sufragi directe del President de la República. Innovacions que no sobreviurien un cop liquidat el consultat sidonista.⁷²⁷ L'Exèrcit, la Marina, els membres dels cossos de policia i els condemnats per crims de sedició havien quedat exclosos del dret de vot a la Llei electoral del 3 de juliol de 1913. A la Llei del 30 de març de 1918 es restituïa el dret de vot als oficials i sub-oficials, però no als soldats i als condemnats.⁷²⁸ El sufragi era el més ampli de la I República, però el seu paper dins del sistema polític sidonista era totalment diferent del de l'antiga

⁷²⁴ Filipe Ribeiro de MENESES, *União ...*, pp. 220-221.

⁷²⁵ Fernando Farello LOPES, "Clientelismo, "crise de participação" e deslegimação da I República", *Análise Social*, vol. XXVI núm. 111, 1991, p. 403

⁷²⁶ Pedro Tavares de ALMEIDA, *Legislação Eleitoral Portuguesa, 1820-1926*, Lisboa, Imprensa Nacional, Casa da Moeda, 1998, pp. 729-731, citat a: *Materiais para a História eleitoral e parlamentar portuguesa 1820-1926*, Lisboa, Biblioteca Nacional, 2006, URL: <http://purl.pt/5854/1/legislacao.html> [consulta 23 de juliol 2011].

⁷²⁷ *Ibidem*.

⁷²⁸ Ana RODRÍGUEZ GAYTÁN de AYALA, *Op. cit.*, p. 64.

Cambra dels Diputats, doncs ara havia de ser l'escenari de l'acció d'un sol partit.⁷²⁹

Sidónio va voler canviar el model parlamentari seguit per la República des de 1911 fins aleshores. Les doctrines corporativistes havien entrat a Portugal a través d'Espanya després de la reforma del govern local proposada per Maura. Inspirades per la doctrina social de l'Església i en les teories polítiques del francès Charles Maurras, ideòleg de l'*Action Française*, cada vegada comptava amb més adeptes, des dels integralistes per la dreta, fins a Machado Santos per l'esquerra, passant pel centre d'Egas Moniz, eren moltes les veus que reclamaven la nova forma de representació. El corporativisme havia arribat, de forma molt dèbil, fins a la União Sagrada, a través del CEN, responsable de la caiguda de José d'Almeida.⁷³⁰ El CEN permetia un major contacte amb les "forces vives" del país, que podien influir en el Govern per a trobar les sortides econòmiques més adients.⁷³¹ Les forces representades en el parlament sidonista estaven a favor del corporativisme.⁷³² Sidónio comptava amb el suport, entre d'altres, de l'empresari Alfredo da Silva. Silva, antic diputat amb João Franco, i propietari de la Companhia Aliança Fabril, CUF, a Barrerio i una de les persones més influents de Portugal. Va entrar a formar part del corporatiu CEN, però Silva va retirar el seu suport a l'aprenent de dictador quan la política econòmica sidonista, a vegades nacionalista a vegades populista, es convertí en un escull per a les activitats exportadores i especuladores de la CUF.⁷³³

Per a molts unionistes el carisma de Sidónio era irresistible, "o messías longamente esperado".⁷³⁴ Les desavinences entre Sidónio i Brito Camacho

⁷²⁹ Filipe Ribeiro de MENESES, *União ...*, p. 224.

⁷³⁰ Ana Paula PIRES, *António ...*, p. 163. Vegis també la nota 569 d'aquest treball

⁷³¹ Ana Paula PIRES, *António ...*, p. 162.

⁷³² Filipe Ribeiro de MENESES, *União ...*, p. 221.

⁷³³ Manuel Villaverde CABRAL, "Sobre o fascismo ...", p. 887.

⁷³⁴ Douglas L. WHEELER, *História ...*, p. 174.

eren per culpa de l'ambició política d'aquest últim, que aspirava a ser cap del Govern, o pels diferents punts de vista sobre l'estructura que hauria de tenir la *República Nova*.⁷³⁵ Les disputes personals entre ambdós personatges van arribar fins a les pàgines de *A Luta*.⁷³⁶ Però no era l'únic problema, n'hi havia d'altres, la pròpia idiosincràsia del partit unionista, dominat per Camacho, que tenia el temor d'estar perdent el control del seu partit. Sidónio volia imposar un model presidencialista, on ell fos alhora President de la República i cap de Govern.⁷³⁷ Camacho no estava d'acord amb l'aplicació del sufragi universal, podria significar donar l'entrada al vot monàrquic majoritari en les zones rurals, escorant la República cap a la dreta.⁷³⁸

S'esperava de Sidónio que fes un redimensionament seriós de l'esforç de guerra. El seu desig era treure el màxim profit de la propaganda patriòtica alhora que volia disminuir al màxim la presència portuguesa a les línies del front. Per a Sidónio el CEP va ser el mateix que havia estat per Costa: un element bàsic de la seva política interna.⁷³⁹ En un primer moment, la qüestió de la reducció dels efectius portuguesos a la guerra el feu molt popular i va comptar amb el suport de nombrosos grups polítics i socials.⁷⁴⁰ Al llarg de 1918 anirà perdent llastre fins a quedar-se sol. És una paradoxa que el personatge més popular de la I República acabés aïllat. Això demostra que en el fons no va ser capaç de modificar les estructures polítiques de Portugal.⁷⁴¹

⁷³⁵ Douglas L. WHEELER, *História ...*, p. 175.

⁷³⁶ Durant el mes de març de 1918, Brito Camacho va publicar diversos articles al seu diari *A Luta*, en referència als projectes polítics de Sidónio, la creació d'un nou partit de la República, el presidencialisme, el sufragi universal, i la composició del nou Parlament. Culinà amb l'article "Desiluições" del dia 23 d'abril, "O Grande Bluff" del dia 25 i "Fracasso do Presidencialismo" del 29, l'endemà de les eleccions. En seguiren més, però aleshores Brito Camacho s'havia separat definitivament del projecte polític de Sidónio.

⁷³⁷ "Presidencialismo o parlamentarismo?" *O Século*, 3 de març de 1918.

⁷³⁸ Douglas L. WHEELER, *História ...*, p. 175.

⁷³⁹ Filipe Ribeiro de MENESES, *União ...*, p. 219.

⁷⁴⁰ Part dels efectius del CEP a França v anar tornant a Portugal. "Tropas que regressam de França", *Diário de Notícias*, 11 d'abril de 1918.

⁷⁴¹ Filipe Ribeiro de MENESES, *União ...*, p. 220.

El PRP encara tenia influència en la població. La seva màxima propaganda passava pel descrèdit del nou Govern. La paraula “dictadura” destil·lava tot l’odi que sentia el PRP vers els governs que li eren hostils. El PRP s’havia preocupat d’ocupar el Parlament i l’Administració, i no se n’adonava que potser els seus governs no eren tècnicament de dictadura però sí de monopoli polític. El periodista João Paulo Freire va dir el 1924: “Ditadura é todo aquele governo que não seja apoiado pelo partido democrático [PRP]”.⁷⁴²

Al front de Flandes, el contingent del CEP estava minvat d’oficials i soldats, en mancaven. Sidónio volia retirar efectius per a donar credibilitat a la seves proclames anti-intervencionistes. No es donaven llicències als soldats, però sí als oficials, i aquests, un cop exhaurida, ja no tornaven al front.⁷⁴³ A partir de febrer esclatà una epidèmia de tifus a Portugal que, conjuntament amb la falta de transport, i l’interès britànic per a retirar els portuguesos del front, va servir d’excusa per a no enviar més tropes a Flandes.⁷⁴⁴ Les malalties i desercions entre els soldats van acabar de disminuir els contingents portuguesos al front. El per al tinent del CEP, i militant democràtic, Augusto Casimiro, el desembrisme va convertir el CEP, en una colla d’oficials que havien abandonat els soldats a la seva sort.⁷⁴⁵ Els permisos concedits als oficials que ja no retornaven al camp de batalla havien deixat a la tropa desprovista de comandaments. La feblesa dels efectius portuguesos comprometia la seguretat de la línia de front britànica. Anglaterra, que desitjava la reducció dels efectius portuguesos, va planificar l’endarreriment

⁷⁴² Rui RAMOS, “O fim da República. Luís Farinha, *O Revirinho. Revoltas Republicanas contra a Ditadura e o Estado Novo, 1926-1940*, Lisboa, Estampa, 1998.”, *Análise Social*, vol. XXXIV núm.153, 2000, p. 1064.

⁷⁴³ Segons Augusto Casimiro, en vigílies de la Batalla de la Lys faltaven 418 oficials i 6.208 soldats, Augusto CASIMIRO, *Sidónio Pais. (Algumas notas sobre a intervenção de Portugal na Grande Guerra)*. Porto, Livraria Chardon, 1919, p. 224.

⁷⁴⁴ Ana RODRÍGUEZ GAYTÁN de AYALA, *Op. cit.*, p. 98.

⁷⁴⁵ Augusto CASIMIRO, *Op. cit.*, p. 224.

dels efectius lusitans, però no hi va ser a temps. El dia 2 de març, “marca uma grande e gloriosa data para as armas de Portugal”.⁷⁴⁶ Els portuguesos van guanyar la seva primera batalla al front i un mes i escaig després, el dia 9 d’abril, en l’anomenada Batalla de la Lys, els soldats portuguesos van ser massacrats per l’Exèrcit alemany.⁷⁴⁷

L’impacte de la derrota va tenir conseqüències a la política interna. Sidónio es va veure obligat a imposar una censura de premsa, la que havia suprimit en arribar al poder. Els seus opositors l’atacaren dient que el daltabaix era per culpa de la política de no intervenció, i d’haver abandonar el CEP a la seva sort. L’esforç de guerra s’havia reduït amb el desembrisme, però, el resultat segurament hauria estat el mateix que amb l’esforç anterior, el problema era la poca preparació de les forces portugueses, preparació feta en temps de la *União Sagrada*.⁷⁴⁸ Els seus enemics van titllar a Sidónio de germanòfil. Entre els que l’acusaren de ser un element al servei d’Alemanya, hi trobem a Augusto Casimiro, que basava les seves afirmacions en la diferència de tracte que el CEP rebia per part dels britànics abans i després del 5 de desembre.⁷⁴⁹ Però el tracte rebut va ser correcte, fins i tot la diplomàcia britànica es va qüestionar si calia enviar un telegrama de congratulació a Lisboa pel valor demostrar pels seus soldats en el camp de batalla. L’enviament estava pendent d’estudi per comprovar si realment els soldats portuguesos havien demostrat valor.⁷⁵⁰

⁷⁴⁶ “Um brillante feito de armas dos soldados de Portugal”, *O Século*, 8 de març de 1918.

⁷⁴⁷ “Ataque a nossas tropas”, *O Século*, 11 d’abril de 1918.

⁷⁴⁸ Douglas L. WHEELER, *História ...*, p. 177.

⁷⁴⁹ Augusto CASIMIRO, *Op. cit.*, p. 100-109.

⁷⁵⁰ CAB /23/6, WC 389, p. 3

Més d'un any després de la Batalla de la Lys, el diputat João Pinheiro feu una intervenció molt interessant al Parlament el dia 11 de juny de 1919.⁷⁵¹ L'antic sidonista responia a una moció presentada pel diputat Vitorino Godinho que acusà al Sidonisme de connivència amb els alemanys i de fer una política exterior anti-patriòtica durant el seu Govern. Pinheiro va explicar que Sidónio havia intentar atraure a la dreta per incorporar-la al seu projecte i així desactivar a la Monarquia, però va errar. Sidónio volia la desaparició dels partits polítics perquè a Portugal hi havia un gran desequilibri a la política que calia reequilibrar. Pinheiro havia estat el redactor d'un projecte de constitució parlamentària, en un moment que es opta pel presidencialisme.⁷⁵²

Pinheiro en seua parlamentària negà que Sidónio hagués rebut diners d'Alemanya, al contrari, va afirmar que Sidónio sempre havia estat al costat dels aliats i que s'havia limitat a seguir les directrius marcades per aquets en matèria de política internacional, i sempre havia procurat fer una política d'interessos nacionals, de treball i d'ordre. No tenim elements per jutjar si les afirmacions de Pinheiro són reals. Eduardo de Sousa, va interrompre la intervenció de Pinheiro per afegir que ell havia estat acusat de rebre diners d'Alemanya i no era cert. Sousa va criticar públicament l'actitud que havia tingut Sidónio amb el CEP i la seva participació en la Gran Guerra, així com la censura militar imposada, i acusà al *dezembrismo* d'haver fet promeses que no va complir.⁷⁵³ Per a l'autor, la revolució sidonista no era res més que un intent dels sectors germanòfils d'aniquilar l'esforç de guerra portuguès. Sousa esmentava diferents disposicions del nou govern per avalar la seva afirmació.

⁷⁵¹ *Diário da Câmara dos Deputados*, 11 de juny 1919, pp. 24- 28, URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cd> [consulta 19 de juliol 2011].

⁷⁵² Tres diputats del partit de Sidónio, Amâncio de Alpoim, Celorico Gil i Pinheiro, van presentar un projecte de reforma de la constitució per acabar amb el presidencialisme, i tornar a l'estructura parlamentària de 1911, José BRANDÃO, *Sidónio. "Ele tornará feito qualquer outro" Contribuição para a história do presidencialismo*, Lisboa, Perspectivas e realidades, 1983, p. 171.

⁷⁵³ Eduardo de SOUSA, *Op. cit.*

Tot i la controvèrsia sobre l'afiliació germanòfila de Sidónio, sobretot després de la seva mort, el cas és que a Sidónio no li importà condecorar als oficials aliats amb les màximes distincions honorífiques portugueses. Així, durant el seu any en el poder, va atorgar 112 ordres honorífiques, 97 de les quals eren de l'*Ordre d'Avis* en les seves diferents categories, 14 de *Torre Espada*, *Valor*, *Lealtade e Merito*, i 1 *Santiago da Espada*. Per nacionalitats 64 dels condecorats eren britànics, 32 francesos, 4 italians, 3 americans, 3 espanyols, 2 brasilers, 1 holandès, 1 de Namíbia, i 1 sense identificar.⁷⁵⁴ Era el nombre màxim d'ordres honorífiques atorgades fins aleshores, des de la instauració de la República només se n'havien atorgat 8, durant la presidència de Bernardino Machado. La intervenció portuguesa en la guerra va ser determinant, és a partir d'aquesta intervenció que es comencen a concedir les condecoracions honorífiques, sobretot entre els oficials aliats. Entre els anys 1910 i 1916 no se n'havia atorgat cap.

Així, a partir de febrer de 1918 Sidónio va començar a reconèixer els mèrits de guerra amb la condecoració d'oficials dels exèrcits aliats. Un dels primers va ser el major-general britànic, Nathaniel Walter Barnardiston que el 28 de febrer, va rebre de mans de Sidónio, l'Ordre Honorífica d'Avis, en la seva categoria de Gran-Oficial. El 30 de setembre rebia la mateixa distinció el general David Legge Brainard. Ambdós oficials apareixen en una fotografia que es conserva a l'Arquivo Histórico Militar de Lisboa al costat de Sidónio País durant la parada militar a l'Avenida Liberdade, el 20 de novembre de 1918, el dia següent a la vaga general.⁷⁵⁵ Barnardiston, com ja hem vist, era el

⁷⁵⁴ Es pot consultar la llista de les distincions honorífiques portugueses concedides a ciutadans estrangers a la següent adreça, URL: <http://www.ordens.presidencia.pt/?idc=154&list=1&pos=0#list> [consulta 5 juliol 2011]

⁷⁵⁵ PT AHM-FE-110-A10-PQ-04_m0014. A l'Arquivo Histórico Militar la fotografia no està ni identificada ni localitzada, així com tampoc els dos

cap de la missió militar britànica a Lisboa, i Brainard era l'agregat militar de l'ambaixada dels Estats Units a Lisboa.⁷⁵⁶ Sidónio sentia admiració pels Estats Units, segurament s'inspirà en el seu sistema polític per a introduir el presidencialisme a Portugal.⁷⁵⁷ Mantenia molt bones relacions amb l'ambaixador, el coronel Thomas Brich.⁷⁵⁸ Sidónio no tenia cap inconvenient per a presentar-se en públic acompanyat d'oficials aliats.⁷⁵⁹ Hi ha nombroses proves gràfiques que així ho testifiquen. És poc plausible la hipòtesi de la germanofília de Sidónio. Per a Freire Antunes, si alguna cosa va caracteritzar a Sidónio, va ser l'excessiva subordinació a Anglaterra, no la seva germanofília.⁷⁶⁰

b) Sidonisme

Amb la nova Llei electoral del març Sidónio restaurava un vell projecte de la comissió de redacció de la Constitució de 1911. El Govern passava a mans del President de la República que era elegit per sufragi universal, a l'americana, mentre que el Senat es convertia en una espècie de cambra corporativa, formada pels representants dels municipis i representants dels grups professionals.⁷⁶¹ Sidónio pretenia reformar el sistema polític, volia un

personatges que acompanyen Sidónio. Gràcies a la perspicàcia del professor Enric Ucelay-Da Cal i a una exhaustiva cerca documental s'han pogut identificar.

⁷⁵⁶ Portugal mantenia molt bones relacions amb els Estats Units, que tenien una base naval a Ponta Delgada a les Açores.

⁷⁵⁷ Els seus enemics polítics l'acusaren de voler seguir la moda americana "É o cesarismo de outros tempos travestido á moda yankee", José BARBOSA, "Presidencialismo", *A Lucta*, 21 de maig de 1918.

⁷⁵⁸ José Freire ANTUNES, *Op. cit.*, p. 70.

⁷⁵⁹ Segons Maria Alice Samara, durant la parada militar del 20 de novembre de 1918 Sidónio anava seguit entre d'altres, pels representants militars de la Gran Bretanya, França i Estats Units. Maria Alice SAMARA, *Verdes ...*, p. 142.

⁷⁶⁰ José Freire ANTUNES, *Op. cit.*, p. 80.

⁷⁶¹ Rui RAMOS, "As quatro faces da República", José MATTOSO (Dir.), *História de Portugal*, Lisboa, Editorial Estampa, 1994, vol 6: *A segunda fundação (1890-1926)*, p. 615.

règim on hi tinguessin cabuda la “gran família portuguesa”, republicans i monàrquics. Hi havia dos obstacles que trencaven l’harmonia: els partits polítics i el sistema parlamentari. Sidónio va intentar un assaig, una nova forma de govern que no s’havia experimentat mai abans a Portugal, el presidencialisme, amb un partit únic que aglutinés “aos homens de bem para servir a pátria”.⁷⁶² Segons l’historiador Tom Gallagher, la inclusió del presidencialisme era per influència de l’*Integralismo Lusitano*, en canvi, l’*Action Française* encara hauria d’espera més de vint anys per tenir tant ascendent a França.⁷⁶³ El dia 6 d’abril es constituí el Partit Nacional Republicà, PNR.⁷⁶⁴ En aquesta nova fórmula el Parlament estava subordinat a l’Executiu, sent la figura del President la de màxim poder i amb la potestat de dissoldre el Parlament, concentrant més poder que el President dels Estats Units.⁷⁶⁵ Els admiradors de Sidónio ho consideraren van una innovació, però en realitat es tractava d’una improvisació. Sidónio havia perdut el suport dels unionistes, i cada vegada estava políticament més isolat. En realitat no tenia una base política sòlida que li fes de coixí. Les eleccions per al seu antic partit eren: “a fantochada das eleições, presidencial, senatorial e de deputados, ultima scena do primeiro acto da opereta política”.⁷⁶⁶ La idea del presidencialisme i la creació del PNR era una fugida endavant per amagar la falta de suport polític.⁷⁶⁷ El partit s’havia creat des de la cúpula i no des de les bases, el resultat va ser una mala còpia del PRP, amb una majoria parlamentària però sense una base ideològica on poder descansar la seva acció.⁷⁶⁸

Quadre del repartiment dels escons de diputats els anys 1918 i 1919

⁷⁶² PAIS, Sidónio, *Un ano de ditadura. Discursos*, ed. de Feliciano de Carvalho, Biblioteca da Acção Nacionalista, 1924, citat a: Rui RAMOS, “A segunda fundação...”, p. 616.

⁷⁶³ Tom GALLAGHER, “Conservative, dictatorship and fascism in Portugal, 1914-1945”, Martin BLINKHORN (ed.), *Op. cit.*, p. 157.

⁷⁶⁴ José BRANDÃO, *Sidónio. Op. cit.*, p. 77.

⁷⁶⁵ Filipe Ribeiro de MENESES, *União ...*, p. 225.

⁷⁶⁶ José de MAGALHÃES, “No paiz de Offenbach”, *A Lucta*, 29 abril 1918, p. 1.

⁷⁶⁷ Rui RAMOS, “A segunda fundação...”, p. 617.

⁷⁶⁸ Filipe Ribeiro de MENESES, *União...*, p. 225.

Repartiment dels escons de diputats 1918 i 1919

Partit	Any	Núm. escons	%
Partit Democràtic	1918	No participa	
	1919	86	52,8%
Partit Evolucionista	1918	No participa	
	1919	38	23,3%
Partit Unionista	1918	No participa	—
	1919	17	10,4%
Partit Socialista	1918	—	
	1919	8	4,9%
Partit Nacional Republicà	1918	108	69,7%
	1919	No existeix	—
Catòlics	1918	5	3,2%
	1919	1	0,6%
Monàrquics	1918	37	23,9%
	1919	—	—
Total diputats	1918	155	100%
	1919	163	100%

Taula 5- Font: Elaboració pròpia a partir de les dades publicades a: *Materiais para a história eleitoral e parlamentar portuguesa, 1820-1926*, URL: <http://purl.pt/5854/1/resultados-eleitorais.html> [consulta 30 de març 2011]. Vegis també la nota núm. 770 d'aquest treball.

Les eleccions es van celebrar el dia 28 d'abril amb el nombre d'electors més gran fins aleshores, 900.000 persones, gràcies a la implantació del sufragi universal masculí.⁷⁶⁹ No hi van concórrer cap dels tres principals partits de la *República Velha*, evolucionistes, democràtics i unionistes. El nou PNR va aconseguir 108 escons que representaven un 69,7% dels vots, la resta se'ls repartiren entre els monàrquics, 37 escons i els catòlics amb 5 escons.⁷⁷⁰ El nou Govern ja no tindria ministres sinó secretaris d'Estat, com en els Estats Units.

És interessant comprovar com un any després d'aquestes eleccions, els vots i els votants que havien fet possible que el partit de Sidónio aconseguís 108 diputats s'havien esfumat. Amb tota probabilitat el partit sidonista havia esgarrapat vots dels antics correligionaris dels tres principals partits republicans que no van concórrer a la lluita electoral de 1918, però la majoria de vot segurament provenia d'aquells sectors que fins aleshores havien restat al marge de les conteses electorals, i que ara, gràcies al sufragi universal hi tenien accés per primera vegada. El 1919 es va tornar a aplicar el sufragi restringit. Els tres grans partits republicans van tornar a prendre protagonisme. El que és curiós, és observar com el vot catòlic i monàrquic és anecdòtic el 1919, quan un any abans, i gràcies a la política de Sidónio per afavorir la integració d'aquests grups, havien arribat a aconseguir una bona representació parlamentària. Amb la tornada dels democràtics al Govern el març de 1919, catòlics i monàrquic es replegaren en espera d'un escenari més favorable.

⁷⁶⁹ José Medeiros FERREIRA, *O comportamento ...* p. 73.

⁷⁷⁰ Veure el quadre elaborat a partir de les següents fonts: António Joaquim de Sousa JÚNIOR, *Censo Eleitoral da Metrópole*, Lisboa, Imprensa Nacional, 1916 i A. H. de Oliveira MARQUES, (Dir.), *História da 1.ª República Portuguesa. As Estruturas de Base*, Lisboa, Iniciativas Editoriais, 1978. El quadre està publicat a *Materiais para a história eleitoral e parlamentar portuguesa, 1820-1926*, URL: <http://purl.pt/5854/1/resultados-eleitorais.html> [consulta 30 de març 2011].

El Senat sidonista va quedar format per 32 senadors del PNR, 10 dels monàrquics 2 independents i un catòlic.⁷⁷¹ Sidónio va resultar elegit President de Portugal per més de 5.000 vots, fins aleshores el major nombre de vots recollits en unes eleccions.⁷⁷² Els nous estadants de la Cambra, eren en la seva majoria desconeguts per al gran públic, doncs no s'havien dedicat a la política amb anterioritat, però també eren desconeguts en els medis professionals. En lloc de representar a les “forces vives” representaven a les professions de sempre, metges, advocats, funcionaris... i només un industrial. El PNR era el fracàs d'una temptativa de creació d'un partit de masses, que no va aconseguir atraure a una minoria políticament activa, però extremadament dividida.⁷⁷³

Sidónio va ser proclamat President de Portugal el 9 de maig. El dia següent es va fer una gran parada militar a Lisboa amb un recorregut per les principals vies de la ciutat, des de Campo Pequeno fins a Restauradores. Sidónio, a cavall, va passar revista a les tropes. Els agregats militars de les ambaixades l'acompanyaren, i entre ells el general Barnardiston, que ja lluia a la seva guerrera l'ordre honorífica d'Avis que li havia concedit Sidónio. Després, enmig del deliri popular, Sidónio es traslladà als Paços do Conselho, on des del balcó pronuncià el seu primer discurs com a President.⁷⁷⁴ Sidónio prometia que tots els actes de govern sorgits del moviment del 5 de desembre, s'inspirarien en la més pura fe republicana i servarien per a consolidar la República. No va fer el que va prometre.⁷⁷⁵ Les fotografies que ens han arribat d'aquest esdeveniment, i que van ser publicades a la revista *Ilustração portuguesa* ens mostren l'estètica militar

⁷⁷¹ Douglas L. WHEELER, *História ...*, p. 176.

⁷⁷² *Ibidem*

⁷⁷³ Filipe Ribeiro de MENESES, *União ...*, p. 226.

⁷⁷⁴ *Diário de Notícias*, 10 de maig de 1918.

⁷⁷⁵ Raphael RIBEIRO, *O Exército e a política*, Lisboa, Livraria Portugalia, 1924, p. 25.

adoptada per Sidónio.⁷⁷⁶ Durant la seva presidència eren habituals les parades militars i les demostracions de disciplina castrense. El següent acte públic del flamant President va ser el dia 15 de maig. Se celebraren unes exèquies solemnes a la catedral per als soldats morts en combat.⁷⁷⁷ Era important perquè era la primera vegada que un cap de la República assistia a un acte religiós des de 1910.⁷⁷⁸

La Cambra sidonista ve ser acusada de no legislar i de ser protagonista de debats estèrils.⁷⁷⁹ El cert és que entre el 15 de juliol, data de la primera sessió fins el 13 de desembre, el dia abans de l'assassinat de Sidónio, hi hagué 21 sessions; 8 al juliol, 5 a l'agost, no n'hi hagué cap ni el setembre ni a l'octubre, només 1 al novembre i 7 al desembre. Segons Wheeler, com a institució parlamentària va tenir una vida desastrosa.⁷⁸⁰ En tot cas va tenir més vida administrativa que parlamentària, la celebració d'actes polítics escadussers i la promulgació de diversos decrets. El primer decret el signà el 19 de desembre de 1917 per a nomenar oficials milicians. Els últims són del 9 de desembre de 1918. En total va signar 283 decrets dels 300 de l'any 1918.⁷⁸¹

Sidónio políticament estava cada vegada més sol: “Sidónio Pais, que para muitos foi uma esperança ou uma ilusão, é hoje um fantasma”.⁷⁸² Pràcticament només podia comptar amb els monàrquics, pels quals Sidónio

⁷⁷⁶ “A proclamação do Sr. Presidente da República”, *Ilustração portuguesa*, II sèrie, núm. 639, 20 de maig de 1918, pp. 381-386, URL: http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/IlustracaoPort/1918/N639/N639_master/N639.pdf [consulta 24 de juliol 2011].

⁷⁷⁷ *Diário de Notícias*, 16 de maig de 1918.

⁷⁷⁸ CUNHA e COSTA. *A Igreja Catholica e Sidonio Pais*. Coimbra, Coimbra Editora, 1921.

⁷⁷⁹ Filipe Ribeiro de MENESES, *União ...*, p. 225.

⁷⁸⁰ Douglas L. WHEELER, *História ...*, p. 178.

⁷⁸¹ AHM Divisió 3 secció 35 caixa 14 carpeta 1C

⁷⁸² José BARBOSA, “Entre dois parques”, *A Lucta*, 14 d'agost de 1918.

representava un paraigua on refugiar-se en l'espera del moment oportú per a tornar a instaurar la Monarquia.⁷⁸³ A l'estiu les condicions socials del país empitjoraren. A més de la crisi política, les privacions de guerra, la crisi econòmica i de subsistències, i per si no eren suficients, s'hi va afegir l'epidèmia de grip que assolà Portugal. Aquest va ser el moment de les màximes cotes populisme de Sidónio; les visites als hospitals, als malalts i l'auxili als més necessitats a través de l'assistència "5 de dezembro" amb les sopes pels pobres, que se'n repartien més de 1.000 litres diaris, l'acostaren al poble. Però si la seva figura cada vegada era més popular, la situació política era delicada, i per tal de compensar el poder que anaven adquirint els monàrquics, Sidónio tenia la intenció d'incorporar elements de l'esquerra al Govern, però se li desaconsellà perquè el moment no era d'adequat. Egas Moniz a l'agost de 1918 va avisar-lo per carta de l'organització de conspiracions per a derrocar el Govern. Proposava una nova organització del PNR. Sidónio no li va donar resposta.⁷⁸⁴ L'ambient de conspiració per acabar amb el Govern era cosa pública, i es podia llegir als diaris:

*¿Preparando o golpe? Não é segredo para ninguem que os do bloco, ainda em formação, conspiran doidamente contra o governo [...] pôr au facto dos manejos dos democráticos, ja combinados com os unionistas para derrubarem o governo do Sr. Sidónio Paes.*⁷⁸⁵

Les conspiracions no eren imaginació ni d'Egas Moniz ni dels periodistes, sinó que eren reals. Hi havia hagut alguns intents a Porto i a altres ciutats, però la més important va tenir lloc a mitjans d'octubre. Els democràtics havien planificat fer un "pronunciamiento" pels dies 12 i 13 d'octubre. S'havien d'aixecar varies ciutats de manera simultània, Lisboa, Porto,

⁷⁸³ José Freire ANTUNES, *Op. cit.*, p. 109.

⁷⁸⁴ Douglas L. WHEELER, *História ...*, p. 180.

⁷⁸⁵ *Jornal da tarde*, 28 d'agost de 1918, p. 1.

Coimbra i Évora, entre d'altres.⁷⁸⁶ El mateix dia 12 les forces fidels a Sidónio van acabar amb els aixecaments de Lisboa i Porto. A Coimbra el regiment d'Infanteria núm. 35 es revoltà. Els soldats van resistir els embats de les forces del Govern seguint les ordres dels seus superiors. El moviment havia estat dissenyat pel coronel Alexandre Mourão, i capitanejat per l'oficial Romano Bernabé Ferreira.⁷⁸⁷ Al dia següent, el coronel fugí i els soldats es rendiren i tot va tornar a la normalitat. Es van suspendre les garanties i es va produir una gran quantitat de detencions i empresonaments.⁷⁸⁸ A l'octubre es descobrí un nou complot a Porto.⁷⁸⁹ Els monàrquics també conspiraven, havien boicotejat l'obertura del parlament al novembre. El senyal més perillós de la seva conspiració va ser l'aparició de les Juntes Militars a Lisboa i Porto.⁷⁹⁰ I els presoners anaven augmentant a mida que sorgien noves conspiracions.

La construcció de la unitat nacional passava inexorablement pel reforç de l'aparell repressiu de l'Estat.⁷⁹¹ Sidónio va crear el Cos de Tropes de la Guarnició de Lisboa, com a guàrdia pretoriana. El Cos, estava compost per 4 batallons d'infanteria, dos regiments de cavalleria, dues bateries de artilleria, una companyia d'enginyers, a més d'altres seccions com la de metralladores. Els seus membres rebien una paga especial i operativament depenien del Ministeri de la Guerra. El Cos va ser decisiu per al manteniment de l'ordre públic.⁷⁹² I per a no crear greuges comparatius, s'equiparà els seus de la GNR als dels nou Cos. La política sidonista anava per a arraconar a la GNR, focus

⁷⁸⁶ AHM Divisió 1 secció 36 caixa 16 carpeta 1

⁷⁸⁷ AHM Divisió 1 secció 36 caixa 7 carpeta 1

⁷⁸⁸ Douglas L. WHEELER, *História ...*, p. 180-181.

⁷⁸⁹ AHM Divisió 1 secció 36 caixa 16 carpeta 25

⁷⁹⁰ Filipe Ribeiro de MENESES, *União ...*, p. 245.

⁷⁹¹ *Ibid.*, p. 235.

⁷⁹² En una conversa publicada a *A Lucta*, entre un periodista i un comandant, aquest deia: "A lei, que já ha muito não era igual para todos, passou tambem a ser diferente para cada bairro. No Bairro Alto, onde vive gente pobre e laboriosa, a policia pode espacar á vontade!", F. Rodrigues ALVES, "A Ditadura policial", 22 de juliol de 1918, p. 1.

dels democràtics, empresonant a molts dels seus oficials, com per exemple Liberato Pinto, que el 1919 va ser el reorganitzador i home fort de la gendarmeria.⁷⁹³

L'ordre públic tenia una nova força amb autoritat, la Policia Cívica, així com 20 membres de la Policia Preventiva. L'ordre era bàsic en la política sidonista.⁷⁹⁴ A finals d'any les presons estaven plenes de presoners polítics.⁷⁹⁵ Es calculava que hi havia entre 4.000 i 5.000 presoners polítics.⁷⁹⁶ El dia 16 d'octubre es visqué un dels episodis més foscos del sidonisme. Un grup de 150 presoners polítics eren traslladats, escoltats per 200 policies, d'una presó a una altre pels carrers de Lisboa. En esclatar una bomba es produí uns moments d'incertesa i els policies van començar a disparar contra els presoners amb el resultat de set morts, entre ells un republicà històric, el vescomte de Riveira Brava, i seixanta ferits.⁷⁹⁷ L'episodi luctuós és conegut com a "Leva da morte".⁷⁹⁸ Les forces de l'ordre havien de controlar les conspiracions, sobretot dels demòcrates. Aquestes forces es van mantenir lleials durant la temptativa d'un cop d'Estat, per part dels democràtics, el 12 i 13 d'octubre i durant la vaga general liderada per la UON al novembre.⁷⁹⁹ Sidónio era conscient del perill, i el moviment obrer podia convertir-se en un enemic del sidonisme, doncs la bona sintonia inicial amb la UON ja s'havia acabat.

⁷⁹³ Diego PALACIOS CEREZALES, *Estado, régimen...*, URL:

<http://eprints.ucm.es/8075/2/T30384.pdf> [consulta 24 de juliol 2011]

⁷⁹⁴ *Ibid.*, p. 371. [Tesis doctoral], URL: <http://eprints.ucm.es/8075/2/T30384.pdf> [consulta 24 de juliol 2011]

⁷⁹⁵ Veure la documentació sobre els presoners polítics que es conserva a l'AHM de Lisboa.

⁷⁹⁶ Filipe Ribeiro de MENESES, "Sidónio Pais, the Portuguese "New Republic" and the challenge to liberalism in Southern Europe", *European History Quarterly*, 1998, 28, núm. 1, p. 121. L'autor cita la informació donada per l'ambaixador francès a Lisboa, M. Emile Daeschner.

⁷⁹⁷ Douglas L. WHEELER, *História...*, p. 181.

⁷⁹⁸ Artur VILLARES, *A leva da morte*, Lisboa, s. n., 1988.

⁷⁹⁹ Filipe Ribeiro de MENESES, *União ...*, p. 236.

La “lluna de mel” del món del treball, i la bona sintonia de Machado Santos i els treballadors, amb Sidónio s’havia acabat.⁸⁰⁰ El moviment obrer portuguès tenia un origen complex, de moltes les influències, no sempre clares. Les organitzacions eren híbrides. Hi convivien republicans, anarquistes i socialistes. No se sabia on començaven les fronteres ideològiques d’uns i acabaven les dels altres, segurament era degut a la deficient formació ideològica dels militants. Les adhesions, moltes vegades eren fruit de raons sentimentals més que d’ideologia. El sidonisme, per l’historiador portuguès António Ventura, era un punt de convergència d’equivocs, on els treballadors s’hi van adherir en una primera fase en resposta a la crida contra la *Formiga Branca*.⁸⁰¹ Era una barreja de relacions, la *Carbonária* –i la Maçoneria– i els anarquistes intervencionistes, fins i tot després del 5 d’octubre, els contactes de Machado Santos, els sindicalistes...

El 1917 les diferents vagues i reivindicacions laborals dels treballadors havia cohesionat el moviment obrer. Les propostes de canvi de Sidónio van fer possible que els obrers s’acostessin al seu projecte. La lluita contra la fam endèmica, que comportava malalties i misèria i la promesa d’acabar amb els enviaments de tropes al front, van ser la causa d’un primer suport dels obrers a Sidónio.⁸⁰² Un any més tard, els sindicalistes cansats i decebuts amb el sidonisme, va utilitzar la seva arma més poderosa, la vaga. Des de febrer de 1918 les vagues eren nombroses. Les condicions de la vida diària seguien sent molt dures, els treballadors sortien al carrer a protestar i organitzaven vagues. La majoria s’acabaven sense problemes, amb una solució negociada,

⁸⁰⁰ Maria Alice SAMARA, “Sidonismo e restauração da República. Uma “encruzilhada de paixões contraditórias”, Fernando ROSAS, Maria Fernanda ROLLO, (Coords.), *História da Primeira República Portuguesa*, Lisboa, Tinta da China, 2009, p. 389.

⁸⁰¹ António VENTURA, “Guerristas” e “Antiguerristas”. Análise retrospectiva de um conflito”, *Clio*, 1986, 1, p. 109.

⁸⁰² Ana Paula PIRES, *António ...*, p. 166.

però algunes amb disturbis.⁸⁰³ Les classes treballadores sabien que no podien esperar res del sidonisme, i proposaven als treballadors que s'unissin per a fer-se sentir.⁸⁰⁴ Cap a l'estiu va sorgir la idea d'organitzar una gran vaga general, no era una proposta nova, ja venia de lluny però no s'havia materialitzat. A l'octubre la UON trencà definitivament amb el sidonisme.⁸⁰⁵ Es fixà el dia 14 d'octubre per a la vaga general, però els esdeveniments polítics de l'intent del cop d'Estat van obligar a canviar la data. Mentrestant, i en ple remolí bolxevic, arribà l'armistici del dia 11 de novembre.⁸⁰⁶

Fig. 10- Sidónio Pais. Font: Portada del llibre de Feliciano de CARVALHO (ed.), *Um ano de ditadura, discursos e alocuções de Sidónio Pais*, Lisboa, Lusitânia, 1924

El 14 de novembre de 1918, el patriarca de Lisboa va celebrar un *Te Deum* per la victòria dels exèrcits aliats a la Basílica d'Estrella, on hi va assistir tot el

⁸⁰³ António José TELO, *Op. cit.*, p. 108.

⁸⁰⁴ Maria Alice SAMARA, *Verdes ...*, p. 109.

⁸⁰⁵ *Ibid.*, p. 129.

⁸⁰⁶ "O Armistício", *Diário de Notícias*, 13 de novembre de 1918. El diari *O Século* va editar dues edicions del seu suplement de 400.000 exemplars cada una el mateix dia de l'armistici, *O Século*, 11 de novembre de 1918.

cos diplomàtic estranger i el President de la República.⁸⁰⁷ La vaga va ser finalment va ser convocada pel 18 de novembre. Sidónio, durant aquest dia, va mantenir una actitud desafiant, passejant-se en cotxe pel Bairro Alto i confiant que amb la seva presència n'hi hauria prou per a dissuadir als vaguistes.⁸⁰⁸ La vaga era vista pels sidonistes i els diaris afectes, com un moviment continuador de la Revolució Russa, un instruments dels “soviets” per a la desorganització.⁸⁰⁹ Durant la jornada de vaga general es van produir nombrosos aldarulls a la ciutat de Lisboa. Entre els aldarulls, va destacar l'atac per part de ciutadans armats que van assaltar i destruir la seu de la UON.⁸¹⁰ El dia 20 Sidónio va organitzar una gran parada militar a l'Avenida Liberdade. Era una demostració de força del règim i per a mostrar la seva capacitat per a imposar l'ordre. Abans, però, ja s'havia instat als ciutadans a lluir un llacet verd a la solapa. Aquest distintiu simbolitzava la protesta de la gent d'ordre, “verds”, contra el desordre dels “vermells”.⁸¹¹ Sidónio va passar revista a les tropes a cavall. A la parada militar del dia 20 de novembre és l'únic moment en què les Forces Armades van donar senyal d'obediència institucional. Era un Exèrcit de *trompe l'oeil*.⁸¹²

El dia 5 de desembre Sidónio va celebrar amb una altra parada militar el 8è. aniversari de la proclamació de la República a la Rotunda. El dia següent l'ambaixador anglès va enviar el telegrama núm. 477 al Cap de l'*Imperial General Staff*, comunicant que dins de l'Exèrcit portuguès, hi havia un moviment monàrquic i pro germànic, conspirant per a derrocar el Govern.⁸¹³

⁸⁰⁷ CUNHA e COSTA. *Op. cit.* ; “Um Te Deum em acção de graças”, *Diario de Noticias*, 25 de novembre de 1918.

⁸⁰⁸ Maria Alice SAMARA, *Verdes ...*, p. 139.

⁸⁰⁹ *Ibid.*, p. 141.

⁸¹⁰ Filipe Ribeiro de MENESES, “Sidónio Pais, the Portuguese “New Republic” and the challenge to liberalism in Southern Europe”, *European History Quarterly*, 1998, 28, núm. 1, p. 121.

⁸¹¹ Maria Alice SAMARA, *Verdes ...*, p. 141.

⁸¹² José Medeiros FERREIRA, *O comportamento ...*, p. 75.

⁸¹³ CAB /23/4, WC, 294, p. 2.

El mateix dia que aquest telegrama sortia cap a Londres, Sidónio va ser víctima d'un atemptat sense més conseqüències.⁸¹⁴ Després de l'atac frustrat, el dia 14 de desembre, el matí del mateix dia de la seva mort, Sidónio assistí a l'església de l'Encarnació on es van celebrar les exèquies per l'ànima dels mariners del caçamines *Augusto de Castillo* morts en combat amb un submarí alemany a les Açores.⁸¹⁵ Va ser l'últim acte públic com a President de la República.

Cap el tard, Sidónio va anar a l'estació del Rossio per agafar el tren que l'havia de portar a Porto. La versió oficial que es va donar, era que el viatge corresponia a la inauguració de l'exposició de Belles Arts.⁸¹⁶ La realitat sembla que era una altra. Sidónio no es fiava de les persones que ell havia designat en els càrrecs de màxima autoritat a la ciutat. Alberto Margaride, governador civil, havia estat apartat, Solari Alegro seguia en el seu càrrec de cap de la policia. Sidónio pensava en el relleu d'aquests càrrecs posant a una persona de la seva extrema confiança, el seu propi germà Alberto. Volia entrevistar-se amb els caps de les Juntes militars, "Tem de se fazer isto, nem que eu tenha de mandar cercar o Porto com tropas".⁸¹⁷ No ho va poder fer. Va caure abatut per les bales disparades per José Júlio da Costa.⁸¹⁸ L'agressor va ser detingut, i Sidónio, ferit de mort, va ser traslladat a l'Hospital de São José, morint abans d'arribar-hi.⁸¹⁹ Començava la seva llegenda.

⁸¹⁴ José Freire ANTUNES, *Op. cit.*, p. 6.

⁸¹⁵ CUNHA e COSTA. *Op. cit.* El dia 24 de novembre havien arribat a Lisboa els supervivents de l'*Augusto Castilho*, d'aquests 50 mutilats van ser ingressats a l'Institut d'Arroios. Sidónio, acompanyat del general Barnardiston reberen els supervivents. *Diário de Noticias*, 24 de novembre de 1918.

⁸¹⁶ João MEDINA, *Morte e transfiguração de Sidónio Pais*, Lisboa, Edições Cosmos, 1994, p. 15.

⁸¹⁷ João Evangelista Campos LIMA, *O Reino da Traulitânia, 25 dias de reacção monárquica no Porto*, Porto, Renascença Portuguesa, 1919, p. 18.

⁸¹⁸ El detingut pertanyia a la *Liga da Moçidade Republicana*, *Diário de Noticias*, 15 de desembre de 1918.

⁸¹⁹ Josep Maria Casasús explica que Manuel Brunet havia comentat a Josep Pla, que Andreu Nin, aleshores redactor de l'Agència Fabra a Barcelona, va saber amb vint-i-quatre hores d'antel·lació l'assassinat de Sidónio. Per a Brunet, Nin era un

2.2 El carisma de Sidónio

Fins el cop del 5 de desembre, Sidónio havia estat un personatge polític molt discret, majoritàriament desconegut pel gran públic. Tot i el desconeixement de la seva persona, Sidónio, des del primer moment havia estat al costat de la República. Senador unionista, ministre de finances, i ambaixador a Berlín fins el 9 de març de 1916. Una brillant trajectòria política, sense destacar pel seu protagonisme. En canvi, a partir del 5 de desembre va fer l'aparició un nou Sidónio, que va resultar ser un personatge molt atractiu per a les masses. Era un seductor irresistible, de parla i maneres sinuoses, convincent, imperiós, inflexible, dominador, no era vulgar. La seva aurèola d'intel·lectual li donava classe, no era el típic militar rude, era culte i elegant. De Sidónio la senyora Maria Feio en deia “nunca vi un vulto mais insinuante e esbelto”.⁸²⁰

Sidónio era posseïdor d'un carisma personal, que barrejat amb el sentiment profund de la tradició que compartien, tant els intel·lectuals com la gent del poble, el feien dipositar de tota la seva fe en les capacitats sobrehumanes d'un cèsar. Era el que havia de conduir la nació al lloc que li corresponia.⁸²¹ Des de principis del segle XX, la via autoritària s'havia imposat a Portugal: João Franco, Sidónio Pais i António de Oliveira Salazar, sense oblidar a Joaquin Pimenta de Castro, encara que en menor mesura, van aplicar la seva visió particular de “l'ordre” per sobre els valors de llibertat: les crisis financeres endèmiques, la inestabilitat dels governs constitucionals i

periodista amb molt d'alfacte, anys més tard la seva opinió havia canviat, potser Nin ho sabia d'antuvi perquè era francmaçó. Josep Maria CASASÚS, “Andreu Nin”, *La Vanguardia*, 21 de febrer de 1992, p. 21.

⁸²⁰ Maria FEIO. *Sidónio Pais através do coração*. Lisboa, Empreza Nacional Editora, 1921, p. 61.

⁸²¹ Joana Gaspar de FREITAS, “João Franco e os intelectuais”, *Clio*, 2002, nova série 7, p. 109.

republicans, el clima d'inseguretat i la violència, van contribuir perquè molts intel·lectuals i una part de la massa popular girassin els ulls cap a la vinguda d'un "Messies Salvador", d'un "Cap" posseïdor de capacitats úniques i alhora capaç d'inspirar confiança a la nació abatuda, amb només la seva presència. El "sebastianisme messiànic" que servia de base a tots els cèsars.⁸²² El sentiment anti-liberal, anti-revolucionari, conservador, tradicional, i el "sebastianisme", element típicament portuguès, era el fil conductor entre els tres grans dictadors portuguesos, Franco, Pais i Salazar.

Sidónio, era aquest "messies" esperat. La seva vida, i sobretot les circumstàncies de la seva mort van causar un gran impacte entre la població. Després de la seva desaparició, van ser nombrosos els panegírics que es dedicaren a la seva memòria.⁸²³ Altres obres també aparegudes poc després de l'òbit tenen un rerefons més polític i d'exaltació de la figura del traspassat al comparar-lo amb els altres polítics republicans.⁸²⁴ Tots els autors li dediquen epítets místics carregats de simbolisme. D'ell es diu que és el "Salvador da Pátria", un nou "Don Sebastião", un "Bonaparte".⁸²⁵ Es parla d'ell com el "Grande Morto" i fins i tot Maria Feio va "atravez do coração"

⁸²² Joana Gaspar de FREITAS, "João Franco e os intelectuais", *Clio*, 2002, nova série 7, p. 110-111.

⁸²³ Ernesto Matas MASSANO (ed.), *Homenagem á gloriosa memória do Presidente Sidónio Pais*, Lisboa, 1918 (els diners recollits de la seva venda es volien destinar a erigir una estàtua en el seu honor); *No funeral do Sidónio Pais martyr da Pátria*, Lisboa, Diario da Noticias, 1920; ROCHA MARTINS, *Memória Sidónio Pais*, Lisboa, Sociedade Editorial ABC, 1921; Domitia de CARVALHO, *Op. cit.*; Eurico de CAMPOS, *Quem são os assassinos do Dr. Sidónio Pais? Estudo de investigação criminal*. Coimbra, Livr. Ed. F. França Amado, 1919.

⁸²⁴ Feliciano de CARVALHO (ed.), *Op. cit.*; CUNHA e COSTA, *Op. cit.*; Fernando GARCIA, *Sidónio Pais: um ensaio de psicologia política*, Setúbal, Typ. A.M. Mascarenhas, 1921; Sérgio GOUVEIA, *O Doutor Sidónio Pais e a República Nova 1910-1918*. Lisboa, Livr. Scientifica, 1921; Un grupo de Dezembristas, *Carta aberta aos scelarados* do Affonso Costa, Lisboa, 1921.

⁸²⁵ En una visita a Evora el 15 de febrer de 1918, bisbe d'Evora compara la figura de Napoleó Bonaparte amb Sidónio. Veure el resum a João MEDINA, *Op. cit.*, pp. 174-175.

més enllà en voler netejar la seva gran fama de seductor i amant apassionat, justificant que és una conseqüència del "seu ideal humanitari" i de la seva "alma mystica e ardente".⁸²⁶

Les aparicions públiques de Sidónio, a peu o a cavall, eren impecables. Sempre disfressat de militar, destil·lava *sex-appeal*. Una estratègia que més endavant explotaran personatges autoritaris com Primo de Rivera o Mussolini, i que ens remetien als mites de la virilitat llatina.⁸²⁷ Sidónio estava molt acostumat a lluitar, a obtenir les coses pels seus propis mitjans, i a no deixar-se vèncer al primer contratemps. Era una espècie d'heroi carlyleà. No endebades trià el nom de Carlyle a l'entrar a formar part d'una lògia maçònica.⁸²⁸ Sentia admiració per l'historiador escocès i professava culte a l'heroi. Per a l'estudiós portuguès João Medina, la presència física de Sidónio era bàsica per a crear l'aura popular al voltant de la seva figura, en contraposició a les figures grises i apàtiques dels polítics que el precediren.⁸²⁹

*Para uns, Sidónio Pais era o cavaleiro da Providência generoso e protector dos infelizes ou o líder heróico aclamado por uma Nação desesperada; para outros, um ambicioso, um exibicionista, um falso republicano, enfim um mero aprendiz de tirano.*⁸³⁰

Els seus detractors, en un intent de fer caure el mite que es creà a partir de la seva mort, procuraren presentar-lo com una persona desequilibrada i megalòmana, i no s'estalviaren detalls escabrosos dels antecedents familiars,

⁸²⁶ Maria FEIO, *Op. cit.*

⁸²⁷ Manuel Villaverde CABRAL, "A Grande Guerra e o sidonismo (esboço interpretativo)", *Análise Social*, XV, núm. 58, 1979, p. 385.

⁸²⁸ **Veure la nota núm. 535. p, 210**

⁸²⁹ João MEDINA, *O "Presidente-Rei" Sidónio Pais*, Lisboa, Livros Horizonte, 2007, p. 22.

⁸³⁰ Armando Malheiro da SILVA, "Sidónio e sidonismo entre a história e a literatura", *Revista de História das Ideias*, vol. 21, 2000, p. 309.

*Sidónio Pais, ainda nao eram passados sois meses após o seu fácil triunfo contra o odiado partido demagógico, logo manifestou o seu megalomanismo, que en breve o devia tornar, por sua vez, pouco simpático para os próprios que o haviam ajudado na sua aventura.*⁸³¹

António de Albuquerque, l'autor de la violenta diatriba contra els últims Bragança, *O Marquês de Bacalhôa*, n'és un exemple. Escrit el 1919, però publicat el 1922, un any abans de la mort de l'autor. *Sidónio na lenda* va seguir en la mateixa línia que l'havia fet famós durant els últims temps de la Monarquia.⁸³² Més que fer caure el mite, l'autor buscava intencionadament la destrucció del personatge. Albuquerque, es queixava de les moltes traves en què va ensopegar perquè la seva obra fos publicada, i justificava les referències que incloïa sobre la salut mental dels familiars del President assassinat. Per l'autor, era evident la degeneració atàvica que patia, per això no va escatimar detalls, sobretot de Berlin, en l'etapa com a ambaixador, abans de ser President on "foi assíduo frequentador de bares dissolutos e casas suspeitas".⁸³³ En resum, el llibre és un recull intencionat d'anècdotes per mostrar els punts febles del personatge, de carn i ossos, i segons l'autor indigne dels homenatges tributats.

*Eis como ascen a lendo do márir Sidónio Pais, actualmente repousado —nao se sabe bem por que méritos e por que razões- no Panteon dos Jeróimos, au lado de Afonso de Albuquerque, de Camoes e de Herculano...*⁸³⁴

El cert és que en vida, Sidónio va ser conscient del seu particular carisma, sobretot durant la seva etapa de President. Sidónio se sabia un personatge

⁸³¹ António de ALBURQUERQUE, *Sidónio na lenda*, Viseu, ISPV, 2002, p. 30.

⁸³² Ibid.

⁸³³ *Ibidem*, p. 14. Veure també pp. 57-58.

⁸³⁴ António de ALBURQUERQUE, *Op. cit.*, p. 16.

interessant i ho explotava en favor seu. A través de l'obra de caritat del "5 de dezembro" que garantia un plat de sopa per als més necessitats, les visites als hospitals desbordats per l'epidèmia de grip de 1918, i d'infectats pel tifus o la tuberculosi. En el període 1917-1918 hi hagué 2.000 morts a causa del tifus, i només a l'any 1918, 55.780 morts a causa de la grip, que representava el 22% del total de la mortalitat a Portugal. A Lisboa a diari ingressaven 393 malalts als hospitals, i hi havia uns 250 enterraments cada dia. Entre 1917 i 1922, el tifus, la verola, la peste, i la grip van ser la causa de la mort de 120.000 portuguesos.⁸³⁵ Sidónio s'acostava a aquest malalts, i a la gent més senzilla, es feia proper "As classes pobres jámais tiveram quem as olhasse com tanto carinho".⁸³⁶ No defugia el contacte físic amb la gent, al contrari, i les seves posades en escena sempre eren acuradíssimes, (els uniformes militars, les parades, les passejades a cavall), tot formava part d'un decorat molt ben estudiat. Paradoxalment, com més popular era entre la massa menys suport polític tenia. A final de 1918 estava sol, tots els polítics que en un moment o altre li havien fet costat, s'havien posicionat en contra seva. L'assassinat de Sidónio va causar una gran consternació entre la població, i es van viure veritables moments d'histèria col·lectiva al pas de l'armó amb el seu cadàver.⁸³⁷

La glossa més enfervorida dedicada al personatge públic del President mort, és la de Fernando Pessoa. Amb data de 27 de febrer de 1920 li ofrenà un llibre de poemes titulat *À memória do Presidente-Rei Sidónio Pais* que va acabar publicant-se el 1940, cinc anys després de la mort del poeta portuguès.⁸³⁸ Pessoa era fonamentalment un escriptor patriota que va utilitzar la mitologia

⁸³⁵ Ana Paula PIRES, *Portugal...*, pp. 236-237.

⁸³⁶ Bruno de MONTALVO, *Perfil de Sidónio Pais. Apeiações pessoais e políticas*. Lisboa, Edições Expansão, 1942, p. 25.

⁸³⁷ João MEDINA, *Op. cit.*, 1994.

⁸³⁸ Fernando PESSOA, *A memória do Presidente-Rei Sidónio Pais*, Lisboa, Imperio, 1940. La Biblioteca Nacional de Portugal recentment ha digitalitzat l'obra i es pot consultar a la següent adreça: URL: <http://purl.pt/13964/2/> [consulta 26 d'abril 2011]

i el record del passat gloriós com a recurs literari, i en la creença d'estar contribuint en la tasca de desvetllar el país. Pessoa era un home de mirada ampla, gran lector i interessat en diversos camps de la saviesa humana. L'idea-guia del poema dedicat al President-rei era el patriotisme. En l'opinió de Pessoa no era res més que una conseqüència del fet d'afrontar seriosament l'art i la vida. Un patriotisme que es perllongarà al llarg de tota la seva vida artística (1913-1934) però sobretot esclatarà amb l'elegia a la memòria de Sidónio Pais, que segons el professor italià especialista en literatura portuguesa, Brunello de Cusatis "é l'elegia più bella mai scritta in portughes".⁸³⁹ El poema evidencia un cos ideològic, no exempt d'èpica, mitogonia i de profetisme, posant l'obra a l'alçada d'*Os Lusíades* de Camões, per descomptat, obra patriòtica i nacionalista.

Pessoa era antidemocràtic i no creia en els partits polítics. Sentia repulsió per la Monarquia constitucional, i pel règim instaurat el 5 d'octubre, que no deixava de ser la continuació d'aquell, però de perfil baix. Una "Monarquia sense rei" que intensificava la decadència i la desnacionalització del país. El seu sistema ideal de govern "Per una nazione organicamente imperiale come Portugal"⁸⁴⁰ era "la Monarquia pura".⁸⁴¹ Com que sabia que la Monarquia absoluta no era possible, hauria optat per la República presidencial, o com la denominava l'Ultimatum de 1917 "Monarquia científica" o sigui, no dinàstica. Una Monarquia "absolutament espontània", un "rei" mediàtic, encarnat en la figura d'un Sidónio, "rei nat, la seva reialesa". Era una espècie

⁸³⁹ Fernando PESSOA *Alla memoria del Presidente-Re Sidónio Pais*. Saggio introduttivo e traduzione di Brunello De Cusatis. Roma, Antonio Pellicani Editore, 1997. 70 p.

⁸⁴⁰ "Nota biografica" [escrita per Fernando Pessoa el 30 de març de 1935], Fernando PESSOA, *Scritti di sociologia e teoria politica*, edizione a cura di Brunello di CUSATIS, Roma, Settimo Sigilo, 1994, p.133.
Ibidem. p. 50.

⁸⁴¹ Veure Fernando PESSOA "L'opinione pubblica", *Scritti di sociologia e teoria politica*, edizione a cura di Brunello De CUSATIS, Roma, Settimo Sigilo, 1994, p.133.

de sebastianisme. I en l'imaginari de Pessoa, reclamava el sebastianisme com a idea d'imperial, la reivindicació d'un Portugal portuguès en oposició a l'herència rebuda, i que era la present, la d'un Portugal estranger (sota els Habsburgs espanyols). Portugal era un país desmoralitzat i atuit, i res millor que la tradició de l'imperi i el mite del sebastianisme per adreçar-lo.⁸⁴² El 1926 Pessoa va afirmar a la premsa que Sidónio havia estat l'ídol per aixecar la moral de la nació: la construcció i difusió d'un gran mite nacional. Era el seu ideal del cap carismàtic. Per un temps, Sidónio va ser el rei Sebastià: "Sidónio Pais ocupa lugar de relevo no conjunto de valores da nossa".⁸⁴³

Sidónio Pais és possiblement el polític més interessant de la I República portuguesa. Un fenomen nou dins la política lusitana, i que va gaudir d'una adulació de la massa que no va aconseguir ni Afonso Costa. El seu carisma i la seva tràgica mort el van transformar en mite. Sidónio va ser capaç d'aglutinar no només a sergents i caporals com havia passat en la revolució del 5 d'octubre, sinó que també va saber incorporar a la seva causa als oficials que havien hagut de dimitir per estar implicats en conspiracions anteriors, i que al mateix temps lluitaven per a adquirir la situació militar i l'estatus social perdut. Els oficials que estaven ansiosos per veure la desfeta política de la República, que tenien ganes de voler redimir al país i al mateix temps a la seva classe. Joves cadets de l'Escola de Guerra seduïts per la idea d'aventura, de participar i entrar en combat contra un govern del que en sentien a parlar tan malament, i que no els importava saber si justificadament o injustificada. Els civils vinguts de la lluita als carrers van participar de la idea, professionals de la política que odiaven als democràtics i que al mateix temps, volien satisfer les seves ambicions particulars, els *Formiga Preta*, i tota mena de descontents i indignats amb la política dels democràtics- Sidónio va ser capaç d'amalgamar-los a tots. La compartició dels cadets –futurs oficials-

⁸⁴² António Sousa RIBEIRO, "A tradition of empire': Fernando Pessoa and Germany", *Portuguese Studies*, 21, 2009, pp. 201-209.

⁸⁴³ Bruno de MONTALVÃO, *Op. cit.*, p.12.

era d'una importància transcendent, no només perquè era una tropa d'elit, sinó perquè més tard, ells van ser els elements dinàmics dins dels regiments que van arrossegaran els seus camarades a la lluita contra els democràtics. En el futur seran l'ombra que amenaçarà a Sidónio.

A principis de l'any 1982 s'inicià una violenta discussió a les pàgines del *Diário de Notícias* arran de la publicació d'una crítica d'un treball sobre Sidónio Pais.⁸⁴⁴ L'estudi de José Freire Antunes no va passar de ser una crònica confusa, un híbrid que recollia tota la bibliografia anterior i que a més d'una entrevista a l'antic ministre de Sidónio Pais, Martinho Nobre de Melo, no aportava cap novetat.⁸⁴⁵ L'agra i contundent polèmica seguí al *Diário de Lisboa* entre el propi autor i Manuel Lopes Faria, possiblement pseudònim de João Medina.⁸⁴⁶ La polèmica no es va tancar aquí, sinó que encara va donar per un altre article.⁸⁴⁷

⁸⁴⁴ Teresa BERNARDINO, "Sidónio o presidencialista", *Diário de Notícias*, 11 de maig 1982, p. 7.

⁸⁴⁵ José Freire ANTUNES, *Op. cit.*

⁸⁴⁶ Vegis els següents articles Manuel Lopes FARIA, "A segunda morte de Sidónio Pais", *Diário de Lisboa*, 9 de febrer 1982, p. 2 URL: http://www.fmsoares.pt/aeb_online/visualizador.php?bd=IMPrensa&nome_da_pasta=06837.187.29258&numero_da_pagina=2 [consulta 29 abril 2011]; José Freire ANTUNES, "Sidónio revisitado por um jornalista", *Diário de Lisboa*, 11 febrer 1982, p. 2 i 4, URL:

http://www.fmsoares.pt/aeb_online/visualizador.php?bd=IMPrensa&nome_da_pasta=06837.187.29260&numero_da_pagina=2 [consulta 29 abril 2011] URL: http://www.fmsoares.pt/aeb_online/visualizador.php?bd=IMPrensa&nome_da_pasta=06837.187.29260&numero_da_pagina=4 [consulta 29 abril 2011];

Manuel Lopes FARIA, "Ainda a segunda morte de Sidónio Pais (resposta a um autodidacta)", *Diário de Lisboa*, 15 febrer 2011, p. 2, URL: http://www.fmsoares.pt/aeb_online/visualizador.php?bd=IMPrensa&nome_da_pasta=06837.187.29262&numero_da_pagina=2 [consulta 29 abril 2011].

⁸⁴⁷ Teresa BERNARDINO, *Op. cit.*, p. 7.

2.3 Les “Juntas Militars”

El militarisme havia sorgit arrel de la Gran Guerra eclipsant a les Forces Armades com a institució.⁸⁴⁸ Amb l'adveniment del sidonisme, es refermaren les forces militars i paramilitars, precisament va ser a partir de la pujada al poder de Sidónio, que es van anar succeint un degoteig d'activitats de conspiració per part de diferents grups de civils i militars. Aquestes activitats van anar continuant fins a la intervenció militar del 26 de maig de 1926.⁸⁴⁹

La descoberta de diferents complots per a atemptar contra Sidónio feia preveure una fatalitat. Això va portar a pensar en el problema de la successió, i calia buscar una solució per a solvatar-lo, es va optar per la creació d'una organització de comandaments dels regiments que fossin fidels a la “causa” sidonista. Segons Teófilo Duarte, militar sidonista i futur ministre de les Colònies amb Salazar, afirma en el seu llibre que les Juntas es van constituir amb el coneixement de Sidónio, i havien d'instituir un govern militar en cas que aquest fos víctima d'un atemptat.⁸⁵⁰ En la versió que dona el mateix autor, des de l'estiu havien augmentat de to els rumors sobre la possibilitat d'atemptar contra la vida del President.⁸⁵¹ En canvi, la versió oficial, que sembla la més plausible, era que els integralistes i monàrquics i alguns sectors militars, havien arribat a un pacte després de la temptativa republicana del 12 d'octubre. L'intent d'aixecament d'octubre podria haver estat l'element per a cohesionar, unint aquestes forces per fer front comú davant el perill democràtic, evidenciant la debilitat del Govern i promovent la conspiració contra ell. Rocha Martins, però, desmenteix la versió oficial. Segons ell, es conspirava contra el dictador des de febrer de 1918.

⁸⁴⁸ José Medeiros FERREIRA, *O comportamento ...*, p. 74.

⁸⁴⁹ *Ibid.*, p. 74.

⁸⁵⁰ Teófilo DUARTE, *Op. cit.*, p. 333

⁸⁵¹ *Ibid.*, pp. 332-333

La majoria d'autors estan d'acord en marcar l'estiu de 1918 com el principi de les juntes militars, sobretot al Nord del país, encara que hi ha alguns indicis que apunten que la seva aparició es va produir una mica abans, el mes de maig.⁸⁵² Possiblement va ser el retorn de Paiva Couceiro a Portugal el que va animar els ànims dels monàrquics al voltant de la figura del “Comandante dos soldados da Causa Monárquica”. Paiva Couceiro i els seus “cadetes da Galizia” es van instal·lar a Porto, conspirant en el sentit de fer caure el Govern i la República.⁸⁵³ El que és segur és que durant els últims mesos de 1918 els complots eren a l'ordre del dia, i segons alguns informes d'oficials democràtics, aquests van haver de lluitar per la República, no deixant cap mena de dubte sobre les intencions d'aquestes Juntes.

*Eu tive que defender a República contra os rebeldes da Junta Militar do Norte e contra os rebeldes da Junta Monárquica do Porto, vi bem que foram sempre os mesmos. Não quero, por isso, fazer qualquer distinção entre as duas rebeliões. Ambas foram contra a República. Ambas tinham por fim reimplantar a Monarquia.*⁸⁵⁴

Duarte, apunta el novembre com el moment de l'arrencada de les Juntes, però sigui quin sigui el mes de la seva creació, eren, en virtut de la Constitució de 1911, il·legals i suposaven una greu falta de disciplina.⁸⁵⁵ Segons el Capítol VI, les Disposicions Generals, en el seu article 69:

⁸⁵² Ana RODRIGUEZ GAITÁN de AYALA, *Op. cit.*, p. 313.

⁸⁵³ Miguel DIAS SANTOS, *Op. cit.*, p. 388.

⁸⁵⁴ AHM, 1ª divisió, secció 37, caixa 52, carpeta 2, citat a: Miguel Dias SANTOS, *A Contra-Revolução na I República, 1910-1919*, Coimbra, Imprensa da Universidade de Coimbra, 2010, p. 394.

⁸⁵⁵ Raphael RIBEIRO, *Op. cit.*, p. 38.

*A força pública é essencialmente obediente e não pode formular petições ou representações colectivas, nem reunir senão por autorização ou ordem da autoridade competente. Os corpos armados não poden deliverar.*⁸⁵⁶

El pacte es va signar entre els militars que eren membres del Govern de Sidónio i els comandants de les guarnicions de Lisboa i Porto. S'anomenaren als secretaris d'Estat, o ministres, el coronel João de Almeida, el capità Tamagnini Barbosa i el tinent coronel Álvaro de Mendonça, com a responsables de tirar el pacte endavant, si s'esqueia.⁸⁵⁷ L'organització reivindicava el paper de la constitució d'un nou Govern militar de força. El pretext era, segons el manifest publicat pel diari *Pátria*, defensar Portugal de la subversió en cas de la desaparició de Sidónio.⁸⁵⁸

*Con o fim de organizar a única fôrça consciente com que o país pode contar na presente crise nacional –o Exército- ficam constituídos, em cada uma das cidades de Lisboa, Pôrto, Coimbra, Évora e Braga, núcleos de oficiais, absolutamente alheios a questões políticas.*⁸⁵⁹

Cada un d'aquests nuclis, estava format pels comandaments de les unitats de la seva guarnició, podent agregar a altres oficials, si era necessari. Entre els membres de cada nucli, s'havia de nomenar un oficial que n'assumís la seva representació a tots els efectes. Es va establir la seu del Consell Director a Lisboa. El Consell estava format per tres oficials amb la competència de

⁸⁵⁶ *Constituição Política da República Portuguesa de 21 de Agosto de 1911*, Coimbra, Livraria Editora França Amado, 1911, URL: <http://purl.pt/6925/3/> [consulta 26 de juliol 2011].

⁸⁵⁷ “Ao País. A Junta Militar do Norte e a sua razão de ser”, *A Pátria*, 4 de gener de 1919, reporduit a: João Ferreira de ALMEIDA, José Machado PAIS, Manuel Villaverde CABRAL, “Materiais ...9, p. 398.

⁸⁵⁸ *Pátria*, 4 de gener de 1919, citat a: João FERREIRA de ALMEIDA, José MACHADO PAIS, Manuel VILLAVERDE CABRAL, “Materiais ...”, p. 399.

⁸⁵⁹ Teófilo DUARTE, *Op. cit.*, pp. 333

l'orientació dels treballs preparatoris i l'execució dels programes de la institució. Entre les seves funcions, també podia convocar el nucli de Lisboa tantes vegades com fos necessari, i correspondria directament amb els nuclis provincials. El programa tenia les següents disposicions:

- 1 : Restar amb els poders constituïts, a fi d'evitar la conquesta del poder de faccions demagògiques o la seva simple participació en els processos violents.
- 2 : Restar amb els poder constituïts per aconseguir el decret i execució de les mesures necessàries per posar fi a l'estat d'agitació. No amenaçar amb actes revolucionaris.
- 3 : Cridar al Cap de l'Estat a l'orientació antidemocràtica del moviment del 5 de desembre de 1917 i impedir que les influències externes el desvesin
- 4 : A falta, per qualsevol circumstància, del Cap de l'Estat, prendre possessió del poder a fi d'impedir que caigui en mans de la demagògia.
- 5 : L'Exèrcit donarà suport fins que cessin les circumstàncies de la situació excepcional, i posarà els mitjans necessaris perquè la voluntat nacional pugui decidir els destins del país sense intervenció de poders estrangers, que ha de repel·lir patriòticament per a dignitat de la Nació.
- 6 : Tots els oficials estan obligats a respectar i a obeir al Consell Director.
- 7 : Tots els signataris tenen el compromís de guardar pel seu honor el més absolut secret de tot això. Tots els components de l'organització s'obliguen a respectar el següent compromís:

Juro, pela minha honra, repetir e fazer respeitar o programa da formação dos núcleos do exército, obedecer religiosamente a todas as determinações do seu Conselho Director que tenda a dar execução aos números do mesmo programa, guardar o maior sigillio em tudo quanto seja necessário para evitar a divulgação de notícias prejudiciais aos interesses do exército e aniquilar os esforços tendentes a levantar o prestígio do exército

*e aniquilar os esforços da seita demagógica; tudo em confirmidade com o programa dos núcleos do exército que me obrigo a cumprir com a maior fidelidade e exactidão.*⁸⁶⁰

El punt núm. 5 del programa revela la influència dels monàrquics en la seva redacció. La celebració d'un referèndum, per a preguntar als portuguesos si preferien la República o la Monarquia, era una vella reivindicació que es remuntava als primers moments de la instauració del nou règim. La qüestió havia tornat a agafar força a partir de mitjans de novembre, coincidint amb l'armistici. Però l'objectiu principal de les Juntes era per sobre de tot barrar el pas als democràtics, impedit-ne el seu retorn al poder.⁸⁶¹ Hi ha un document manuscrit, datat el mes de novembre de 1918 molt revelador. L'antic heroi colonial i cap de les incursions monàrquiques dels anys 1911 i 1912, Henrique Paiva Couceiro, posa en evidència la voluntat dels monàrquics per a celebrar un plebiscit. Una vegada l'Exèrcit portuguès fes entrega del poder a un govern nacional interí, aquest convocaria una consulta, i els ciutadans haurien de decidir la naturalesa del règim polític que voldrien per govern.

*O "Exército Português", a bem dos interesses superiores, da Pátria, entrega o Poder Público a um governo nacional, que interinamente, tomará por objetivo imediato a questão de ordem, a das subsistências, e a da consulta ao povo sobre a escolha de regime político; e, externamente, manterá, sem alteração de nenhuma espécie, as relações solidárias, e os compromissos do antecedente convencionados com as nações aliadas.*⁸⁶²

Una carta del mateix Paiva Couceiro, i també datada el novembre de 1918, titlla de fracàs el sidonisme, proposant 5 punts per a la pacificació i

⁸⁶⁰ Teófilo DUARTE, *Op. cit.*, pp. 335.

⁸⁶¹ Miguel Dias SANTOS, *Op. cit.*, p. 395.

⁸⁶² Henrique Paiva COUCEIRO, Document núm. 116 reproduït a: Filipe Ribeiro de MENESES, *Paiva ...*, p. 315

normalització del país. Entre les propostes, torna un tema recurrent pels monàrquics, la celebració d'un referèndum. El manuscrit no deixa de ser un ultimàtum. Possiblement anava adreçat a Sidónio. No ho sabem del cert, però la carta acaba de la següent manera:

A Junta de Salvação Pública convida [espai en blanc en l'original] a resignar o seu cargo, a fim de que o Poder Executivo seja assumido por un Governo Militar tendo por mandato principal o restabelecimento da ordem e a consulta ao povo acerca do seu regime.⁸⁶³

Tot fa pensar que el monàrquics al voltant de Paiva Couceiro s'estaven preparant per acabar amb Sidónio. La carta té tots els indicis de ser un "convit" a la seva dimissió. Però qui fa la invitació no són les Juntas Militars, ni la Junta Monàrquica de Porto, sinó la Junta de Salvació Pública. No tenim manera d'esbrinar-ho, però les diferents "juntas" sembla que estaven formades per elements de la mateixa corda i tenien objectius comuns.

En part aquestes Juntas eren una còpia de les seves homònimes espanyoles creades el 1916 i que havien pres protagonisme durant la greu crisi de 1917 al país veí.⁸⁶⁴ Les reivindicacions de les Juntas espanyoles passaven per la millora de les condicions econòmiques i per la fi del favoritisme en la política d'ascensos. Les portugueses pretenien altres finalitats, però els lusitans havien estat espectadors i havien observat molt atentament com els seus col·legues espanyols, entre juny i octubre de 1917, aconseguien posar al Govern entre l'espasa i la paret. Els oficials portuguesos, i sobretot les dels oficials monàrquics que recentment, i gràcies a l'amnistia de Sidónio, s'havien tornat a incorporar a la institució, contemplaven la possibilitat d'organitzar la defensa de les seves prerrogatives. Les Juntas estaven disposades a conspirar

⁸⁶³ Henrique Paiva COUCEIRO, Document núm. 115, reproduït a: Filipe Ribeiro de MENESES, *Paiva ...*, pp. 314-315

⁸⁶⁴ Douglas L. WHEELER, *História ...*, pp. 220-221.

per a mantenir la dictadura militar i per a instaurar la monarquia, si s'esqueia.⁸⁶⁵

Sidónio havia volgut implantar un nou règim presidencialista per a reformular la República, però el Govern era feble, l'Exèrcit, semblava ser l'única institució raonablement cohesionada. Tot i que podia ser un instrument de revitalització nacional, no era la institució més important. Però tot i així, aviat va començar a circular la idea de que els militars eren els únics capaços de salvar la nació.⁸⁶⁶ Les juntes eren un motiu d'inquietud, ja que aquestes formacions representaven la principal força amb la que comptaven els oficials monàrquics de l'Exèrcit. En vida de Sidónio se sabia que un grup de monàrquics havien començat a conspirar per aconseguir els seus objectius. Ell els havia tret de l'ostracisme, fent el possible per integrar-los dins del seu projecte republicà, en un intent de contemporització amb uns grups que fins aleshores havien quedat al marge de la política republicana. Però els monàrquics no es desviaven dels seus objectius, malgrat que no van trobar una atmosfera propícia ni en els ambients polítics, ni en els militars monàrquics de categoria "oficial". En el fons no pretenien donar suport al President o redreçar el país cap a l'ordre en cas de la seva eventual desaparició, sinó que la seva causa era una altra. La historiografia consultada ens porta a pensar que a finals de 1918 ja s'havien constituït com un grup de pressió que lluitava per a tenir més presència en el Govern. Sidónio ho sabia i no estava disposat a transigir.⁸⁶⁷

El Govern estava a punt de perdre el control de la situació. Les Juntes Militars havien començat a proliferar. Al voltant del coronel Silva Ramos, i les dels Nord, i al Sud a l'entorn del coronel João de Almeida, "o heroi dos Dembos" i antic cap de l'estat-major de Couceiro durant les incursions

⁸⁶⁵ *Ibid.*, p. 221.

⁸⁶⁶ Raphael RIBEIRO, *Op. cit.*

⁸⁶⁷ Ana RODRIGUEZ GAITÁN de AYALA, *Op. cit.*, p. 313.

monàrquiques de 1911 i 1912. Ambdues Juntes van ser particularment actives a partir d'octubre de 1918. Sidónio, des de sempre, s'havia declarat republicà. En l'última etapa del seu Govern, la majoria de forces polítiques ja havien abandonat el projecte sidonista, si el dictador s'havia acostat als monàrquics era perquè necessitava el seu suport. Per a Rui Ramos, els monàrquics, després de vuit anys de República, s'havien convertit en un conglomerat de descontents del règim i dissidents de tots els partits; conservadors, ex republicans, revolucionaris de dreta, integralistes, miguelistes, manuelistes, (no sabien quin rei escollir), corsaris com Homen Christo Filho, fill del pamfletari del mateix nom, o conspiradors professionals.⁸⁶⁸ Un calaix de sastre que hi tenia cabuda tot menys restaurar a Don Manuel en el Tron.⁸⁶⁹

Sidónio, gràcies a les confidències del tinent Melo de Carvalho, estava al corrent de què a Porto s'estava preparant una conspiració. Aquest oficial es negà a tornar al seu destacament perquè no es volia veure implicat en la traïció. Sidónio, després de l'entrevista que va tenir amb Carvalho, va decidir anar a la capital del Nord.⁸⁷⁰ Segons Rocha Martins, Sidónio estava convençut d'anar a Porto per a destituir a Alberto Margaride, el governador civil, i a Solari Alegre, i en el seu lloc nomenar persones de la seva màxima confiança.⁸⁷¹

⁸⁶⁸ Homen Christo Filho va donar una conferència a l'Ateneo de Madrid el 31 de juliol de 1911. L'antic revolucionari pro anarquista, convertit en monàrquic el 1911, va escandalitzar al públic al carregar fort contra els polítics republicans portuguesos. Al final les protestes dels assistents van fer que la conferència s'acabés abans de la total exposició per part de l'ordador. Fernando SOLDEVILLA, *El año político, 1911...*, pp. 260-261. El dia 3 d'agost va ser expulsat d'Espanya, *Ibidem*, p. 309.

⁸⁶⁹ Rui RAMOS, "A segunda...", p. 619.

⁸⁷⁰ Carlos FERRÃO, *O Integralismo e a República: autópsia de un mito*, Lisboa, Inquérito, 1964, p. 70-71.

⁸⁷¹ Carlos FERRÃO, *Op. cit.*, p. 71.

Va ser assassinat “na altura mesma que teria de ser forçado a fazer uma opção entre a República e as Juntas Militares”.⁸⁷² La majoria d'autors coincideixen en què Sidónio anava a Porto a entrevistar-se amb els caps de les Juntes, no ho sabem del cert, tot i que és més que provable. Amb la seva desaparició, a l'igual que havia passat amb l'assassinat de Don Carlos, hi havia una repercussió directa en l'orientació política del país.⁸⁷³ Els dies que seguiren al crim d'Estat es van viure moments de molta incertesa, i un cop passada la consternació inicial, els rumors sobre la imposició d'una dictadura militar es van fer cada vegada més habituals.⁸⁷⁴ El dia 17 l'últim ministre d'Afers Exteriors, l'almirall Antunes, va ser proposat com a President de la República, però ell va rebutjar l'oferiment.⁸⁷⁵ El 18 de desembre, les Juntes van fer una proclama en contra de la demagògia, que podria ser aniquilada amb un govern militar “que julgasse de vez a fúria revolucionária”.⁸⁷⁶

Els republicans històrics, ara aliats als sectors reformistes del sidonisme, que proposaven la reformulació de la República. Davant les filtracions d'un suposat pacte entre els militars, s'interrogà al Ministre de la Guerra en el Consell de Ministres per saber si era veritat, o si sabia alguna cosa sobre aquests rumors. El ministre va contestar que els militars volien la constitució d'un ministeri, amb les característiques que hem esmentat abans, per a poder continuar amb l'obra del President. El líder monàrquic Aires de Ornelas no

⁸⁷² Raul REGO, *História da República. Do Sidonismo au 28 de Mayo*, Lisboa, Circulo de Leitores, 1978, vol. IV, p. 6, citat a: José Medeiros FERREIRA, *O comportamento ...*, p. 72.

⁸⁷³ Maria Eugénia MATA, “A actividade revolucionária no Portugal contemporâneo. Uma perspectiva de larga duração”, *Análise Social*, vol. XXVI, núms. 112-113, 1991, p. 758-759.

⁸⁷⁴ AHM, Divisió 1, secció 36, caixa 16, carpeta 27. Telegrames datats el 15 de desembre 1918, dirigits a les autoritats locals on es demana el manteniment estricte de l'ordre públic. Telegrama rebut de Coimbra amb data del 18 de desembre de 1918 on s'afirma que la ciutat es prepara per a una revolta. Informacions del dia 20 de desembre de 1918 on s'informa sobre els projectes militars per a alterar la situació.

⁸⁷⁵ CAB/24/150 Report núm. 99, p. 5.

⁸⁷⁶ José Rocha MARTINS, *Op. cit.*, pp. 440-441.

coneixia els treballs previs dels militars. S'hi va mostrar en desacord sota el pretext que podria comportar un conflicte armat civil i la intervenció estrangera doncs no hi havia el consens de tots. Va pronunciar una frase que va fer emmudir al ministre de la guerra i a Tamagnini Costa “Será essa a última imposição do Exército português”.⁸⁷⁷ Les Juntas, però, cada vegada anaven adquirint una major quota de poder, sobretot al Nord.⁸⁷⁸

Després de l'assassinat de Sidónio, Eurico Campos, Inspector de la Policia d'Investigació Criminal de Coimbra, a la presó a conseqüència de l'intent “democràtic” del 12 d'octubre de 1918, estava en desacord amb els resultats oficials de la investigació del magnicidi, i insinuà que la desaparició de Sidónio només interessava als monàrquics, i que en realitat havien estat aquests els qui armaren el braç que disparà contra el President.⁸⁷⁹ En la mateixa direcció apuntava el diari *A voz da Mocidade*, només dos dies abans del magnicidi:

[els monàrquics] Não aman a Patria porque não a reconhecem; destestam o bem porque só gostam do mal [...] Quasi por todo o paiz tentam subir, como reptis, as escadas do poder e se não houver uma forte vassourada que os atire ao lódo estara perdido o Sr. Sidónio Paes e con elle talvez a Nacionalidade. Trabirao o rei, essa loura criança que mal entrava na vida governativa, fugindo aus primeiros tiros e abandonando-o aus infortunios d'una derrota vergonhosa; thairano o Sr. Sidónio

⁸⁷⁷ Teófilo DUARTE, *Op. cit.*, pp. 336.

⁸⁷⁸ L'ambaixador espanyol a Lisboa el dia 21 de desembre de 1918 comunicà a Madrid que s'havia proclamat una Junta Militar a Porto formada per militars sospitosos per la República. El dia 24 informava que possiblement també se n'havia constituït una a Lisboa. Tenien l'objectiu de formar un govern militar de força. N'hi ha que volien un govern de força però civil, i amb parlament, havent-hi lluita entre les dues tendència, i tampoc es descartava un cop d'Estat per part dels monàrquics. AMAE Correspondencia Embajadas y Legaciones, Leg, 1707. Portugal 1916-1917

⁸⁷⁹ Eurico de CAMPOS, *Op. cit.*, p. 31.

*Paes, não fugindo aos primeiros tiros, mas armando o braço assassino do que lbes deve dar.*⁸⁸⁰

Campos, no només acusà als monàrquics sinó que apuntà directament a un sospitós, Solari Alegre, cap de la policia de Porto. Campos va anar més enllà a l'afirmar que el viatge de Sidónio a la ciutat era per a destituir-lo i en saber-ho, Solari Alegre va manar executar el crim. No hi ha cap dubte que la mort de Sidónio va despertar gran interès entre la població. L'Institut de Medicina Legal de Lisboa, creat el 1918, i hereu de l'antiga "Morgue", seguint les instruccions del jutge titular, va ser l'encarregat de fer l'autòpsia al cadàver un mes després de la seva mort. Els Drs. Asdrúbal d'Aguiar i Geraldino Brites van haver d'anar fins al Monestir dels Jeronimos, on estava sepultat el cos, per a fer la seva feina.⁸⁸¹ L'informe de l'autòpsia es publicà el 1921 com a separata de la revista *Arquivos do Instituto de Medicina Legal de Lisboa*.⁸⁸²

El Parlament va elegir de pressa a l'almirall monàrquic, i antic ministre de Marina de Sidónio Pais, João de Canto e Castro, com a President de la República, amb els vots indispensables dels monàrquics que li donaren el quòrum suficient. Canto e Castro, en la seva condició de "monàrquic però president d'una república" va intentar agradar a dretes i esquerres, sense aconseguir-ho. El 23 de desembre Canto e Castro va nomenar a Tamagnini Barbosa com a cap del Govern. El mateix dia, les Juntes Militars del Nord i del Sud, reivindicaven un Govern de força contra un possible retorn a la

⁸⁸⁰ *A Voz da Moçidade*, 12 de desembre 1918, p. 1.

⁸⁸¹ Jorge Costa SANTOS, "Corpos excluídos. Corpo desviante. Um olhar médico-legal", Maria Rita Lino GARNEL (Coord.), *Corpo. Estado, medicina e sociedade no tempo da I República*, Lisboa, Comissão Nacional para as Comemorações do Centenário da República, 2010, p. 146.

⁸⁸² L'informe de la seva autòpsia es va publicar Asdrubal António de Aguiar, "Exames periciais no cadaver do presidente da república Dr. Sidónio Paes, no vestuario e no arma aggressora por...Chefe do Serviço do Instituto de Medicina Legal de Lisboa", a *Arquivos do Instituto de Medicina Legal de Lisboa*, 1921, separata

situació anterior, a la “República Velha” i a la Constitució de 1911. La tropa es va revelar, principalment a Porto, doncs va veure amenaçada la seva oportunitat de creació d'un govern militar. Les Junes del Sud van ser dominades i la seva rebel·lió desactivada. Les Junes del Nord van seguir endavant amb els seus propòsits.

La reacció d'alguns oficials monàrquics de la guarnició de Lisboa, davant de la formació del nou Govern, i la temença d'un atac per part de Machado Santos i els seus seguidors, els va portar a concentrar-se a Monsanto, un promontori sobre la ciutat de Lisboa, i a enarborar la bandera monàrquica.⁸⁸³ Els rebels estaven encapçalats pel coronel João de Almeida, com a cap d'Estat Major, i pel general Jaime Leitão de Castro i el tinent coronel Álvaro de Mendoça, com a caps de tropa.⁸⁸⁴ La revolta va començar pel regiment de Llancers núm. 2. El dia següent, el 24 de desembre, es revoltaren els regiments de Cavalleria nús. 2 i 4, les bateries de Queluz i una part de l'Escola de la Guerra. S'atrinxeraren en una posició privilegiada i aparentment inexpugnable. Al comptar amb algunes unitats de la guarnició de Lisboa, van tenir l'esperança de que podrien sotmetre la ciutat als seus designis.

El conflicte es va resoldre amb la intervenció d'un monàrquic moderat, el general Garcia Rosado que va pujar a Monsanto amb un telegrama de Londres. El Govern britànic únicament donava suport al nou Govern constituït que tenia la força del Parlament al darrera. S'arribà a l'acord que es discutiria la remodelació del Govern, i s'hi inclouria a elements de les Junes. El Parlament aleshores estava tancat per vacances i no tornaria a obrir fins el dia 8 de gener de 1919, i amb l'acord que s'entregaria el comandament del

⁸⁸³ Teófilo DUARTE, *Op. cit.*, pp. 337.

⁸⁸⁴ *A Situação*, 26 de desembre 1918, citat a: João FERREIRA de ALMEIDA, José MACHADO PAIS, Manuel VILLAVARDE CABRAL, “Materiais ...”, p. 398.

Comando de Tropas da Guarnição de Lisboa a un oficial de la seva confiança.⁸⁸⁵ La temptativa dels monàrquics va quedar sufocada.

El 3 de gener de 1919 es va constituir a Porto una Junta Governativa Militar que es va declarar “hereva” del sidonisme a través del manifest “Ao País. A Junta Militar do Norte e a sua razão de ser”, publicat el dia 4 al diari *A Pátria*.⁸⁸⁶ Però, què eren aquestes Juntes? Què pretenien? Qui hi havia al darrera? Porto era el centre monàrquic per excel·lència i on els republicans tenien menys pes. El mateix Couceiro, tot i el seu optimisme, no es feia massa il·lusions en la possibilitat d'un aixecament contra la República, però, alhora, tampoc en descartava la idea.

Però en realitat aquesta Junta era la que ostentava el poder a Porto, i es comportava com a única autoritat. Tenia un control absolut sobre de les guarnicions que amb el temps havia anat fent seves. Disposava d'abundant armament i municions. Per aconseguir dominar la ciutat primer s'havia exercit el control de policies i dels grups de *trouillants*, grups de civils armats que practicaven, a vegades en excés, la vigilància sobre els elements republicans més significats. Aquestes forces “d'ordre” van fer la seva feina pulcrament, detenint i empresonant als opositors a la Junta, destituint o nomenant autoritats ja fossin civils o militars. Sense la força de la Junta del Nord, no hagués estat possible la restauració monàrquica, almenys amb tanta facilitat.⁸⁸⁷

⁸⁸⁵ Miquel Dias SANTOS, *Op. cit.*, p. 404.

⁸⁸⁶ Sembla que el document va ser escrit per Adriano Stnecht de Vasconcelos, fiscal del tribunal territorial de Porto. Representava a l'ala més moderada del moviment juntista, i que va advertir abans de la seva redacció al coronel César Augusto Madureira Beça, a de Cèsar August, abans de la redacció d'aquest document, que es requeriria un procediment contra la Junta en cas que l'objectiu fos el de restaurar la monarquia. João FERREIRA de ALMEIDA, José MACHADO PAIS, Manuel VILLAVERDE CABRAL, “Materiais ...”, p. 398.

⁸⁸⁷ Miquel Dias SANTOS, *Op. cit.*, p. 404.

Amb la desaparició de Sidónio res va tornar a ser com abans. Els partits polítics sofriren grans canvis i els partits Evolucionista i Unionista van desaparèixer, el Partit Democràtic seguiria, però la seva existència era testimonial i una ombra del que havia estat. La figura més polèmica de la República, Afonso Costa, s'exilià a París. No va tornar mai a Portugal, ni ocupà els càrrecs polítics que li corresponien, malgrat haver estat reelegit com a diputat. Segons l'historiador portuguès Vasco Pulido, la República entre 1919 i 1926 va patir el que pateixen els règims revolucionaris, que no poden viure sense el terror i és precisament el terror el que no els deixa governar. De mica en mica, els sectors democràtics més moderats van anar mirant cap a les Forces Armades, després de la mala experiència amb la GNR, com a força d'ordre públic, i l'Exèrcit no va desaprofitar l'ocasió per a liquidar les institucions republicanes.⁸⁸⁸

⁸⁸⁸ Vasco Pulido VALENTE, *A "República Velha" (1910-1917). Ensaio*, Lisboa, Gradiva, 1997, pp. 129-130.

3. LA MONARQUIA DEL NORD

3.1 EL FINAL DE LA *REPÚBLICA NOVA*

Entre el 23 de desembre de 1918 i el 20 de gener de 1920 hi hagué 4 pronunciaments, tres monàrquics i un republicà.⁸⁸⁹ El primer coincidí amb la designació de Tamagnini Barbosa com a cap del Govern. El cop, com ja hem vist, estava encapçalat pels antics col·legues de Barbosa en l'últim Govern de Sidónio. Barbosa, havia traït el pacte subscrit entre els ara caps de la revolta i els comandaments de les guarnicions de Lisboa i Porto. Per aquest pacte es comprometien a instaurar un govern militar. Barbosa al faltar a la seva paraula es va veure obligat a paccionar una sortida amb els revoltats.⁸⁹⁰ La solució va ser la recomposició del Govern amb l'entrada d'elements de les Juntas Militars.⁸⁹¹ Barbosa va presentar el nou Executiu el 8 de gener, tal i com hem vist al parlar de la presa de Monsanto. El mateix dia, en la sessió del Parlament, Cunha Leal en una llarga intervenció, feu la següent pregunta: “Que espécie de complicitade ha entre o chefe do Governo e os membros das Juntas?”⁸⁹² Cunha Leal que va acusar al Govern de connivència amb les

⁸⁸⁹ Douglas L. WHEELER, *História ...*, pp. 234.

⁸⁹⁰ “Ao País. A Junta Militar do Norte e a sua razão de ser”, *A Pátria*, 4 de gener de 1919, reporduit a: João FERREIRA de ALMEIDA, José MACHADO PAIS, Manuel VILLAVERDE CABRAL, “Materiais...”, p. 399-400.

⁸⁹¹ Douglas L. WHEELER, *História ...*, pp. 234.

⁸⁹² *Diário da Câmara dos Deputados*, 8 de gener 1919, p. 14, URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cd> [consulta 26 de juliol 2011]

Juntes, després del seu discurs, va intervenir el diputat socialista João de Castro que hi afegí:

*“...diantre do Governo constituído por imposição das juntas militares monárquicas; diante do Governo constituído fora de todas as normas constitucionales; diante do Governo que é manifestamente obra da traição à República, o Partidor Socialista Português não transigirá, e impia-se contra ela”.*⁸⁹³

L'endemà, al Senat, l'intransigent Machado Santos presentava les seves protestes, alhora que no escatimava acusacions contra el Govern per la seva condescendència vers les Juntes Militars, que, segons Machado Santos, eren les qui realment governaven imposant la seva voluntat.

Então cooperem numa obra republicana e fica'm sento monárquicos do coração?

[...] Que jugo é este que se está alendo com o país?

[...] Outro membro do Governo, que entreu por imposição das Juntas militares, fui o Sr. Ministro da Guerra. [...]

*Eu quèria també saber se S. Ex a. se a presenta aquí como delegada do Poder Legislativa para a administração dos negócios públicos, ou se a presenta como delegada das Juntas.*⁸⁹⁴

Machado Santos no va estalviar, ni retrets, ni acusacions, contra el Govern de Barbosa pel seu consentiment vers l'actuació de les Juntes, tot i saber que eren il·legals, doncs vulneraven l'article 69 de la Constitució de 1911. També l'acusà d'haver permès abusos contra els presos polítics a Porto, i de no haver perseguit ni castigat als culpables, quan Barbosa era l'antic ministre de l'Interior. Ara, aquests abusos suposaven una raó de pes per als sollevats del

⁸⁹³ *Diário da Câmara dos Deputados*, 8 de gener 1919, p. 15, URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cd> [consulta 26 de juliol 2011]

⁸⁹⁴ *Diário do Senado*, 9 de gener de 1919, p. 19 URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cs> [consulta 26 de juliol 2011].

Nord. La resposta del Govern a les insidioses preguntes de Machado Santos, va ser que hi havia un temor fundat de què els democràtics, (o la demagògia) tornessin al poder, i s'excusà dient que la raó de la formació de les Juntas era el noble sentiment de patriotisme, per això eren tolerades per part de l'Executiu, que en tot cas, potser s'havien excedit en el seu intent de voler fer perdurar l'obra de Sidónio. Les Juntas, però, no eren res més que un acte de rebel·lia militar. Machado esmentà que quan la Junta del Nord va fer la seva proclamació el 18 de desembre, -a través del manifest "*Portugueses! Monárquicos somos!*" dirigit als ciutadans de Porto i publicat al diari reaccionari *Pátria*- la successió de Sidónio ja estava resolta, el monàrquic Canto e Castro ja era el President de la República.⁸⁹⁵

Era una paradoxa, però el monàrquic Canto e Castro representava la màxima institució republicana.⁸⁹⁶ La seva figura estava lluny de qualsevol vel·leitat demagògica, sent garantia d'ordre social, que al cap i a la fi era el que les Juntas més desitjaven, doncs sentien terror davant d'un possible contagi a Portugal de les d'idees provinents de Rússia, amb el consegüent desordre social. Les Juntas, segons Machado, havien pres el control imposant a Barbosa a alguns dels seus membres per a la formació del nou Govern. Francisco Joaquim Fernandes, antic col·laborador de Sidónio, accedia a la cartera de Justícia i Cultes, mentre que Álvaro de Mendonça, monàrquic i ministre de la Guerra amb Sidónio, que havia estat acusat públicament d'haver-lo traït per format part de la revolta de desembre, tornava a la mateixa cartera ministerial, i tot gràcies a João de Almeida, el comandant dels revoltats del 23 de desembre. Machado va explicar al Senat com el dia 23 de desembre un escamot va intentar detenir-lo en nom del comandant del

⁸⁹⁵ *Diário do Senado*, 9 de gener de 1919, p. 19, URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cs> [consulta 26 de juliol 2011]. Hi ha una reproducció d'aquest manifest a: João FERREIRA de ALMEIDA, José MACHADO PAIS, Manuel VILLAVARDE CABRAL, "Materiais ...", p. 395.

⁸⁹⁶ Vegis: Mauricio de OLIVEIRA, *O drama de Canto e Castro. Um monárquico Presidente da República*, Lisboa, Editora Marítimo Colonial, 1944.

Corpo de Tropas, alhora que retreia a Barbosa que la revolta era en nom de la continuïtat de l'obra de Sidónio, i els elements que van participar en la revolta eren els que ara estaven al voltant del Govern.⁸⁹⁷

Machado afirmava que entre els revoltats hi havia persones que havien col·laborat d'antuvi amb el President assassinat i ara traïen la seva memòria, com el governador civil de Porto, el major Alberto Margaride i el cap de la policia de la mateixa ciutat, Solari Alegro. Segons el diari *A Situação*, el dia 2 de gener, el coronel Artur de Silva Ramos, cap de la Junta Militar del Nord, es reuní amb Canto e Castro per parlar de la situació.⁸⁹⁸ El dia 7 el diari *Pátria* afirmava que la Junta Militar havia donat un ultimàtum a Barbosa.⁸⁹⁹ El dia 8 Barbosa formava nou govern, amb elements suposadament “junteros”. Machado no tenia cap mena d'esperança ni de confiança en el Govern Barbosa.⁹⁰⁰

En la mateixa sessió del dia 9 de gener de 1919 al Senat, Tamagnini Barbosa reconeixia que a Villa Real hi havia hagut un aixecament democràtic. L'Exèrcit fidel al Govern estava concentrat a Régua, Barbosa afirmava que no hi havia hagut cap intervenció militar, però s'hi havia enviat una columna mixta encapçalada pel major Alberto Margueride, governador civil de Porto. Va necessitar reforços doncs els democràtics havien ofert resistència.⁹⁰¹ A Porto la situació era diferent, les Juntes controlaven la ciutat, el comerç patia

⁸⁹⁷ Vegis la llarga intervenció de Machado Santos al Senat *Diário do Senado*, 9 de gener de 1919, p. 19-26, URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cs> [consulta 26 de juliol 2011].

⁸⁹⁸ *A Situação*, 3 de gener de 1919, notícia reproduïda a: João FERREIRA de ALMEIDA, José MACHADO PAIS, Manuel VILLAVERDE CABRAL, “Materiais ...”, p. 400.

⁸⁹⁹ *Pátria*, 7 de gener de 1919, reproduït a: João FERREIRA de ALMEIDA, José MACHADO PAIS, Manuel VILLAVERDE CABRAL, ..., p. 401.

⁹⁰⁰ *Diário do Senado*, 9 de gener de 1919, p. 20-22, URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cs> [consulta 26 de juliol 2011].

⁹⁰¹ *Pátria*, 8 de gener de 1919, citat a: João FERREIRA de ALMEIDA, José MACHADO PAIS, Manuel VILLAVERDE CABRAL, “Materiais...”, p. 407.

considerablement i molts funcionaris havien fugit cap a Lisboa per por de les amenaces i les tortures per part dels *trauliteiros*, grups de batallons voluntaris semblants als *somatents* catalans.⁹⁰² La repressió feia els seus efectes i les presons del Nord estaven plenes d'oficials i de sergents republicans, però es tenia la confiança que aviat tot tornaria a la normalitat. Tamagnini, en resposta a Machado Santos, negà que la formació del seu Govern, i sobretot el nomenament del ministre de la Guerra fos una imposició de les Juntes Militars.⁹⁰³

La traïció dels monàrquics al projecte sidonista venia de lluny. En un primer moment li van donar suport, però a partir de febrer de 1918 els monàrquics ja conspiraven per a fer-se amb el poder. Gaudien de la confiança de Sidónio i ocupaven alts càrrecs polítics, com ministeris, llocs destacats a la Funció Pública, o representacions diplomàtiques. Hi havia un nucli central i actiu de conspiradors que es reunia a la redacció del *Liberal* dirigit per Teles de Vasconcelos i on hi treballaven antics combatents de les incursions monàrquiques dels anys 1911 i 1912. El diari, germanòfil, eludia la censura sidonista gràcies a les seves bones connexions amb els ministeris i la policia. Però la germanofilia descarada de la capçalera va obligar a Sidónio a expulsar al seu director del país, com abans també ho havia fet Afonso Costa.⁹⁰⁴

La nit del 10 de gener, de manera gairebé simultània, esclataven noves revoltes republicanes i a favor de la Constitució de 1911 a Lisboa (Castelo de São Jorge i l'Arsenal de Marina) i Covilhã. La primera va ser sufocada ràpidament. La mala coordinació havia fet fracassar el moviment

⁹⁰² João Ferreira de ALMEIDA, José Machado PAIS, Manuel Villaverde CABRAL, "Materiais ...", p. 427.

⁹⁰³ *Diário do Senado*, 9 de gener de 1919, p. 34-35, URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cs> [consulta 26 de juliol 2011].

⁹⁰⁴ Carlos FERRÃO, *Op. cit.*, p. 65-66.

democràtic.⁹⁰⁵ A Covilhã la revolta va seguir. El dia 12 s'aixecà Santaren on els revoltats, encapçalats per Cunha Leal i Álvaro Castro, demanaven un govern “republicà de concentració” amb representació de tots els partits polítics de la *República Velha*. El Govern comptava amb l'Exèrcit per a sufocar les revoltes. De Lisboa, Coimbra, l'Alentejo, van sortir columnes de soldats i fins i tot una columna de Porto encapçalada pel coronel Silva Ramos, de la Junta del Nord, en direcció a Villa Real i Santaren. La tàctica era encerclar la ciutat i esclafar l'aixecament. Mentrestant, Teófilo Duarte, va fer aparició al cap de la *Coluna Negra*.⁹⁰⁶ Duarte que actuava per compte pròpia, enarborant un estendard negre amb les inicials de Sidónio Pais, va sotmetre a Colvilhã i es dirigí a Santaren que també es rendí.

3.2 El “Regne de Traulitânia”

Els intents d'aixecament de Covilhã i Santaren semblaven el preludi d'un possible cop republicà a Lisboa, i sens dubte va ser el moment clau per la contrarevolució.⁹⁰⁷ Els monàrquics ho van interpretar com el pitjor dels escenaris, com la tornada de la demagògia republicana.⁹⁰⁸ A Porto, els monàrquics de les Juntes del Nord alarmats pels esdeveniments, i convençuts que només ells podien salvar a la nació, culpaven al Govern d'incitar les revoltes i de dominar-les amb la força. La desconfiança d'aquestes vers el Govern era total.⁹⁰⁹ En teoria la Junta Militar del Nord, després de la incorporació d'elements “junteros” al Govern de Tamagnini Barbosa, s'havia dissolt. Però no així tota la seva estructura de poder, i les autoritats tampoc

⁹⁰⁵ João Evangelista Campos LIMA, *O Reino da Traulitânia, 25 dias de reação monárquica no Porto*, Porto, Renascença Portuguesa, 1919, pp. 18-29

⁹⁰⁶ Jesús PABÓN, *La revolución portuguesa. (De Sidónio Paes a Salazar)*, Madrid, Espasa-Calpe, 1945, p. 25.

⁹⁰⁷ Miguel Dias SANTOS, *Op. cit.*, 419.

⁹⁰⁸ *Ibid.*, p. 420.

⁹⁰⁹ Jesús PABÓN, *Op. cit.*, Vol.II, p. 26.

havien estat substituïdes immediatament, i els comandaments militars seguien en mans dels “junteros”. És a dir, en realitat no havia canviat res. El Nord feia temps que s’havia desvinculat del Govern de Lisboa, des del principi de la República que s’havia declarat com a bastió dels monàrquics. Les casernes de Nord estaven més que disposades a sortir al carrer a aixecar-se contra una República que ja no se sentien seva. La presència de Paiva Couceiro a la ciutat contribuïa a que la possibilitat d’una restauració no fos una quimera, sinó que podria ser factible.

La revolta de Santaren havia estat clau per a la contrarevolució. El pànic davant de l’amenaça d’una “restauració” democràtica, legitimava la posició de la Junta, alhora que servia de catalitzador per intentar vèncer d’una vegada per totes la demagògia. No es descartava tampoc una revolta monàrquica, paral·lela a Lisboa i per descomptat a Porto.⁹¹⁰ L’aixecament simultani de les dues ciutats més importants del país en contra del Govern, donava la possibilitat de què fos interpretat com un “moviment nacional”, i per descomptat la idea era del grat dels conspiradors. Si la revolta només quedava subscrita a Porto, podria ser que no passés d’una guerra civil o d’un simple intent, i poca cosa més. Les Juntes Militars estaven convençudes que havia arribat el seu moment, “ou agora... ou nunca mais”.

A Porto ja s’havien decidit les responsabilitats de cadascú dins de la revolta. Paiva Couceiro, el “capità fantasma”, seria el cap visible del moviment i el comandant de les forces del Nord. Silva Ramos comandaria les del Centre, Couceiro, decidiria sobre el Sud, João de Azevedo Coutinho seria el cap polític, i el tinent-coronel Almeida Teixeira, comandant militar. Faltava l’aprovació formal d’Aires de Ornelas. Es va desplaçar una comissió a Lisboa el 14 de gener. Ornelas va signar el document conegut com *Go on*. Més endavant se’n va adonar que havia signat un consentiment per a iniciar-la

⁹¹⁰ WHEELER, Douglas L. *História ...*, p. 235.

immediatament, i quan signà va creure que donava el vist i plau a una revolta en un futur llunyà.⁹¹¹ Segurament, d'haver-se'n adonat no l'hagués firmat, doncs la seva obediència al rei portuguès a l'exili li impedia anar en contra del Govern republicà. Manuel II, havia demanat als seus correligionaris que de moment s'abstinguessin de protagonitzar conspiracions i aixecaments per a restaurar la seva Corona, almenys fins que no s'hagués acabat el procés de la Conferència de Pau de Paris, que justament començava el dia 15 de gener. Portugal volia obtenir una bona compensació de la seva participació en la guerra, si més no, era el què esperava, i l'entrada en una espiral de revoltes i conspiracions constants, no era un bon començament per un país que buscava el reconeixement internacional.

Tamagnini Barbosa va enviar a José Alberto Silva Bastos, ministre de la Guerra, acompanyat d'una comitiva formada per Alberto Pais, germà de Sidónio com a Governador, l'alferes António Pais, fill de Sidónio, Cristovão Aires, Gastão de Matos, Luís Filipe Azinhais Mendes, i dos tinentes a Porto. Silva Bastos va intentar reunir-se amb el comandant de la divisió però tant ell com la seva comitiva van ser detinguts i enviats de retorn a Lisboa. Abans de tornar a la capital, se'ls obligà a signar una declaració per la qual es van comprometre, sota paraula d'honor, no dir absolutament res del que havien vist a Porto, és a dir: els preparatius per la revolució.⁹¹² El viatge del ministre, i la seva comitiva a Porto, havia comportat tota mena d'especulacions entre l'opinió pública. En realitat es tractava de donar suport públic al moviment revolucionari, tal i com s'especulava, sinó que es tractava d'un intent desesperar per aturar-lo. Però el viatge va ser envà, quan van arribar a Porto ja era massa tard.⁹¹³ En el moment que va esclatar la revolta a la capital del Nord, Silva Barros i la resta de l'expedició es trobaven de camí a Lisboa. Es

⁹¹¹ Miguel Dias SANTOS, *Op. cit.*, p. 422.

⁹¹² Veure la transcripció del document manuscrit reproduïa a: Filipe Ribeiro de MENESES, *Paiva ...*, p. 321, document núm. 122.

⁹¹³ Jesús PABÓN, *Op. cit.*, Vol. II, p. 28.

va proclamar la Monarquia. Va ser el “cadete da Galiza” Satúrio Pires qui va llegir el manifest, al Monte Pedral, a Porto, el 19 de gener de 1919.⁹¹⁴ En la lectura Pires va reivindicar la “força da tradição”.⁹¹⁵

Però la descoordinació va fer que el moviment monàrquic fracassés a Coimbra, on el coronel Artur Silva Ramos no va prendre la ciutat. Aquest coronel era l'autor del projecte de la revolta que s'havia d'aixecar des del centre del país, però va ser incapaç de seguir el pla traçat per ell mateix. A Lisboa l'aixecament va agafar als comandaments de la guarnició desprevinguts, al final les diferents forces de la ciutat van pactar i es declararen neutrals. El cert és que hi havia rumors que se'n preparava una de grossa, i sobretot des del Govern s'estava a l'aguait, però tot i així tant a les autoritats civils com a les militars el pronunciament els afagà per sorpresa.

El 19 de gener és un pronunciament d'una part important de l'Exèrcit, però no és un moviment nacional. Va quedar demostrat al fracassar les revoltes monàrquiques de Coimbra i Lisboa i 1919 no deixava de ser una continuació del cop del 5 de desembre de 1917. La Monarquia pràcticament va ser restaurada a través del telègraf, amb la inèrcia de les autoritats militars i la impotència de les autoritats civils. En la majoria de poblacions del Nord, al saber-se la notícia, els ciutadans, civils o militars s'hi adheriren. El cas més curiós és el de la GNR que va passar a ser la Guàrdia Reial. Molts oficials s'hi adheriren perquè creien que la Monarquia també s'havia restaurat a Lisboa, i per extensió a tot el país.⁹¹⁶ La realitat és que, en els vuit anys i escaig de República, aquesta gairebé no s'havien deixat notar en la majoria de regions del Nord i del centre del país. Eren zones eminentment rurals, on la majoria de la població es dedicava a l'agricultura, a la vinya, sobretot en el Nord, i la República no havia significat cap alteració en la seva forma de vida. Ara, la

⁹¹⁴ A. H. de Oliveira MARQUES, *História de Portugal...* vol. III, p. 245.

⁹¹⁵ Miguel Dias SANTOS, *Op. cit.*, p. 435.

⁹¹⁶ *Ibid.*, pp. 432-433.

instauració de la Monarquia tampoc representaria cap modificació per a certes parts del país i amplis sectors socials. La societat rural era molt tradicional i catòlica. La Monarquia, igual que havia fet la República, s'emparà en la qüestió religiosa per fer-ne la seva bandera, evidentment de signe contrari. El sidonisme, les Junes i ara la Monarquia consolidaven unes estructures de poder que obrien la porta als sectors més conservadors de la societat.⁹¹⁷

Un cop proclamada la restauració es va formar una Junta de Govern provisional presidida per Paiva Couceiro, que alhora també era el ministre de Guerra. Noms vinculats a les Junes com João de Almeida, i Silva Ramos, també van obtenir carteres ministerials. Però el més important de tot, s'abandonà la Constitució republicana de 1911 per la Constitució antiliberal de 1826. Aquest canvi va causar malestar sobretot entre els integralistes, doncs era evident que no volien seguir sota la constitució republicana, però tampoc volien tornar als temps de Don Miguel. Els integralistes estaven a favor de la redacció d'una nova constitució que seguís els principis del seu moviment polític, volien una constitució orgànica i nacionalista, no la "Carta constitucional de triste memòria".⁹¹⁸ Es volia canviar tota la legislació, però l'efímera durada, només 25 dies de Monarquia ho van fer impossible.

⁹¹⁷ Miguel Dias SANTOS, *Op. cit.*, p. 434.

⁹¹⁸ Leão Ramos ASCENSÃO, *O Integralismo lusitano*, Porto, Edições Gama, 1943, p. 31.

Fig.11- Paiva Couceiro. Font: Portada del llibre d'Abílio Magro sobre les incursions monàrquiques de 1911-1912, *A revolução de Couceiro*, Porto, Imprensa Moderna R. Cândido dos Reis, 1912.⁹¹⁹

Mentrestant a Lisboa, els elements monàrquics van intentar emular els seus col·legues del Nord. Els militars republicans moderats havien perdut la seva orientació deixant l'acció i la iniciativa al republicanisme radical, tant militar com civil.⁹²⁰ El 24 de gener un grup de monàrquics encapçalats per Aires d'Ornelas s'atrinxeraren a Monsanto en un intent per a desafiar al Govern. La resposta d'aquest va ser la creació de grups de voluntaris, entre els que hi havia una brigada d'estudiants universitaris, que conjuntament amb l'Exèrcit i la GNR van defensar la República. Lisboa "esteve dos dias sob o dominio da mais inquietante mortificação".⁹²¹ En la *Ilustração Portuguesa* del 3 de febrer hi

⁹¹⁹ Sota la fotografia de Paiva Couceiro apareix la paraula *O Messias*. El llibre és de l'època de les incursions monàrquiques de 1911-1912, però el 1919, per als sectors monàrquics Paiva Couceiro seguia sent el *Messias*.

⁹²⁰ Diego PALACIOS CEREZALES, *A culatazos...*, p. 288.

⁹²¹ *Ilustração Portuguesa*, II sèrie, núm. 676, pp. 81-88, i 94-97, 3 de febrer 1919, URL: http://hemerotecadigital.cm-lisboa.pt/OBRAS/IlustracaoPort/1919/N676/N676_master/N676.pdf [consulta 3 d'agost 2011].

ha un ampli reportatge fotogràfic de la “toma de Monsanto” per part de l’Exèrcit fidel al Govern i dels grups de voluntaris defensors dels valors republicans. El resultat de la rebel·lió va ser l’empresonament d’Aires d’Ornelas, João de Azevedo Coutinho, Álvador de Mendonça i Silveira Ramos com a responsables polítics i militars, uns 39 morts entre els dos bàndols i més de 300 ferits, entre els quals el tinent Botelho Moniz per part de les tropes governamentals i el dirigent integralista Pequito Rebelo del bàndol dels monàrquics.⁹²²

Durant el gener i febrer Portugal va viure una guerra civil. Tamagnini Barbosa va iniciar una ofensiva contra la Monarquia del Nord. S’havia de fer en tres fases, començant la primera del 23 al 31 de gener. Barbosa no va veure ni la primera fase acabada, va deixar el Govern el 27 de gener de 1919, succeint-lo José Relvas. La segona fase anava des de l’al 20 de febrer, el moment àlgid de les operacions militars comandades pel general Alberto Ilharco. La tercera fase fa durar fins el 12 d’abril, el desmantellament i desmobilització dels efectius. L’Exèrcit republicà va tenir molts problemes, estava desfet. Acabava de tornar de participar en la Guerra Mundial, i com és evident, es tractava d’un Exèrcit delmat i en molt mal estat. Tot el contrari de l’Exèrcit monàrquic. Paiva Couceiro havia encarregat, suposem que es tractava d’una persona de la seva confiança, d’anar a Madrid per a comprar avions, un *Caudron G3*, l’únic disponible a Espanya i que es trobava a Barcelona. Però en el viatge es trobà compatriotes, no sabem si republicans o monàrquics, el cas és que se li van avançar i es van quedar sense l’avió.⁹²³ També es van comprar armes i municions. Hi ha un contracte per la compra d’aquest material, 40.000 granades 7,5 amb un cost de 2.200.000 pessetes,

⁹²² Alberto de Sousa COSTA, *Páginas de Sangue, Buiças Costas & C.a*, 5a. ed., Lisboa, Livraria Editora Guimarães, 1938, p. 189, reproduït a: João FERREIRA de ALMEIDA, José MACHADO PAIS, Manuel VILLAVARDE CABRAL, “Materiais ...”, p. 438.

⁹²³ Filipe Ribeiro de MENESES, *Paiva ...*, p. 324, document núm. 126.

5.000.000 cartutxos/1.500.000 pessetes, 40.000 cartutxos per obusos, 5.000.000 cartutxos de màuser 6,5 m/m amb un cost d'entre 1 i 2 milions de pessetes, i 15.000 fusells màuser amb un preu de 1.800.00 pessetes. El muntant total s'havia d'ingressar en un banc de Barcelona.⁹²⁴ No sabem si es va arribar a comprar tot aquest arsenal. El contracte és de febrer, però no hi ha data, i la Monarquia del Nord finia el 13 de febrer, el "Regne de Traulitânia" havia durat 25 dies. José Relvas va poder pacificar el país, però la guerra havia tingut un cost alt en vides humanes, 1.341 morts, 4.626 ferits, 1.932 desapareguts i 7.740 presoners.⁹²⁵

A partir de març el PRP tornarà al poder començant el que s'ha anomenat *Nova República Velha*.

*Aqueles que acusam o chefe do Govêrno de pôr em perigo a República fazem uma idea bem mesquinha do largo espírito de democracia que invadiu toda a superfície da terra, onde as monarquias, actualmente, não passam de excelentes repúblicas, nas quais se chama "Rei" ao chefe do Estado, reduzido a ser uma simples figura decorativa simbólica da unidade nacional.*⁹²⁶

⁹²⁴ Filipe Ribeiro de MENESES, *Paiva Couceiro. Diários, correspondência e escritos dispersos*, Lisboa, Dom Quixote, 2011, pp. 325-326, document núm. 127.

⁹²⁵ Miguel Dias SANTOS, *Op. cit.*, p. 458.

⁹²⁶ Sr. Adães Bermudes, *Diário do Senado*, 9 de gener de 1919, p. 28 URL: <http://debates.parlamento.pt/page.aspx?cid=r1.cs> [consulta 1 d'agost 2011].

TERCERA PART: EL CONTRAST AMB ESPANYA

1. Espanya i la Gran Guerra

Aquesta tercera part dedicada a Espanya és un assaig de contrast amb el que ja hem vist de Portugal. No és ni pretén ser un estudi exhaustiu, sinó que la finalitat és demostrar que les Juntes d'ambdós països no són iguals. Neixen i creixen de realitats diferents. El període estudiat és molt concret, els anys de la guerra i de la immediata postguerra.

La Gran Guerra va començar el dia 1 d'agost de 1914 trasbalsant Europa. Espanya no hi va participar però la conjuntura internacional va fer que es veiés directament afectada durant els més de quatre anys que durà la lluita, doncs l'armistici no va arribar fins el dia 11 de novembre de 1918. La Gran Guerra vindria a commocionar el panorama polític europeu, i per descomptat l'espanyol, i a modificar-ne les seves estructures, destruint els fonaments del projecte canovista.⁹²⁷ Pel que fa Espanya, hi ha dos períodes molt marcats que divideixen aquests quatre anys:

Una primera etapa que va des de l'inici de la guerra el dia 1 d'agost de 1914 i es clou a l'abril de 1917 amb la dimissió de Romanones al front de l'Executiu. Aquesta primera fase té dues etapes ben diferenciades:

⁹²⁷ Francisco J. ROMERO SALVADÓ, *España ...*, p. 6.

-Govern de Dato fins el 9 de desembre de 1915

-Govern de Romanones del 9 de novembre de 1915 fins el 19 d'abril de 1917.

Pel que fa al segon període, s'estén des d'abril de 1917 fins a l'abril de 1918. Just un any, però és un tema tan important per a ell mateix que es tractarà en un capítol apart. Durant aquest curt espai de temps, Espanya va estar a punt de veure's immersa en una revolució social, i es va viure un dels episodis que van marcar i condicionar l'actitud dels militars: la formació de les Juntes de Defensa. La crisi provocada per la formació d'aquestes Juntes, es va tancar en fals. Anys més tard els militars prendrien el protagonisme i el timó de la situació política. La dictadura del general Miguel Primo de Rivera acabaria de liquidar les restes del que quedava del sistema de la Restauració.

1.1 Govern d'Eduardo Dato

Eduardo Dato va presidir el Consell de Ministres des del 27 d'octubre de 1913 fins al 9 de desembre de 1915. Des del moment que va assumir el poder, es va veure sotmès a una sèrie de crisis polítiques amb el rerefons de l'aprovació d'una Mancomunitat per Catalunya, - l'agrupació de les quatre diputacions provincials sota la presidència d'Enric Prat de la Riba- i els enfrontaments amb Maura. Les negociacions per accedir a les reivindicacions dels catalanistes, ja venien de lluny. Havien començat el 1911 sota el Govern de Canalejas, s'allargà amb el de Romanones, fins a aconseguir l'objectiu el 1913.⁹²⁸ Havia estat una de les causes de l'escissió del Partit Liberal el 1912. La concessió de les reivindicacions de la Lliga per part de Dato, no era gratuïta. Corresponia a la necessitat de poder comptar amb el seu suport

⁹²⁸ Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Historia del reinado de Don Alfonso XIII*, Barcelona, Montaner y Simón, 1934, p. 242.

polític.⁹²⁹ Quan esclatà la guerra, feia pocs mesos que s'havien celebrat eleccions a Corts. Els resultats van ser favorables al Govern, i tot feia preveure que el panorama polític gaudiria de més estabilitat, la que li havia faltat en la seva primera etapa en la que s'havia vist obligat a fer concessions als catalanistes a canvi de credibilitat. La guerra, però va sotregar el panorama polític.

Des del primer moment el Govern s'havia declarat neutral.⁹³⁰ Espanya era un país poc desenvolupat i no podia permetre's una guerra, o una més. Pràcticament durant tot el segle XIX s'havia viscut en una hostilitat contínua, bé sigui dins l'Espanya continental, o en els territoris ultramarins, acabant el segle fora dels circuits polítics i diplomàtics internacionals, per culpa de la pèrdua de Cuba i Filipines a mans dels Estats Units. El sistema polític en el que s'havia basat fins aleshores feia aigües. Comptava amb un Exèrcit antiquat i tècnicament obsolet. En definitiva el país no estava preparat per a prendre part en un conflicte bèl·lic modern. Dato en el moment de prendre la decisió de la declaració de neutralitat, comptava amb la unitat dels seus ministres i la confiança del rei.⁹³¹ Aquest suport a la seva decisió, podria donar a entendre que també comptava del de la resta de les forces polítiques, fent un front comú davant de les amenaces externes. La guerra podia ser l'oportunitat per cohesionar el seu Govern. Dato havia actuat amb rapidesa, encert i tenacitat.⁹³²

Dato havia emprès el difícil camí de mantenir una política de neutralitat. Oficialment el país la seguia de manera estricta, però la realitat era una altra: el país estava sensiblement dividit entre els partidaris dels imperis centrals, els

⁹²⁹ Enric UCCELAY-DA CAL, *El imperialismo catalán. Prat de la Riba, Cambó, D'Ors y la conquista moral de España*, Barcelona, Edhasa, 2003, p. 724.

⁹³⁰ Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Op. cit.*, pp. 252-253.

⁹³¹ Maximiano GARCÍA VENERO, *Eduardo Dato. Vida y sacrificio de un Gobernante Conservador*, Vitoria, Diputación Foral de Álava, 1969, p. 228.

⁹³² *Ibid.*, p. 425.

germanòfils, i els partidaris dels aliats, els aliadòfils. En un primer moment tothom va veure amb bons ulls la declaració de neutralitat, i les manifestacions de preferència per un bàndol o per un altre, eren més qüestió de sentiment que de posicionament polític. Aquest sentiment inicial anirà canviant al llarg del temps i segons els vaivens de la contesa, fent que l'opinió pública també fos cada vegada més compromesa. De moment, la publicació d'un article de fons al *Diario Universal*, propietat de Romanones, va trencar l'harmonia dels primers dies de la neutralitat oficial. L'article, publicat el 19 d'agost, i titulat "Neutralidades que matan", era producte de la pluma d'un antic ministre de Segismundo Moret, Juan Pérez Caballero, i era una clara apologia de la participació d'Espanya al bàndol dels aliats.⁹³³ L'escrit de Pérez Caballero, va tenir un gran impacte entre l'opinió pública, a més de representar un cop baix a la mesura adoptada pel Govern, la del manteniment de la més estricta neutralitat. Romanones, líder del Partit Liberal, sense dir-ho, es posicionava a favor de la intervenció. A l'opció de Romanones, també s'hi adherí el republicà radical Alejandro Lerroux.⁹³⁴ Encara era aviat perquè la societat espanyola es polaritzés, però els seus dirigents polítics van anar prenent posicions des dels inicis de la contesa.

Després de les vacances d'estiu es tornaren a obrir les Corts el dia 30 d'octubre. Dato va fer la presentació formal de la declaració de neutralitat, aconseguint un ampli suport per part dels diputats presents a la cambra, paradoxalment el de Romanones inclòs. Quan Dato presentà formalment la declaració de neutralitat, els espanyols ja havien triat bàndol segons les seves preferències. No es pot generalitzar, perquè sovint les coses no són tan senzilles, però a grans trets, les dretes eren favorables als imperis centrals i les esquerres als aliats. Quan l'opinió pública va començar a posicionar-se, els partits dinàstics van seguir predicant la més estricta neutralitat a la que

⁹³³ Francisco J. ROMERO SALVADÓ, *España...*, pp. 8-9.

⁹³⁴ Maximiano GARCÍA VENERO, *Op. cit.*, p. 228.

políticament estaven obligats. Es van donar casos tan paradoxals com el del comte de Romanones, -que després de la relliscada de l'article "Neutralidades que matan", malgrat que no era de la seva autoria, sí que era un reflex fidel de la seva opinió. Des del moment en què es va publicar en el diari del que ell n'era el propietari, significava que comptava amb el seu vist i plau tàcit. Romanones es va escarrassar per declarar-se públicament neutral. La seva manifestació pública era de neutralitat, mentre que mostrava una actitud pro aliada més que favorable. En Romanones trobem l'exemple més clar de què la posició oficial del partit podia ser una, mentre que l'opinió particular d'un polític, era una altra. I el mateix passava amb molts altres polítics dinàstics, la posició del partit era l'oficial i no sempre coincidia amb les preferències personals.

Els Republicans, els socialistes, els regionalistes, els intel·lectuals, els professionals liberals... tots aquells que volien el pas del liberalisme a la democràcia, eren majoritàriament partidaris dels aliats. En canvi, entre els favorables als imperis centrals hi havia el clero, l'Exèrcit, la aristocràcia, les elits terratinents, la Cort, l'alta burgesia, els carlins (el pretendent Jaume de Borbó, per contra del posicionament del seu propi partit, era aliadòfil) i els mauristes, en definitiva aquells que defensaven els valors catòlics i tradicionals.⁹³⁵

En el món del treball les coses no eren tan simples, els treballadors no estaven units, ni tenien una postura comuna davant la guerra perquè s'ajuntaven a l'entorn de dues posicions enfrontades. A Espanya hi havia dos corrents; l'anarcosindicalista i la marxista. Els primers s'agrupaven al voltant de la Confederació Nacional del Treball, la CNT, mentre que els segons ho feien al sindicat socialista de la Unió General de Treballadors, UGT. Ambdues organitzacions estaven plenes de fervor revolucionari i mantenien

⁹³⁵ Francisco J. ROMERO SALVADÓ, *España ...*, p. 12.

l'esperança d'arribar a la dictadura del proletariat i a una societat sense classes. El que les diferenciava era la manera d'arribar-hi.

La UGT, a través del PSOE havia entrat a formar part del sistema polític. Després de la Setmana Tràgica de 1909, els socialistes van decidir abandonar la postura d'aïllament que havien tingut fins aleshores i establir una aliança amb els republicans per a tenir més presència i pes electoral. La UGT tenia hegemonia entre "l'aristocràcia" obrera madrilenya, que era qui dirigia el sindicat, els miners asturians i els treballadors metal·lúrgics del País Basc.

Els orígens dels anarcosindicalistes eren diferents. Els anarquistes i els sindicalistes de Solidaridad Obrera i altres organitzacions s'uniren el 1910 per crear la CNT, amb dues tendències ben clares; la sindicalista moderada i l'anarquista dura. La CNT, amb forta implantació a Catalunya i que tenia molta influència entre els pagesos sense terra d'Andalusia, estava inspirada en la *Confédération Générale du Travail* de França, era partidària de l'acció directa i dels mètodes violents. Els anarcosindicalistes rebutjaven la política parlamentària, i restaven al marge del sistema. La CNT va ser declarada il·legal a finals de 1911, i després de l'assassinat de Canalejas el 1912, va haver de passar a la clandestinitat. Els seus elements eren molt més militants que els afiliats a la UGT.

La principal arma amb la que comptaven els sindicalistes era la vaga general. Però, mentre que la UGT organitzava les vagues, la CNT es decantava per les vagues intempestives i mal coordinades. En realitat ambdues organitzacions no suposaven una amenaça real pel Govern, en tot cas només els elements de la CNT, que amb els mètodes expeditius de la "propaganda pels fets" i de l'acció directa, eren considerats un problema per a l'ordre públic que havia de reprimir-se amb la coerció de la policia.⁹³⁶ La CNT, a la

⁹³⁶ Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *España ...*, pp. 33-34.

clandestinitat des de 1912, durant els anys de la guerra estava mig desmantellada.⁹³⁷

Ambdues organitzacions presentaven diferències i punts de vista contraposats respecte la guerra. La CNT, en un primer moment es va declarar contrària a la guerra pel què representava de lluita capitalista, els anarcosindicalistes optaven per la posició internacionalista. Cap al final de la guerra, la intransigència i la violenta lluita de classes que mostraven els anarquistes, va ser aprofitada pel alemanys per a manipular a alguns elements per a les seves finalitats.⁹³⁸ En canvi, els afiliats i seguidors de la UGT, anaven per un altre camí. Al principi, igual com ho havien fet els anarquistes, es van adherir a la posició internacionalista, la contrària a la guerra. A la tardor de 1914, l'únic diputat socialista, Pablo Iglesias no va tenir cap inconvenient en declarar-se públicament aliadòfil, però no el seu partit, el PSOE. Un any més tard, a l'octubre de 1915, les tornes havien canviat pels socialistes, Iglesias i la direcció del PSOE derrotaven la posició internacionalista i s'unien als republicans, posicionant-se en el bàndol aliadòfil.⁹³⁹ L'origen i els desenvolupament de les dues organitzacions era ben diferent, però l'impacte de la guerra va ser tan gran que el somni de la unitat del proletariat va estar a punt de fer-se realitat.

L'Exèrcit, de la mateixa manera que ho estava la societat espanyola, estava dividit. La majoria dels seus oficials no eren germanòfils, tot i que admiraven la disciplina i l'eficàcia de l'Exèrcit prussià. Alguns oficials fins i tot sentien simpaties pels exèrcits aliats, -com era el cas de Miguel Primo de Rivera- els militars però, si d'alguna cosa eren conscients, era de la incapacitat de l'Exèrcit espanyol per a participar en la guerra, per això majoritàriament

⁹³⁷ *Ibid.*, pp. 34-35.

⁹³⁸ Francisco J. ROMERO SALVADÓ, *España...*, pp. 18-19.

⁹³⁹ *Ibid.*, pp. 19-20.

estaven a favor de la neutralitat.⁹⁴⁰ Cap govern volia enfrontar-se a les Forces Armades, i més després que el 25 de novembre de 1905 un grup d'oficials i sotsoficials de la guarnició de Barcelona assaltés la redacció del setmanari humorístic *Cu-cut* perquè publicà un acudit que els militars van jutjar injuriós.⁹⁴¹ Arrel d'aquest incident, havia entrat en vigor la Llei de Jurisdiccions, que encara seguia vigent, i que a la pràctica funcionava com una clàusula d'excepció al dret de la llibertat d'expressió.⁹⁴²

El 1912 l'excés d'oficials havia obligat al general Luque a posar fi als ascensos a l'escala de reserva.⁹⁴³ L'obligatorietat del servei militar per a tots els homes no va resoldre la falta de tropes i l'oficialitat inflada per la cúpula seguia

⁹⁴⁰ *Ibid.*, p. 14.

⁹⁴¹ Per fer un seguiment dels incidents del Cu-cut i de les seves conseqüències es pot consultar: Carolyn P. BOYD, *La política pretoriana en el reinado de Alfonso XIII*, Madrid, Alianza Editorial, 1990; CARDONA, *El poder militar en la España contemporánea hasta la guerra civil*, Madrid, Siglo XXI, 1983; Gabriel CARDONA, *El problema militar en España*, Madrid, Historia 16, 1990; Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Op. cit.*; Manuel FERRANDIS, Caetano BEIRAO, *Historia contemporánea de España y Portugal*, Barcelona, Editorial Labor, 1966; Maribel GARCIA SOLER, *El militarismo y su significado en la sociedad española de la Restauración. La Ley de Jurisdicciones*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1990, 3 [tesis doctoral], III vols.; Ricardo LEZCANO, *La Ley de Jurisdicciones 1905-1906. (Una batalla perdida por la libertad de expresión)*, Madrid, Akal, 1978; Rafael NUÑEZ FLORENCIO, *Militarismo y antimilitarismo en España (1888-1906)*, Madrid, CSIC, 1990; Manuel TUÑÓN de LARA, "Las elites del poder en la España de la Restauración"; José Antonio FERRER BENIMELI, *Masonería, política y sociedad*, Zaragoza, Centro de Estudios Históricos de la Masonería en España, 1989, vol 2, p.834; Enric UCELAY-DACAL, *El imperialismo catalán. Prat de la Riba, Cambó, D'Ors y la conquista moral de España*, Barcelona, Edhasa, 2003. Vegis també els principals diaris, entre d'altres: "Graves sucesos de anoche", *La Vanguardia*, 26 de novembre de 1905, p. 2; "Hay que afrontarlo", *El Liberal*, 27 de novembre de 1905, p. 1. I la revista *Cu-Cut*, 23 de novembre de 1905, així com els articles: F. PUJOLÀ i VALLÈS, "Lo millor de cada casa", *Publicitat*, 9 de novembre de 1905; SEMPER TALIS, "Chusma de miserables", *La Correspondencia Militar*, 21 de novembre 1905, p. 1,

⁹⁴² Carolyn P. BOYD, *La política pretoriana en el reinado de Alfonso XIII*, Madrid, Alianza Editorial, 1990, p. 31.

⁹⁴³ *Ibid.*, p. 47.

devorant el pressupost militar.⁹⁴⁴ Les reformes podien afectar directament als sectors burocràtics de l'oficialitat, i la insistència del rei Alfons XIII, i dels nombrosos oficials de carrera que volien que els seus fills seguissin els seus passos, dificultava el tancament d'algunes de les moltes acadèmies militars.

El 1915 el general Ramon Echagüe, ministre de la Guerra, va presentar un projecte de reforma de l'Exèrcit. Entre la proposta de les mesures a adoptar, hi destacava, per sobre de tot, la reducció d'efectius i d'altres millores com eren l'edat de la jubilació, el restabliment de l'Estat Major General i la Junta Nacional de Defensa, ambdós òrgans abolits el 1912 en la reforma del general Agustín de Luque.⁹⁴⁵ La decisió era deguda a l'encesa dels ànims i els diferents posicionaments davant la guerra. Dato va prohibir tota classe de manifestacions i reunions que poguessin perjudicar la neutralitat d'Espanya.⁹⁴⁶

La guerra havia posat en evidència les aspiracions annexionistes que Alfons XIII tenia sobre Portugal. Tant els aliats com els imperis centrals, pretenien que Espanya prengués partit. Portugal podia ser, conjuntament amb Tànger al Marroc i Gibraltar, moneda de canvi que condicionés la neutralitat d'Espanya. És a dir era la recompensa que s'oferia per a participar en la contesa. La Gran Bretanya no estava disposada a perdre Gibraltar, a més tenia la creença que Espanya no comptava amb la capacitat suficient per a exercir el domini en una ciutat com Tànger. Per a la Gran Bretanya, Portugal era com una extensió indestructible del seu propi territori. Alfonso XIII estava convençut de la victòria alemanya. En cas de derrota de l'*Entente* s'esperava que Portugal podria ser absorbit per Espanya sota algun pretext.⁹⁴⁷ Alemanya jugava bé la carta de Portugal. Sabia l'interès d'Alfons XIII per

⁹⁴⁴ *Ibid.*, p. 49.

⁹⁴⁵ Carolyn P. BOYD, *Op. cit.*, p. 52.

⁸¹⁸ Manuel FERRANDIS, Caetano BEIRAO, *Op. cit.*, p. 428.

⁹⁴⁷ Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *España...*; p.14.

annexionar-se el país, i com el tema podia irritar a ambdós països, alhora que enfrontava a Espanya amb els aliats. La premsa germanòfila espanyola no deixava de recordar el suport que els aliats donaven a la jacobina República portuguesa. En canvi els aliats, sobretot Anglaterra, no els hi convenia gens la participació activa de Portugal. Si Portugal entrava en guerra podria significar una oportunitat per Alemanya per a posar més llenya al foc en les tenses relacions d'Espanya i Portugal. El previsible resultat no era del grat de cap partit, ni del rei d'Espanya.

El 1915 la premsa espanyola pro germànica es referia contínuament al suport que els aliadòfils donaven a la República portuguesa. Era una estratègia, Alemanya desitjava la participació activa -que Anglaterra intentava evitar a qualsevol preu- de Portugal en la guerra. Aquesta participació agreujaria considerablement les relacions entre els dos països ibèrics, provocant l'entrada d'Espanya en la contesa. Per altra banda, si els Imperis Centrals en sortien guanyadors possiblement Espanya s'annexionés Portugal i Alemanya afegís les colònies portugueses al seu imperi. Els alemanys van penetrar en l'opinió pública espanyola amb la compra de nombrosos diaris que difonien la propaganda que els interessava perquè Espanya prengués part en la contesa, a canvi rebria els territoris tan preuats per Espanya com eren Tànger, Gibraltar i Portugal.⁹⁴⁸ Per la seva banda Portugal seguia amb temor la premsa espanyola. El dia 27 de març de 1918, Augusto Castro afirmava en un article al diari lisboeta *O Século*, que ja hem comentat abans, que a partir de gener de 1915 el diari madrileny *El Imparcial* va començar una campanya a favor de la invasió militar de Portugal.⁹⁴⁹

Era normal que els diaris de la dreta espanyola, la majoria en mans de germanòfils o directament sota control alemany, disfressessin la seva

⁹⁴⁸ Francisco J. ROMERO SALVADÓ, *España...*, pp. 21-23.

⁹⁴⁹ Augusto CASTRO, "Portugal e Espanha", *O Século*, 27 de març 1918.

germanofilia amb adjectius com “patriòtic” o “espanyol”. El diari madrileny *El Imparcial* formava part del grup de rotatius favorables als aliats, per tant és estrany el què afirmava Augusto Castro.⁹⁵⁰ Repassant tot l’any 1915 no hi ha indicis que el periòdic madrileny promogués aquesta campanya durant 1915. El que sí que hi trobem són articles en referència a Portugal i a la situació que s’estava vivint, tant al país veí com a l’Europa en guerra. Hi col·laboraven noms coneguts del periodisme com el republicà i antic director de *El Liberal*, Miguel Moya, o el frustrat militar i republicà, Manuel Ciges Aparicio.⁹⁵¹

Sobre Portugal Miguel Moya deia:

*¡Ni intervención, ni anexión, ni conquista ¿Para qué hablar de absurdos? Dijo Gormenin que si España y Portugal, que están unidas por los lazos de la naturaleza y de la geografía, fortalecieran estos lazos con la unidad política, no resonaría un cañonazo en Europa sin su permiso. Pues éste lenguaje, tan propio para excitar los sueños imperialistas, no encuentra, ni encontrará eco nunca, en el pueblo lusitano, tan celoso hoy como siempre de su personalidad y de su soberanía.*⁹⁵²

En la mateixa línia de Moya es pronunciava Ciges Aparicio:

Antes del acuerdo francoinglés, los españoles podían dudar. Después de la unión de las dos grandes democracias europeas, nuestra duda no sería lícita ni patriótica, y,

⁹⁵⁰ Francisco J. ROMERO SALVADÓ, *España...*, pp. 79-80.

⁹⁵¹ Juan CANTAVELLA, “Ciges Aparicio: el periodista que empezó (mal) como militar y acabó (peor) como político”, *Estudios sobre el mensaje periodístico*, 1998, núm. 4, pp. 61-68. URL:

<http://revistas.ucm.es/inf/11341629/articulos/ESMP9898110061A.PDF> [consulta 13 de juny 2011].

⁹⁵² Miguel MOYA, “Los ideales de España”, *El Imparcial*, 30 de maig 1915 URL: [http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Imparcial,%20El%20\(Madrid.%201867\)/1915/191505/19150530/19150530_00000.pdf?#search=%22Portugal%20%20invasion%20%20barcos%20alemanes%22](http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Imparcial,%20El%20(Madrid.%201867)/1915/191505/19150530/19150530_00000.pdf?#search=%22Portugal%20%20invasion%20%20barcos%20alemanes%22) [consulta 3 de juny 2011]

reproduciendo algunas palabras pronunciadas en el mitin de Granada, Melquíades Álvarez dice: «Antes con Inglaterra, Francia e Italia vencidas, que con Alemania vencedora.»

Ante la campaña hipócrita de algunos agentes de Berlín sobre la retrocesión de Gibraltar, la invasión de Portugal y ocupación de Tánger, hay que decir: que la cuestión de Gibraltar siempre habrá que resolverla de acuerdo con Inglaterra; la invasión de Portugal es un sueño loco, y aunque la posesión de Tánger sea acariciada por todos los españoles, jamás subordinaremos la simpatía a Francia a la resolución de un negocio.⁹⁵³

Amb tot, sí que és veritat que, Alemanya emprava totes les seves estratagemes per involucrar Espanya en la guerra i en el seu bàndol. El baró de Rosen, ambaixador alemany a Lisboa, va enviar al seu homòleg a Madrid, Ratibor, un informe sobre la situació militar de Portugal. Ratibor el passà a Dato, cap del Govern espanyol. Ratibor en nom del Kàiser, convidava a Espanya a envair Portugal, i que a canvi obtindria les seves compensacions en la conferència de pau que s'hauria de fer després de la guerra i amb la promesa que Espanya mantindria el seu *status quo*. “Es preciso que España invada Portugal antes que Inglaterra se sirva de Portugal para atacar a España”. Ratibor s'entrevistà amb Dato, però aquest li va comunicar que es mantindria neutral.⁹⁵⁴

⁹⁵³ CIGES APARICIO, “La guerra desde París”, *El Imparcial*, 22 de setembre 1915, URL: [http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Imparcial,%20El%20\(Madrid.%201867\)/1915/191509/19150922/19150922_00000.pdf?#search=%22Portugal%20%20invasion%20%20barcos%20alemanes%22](http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Imparcial,%20El%20(Madrid.%201867)/1915/191509/19150922/19150922_00000.pdf?#search=%22Portugal%20%20invasion%20%20barcos%20alemanes%22) [consulta 3 de juny 2011].

⁹⁵⁴ AMAE Correspondencia Embajadas y Legaciones, Leg, 1707. Portugal 1916-1917.

Pels aliats Espanya era una incògnita, no n'estaven segurs de fins a quin punt Alemanya influïa perquè es decantés per la germanofilia. Alemanya tenia molt bones relacions amb la Cort, la reina mare era una arxiduchessa austríaca, l'Església i l'Exèrcit. Alemanya podia prometre territoris a canvi de la participació d'Espanya. Els territoris oferts a Espanya a canvi de la seva intervenció, ni tant sols eren alemanys.⁹⁵⁵ Per als aliats l'actitud d'Espanya era considerada un xantatge polític, doncs no fer cas a les propostes d'Alemanya no era sinònim de prestar un servei als aliats. Pel que fa aquest primer període de la guerra Espanya es va mantenir neutral sense cap intenció d'escoltar cants de sirenes. Més endavant les coses van canviar i en alguns moments la neutralitat va perillar.

Al marge de la política exterior i de la diplomàcia, la societat civil espanyola començava a patir les conseqüències de la guerra en pròpia carn. A l'inici del conflicte bèl·lic, el setembre de 1914, s'havia creat una junta d'iniciatives per a canalitzar propostes per a afrontar els estralls que la contesa podia provocar sobre la població. La junta, sota la direcció del conservador Juan de la Cierva, antic ministre de la Governació amb Maura, es va veure incapaç de trobar una solució. De la Cierva va dimitir el febrer de 1915, amb la conseqüent dissolució de la junta. El Govern es va veure incapacitat per a trobar una mesura de control i de regulació dels preus que anaven pujant. Les alces incontrolades dels preus contribuïen especialment a l'especulació, afavorint l'enriquiment dels acaparadors i especuladors. El control dels preus era molt difícil, donades les circumstàncies, la gran majoria dels beneficiaris d'aquests negocis fraudulents, eren les pròpies clientele, notables i cacics locals als que els polítics en el Govern, o en els alts càrrecs de l'Administració, els hi devien

⁹⁵⁵ Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *España ...*, pp. 21-22.

els càrrecs.⁹⁵⁶ El 13 de febrer amb l'excusa del Carnaval, Dato va decidir la clausura de les Corts.⁹⁵⁷

Cada dia que passava les conseqüències de la guerra eren més presents en la vida quotidiana. Aquestes tenien dues cares; per una banda, Espanya va poder beneficiar-se de la conjuntura i de la seva posició neutral per a abastar als dos bàndols. No hi havia competència estrangera en el mercat interior i es va poder establir relacions amb nous mercats fins aleshores fora de l'àrea d'influència d'Espanya. En aquest sentit és una època de gran creixement econòmic que va permetre un notable avenç industrial. Les diferències regionals en el desenvolupament de la indústria, va fer que augmentés l'escletxa entre les diferents zones, contribuint al desequilibri. Mentre en unes la prosperitat era notòria, en altres es patia l'escassetat de certs productes i la inflació. S'exportava tot el que es podia exportar obtenint-ne uns grans beneficis. El problema era la disminució de les importacions, i l'exportació massiva de certs productes que va deixar el mercat interior desproveït, provocant que per un costat l'economia anés a l'alça, i per l'altre n'augmentessin els preus dels productes, sobretot els de primera necessitat, provocant grans diferències econòmiques entre els diferents estrats de la societat, i entre les diferents zones del país. El contraban va començar a convertir-se en una pràctica habitual, fent possible que els especuladors guanyessin grans quantitats de diners a canvi de l'escassetat de certs productes, amb el consegüent augment del preu.⁹⁵⁸

La falta, sobretot de productes de primera necessitat, i l'alça generalitzada dels preus, va desencadenar una sèrie de protestes. L'ordre públic es va veure compromès amb disturbis i manifestacions per les difícils condicions de vida

⁹⁵⁶ Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *España*, pp. 29-30.

⁹⁵⁷ Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Op. cit.*, p. 263.

⁹⁵⁸ Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *España ...*, pp. 26-28.

d'alguns sectors de la societat.⁹⁵⁹ El Govern de Dato va intentar posar-hi remei però va fracassar estrepitosament.⁹⁶⁰

A la pràctica, Dato al llarg de 1915 va exercir el poder a través d'una dictadura encoberta. La clausura de les Corts pel període de vacances estivals semblava no acabar, i el President de l'Executiu no tenia pressa per a tornar-les a obrir. Les diferents disposicions es publicaven a la *Gaceta*, però a la pràctica, no hi havia activitat política. Els catalanistes van voler aprofitar el moment per a fer campanya a favor dels seus interessos, com aconseguir un port franc per Barcelona. Mentrestant, la reforma militar proposada per Echagüe, els pressupostos i altres projectes estaven a l'espera de la seva discussió al Parlament. Finalment, les Corts van reiniciar l'activitat parlamentària el 5 de novembre, però aleshores el Govern Dato ja tenia els dies comptats. El socialista Pablo Iglesias va pronunciar un violent discurs en el transcurs de la sessió parlamentària del dia 16 de novembre, enmig del debat de les reformes militars. La contundència del discurs i la negació de donar suport a les reformes, va portar a Dato a afirmar que la reforma anava lligada a la vida del seu govern. L'espavilat comte de Romanones en va prendre bona nota, aconseguint una majoria que li va permetre aprovar el projecte de rebaixa d'edat, i el de creació de l'Estat Major Central. Un cop aquest s'hagués constituït, hauria de ser l'encarregat d'examinar la resta de la reforma. Francesc Macià va renunciar a l'acta de diputat per considerar que la política que es feia a les Corts era una farsa i era inadmissible.⁹⁶¹ El dia 6 de desembre va esclatar la crisi, Romanones i Maura estaven en contra dels pressupostos i de la reforma de l'Exèrcit proposada pel general Echagüe. La reforma no va anar endavant. S'obrí el que es va anomenat la "crisis del susto". Davant de la possible fermesa que oferien els liberals, que s'havien

⁹⁵⁹ Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Op. cit.*, p. 262.

⁹⁶⁰ Enric UCELAY-DA CAL, *El imperialismo ...*, p. 725.

⁹⁶¹ Enric UCELAY-DA CAL, *Macià i el seu temps*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 1985, p. 36.

ajuntat amb els democràtics de Garcia Prieto, es va encarregar a Romanones la formació d'un nou Govern. El 6 de desembre finia el Govern Dato.⁹⁶² El “cop de porta” va agreujar als catalanistes, sobretot, perquè van veure com el dictamen per la promesa d'un port franc per Barcelona, quedava en suspens.⁹⁶³

1.2 El Govern de Romanones

El dia 9 de desembre de 1915 va començar un nou Govern de Romanones, que durà fins el 19 d'abril de 1917. És un període llarg, crucial per a entendre la crisi de la Restauració i la seva posterior liquidació, i on la guerra i les repercussions sobre la població civil espanyola es fan notar de manera molt especial. El 16 de març el rei signà el decret de dissolució de les Corts. Al dia següent, el director general de Comerç, el diputat terrassenc Alfonso Sala, dimitia del seu càrrec al veure que se n'anava en orris les promeses fetes per Dato per la concessió d'un port franc a Barcelona.⁹⁶⁴ Per sobre de qualsevol objectiu, Romanones volia imposar el seu lideratge que, des de l'escissió del partit originari, es trobava una mica dispersat. Per tant, era primordial mantenir una bona aliança amb el sector liberal d'esquerra de Santiago Alba. Aquest va ser nomenat ministre de la Governació. Alba era el baluard i defensor dels interessos agraristes castellans i el cacic més important de Valladolid. Un dels objectius de Romanones era acabar amb la Lliga. Calia aprofitar la desestabilització que patia la Lliga de Cambó, després de la desaparició de “L'Esquerra”, i la creixent indefinició nacionalista republicana. Amb Alba al Govern, Romanones creia tenir la clau per aconseguir-ho. Alba, amb el propòsit de desbancar a Cambó en les eleccions del 9 d'abril de 1916, va formar una coalició “El Pacte de la Castellana” on hi van confluïr els

⁹⁶² Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Op. cit.*, p. 273.

⁹⁶³ *Ibid.*, p. 264.

⁹⁶⁴ *Ibid.*, p. 276.

liberals, els republicans i els federals. Per als catalanistes va significar una declaració literal de guerra.⁹⁶⁵

Entre d'altres coses, Romanones va prometre acabar amb la crisi, estimulant l'economia de cara a afrontar l'escassetat, l'alça dels preus, la inflació i l'atur, creant bones expectatives entre la població. Evidentment no va poder complir amb la seva promesa. Al contrari, durant els anys 1916 i especialment el 1917, els canvis en l'economia per culpa de la guerra eren tan ràpids i trepidants que era impossible assumir-los, provocant que la crisi encara fos més profunda i sense la visió d'una possible sortida. Els canvis no només eren econòmics, els socials i sobretot els ideològics van ser determinants per començar el principi de la fi del sistema polític canovista. Romanones, no només s'interessà per la qüestió interna sinó també per la internacional. Mai fins aleshores s'havia estat tant a punt d'entrar en guerra. Romanones seguia predicant la neutralitat, però les seves preferències personals d'intervenir en el bàndol dels aliats eren cada vegada més evidents i van estar a punt de fer-se realitat.

Del gairebé any i mig que Romanones va estar al cap de l'Executiu cal distingir dos tipus de política: l'interna i l'externa. De la primera hi ha tres agents que són determinants, els obrers, la burgesia i l'Exèrcit. En quant a la política internacional seran els atacs dels submarins alemanys als vaixells mercants espanyols els que marcaran les pautes de les actuacions de Romanones, i la peça clau i definitiva per a decidir o no la participació d'Espanya en la contesa. Ambdues polítiques no poden deslligar-se, doncs les actuacions d'una repercuteixen immediatament en l'altra.

⁹⁶⁵ Enric UCÉLAY-DA CAL, *El imperialismo ...*, pp. 725-726.

Els treballadors eren els que van patir de manera molt directament les dificultats que comportava la situació bèl·lica europea. Paradoxalment la conflictivitat laboral va experimentar un descens molt important mentre va durar la guerra. No són uns anys laboralment conflictius, en tot cas els conflictes arribaran després, el 1918, amb la caiguda de la demanda que va fet que se'n ressentís la producció, i les fàbriques es van trobar amb un excés de mà d'obra.⁹⁶⁶ Però en tot cas, com veurem més endavant, els aldarull durant els anys de la conflagració, van venir provocats per una crisi de subsistències, no per la conflictivitat laboral. Els treballadors de fàbrica havien vist com els seus sous s'incrementaven gràcies a l'augment de la producció i als substanciosos guanys. Al camp era al contrari, molts dels seus treballadors el van acabar abandonant a mida que emigraven majoritàriament cap a les ciutats on hi havia una alta demanda de mà d'obra, millors sous i condicions de vida. L'increment de l'exportació de certs productes havia ajudat al desenvolupament de determinats sectors industrials, mentre que l'agricultura en restava al marge.

La dinàmica burgesia industrial i comercial havia estat bandejada per la Restauració, quedant al marge del què en el fons no era res més que una coalició entre la Corona, l'Exèrcit i les oligarquies financeres i terratinents d'Andalusia i del centre de la Península. El conflicte europeu va resultar ser una font inesperada de prosperitat econòmica i de ràpida industrialització, sent la burgesia catalana la gran beneficiada i no va desaprofitar l'ocasió que li proporcionaven els negocis de la guerra, era una gran oportunitat. El seu poder econòmic va anar creixent en la mateixa proporció que creixia la seva confiança vers a l'obtenció de l'autonomia i de més quota de poder polític. Les fàbriques catalanes, sobretot les de teixits, treballaven contínuament per a proporcionar les comandes encarregades, primer cap als països en guerra i

⁹⁶⁶ Eduardo CALLEJA GONZÁLEZ, *La razón de la fuerza. Orden público, subversión y violencia política en la España de la Restauración (1875-1917)*, Madrid, CSIC, 1998, p. 476.

posteriorment per a abastir els mercats que havien abandonat els països bel·ligerants. El problema, en tot cas venia en les dificultats per a poder exportar i per a proveir-se de matèria primera. El diputat terrassenc Alfons Sala va realitzar diverses actuacions per a poder aprofitar la situació. Va fer tot el possible per a incrementar l'entrada de matèria primera, així com facilitar el transport comercial i obtenir encàrrecs dels països bel·ligerants. El 1916, a través d'uns parlamentaris francesos, va aconseguir una important comanda per a abastir de roba i mantes a l'Exèrcit francès. La comanda va ser repartida entre tots els fabricants de Terrassa.⁹⁶⁷

La indústria tèxtil no va ser l'única en treure profit de la conjuntura. Hi ha altres sectors industrials catalans que també es van veure afavorits per la falta d'importacions estrangeres. Sense haver de patir per la competència exterior, van poder treballar per abastar el mercat interior, sent un potent estímul per a la producció. Entre aquestes indústries hi trobem les de béns de servei com són les empreses de material elèctric, d'enginyeria, la metal·lúrgica, entre d'altres. El mateix fenomen es va viure a la resta de zones industrials espanyoles, com va ser el cas de la siderúrgica i les companyies navilières del País Basc i Santander o la indústria minera d'Astúries. Els conflictes eren entre els sectors industrials més avançats i moderns que reclamaven un capitalisme dinàmic, i els sectors agraristes del centre i d'Andalusia. Dues concepcions diferents del món de la indústria i del capital. El sistema de torns de partits era un entrebanc, en que els cacics i les clientele tenien un pes determinant, res es podria canviar, ni en el panorama polític, ni en l'econòmic.⁹⁶⁸

Va ser precisament aquesta burgesia, la que va posar el Govern entra l'espasa i la paret. El lideratge de Romanones perillava malgrat ser el President del

⁹⁶⁷ Xavier MARCET (dir.), *Terrassa segle XX, 1867-1993*, Terrassa, Diario de Terrassa, 1993-1994, p. 107.

⁹⁶⁸ Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *España...*, pp. 50-53.

Consell de ministres. L'home fort del partit era Santiago Alba. Alba, tenia l'aspiració de substituir a Romanones i convertir-se en el líder del partit i en el seu successor en l'Executiu. Però, les ambicions d'Alba topaven frontalment amb les de Francesc Cambó, el polític català volia la destrucció del torn de partits per a poder modernitzar, tant la política, com el país, i consolidar l'hegemonia del capitalisme català a Espanya.⁹⁶⁹ Cambó era un escull per Alba, però la figura de Cambó en va sortir reforçada després de les eleccions d'abril, comptant amb el suficient suport i confiança per a emprendre una ofensiva contra les oligarquies governants a Madrid representades per Alba.⁹⁷⁰

L'habilitat política de Cambó el va portar, abans i després de les eleccions, a llençar-se directament a una gran aventura, la conquesta moral d'Espanya. De cara les eleccions la Lliga havia publicat el manifest *Per Catalunya i l'Espanya Gran*.⁹⁷¹ A l'obrir-se les noves Corts, Cambó va presentar una esmena al Missatge de la Corona. En les seves memòries diu que hi havia expectació i “féu que tota l'atenció es concentrés a la intervenció que nosaltres hauríem de tenir en el debat polític”.⁹⁷² Cambó aquesta vegada desembarcava a Madrid amb tota l'artilleria per a portar el seu projecte endavant. Alba després de les eleccions ocupà la cartera d'Hisenda. Va presentar un programa de 10 anys, afirmant que per a disminuir el dèficit que suposava el manteniment de la campanya del Marroc calia introduir un nou impost amb l'objectiu de recaptar sobre els beneficis del comerç i la indústria. Els beneficis de l'agricultura en quedaven indemnes. Això era un greuge doncs l'oligarquia terratinent no es veia afectada. Cambó va formar

⁹⁶⁹*Ibid.*, p. 53.

⁹⁷⁰ Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *España ...*, p. 53.

⁹⁷¹ Enric UCELAY-DA CAL, *El imperialismo...*, p.726.

⁹⁷² Francesc CAMBÓ, *Memòries (1876-1936)*, 2a. ed., Barcelona, Editorial Alpha, 1981, vol. I, p. 235.

una coalició de grups econòmics, convertint-se en el líder dels interessos industrials.⁹⁷³

Aviat Cambó va dominar la situació. Va rebatre un per un els punts presentats en el programa d'Alba. El duel que van mantenir ambdós polítics en les sessions de les Corts va posar en evidència el conflicte d'interessos entre l'antiga oligarquia agrària i la moderna burgesia industrial. Cambó era un gran orador, molt superior al seu rival. Els recels que havia despertat la fulgurant ascensió política d'Alba entre els diputats, jugaven a favor de Cambó. Romanones veia com el seu lideratge dins del partit perillava en benefici d'Alba. Al presenciar a Alba defensant aferrissadament el seu projecte "s'alegrava de l'energia i la destresa amb què la minoria regionalista anul·lava els seus esforços i anava rebaixant les seves pretensions i el seu prestigi".⁹⁷⁴ En el fons, sabia que si Alba aconseguia que s'aprovés el seu projecte, seria l'home que hauria salvat l'economia i les finances del país, quedant Romanones en un segon pla on es veuria obligat a cedir el pas en el poder i en la direcció del partit.⁹⁷⁵

L'Exèrcit també patia les conseqüències de la guerra. A finals de 1916, més endavant aprofundirem més en el tema, els oficials d'Infanteria de Barcelona van començar a organitzar-se en una junta de defensa. L'arma d'Infanteria era on hi havia més malestar, se sentien discriminats respecte a les altres armes. Uns mesos després, i arrel de la greu crisi governamental de 1917, tornaran a fer aparició les *Juntas de Defensa Militar* formades a la tardor de 1916, aquesta vegada organitzades i amb un clar to de desafiament a la jerarquia establerta. L'evolució de la política havia accentuat l'escissió en l'organització de l'Estat. Per una banda el rei i els seus exèrcits i per altra el cap de l'Estat i la resta de les institucions polítiques. L'eix vertebrador, el rei,

⁹⁷³ Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *España ...*, p. 57.

⁹⁷⁴ Francesc CAMBÓ, *Op. cit.* vol. I, p. 248.

⁹⁷⁵ *Ibid.*, p. 248.

va donar preeminència a una de les parts, l'Exèrcit, que va anar guanyant pes en la preservació de l'ordre social i polític alhora que representava una garantia de la unitat de l'Estat.⁹⁷⁶ L'impacte de la guerra va contribuir a accelerar la desintegració del sistema polític canovista.⁹⁷⁷

Alemanya va iniciar una campanya submarina de llançament de torpedes contra els vaixells. Espanya, malgrat la seva neutralitat, també es veure severament afectada. Els torpedes als vaixells aliats, havien estat molt criticats, sobretot quan el submarí alemany U-20 va enfonsar el *Lusitania*, un transatlàntic de luxe abatut el 7 de maig de 1915 al davant de les costes d'Irlanda, causant una gran repulsa internacional. Es tractava d'un vaixell de passatgers de trajecte a Nova York. Entre els 1.200 morts, el compositor català Enric Granados i l'enginyer nord-americà Frederik Pearson, fundador de la *Barcelona Traction Power & Light*, "La Canadenca". El 1916 alguns submarins alemanys s'abastaven en aigües espanyoles per mitjà de petits vaixell del mallorquí Juan March, però sense tocar port. El dia 21 de juny el submarí U-35, amb base a Pula, Istria, i comandat pel vice-almirall Lothar von Arnould de la Pirière, va arribar a Cartagena. Era sospitós de ser el responsable de varis atacs a combois aliats que navegaven pel Mediterrani.⁹⁷⁸ La versió oficial era que portava una carta pel rei, va estar vint-i-quatre hores al port i salpà.⁹⁷⁹ Les versions no oficials eren múltiples. Els diaris, depenent de la tendència, condemnaven els fets o els tractaven com una gesta heroica, com per exemple el *Correo Español*, "En Cartagena había de ser. Allí, dónde hace siglos el esfuerzo romano, que representava la civilización y cultura lo

⁹⁷⁶ Joaquim LLEIXÀ, *Cien años de militarismo en España*, Barcelona, Anagrama, 1986, p. 78.

⁹⁷⁷ Carolyn P. BOYD, *Op. cit.*

⁹⁷⁸ El submarí U-35 comandat per Lothar von Arnould de la Pirière, des del novembre de 1915 fins al maig de 1918, va enfonsar a 189 vaixells mercants.

⁹⁷⁹ Segons la Convenció de La Haya, podia estar 24 h.

que hoy representa el esfuerzo alemán”.⁹⁸⁰ A partir d’aquí els atacs dels submarins alemanys van sovintejar i cada vegada eren més freqüents.

La política interior de Romanones, amb temes tan importants com la necessitat d’una reforma militar, o la crisi de subsistències, es va veure eclipsada per la política exterior del Govern. La neutralitat espanyola va perillar, especialment durant 1916, fins al punt que Espanya va estar a la porta d’entrada de la guerra. Aleshores la paraula “neutralitat” equivalia a patriotisme, a espanyolitat, i sobretot estava molt arrelada en el vocabulari germanòfil. Romanones no podia dissimular la pràctica d’una política internacional cada vegada més favorable als aliats, encara que oficialment el país no havia canviat la seva política vers la intervenció. El dia 9 de març de 1916, Alemanya va declarar la guerra a Portugal. Era un fet important perquè posava a la Península Ibèrica en el punt de mira, tant dels imperis centrals com dels aliats. La neutralitat de Romanones, era la no intervenció activa en el conflicte, però en canvi, sí que estava a favor d’una “neutralitat benèvola” amb els aliats, en concret a França i la Gran Bretanya. Per això Romanones havia de disposar d’un desplegament diplomàtic de la seva màxima confiança i a recer de la premsa, de l’opinió pública i sobretot del control del Parlament. Per a assolir el seu objectiu, Romanones va nomenar el canari Fernando León y Castillo, marquès del Muni, al front de la legació espanyola a París. El diplomàtic s’instal·là a la capital del Sena amb una missió impossible: aconseguir canviar l’estatus internacional de Tànger per la sobirania espanyola. Tànger era una peça clau en el control del Mediterrani i per a la pacificació del protectorat espanyol del Marroc.⁹⁸¹ Evidentment França no estava disposada a cedir a les pretensions espanyoles, i als anglesos tampoc els hi entusiasma la idea. El rei Alfons XIII reconeixia que havia demanat a Poincaré que Tànger hauria d’estar en zona espanyola, en canvi

⁹⁸⁰ CIRICI VENTALLÓ, “Aurora de rendición”, *El Correo Español*, 22 de juny de 1916.

⁹⁸¹ Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *España ...*, p. 74.

quan es va preguntar al monarca sobre les colònies portugueses, aquest va respondre: “al emperador de Alemania le opuse una rotunda negativa a cooperar en sus proyectos sobre las colonias portuguesas”.⁹⁸²

Romanones va buscar suport públic a la seva política exterior. Maura seguia sent el polític de la dreta més respectat del país i la seva opinió tenia molt de valor. El 4 de setembre es reuniren Maura, el rei i Romanones per a treballar conjuntament en un discurs que, dies més tard, Maura havia de pronunciar a Berlanga. Maura es va mostrar favorable, sense deixar la neutralitat, d'una posició més tolerant vers els aliats, i apel·lava al dret que tenia Espanya a reclamar Tànger i Gibraltar. L'impacte del discurs a Espanya va ser immens “el discurso del señor Maura ha caído como una bomba, y las pasiones más que nunca se han desatado. Sobre todo entre los germanófilos, que dicen, nada menos, que Maura va del brazo de Lerroux”.⁹⁸³ En canvi l'acostament de Maura a Romanones, va causar indiferència, o no va ser massa ben rebut en els cercles diplomàtics, doncs va ser interpretat com un xantatge d'Espanya a les potències aliades.⁹⁸⁴

Els imperis centrals no van ser tan passius en la seva reacció. A partir de setembre es va engegar una campanya d'assetjament i de desprestigi contra Romanones. Els alemanys exercien un notable control dels mitjans de comunicació espanyols propers a la dreta. L'alt cost del preu del paper havia fet inviàble el manteniment de certes publicacions, i va ser aquí, on va poder intervenir Alemanya. Segons l'historiador Francisco J. Romero Salvadó, Alemanya va comprar totes les capçaleres de premsa que va poder, per a tenir sota el seu control, a l'opinió pública favorable a la seva causa. Des de

⁹⁸²“Mi reinado”, *ABC*, 27 de febrer de 1966, p. 10

⁹⁸³ *El Liberal*, 17 de setembre 1916, URL:

[http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Liberal,%20El%20\(Madrid.%201879\)/1916/191609/19160917/19160917_00000.pdf?#search=%20Antonio%20Maura%22](http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Liberal,%20El%20(Madrid.%201879)/1916/191609/19160917/19160917_00000.pdf?#search=%20Antonio%20Maura%22) [consulta 20 d'agost 2011].

⁹⁸⁴ Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *España ...*, p. 77.

l'ABC, passant pel carlí *Correo Español*, el catòlic *El Debate*, però fins i tot l'òrgan de la CNT *Solidaridad Obrera*, o el republicà d'extrema esquerra *España Nueva*, entre d'altres, rebien importants quantitats de diners dels teutons, o estaven en poder de germanòfils, o directament eren propietat d'alemanys. No passava el mateix amb la premsa aliadòfila. El 1916 Alemanya gastà 500.000 pessetes en la manipulació i control de la premsa espanyola, al final de la guerra els austríacs i alemanys controlaven més de 500 títols a Espanya.⁹⁸⁵

Un exemple del que afirma Romero Salvadó el trobem en el periodista carlí Domingo Cirici Ventalló. Cirici, redactor de *El Correo Catalán*, i a partir de 1916 també del diari catòlic *El Debate*, sempre havia estat fidel a la seva causa, però dins dels paràmetres de la cordialitat i sense perdre mai l'humor que l'havia fet popular. A l'inici de la guerra va escriure la novel·la *El secreto de Lord Kitchener. Fantasía sobre la guerra europea*, on es mofava dels aliats, sobretot dels anglesos.⁹⁸⁶ El llibre va ser un èxit de llibreria, fent-se dues edicions amb 18.000 exemplars entre les dues, i traduïnt-se a l'alemany i al suec.⁹⁸⁷ Cirici, des de *El Correo Español* va desfermar el seu llenguatge en una brutal campanya contra Romanones, a partir de setembre. Els seus articles a *El Debate* eren una mica més moderats. La campanya d'instigació contra Romanones per part de la "bona premsa" va durar fins a la dimissió del comte a l'abril de 1917.

El 12 de desembre les potències centrals van proposar la pau amb condicions. Proposta que no va ser acceptada. A Espanya la societat estava totalment polaritzada entre els partidaris d'uns i d'altres i les tensions entre

⁹⁸⁵ Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *España ...*, pp. 79-80.

⁹⁸⁶ Domingo CIRICI VENTALLÓ, *El secreto de Lord Kitchener. Fantasía sobre la guerra europea*. Madrid: El Correo Español, 1914.

⁹⁸⁷ Domingo CIRICI VENTALLÓ, *Kitcheners Geheimnis*. Barcelona und Leipzig, 1915; I també es va traduir al suec, Domingo CIRICI VENTALLÓ, *Kitcheners hemlighet. En fantasi om världskriget*. Stockholm: Fröléen, 1915.

Romanones i els gemanòfils eren d'alt voltatge. La premsa que ja havia començat la seva ofensiva al setembre la va "amplificar" alhora que els alemanys augmentaven les tasques de vigilància i d'espionatge. Alemanya comptava amb una àmplia xarxa d'espies. A partir de gener també es van intensificar els atacs dels submarins, que disparaven torpedes a qualsevol vaixell, aliat o neutral, que es dirigís a un port aliat. Els incidents van portar als Estats Units a trencar les relacions diplomàtiques amb Alemanya. Romanones hagués fet el mateix que el Govern nord-americà, si l'opinió pública espanyola no hagués estat tan dividida.⁹⁸⁸ Alemanya considerava a Romanones com el seu principal enemic a Espanya. Era el blanc de les ires teutones, acusat dia rere altre de contraban, especulació i de la incompatibilitat del seu càrrec amb els negocis particulars. Les visions apocalíptiques d'alguns diaris dins de l'òrbita alemanya, eren devastadores. Per exemple un article signat per Julio Pérez publicat al diari *La Nación* del dia 26 de gener, portava per títol: "¿Es lícito hallarse interesado en una empresa de contrabando de guerra y desempeñar al mismo tiempo la presidencia de un consejo de un país neutral?".⁹⁸⁹

La situació havia arribat a un punt sense retorn. Romanones va fer una proposta a l'Entente, a través de París, d'entrar a la guerra a canvi de compensacions. La idea no entusiasmava al Foreign Office, però tot i així, va valorar molt seriosament els avantatges que l'entrada d'Espanya comportaria pels aliats.⁹⁹⁰ En el *memorandum* secret de l'Oficina de Guerra del Foreign Office, s'encapçala l'informe amb la següent frase: "So far as the Foreign Office are concerned the entrance of Spain into the war on the side of the

⁹⁸⁸ Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *España ...*, pp. 87-90.

⁹⁸⁹ Julio PÉREZ, "¿Es lícito hallarse interesado en una empresa de contrabando de guerra y desempeñar al mismo tiempo la presidencia de un consejo de un país neutral?" *La Nación*, 26 de gener 1917, URL: [http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Nación,%20La%20\(Madrid.%201916\)/1917/191701/19170126/19170126_00000.pdf](http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Nación,%20La%20(Madrid.%201916)/1917/191701/19170126/19170126_00000.pdf) [20 d'agost 2011].

⁹⁹⁰ CAB 23/2 WC. 91, 8 de març 1917

Allies could certainly not be regarded as an unmixed blessing”.⁹⁹¹ Però malgrat tot, podia reportar beneficis: l'entrada podria ser positiva en la mesura que Espanya era un país catòlic i això podria suposar l'acceptació de la posició dels aliats per part de la resta de països catòlics, sobretot els de Llatinoamèrica; Alemanya tenia una bona quota en el mercat espanyol, la seva desaparició podria ser aprofitada per a l'expansió comercial anglesa al mercat espanyol; i tal i com havia passat amb Portugal, Espanya podria apropiarse els vaixells alemanys fondejats als ports espanyols.

A canvi, Espanya exigia una compensació per a la seva intervenció, de fet eren tres: Tànger, Gibraltar i “free hand in Portugal”. Respecte a Tànger, el Foreign Office afirmava que anava en contra dels seus interessos incomodar als francesos, i inclús si França s'avenia al canvi d'estatus, cosa poc probable. Acceptar la proposta seria una amenaça per França doncs Espanya no tenia la capacitat de governar ni de desenvolupar Tànger; Gibraltar era una qüestió sagrada pels britànics. Espanya oferia Ceuta a canvi de Gibraltar. Ceuta estava rodejada de muntanyes que pertanyien a la zona internacional de Tànger, això podria comportar problemes amb França, problemes que Anglaterra volia evitar. El canvi d'una plaça per una altra no suposava cap benefici per la Gran Bretanya; Espanya tenia aspiracions sobre Portugal, segons el Foreign Office possiblement no volia annexionar-se el país, però sí mantenir un estat de superioritat. Això anava en contra dels interessos britànics, doncs Portugal era el seu aliat més antic, i per altra banda els alts i baixos de la política republicana portuguesa s'havien convertit en un mal de cap per a Anglaterra, i no estava disposada que una intervenció espanyola els agreugés. També s'afegia que encara que Espanya no ho havia fet explícit, necessitaria un préstec o unes condicions financeres especials per a poder entrar en guerra. Així havia succeït amb la resta d'aliats, i Espanya no semblava que fos l'excepció que confirmés la regla. Cap de les propostes

⁹⁹¹ CAB 24/7 GT.198, març 1917.

espanyoles eren de l'interès de la Gran Bretanya. El balanç final de l'informe era que al Foreign Office li interessava més que Espanya seguís sent neutral.⁹⁹²

Al llarg de 1916 l'agregat militar a l'ambaixada de Madrid, Jocelyn Grant, havia tingut contactes amb oficials d'artilleria i membres de l'Estat Major. No sabem si va ser el mateix agregat el que el dia 25 de març de 1917 va mantenir una conversa amb el general Primo de Rivera a Cadis. En el document no s'especifica el nom de pila del general, però segurament es tracta de Miguel Primo de Rivera doncs el 1915, després d'haver arribat al generalat, va ser nomenat Governador militar de Cadis. L'informe secret del Foreign Office fa referència a aquesta conversa. Primo de Rivera estava disposat a cedir Ceuta, i fins i tot a renunciar a Tànger, a canvi de la recuperació de Gibraltar per Espanya. Espanya no era Àfrica, en canvi, Gibraltar sí que estava en territori espanyol. Segons Primo, la reina Isabel la Catòlica havia pronunciat la següent frase: "Hem d'ocupar els territoris de la Mediterrània sense perdre Gibraltar".⁹⁹³

El Memoràndum l'acompanyaven una sèrie d'informes. Entre ells una nota conjunta de l'Estat Major General i de l'Almirallat de Guerra, sobre el valor d'Espanya com aliada. És un inventari complet de l'estat de l'Exèrcit, del nombre dels seus efectius, armes, vaixells, municions... Les conclusions són dures. D'Espanya es deia que comptava amb un Exèrcit obsolet, comparable al de Romania. Tot i així, tenia dos avantatges sobre Romania, que les seves fronteres no eren al llindar de cap país enemic, i això era bo en cas d'haver d'instruir a les tropes per anar a lluitar a França, doncs no caldria descol·locar-les, i l'altre era que tenia accés terrestre directe a França i no caldrien vaixells per els trasllats d'efectius. Pel que feia als recursos humans

⁹⁹² CAB 24/7 GT. 198, març 1917.

⁹⁹³ CAB 24/10 GT. 401, 25 de març 1917.

es podia comptar amb uns 200.000 homes provinents del servei militar, més uns 140.000 més d'entre 22 i 34 anys. L'Exèrcit comptava amb 300.000 homes en actiu més uns 180.000 a la reserva. Les armes eren insuficients i antiquades, amb l'agreujant de que Espanya no comptava amb la capacitat tècnica per a la fabricació de les armes necessàries, els vaixells eren antics, tenien 30 anys, però podrien ser útils i ser aprofitats per a fer d'escolta dels vaixells mercants, en l'intent d'evitar els atacs dels submarins alemanys, és a dir fer d'escut.

L'avantatge que presentava Espanya era el gran nombre d'homes disponible, pel cap baix es podria comptar amb uns 500.000 homes als que s'hauria de fer una instrucció mínima. Serien tropes de peu que anirien a reforçar les trinxeres a França. També tenia altres avantatges com els ports navals, les illes Balears i les Canàries.⁹⁹⁴ Amb la participació espanyola, s'obtidria el control de l'Estret de Gibraltar, aleshores neutral, la costa marroquina, i tant les tropes portugueses com les espanyoles podrien anar a França per via terrestre, sempre més econòmica que l'alternativa de desplaçar-les en vaixell, que per culpa dels atacs dels submarins, s'havia convertit en una empresa perillosa. A favor de la intervenció, també calia tenir en compte la riquesa mineral d'Espanya. Però com a contrapartida, també hi havia inconvenients: podrien augmentar els atacs dels submarins. Mentre Espanya es mantingués neutral, els alemanys no podien atacar els vaixells que navegaven en les seves aigües, si entrava en la guerra sí. Caldria protegir els ports amb xarxes a prova de submarins, i la costa d'Espanya era molt extensa. Espanya tenia coses bones que es podrien aprofitar, però hauria de passar massa temps abans no se'n poguessin veure els beneficis. En resum els inconvenients eren superiors als avantatges.⁹⁹⁵

⁹⁹⁴ Francisco Javier PONCE MARRERO, *Canarias en la Gran Guerra, 1914-1918: estrategia y diplomacia. Un estudio sobre la política exterior de España*, Las Palmas de Gran Canaria, Cabildo de Gran Canaria, 2006.

⁹⁹⁵ CAB 24/7 GT. 161, 14 de març de 1917

Hi ha més informes del Foreign Office que també avaluen els possibles profits per Anglaterra de la hipotètica participació d'Espanya en el bàndol dels aliats. Per exemple, en cas que d'apropiació, tal i com s'havia fet a Portugal un any abans, es calculava el tonatge dels vaixells alemanys i austríacs que hi havia en els ports espanyols.⁹⁹⁶ També es va redactar un informe acurat sobre els recursos minerals, pirites, coure, ferro... i les seves indústries. Entre aquestes en destacava la ciutat de Bilbao, com a centre productor d'acer i planxa d'acer que s'exportava a França, Barcelona com a productor tèxtil, així com la producció de petites armes.⁹⁹⁷

Mentre el Foreign Office i la diplomàcia valoraven la conveniència o no de l'entrada d'Espanya en la guerra, els Estats Units s'afegien al bàndol aliat a l'abril. Això canviava les coses, i el Foreign Office davant de l'entrada dels americans va decidir estudiar més bé la proposta de participació d'Espanya. El 6 d'abril el Foreign Office decidia que vistos els tres informes provisionals, l'assumpte d'intercanvi de Gibraltar per Ceuta mereixia ser estudiat a part, i en referència al ferro i altres béns minerals espanyols que no valia la pena parlar-ne més donades les dificultats pel seu transport.⁹⁹⁸ Romanones volia fer públic l'abandó de la neutralitat per part d'Espanya, abans però s'entrevistà amb Mr. Vaughan, ambaixador britànic a Madrid. Romanones estava convençut que era el moment de deixar de ser neutral, que comptava amb el suport del rei, tot i que havia estat difícil perquè la influència pro germànica al seu voltant era molt gran. Afegia que si la Gran Bretanya no acceptava la seva proposta estava disposat a dimitir. Vaughan també informà que Romanones s'havia entrevistat amb l'ambaixador francès per a demanar-li el suport de la premsa i la influència en l'opinió pública pel pas que anava a donar Espanya, que la decisió era molt meditada, i ajornada

⁹⁹⁶ CAB 24/7 GT. 151, 13 de març de 1917

⁹⁹⁷ CAB 24/7 GT. 164, 15 de març de 1917

⁹⁹⁸ CAB 23/2 WC. 115, 6 d'abril de 1917

per l'oposició de membres del seu propi Gabinet, però que ja s'havia solucionat. Això feia suposar a Vaughan que Romanones no comptava amb el suport de la població, que tot depenia de l'actitud de l'Exèrcit. Tot feia sospitar que els militars sentien més simpaties pels germànics. L'ambaixador britànic va demanar al Foreign Office, si la Gran Bretanya desitjava encoratjar l'abandó de la neutralitat espanyols, o no. En qualsevol cas, demanava una posició comuna entre les ambaixades francesa i britànica i instruccions urgents d'actuació.⁹⁹⁹

Romanones estava sol, la campanya de premsa contra la seva figura era devastadora. No podia comptar amb l'opinió pública, el seu oferiment de participació activa amb els aliats no tenia la bona acollida que ell esperava. Pels aliats era millor que Espanya seguís sent neutral, i més des de l'entrada dels Estats Units a la contesa. Espanya ja no era necessària, i Romanones amb les noves circumstàncies, no sabia si podia comptar amb l'Exèrcit. Uns editorials a *La Correspondencia Militar* posaven de manifest la negativa dels militars a lluitar en el mateix bàndol dels que havien humiliat a Espanya el 1898.¹⁰⁰⁰ La premsa que estava a favor de la intervenció, perjudicava els interessos de Romanones, els socialistes amb Pablo Iglesias al davant feien campanya per l'abandó de la neutralitat. Però, les notícies que arribaven de Rússia eren preocupants i les elits polítiques en culpaven als aliats. La campanya dels atacs dels submarins alemanys, que anava en increment, era una sangonera per l'economia espanyola. La gota que va fer vessar el vas, va

⁹⁹⁹ CAB 24/10 GT.432, telegrams de Mr. Vaughan a Mr. Balfour, Secretari d'Estat del FO dels dies 11 i 12 d'abril de 1917.

¹⁰⁰⁰ “La actual situación de España. Notas del momento”, *La Correspondencia Militar*, 13 d'abril de 1917, URL: http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Correspondencia%20militar,%20La/1917/191704/19170413/19170413_12040.pdf [consulta 21 d'agost 2011]; “La situación actual de España. Ejército y neutralidad”, *La Correspondencia Militar*, 14 d'abril de 1917, URL: http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Correspondencia%20militar,%20La/1917/191704/19170414/19170414_12041.pdf [consulta 21 d'agost de 2011].

ser el naufragi del *San Fulgencio*, torpedinat per un submarí alemany. El vaixell transportava un carregament de carbó.

Pel que fa a la política interna, Alba va perdre la batalla. El fracàs del seu projecte, i sobretot la campanya contra Romanones al qui es culpava i responsabilitzava de l'agitació que hi havia al Marroc, de manera injusta segons Cambó, havia deixat el Govern en una posició tan precària que el dia 9 de gener de 1917 Romanones va posar el seu càrrec a disposició del rei.¹⁰⁰¹ Aquest li renovà la confiança, però el col·lapse parlamentari, i la clausura de les Corts el 26 de febrer van fer inviable el seu Govern. Gairebé tots els líders polítics dinàstics es van posicionar per la neutralitat i la no intervenció, el rei també, i va encarregar a García Prieto la formació d'un nou Govern. Romanones va dimitir el 19 d'abril. El dia 21 el diari madrileny *La Acción*, publicava una caricatura en color on es veia al comte de Romanones travessat per una espasa on es llegia en la mà que l'empunyava "prensa" i en la fulla "neutral".¹⁰⁰² D'aquesta manera es posava fi a la cruel campanya de la premsa pro germànica amb l'objectiu de derrocar a Romanones.

¹⁰⁰¹ Francesc CAMBÓ, *Op. cit.*, vol. I, p. 249.

¹⁰⁰² "Neutralidades que matan", *La Acción*, 21 d'abril de 1917, URL: http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Correspondencia%20militar,%20La/1917/191704/19170414/19170414_12041.pdf [consulta 21 d'agost 2011].

2. JUNTES DE DEFENSA

2.1 FORMACIÓ DE LES JUNTES DE DEFENSA

Els malestar entre els militars dels diferents cossos venia de lluny. La formació de juntes de defensa dins de l'Exèrcit espanyol no era cap novetat, existien des dels anys 10 del segle XIX, eren legals i no tenien caràcter reivindicatiu. Majoritàriament estaven formades per oficials d'alta graduació, i més aviat era un òrgan assessor i de defensa de la professió. Aquestes juntes havien estat cabdals per impedir les reformes, que des del poder civil s'imposava als militars. És a dir, defensaven el manteniment de l'estructura establerta, sense permetre la intromissió del poder civil o qualsevol altre element aliè als seus cossos o armes. A part de la Junta Especial d'Artilleria, hi havia una Junta Central, així com també juntes regionals. El 1886 s'havia publicat un fullet relatiu al sistema d'ascensos que havia tingut molt bona acollida pels cossos d'escala tancada i, segons el general d'artilleria Jorge Vigón, fins i tot per un sector de l'Arma d'Infanteria.¹⁰⁰³

El 1887 el general Cassola en el seu projecte de reforma militar va intentar equilibrar les diferències entre els cossos de facultatius i les armes generals, que permetria que els ascensos per ambdós cossos, fossin per antiguitat en època de pau, i per mèrits en temps de guerra. El projecte va fracassar, en part per l'oposició i les pressions dels artillers. Durant la guerra de Cuba es van suspendre els ascensos per mèrits de guerra, malgrat que una minoria de

¹⁰⁰³ Jorge VIGÓN, *Un personaje español del siglo XIX. (El cuerpo de Artillería)*, Madrid, Compañía Ibero-Americana de Publicaciones, 1930, p. 197.

generals i oficials incondicionals del rei, molt ben connectats amb el poder, van ser recompensats amb els càrrecs més alts. Amb aquests privilegis, el rei creava un Estat Major i una camarilla que se seguiria beneficiant de les millors destinacions, tot i que en molts casos no tenien ni la capacitat ni els mèrits suficients.

La situació de l'Exèrcit espanyol després de la guerra de 1898, era pèssima. Sobredimensionat i obsolet necessitava d'una urgent reforma per a transformar-se en un Exèrcit modern. Tots els intents que s'havien fet amb anterioritat, des de les millores proposades per Cassola, passant per Luque o Echagüe, havien fracassat. L'Exèrcit de la Restauració havia perdut el seu caràcter polític i la seva dedicació era exclusiva de les guerres colonials. Cánovas havia sigut capaç de separar el poder dels militars del poder polític, una de les claus de la Restauració. Si el règim era suficientment estable, els militars no tenien excusa per a una intervenció.¹⁰⁰⁴ Després de 1898 l'Exèrcit no tenia cap paper assignat, convertint-se en un cos buròcrata amb la funció de reprimir els aldarulls i mantenir l'ordre públic.¹⁰⁰⁵

Les Forces Armades havien utilitzat la seva influència per augmentar els privilegis i auto protegir-se de les possibles reformes militars. Entre els militars i els polítics dinàstics hi havia bona entesa ja que compartien un punt en comú: l'aversion a les reformes i a la modernització. Els militars protegien a les elits de les reivindicacions socials, i els polítics evitaven reformes que perjudiquessin els militars.¹⁰⁰⁶ Els polítics del Partit Conservador i dels Partit Liberal, representaven, majoritàriament, els interessos dels terratinents castellans i andalusos. Les bases socials dels dos partits dinàstics també estaven en contra de qualsevol reforma social i es resistien a escoltar les

¹⁰⁰⁴ Carolyn P. BOYD, *La política pretoriana en el reinado de Alfonso XIII*, Madrid, Alianza Editorial, 1990, p. 16.

¹⁰⁰⁵ Ana Isabel ALONSO IBÁÑEZ, *Op. cit.*, p. 48.

¹⁰⁰⁶ Carolyn P. BOYD, *Op. cit.*, p. 43.

demandes de les classes treballadores de les grans ciutats. Els petits partits emergents, com els regionalistes, defensaven unes posicions totalment oposades a les dels partits dinàstics, les dels industrials de la zona nord i est d'Espanya, dominada per una burgesia comercial i industrial més dinàmica. L'estrat social dels oficials era majoritàriament la petita burgesia i de les capes mitges tradicionals de la societat, encara que no sempre es veiessin identificats amb els interessos de l'oligarquia governant. Els militars tenien la creença que les demandes de democràcia i de reformes socials acabarien per destruir el sistema polític i social que garantia la seva seguretat i el propi estatus.¹⁰⁰⁷

Hi havia dues maneres d'accedir a la carrera militar, ingressant en una de les acadèmies on es formaven els oficials, o reenganxant-se després d'haver acabat el servei militar, ascendit dins les classes de tropa amb la possibilitat de passar a l'oficialitat de l'escala de reserva retribuïda. El 1908 s'havien oposat a permetre que les classes de tropa poguessin ascendir a l'escala activa d'artilleria, en tot cas ho feien a infanteria o cavalleria. A més comptaven amb els seus tribunals d'honor que permetien l'expulsió de companys en cas de deshonor, però de la manera més discreta. I per sobre de tot gaudien del privilegi de l'escala tancada.¹⁰⁰⁸ El 1910 es va tornar a introduir l'ascens per mèrit de guerra, el motiu no era altre que trobar voluntaris per anar a l'Àfrica, doncs només una petita part dels oficials s'havia prestat voluntària per lluitar en la campanya del Marroc. Això va ser causa d'una nova divisió, van aparèixer els "africanistes" que ascendien ràpidament per mèrits, mentre els que havien restat a la Península seguien com sempre. Aquest greuge va portar a l'arma general (infanteria i cavalleria) a reclamar l'escala tancada, tal i com la gaudien els facultatius.¹⁰⁰⁹

¹⁰⁰⁷ Carolyn P. BOYD, *Op. cit.*, p. 10

¹⁰⁰⁸ Carolyn P. BOYD. *Op. cit.*, pp. 56-57.

¹⁰⁰⁹ Ana Isabel ALONSO IBÁÑEZ, *Op. cit.*, pp. 56-57.

La reforma del general Luque de 1912 va anul·lar el pas des de classe de tropa a l'oficialitat de l'escala de reserva retribuïda, sinó que es passava a l'escala activa. Gran part dels sergents van continuar sota la normativa de 1908, que els hi era més favorable. És per això que la majoria no van unir-se a les Juntes de les classes de tropa, perquè el que reivindicaven els seus companys els perjudicava.¹⁰¹⁰ Les classes de tropa patien una situació humiliant que s'hauria acabat amb la implantació del servei militar obligatori, amb el que s'obtidria el reclutament de l'oficialitat de complement. Els oficials de l'escala activa menyspreaven als de l'escala de reserva als quals anomenaven "xusqueros". Una gran part dels elements de la classe de tropa no tenien instrucció. Era difícil trobar soldats amb una mínima educació que els permetés ascendir als llocs de quadres de comandament inferior dins de l'escalafó militar. L'Exèrcit alfabetitzava mínimament als reclutes mentre feien el servei militar. D'aquesta manera a part dels beneficis per a la persona, es podia copsar quins estaven més capacitats per a poder ascendir a caporals o sergents.¹⁰¹¹

La guerra europea va venir a posar en evidència les mancances de l'Exèrcit espanyol. El 1914 la institució era un caos; l'oficialitat estava dividida i ressentida i la tropa mal equipada, alimentada i amb la moral baixa. L'equipament tècnic era obsolet. Els pressupostos militars havien anat augmentant sense restriccions en canvi no es veia cap millora en la seva eficàcia. Què havia portat a aquesta situació? La despesa militar suposava el 34% de les despeses totals, però només representava 3,4% de la seva renda nacional, molt per sota de països com per exemple Alemanya. Però les crítiques no eren per quants diners es gastaven, sinó com es repartien les despeses.

¹⁰¹⁰ Ana Isabel ALONSO IBÁÑEZ, *Op. cit.*, p. 54.

¹⁰¹¹ M. Glòria QUIROGA VALLE, *El papel alfabetizador del Ejército de Tierra Español (1893-1954)*, Madrid, Ministerio de Defensa, 1999, p. 54.

Tot i que els salaris s'emportaven una gran part del pressupost militar, el problema era el gran nombre d'oficials. L'Exèrcit seguia sent ineficaç i antiquat perquè el 35 % del total del seu pressupost se n'anava en pagar els sous dels oficials, més del doble del percentatge d'Alemanya o França.¹⁰¹² Com que eren molts a repartir, al final els salaris dels oficials i suboficials seguien sent baixos, i no cal dir els de la tropa. Per als primers era transcendental poder mantenir l'estatus del seu rang. La vida social dels oficials era una part important de la carrera militar, calia confraternitzar, assistir a banquets, mantenir influències... La divisió profunda era entre els oficials de l'escala activa, formats a les acadèmies, i els de reserva. Els primers defensaven les llistes tancades per als ascensos per tal de reduir la competència. Els oficials de la reserva i els de classe de tropa se sentien explotats, mal pagats i amb escasses perspectives de promoció. Les barreres de classe separaven uns oficials dels altres, però les professionals separaven els diferents cossos.¹⁰¹³

En canvi, les diferències professionals es donaven entre els cossos facultatius formats per l'Estat Major, artilleria i enginyers, i les armes no facultatives o generals, infanteria i cavalleria. Els primers corresponien a l'aristocràcia de l'Exèrcit. Eren privilegiats, classistes, amb els cossos tancats i amb Juntes tècniques acceptades pel Govern. Tenien els seus propis tribunals d'honor i l'ascens es feia per escala tancada, és a dir, per antiguitat. Gaudien del favor del rei a través de la seva Casa Militar. A mig camí hi havia la cavalleria. Finalment la infanteria era l'arma de les classes mitjanes, amb sous baixos, amb escala oberta i sense cap influència en el poder civil.¹⁰¹⁴ L'infanteria i les classes de tropa sentien rancúnia davant dels privilegis dels facultatius, artilleria i Estat Major. L'artilleria era socialment homogènia, els seus membres havien de passar obligatòriament per l'acadèmia.

¹⁰¹² Carolyn P. BOYD. *Op. cit.*, pp. 50-51.

¹⁰¹³ Carolyn P. BOYD. *Op. cit.*, pp. 50-54.

¹⁰¹⁴ Ana Isabel ALONSO IBÁÑEZ, *Op. cit.*, 2003, p. 56.

El 1914, el general Echagüe, ministre de la Guerra amb Dato, volia introduir unes proves per a garantir la capacitat física i intel·lectual dels oficials i els caps per proposar per un ascens. El seu homònim, el general Luque, a l'any 1916 va persistir en el propòsit, deixant la seva realització a mans dels Capítans Generals.¹⁰¹⁵ De fet, formava part dels seu projecte de reforma de l'Exèrcit. Havia calculat que calia una immediata a desamortització del 50 % de les vacants, augmentar els efectius fins un total de 180.000 homes finançats gràcies als estalvis que suposaria la reducció d'oficials. També proposava la consolidació d'un exèrcit de primera línia amb 10 divisions enlloc de 14, i la creació d'un quadre de 8 divisions més. En la nova organització hi havia un excedent de 4.800 oficials de les escales activa i de la reserva retribuïda, la majoria capítans o superiors, que quedarien sense feina i destinació.¹⁰¹⁶ A curt termini els ascensos es farien com fins aleshores, i més endavant s'introduirien proves d'aptitud.

Quin era el desencadenant de la formació de les juntes el 1916? Els greuges comparatius entre els facultatius i les armes generals. Els facultatius eren una casta propera a l'aristocràcia, afavorida per privilegis com l'escala tancada i que gaudien de la possibilitat de seleccionar el personal per mitjà dels tribunals d'honor. L'estancament dels oficials peninsulars d'infanteria i cavalleria, els estralls que la guerra estava provocant en la societat, els baixos sous dels oficials de les armes generals, i la crisi econòmica, formaven un "caldo" de cultiu propici per a qualsevol insubordinació.¹⁰¹⁷ El novembre de 1916 es van formar les primeres Juntes a Barcelona sota la presidència del

¹⁰¹⁵ Jesús PABÓN, *Cambó, 1876-1936*, Barcelona, Editorial Alpha, 1952, pp. 484-485.

¹⁰¹⁶ Carolyn P. BOYD. *Op. cit.*, pp.77-79.

¹⁰¹⁷ Manuel TUÑÓN de LARA, *España del siglo XX. La quiebra de una forma de estado (1893-1931)*, Madrid, Akal, 2000, vol I, p. 57.

coronel Márquez, cap del regiment Vergara de Barcelona. El desembre es redactà el primer reglament.¹⁰¹⁸

El reglament constava d'un preàmbul, les bases, un esquema d'organització i 37 articles en els que s'ampliaven els conceptes que hi havia en el preàmbul i a les bases. Una omisió; enlloc del reglament apareixia que una de les causes que van portar a la constitució de les Junes, o un dels objectius a assolir, era l'eliminació de l'escala tancada. En el preàmbul s'exposava el motiu de la constitució de les Junes que no era altre que l'ajuda mútua i la defensa dels interessos professionals.¹⁰¹⁹ El reglament per al govern de la Junta tenia una orientació "sindical".¹⁰²⁰ Són d'especial atenció els articles que fan referència a la qualitat dels seus membres, doncs en el futur tindran molta importància i són claus per a comprendre el què va esdevenir. En concret l'article 1 que fa referència a qui pot formar-ne part: els oficials particulars des del moment de l'ingrés a l'Acadèmia d'Infanteria fins al grau de coronel inclòs. En l'article 5 s'esmenta que aquelles persones que en un primer moment van rebutjar formar part d'una Junta, poden sol·licitar l'ingrés a les Junes Regionals, tot i que han de comptar amb el vist i plau de les juntes locals. A l'article 9 diu que l'acta d'admissió ha d'anar signada obligatòriament, comproment-se els signataris a ajudar als companys que poguessin ser damnificats. Els adherits són homes d'honor, i els indignes seran exclosos de les respectives Junes¹⁰²¹

Hi ha dues versions diferents de l'acta d'adhesió i mútua empara. La que dóna el coronel Márquez en l'apèndix del seu llibre diu:

[...] los firmantes se obligan por este documento y bajo su solemne palabra de honor, a procurar por todos los medios posibles ampararle y, desde luego, se comprometen a

¹⁰¹⁸ Manuel TUÑÓN de LARA, *Op. cit.*, vol I, pp. 57-58.

¹⁰¹⁹ Ana Isabel ALONSO IBÁÑEZ, *Op. cit.*, p. 96.

¹⁰²⁰ Carolyn P. BOYD. *Op. cit.*, p. 81.

¹⁰²¹ Ana Isabel ALONSO IBÁÑEZ, *Op. cit.*, pp. 98-99.

*garantizar a los damnificados el sueldo de su empleo en activo hasta coronel inclusive.*¹⁰²²

Márquez parla en plural mentre que Gabriel Martínez de Aragón ho fa en singular i en uns altres termes.

*Prometo también bajo palabra de honor que si en el cumplimiento de alguna decisión que el Arma, conforme a este Reglamento, adoptase, resultare perjudicado en su carrera o intereses, cualquier compañero que cumpliendo nuestro mandato hubiese intervenido en ella, procuraré por todos los medios posibles, ampararle en unión de todos mis compañeros de Arma, y desde luego a garantizar al damnificado los sueldos de sus empleos en activo hasta el de Coronel inclusive a medida que vaya alcanzándolos por antigüedad quien le siga en el escalafón y el retiro que en la misma forma le corresponda.*¹⁰²³

No sabem quina de les dues versions és la bona. Els dos militars van ser protagonistes dels esdeveniments. En tot cas són semblants en l'esperit de reforçar la solidaritat del grup. Les Junes eren el "Sindicato Único del gremio de la Espada".¹⁰²⁴ Per a Cardona, tot i emprar un vocabulari *semirevolucionari*, els "junteros" no deixaven de ser funcionaris, conservadors, molt indignats amb l'Administració i l'únic que reclamaven era l'augment dels sous i dels ascensos. En resum, millores professionals.¹⁰²⁵ La Junta d'Infanteria s'havia creat com un grup de pressió davant del govern i davant d'aquells membres que avantposaven les pròpies ambicions al benestar

¹⁰²² Benito MÁRQUEZ, José M. CAPO, *Las Juntas militares de Defensa*, Barcelona, Librería Sintés, 1923, p. 177.

¹⁰²³ Gabriel MARTÍNEZ ARAGÓN y URBIZTONDO, *Páginas de Historia Contemporánea*, Madrid, Librería de Alejandro Pueyo, 1923, apèndix 3, p. 35.

¹⁰²⁴ *Ibid.*, p. 11.

¹⁰²⁵ Gabriel CARDONA, *El problema ...*, p. 131.

col·lectiu.¹⁰²⁶ En opinió de Fernando Soldevilla es tractava d'una revolució.¹⁰²⁷ De fet, era la constitució d'un poder dins d'un altre poder.

La creació i proliferació d'aquestes Juntes, era un fet greu. En primer lloc perquè representava una insubordinació dels militar de graduació mitjana contra la jerarquia establerta. Durant el XIX hi van haver molts *pronunciamientos* militars protagonitzats per les altes jerarquies de l'Exèrcit, els generals, però es mantenia la disciplina i la jerarquia d'aquests cap avall. Ara, en canvi, era capgirar l'ordre, els comandaments intermedis contra els polítics i contra els seus superiors militars. El pes de la reforma requeria en els oficials de grau inferior a coronel, i abans d'aprovar-se ja havien començat les amortitzacions. S'havien amortitzat 2 tinentes generals, 8 generals de divisió i 15 generals de brigada. També havien començat les proves d'aptitud, no sense les protestes dels afectats.¹⁰²⁸ A l'any 1917 l'Exèrcit espanyol comptava amb 22.000 membres, 19.000 dels quals eren oficials, 16.000 de l'escala activa i 3.000 de la reserva. Les classes de tropa de segona categoria estaven formades per 3.000 homes.¹⁰²⁹ Aquests eren els que ho tenien més mal parat a l'hora dels ascensos, en la majoria dels casos era passar un examen. Per passar de brigada a sots-oficial era per antiguitat, a més de l'examen i d'un informe favorable dels caps.

El Capità general de Catalunya, el general Alfau, va portar a la pràctica la disposició oficial relativa a proves d'aptitud, que el general Luque havia

¹⁰²⁶ Carolyn P. BOYD. *Op. cit.*, p. 82.

¹⁰²⁷ Fernando SOLDEVILLA, *Tres revoluciones*, (Apuntes y notas), Madrid, Sucesor de Ricardo F. De Rojas, 1917, p. 1.

¹⁰²⁸ «La situación económica de la oficialidad», *La Correspondencia Militar*, 13 de gener de 1917, URL:

http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Correspondencia%20militar,%20La/1917/191701/19170113/19170113_11964.pdf [consulta 23 d'agost de 2011]

¹⁰²⁹ Ana Isabel ALONSO IBÁÑEZ, *op. cit.*, p. 52.

introduït el 1916, però que encara no s'havien aplicat.¹⁰³⁰ Alfau va triar a un tinent coronel i a dos comandants d'infanteria. Les proves es van fer en el camp de Galvany davant de públic, i tenint per examinador al cap de la Brigada de Caçadors. Els hi van demanar que comandessin, per torn, a un batalló, prova que no constava de cap tipus de dificultat i que va provocar les rialles del públic assistent. No va fer cap gràcia als examinats que es varen sentir vexats, i menys quan Alfau va intentar fer el mateix a uns oficials d'artilleria, els quals van respondre que no estaven disposats a fer el ridícul com havien fet els d'infanteria.¹⁰³¹ La mesura no va agradar als oficials de Barcelona que veien com els facultatius en quedaven exempts, i els "africanistes" obtenien ascensos ràpidament, disparant la reacció d'alguns oficials d'infanteria.¹⁰³² Alfau, després d'intentar-ho amb els oficials d'artilleria sense resultat, va seguir amb les proves entre el personal destinat a la caixa de reclutes. Aleshores el malestar es va convertir en indignació.¹⁰³³

La causa de la formació de les Juntes era, com ja hem vist, la reparació dels greuges comparatius, els ascensos per escala tancada i ascensos per mèrits de guerra, en la campanya del Marroc, que des de 1912, semblava fer-se eterna. Basar la seva insubordinació en la reclamació d'ascensos, no era, segons Cambó, bandera suficient per a iniciar una revolta i atraure seguidors a la seva causa, però això aviat es va parlar de renovació de costums públics, de millora de l'exèrcit i de la convocatòria de Corts Constituents, sense parar-se a pensar en les conseqüències que podria causar aquesta última reclamació.¹⁰³⁴

El coneixement de la formació d'una Junta d'Infanteria va portar a la constitució de noves Juntes dels altres cossos. De manera molt ràpida i fàcil,

¹⁰³⁰ Manuel de LARA, *Op. cit.*, vol I, p. 57.

¹⁰³¹ Jesús PABÓN, *Cambó...*, pp. 484-485.

¹⁰³² Gabriel CARDONA, *El poder...*, pp. 130-131.

¹⁰³³ Jesús PABÓN, *Cambó...*, pp. 484-485.

¹⁰³⁴ Francesc CAMBÓ, *Op. cit.*, vol. I, pp. 259-260

com una taca d'oli, es va anar estenent la creació de noves Juntes, que en paraules de Cambó eren: “com granotes i mosquits en aigües estancades”.¹⁰³⁵ Això ja ens pot donar una idea del grau de malestar i descontentament que hi havia entre els militars.¹⁰³⁶ Segons Pabón, ni Luque, ni Alfau es van prendre seriosament la formació de les juntes, inicialment no hi van donar importància. Altres autors afirmen que a finals d'any, Luque ja coneixia la constitució de les Juntes i el seu reglament, preocupat, va demanar a totes les capitànies que li comunicuessin de l'existència de Juntes a la seva circumscripció. Alfau va ser l'últim de contestar, no ho va fer fins a principis de gener, per dir que en tenia coneixement i que n'havia autoritzat el reglament.¹⁰³⁷ Hi ha autors que defineixen a Alfau com a “juntero” de primera hora i després se'n va penedir. Ni Márquez ni Pabón en diuen res al respecte. Carolyn Boyd es decanta per pensar que Alfau actuava sota el vist i plau del rei.¹⁰³⁸ La qüestió és que l'actitud permissiva que va tenir d'Alfau fa pensar que estava a favor de la creació de les Juntes.

El rei coneixia a través de Romanones de l'existència de les Juntes des de l'estiu de 1916.¹⁰³⁹ Segons Romanones, Alfons XIII, veient la importància que prenien no va tenir més remei que posar-se hi en contacte, era una manera elegant de Romanones d'exculpar al rei.¹⁰⁴⁰ Per la seva banda el propi Márquez assegurava que hi havia hagut contactes entre el rei i les Juntes.¹⁰⁴¹ Per a Fernández Almagro, el general Luque, al principi, no creia que tinguessin molta importància, però que calia estar a l'aguait per veure cap a on tiraven, i serien útils i rendibles per a la política de palau. Alfons XIII va

¹⁰³⁵ Francesc CAMBÓ, *Cambó... cit.*, vol. I, p. 259

¹⁰³⁶ Carolyn P. BOYD. *Op. cit.*, p. 85.

¹⁰³⁷ Carolyn P. BOYD. *Op. cit.*, p. 83.

¹⁰³⁸ Carolyn P. BOYD. *Op. cit.*, p. 91.

¹⁰³⁹ Juan Antonio LACOMBA, *La crisis española de 1917*, Madrid, Editorial Ciencia Nueva, 1970, p. 115.

¹⁰⁴⁰ Álvaro de FIGUEROA, *Notas de una vida*, Madrid, Aguilar, 1934, pp. 131-144.

¹⁰⁴¹ Benito MÁRQUEZ, José M. CAPO, *Op. cit.*, pp. 48-50.

fer arribar als caps de les Juntes que ell era el primer de voler una regeneració de l'Exèrcit. Quan el rei va veure que no podia canalitzar el descontentament de les Juntes en profit de la Corona, va demanar-ne la dissolució i les sancions corresponents. Per això la política ambigua i el doble joc dels primers mesos entre el Capità General de Catalunya i els ministres de la Guerra Luque i després Aguilera.¹⁰⁴²

Romanones va ordenar a Luque la dissolució de la Junta Central, i Alfau comunicà al ministre de la Guerra que la Junta de Barcelona ja s'havia dissolt, però en realitat aquest no havia acatat l'ordre. Amb la dimissió de Romanones i la formació d'un nou Govern de Manuel Garcia Prieto, Luque va ser substituït per Francisco Aguilera. El nou ministre era més expeditiu que el seu predecessor i per ell la formació de les juntes era una qüestió greu d'indisciplina.¹⁰⁴³ El 9 de maig va enviar una circular a tots els Capitans Generals prohibint-les. Al general Alfau li afegia que prenguéss mesures enèrgiques contra “les Juntes sedicioses” de Barcelona. A la ciutat l'activitat s'havia incrementat a partir del 10 de maig després d'una assemblea de la Junta d'Artilleria que se solidaritzava amb la Junta d'Infanteria. Els militars de la guarnició de Barcelona, aparcaven les rivalitats professionals, i es constituïren en una Junta semblant a la d'Infanteria, deixant la Junta Central. A partir del 24 es va començar una campanya per aconseguir noves adhesions.¹⁰⁴⁴ El desafiament de les Juntes al Govern i a la Monarquia era clar. Durant l'última setmana de maig les Juntes van posar al Govern entre l'espasa i la paret. Des del febrer, després de la revolta a Rússia es tenia por. El rei, veia a les Juntes i les seves aspiracions “sindicals”, com una rèplica dels soviets russos, però obligat a triar entre l'Exèrcit i el Govern, va optar pel primer.¹⁰⁴⁵ La por a una revolta política i social va fer que les Juntes

¹⁰⁴² Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Op.cit.*, p. 291.

¹⁰⁴³ Jesús PABÓN, *Cambó...*, pp. 484-486.

¹⁰⁴⁴ Carolyn P. BOYD. *Op. cit.*, pp. 86-87.

¹⁰⁴⁵ Carolyn P. BOYD. *Op.cit.*, p. 91.

guanyessin el pols, tot sense transcendir a l'opinió pública que estava pendent d'una manifestació a favor de la neutralitat convocada pel 27 de maig, i que el Govern no va autoritzar.¹⁰⁴⁶ La Junta d'Infanteria havia plantat cara als superiors jeràrquics en negar-se a dissoldre's. El dia 25 es va demanar a Márquez la dissolució amb l'amenaça d'un consell de guerra. Márquez i sis membres de la Junta Superior es negaren a acatar les ordres del Capità General. Alfau va ordenar la detenció dels 7 i el seu trasllat a Montjuic.¹⁰⁴⁷

Van aparèixer altres Junes en altres guarnicions. Hi havia detencions a Vitòria, Badajoz, Coruña i Sevilla. El rei va demanar ajuda i la trobar en el general Weyler que va actuar personalment en les guarnicions de Saragossa i Pamplona recomanant que totes les aspiracions de l'Exèrcit s'elevessin al rei.¹⁰⁴⁸

El coronel Benito Márquez, ens dona la seva versió dels fets en el llibre que va escriure juntament amb el periodista José Maria Capó.¹⁰⁴⁹ En la versió de Márquez, afirma que va ser cridat, com a portaveu de les Junes, a Capitània pel general Alfau. Aquest li va demanar en nom seu i del general Luque, d'incloure els generals a les Junes. Per a Márquez hi havia obscurs interessos al darrera d'aquesta petició, i es volia utilitzar les Junes per a altres finalitats. Era un rumor conegut que el general Luque tenia tendències republicanes i que en més d'una ocasió havia comentat com era d'estreta la línia que separava la Monarquia de la República.¹⁰⁵⁰ Márquez es negà a acceptar la

¹⁰⁴⁶ “El mitin de hoy”, *El Imparcial*, 27 de maig 1917, URL: [http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Imparcial,%20El%20\(Madrid.%201867\)/1917/191705/19170527/19170527_00000.pdf](http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Imparcial,%20El%20(Madrid.%201867)/1917/191705/19170527/19170527_00000.pdf) [consulta 25 d'agost 2011].

¹⁰⁴⁷ Carolyn P. BOYD. *Op. cit.*, pp. 87-88.

¹⁰⁴⁸ Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Op. cit.*, p. 294.

¹⁰⁴⁹ Benito MÁRQUEZ, José M. CAPO, *Op. cit.*

¹⁰⁵⁰ Segons Márquez, el general Luque simpatitzava amb les idees republicanes. La seva dona era la filla de l'antic director del diari republicà *El Cencerro*, i segons sembla sempre deia: “de la Monarquia a la República no había más que el

demanda proposada i va abandonar Capitània. Dos dies més tard, el 26 de maig va ser cridat de nou. Aquesta vegada Alfau, molt taxatiu, li comunicà que tenia 24 hores, ampliades a 48 per a dissoldre les Junes. La resposta de Márquez va ser: “Las Juntas de Defensa ni se disuelven con estas apremiantes conminaciones, ni con otras de otra índole”.¹⁰⁵¹ Acte seguit va ser detingut i traslladat al Castell de Montjuic. Mentre això passava, el general Marina era nomenat Capità General de Catalunya en substitució d’Alfau. El ministre Aguilera havia cessat de manera fulminant el Capità General. Segon Luis Ariquistáin, el motiu del cessament d’Alfau era per haver-se negat a rescatar els detinguts de la seva condició de militars, per a tractar-los com a civils. Era un cas greu de sedició i podria representar un escàndol, però canviar la naturalesa dels detinguts era infringir la llei, i Alfau no hi estava disposat.¹⁰⁵²

2.2 Manifest de les Junes del dia 1 de juny de 1917

Un cop detinguda la Junta Central, va ser substituïda per una altra. Els oficials, llevat dels generals, van tancar files al voltant de Márquez i la resta dels detinguts. La insubordinació era total, arreu es presentaven oficials. El nou Capità General de Catalunya, el general Marina, va arribar a Barcelona amb unes instruccions molt clares, l’obertura d’un procés sumari contra

cantó de un duro” Benito MÁRQUEZ, José M. CAPO, *Op. cit.*, p. 27. Segons Fernández Almagro, aquesta frase va ser pronunciada en el Parlament, Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Op. cit.*, p. 152.

¹⁰⁵¹ Benito MÁRQUEZ, José M. CAPO, *Op. cit.*, pp. 28-32.

¹⁰⁵² Luis ARIQUISTÁIN, “El Ejército contra la oligarquía”, *España*, 7 de juny de 1917, URL:

[http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/España%20\(Madrid.%201915\)/1917/191706/19170607/19170607_00124.pdf?#search=%22alfau%20%20arquistain%22](http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/España%20(Madrid.%201915)/1917/191706/19170607/19170607_00124.pdf?#search=%22alfau%20%20arquistain%22) [consulta 27 d’agost 2011].

Márquez, acusat d'encapçalar la rebel·lió.¹⁰⁵³ En aplicació del Codi de Justícia Militar, uns havien de ser afusellats i altres condemnats a cadena perpètua.¹⁰⁵⁴ El panorama que es trobà Marina a la seva arribada era d'una gran complicitat vers els detinguts de Montjuic. La infanteria, molt cohesionada, i la cavalleria tenien una clara actitud de desafiament. Els enginyers, no tant, però, també estaven disposats a defensar a Márquez. Segons Soldevilla, es va aconsellar a Marina que alliberés els presos, i el general s'hi va negar. Potser si ho hagués fet no s'hauria publicat el manifest de les Junes.¹⁰⁵⁵ El dia 1 de juny la Junta suplent va presentar un ultimàtum a Marina, tenia 12 hores per alliberar als presoners.

El rei tenia por de perdre el suport dels oficials, i més ara que la situació del país passava per un moment molt delicat. Alfons XIII va enviar al comandant de cavalleria Mariano Foronda a negociar amb la Junta Central. Segons Boyd aquesta acció va conduir a la victòria de les Junes.¹⁰⁵⁶ Els presos de Montjuic, molt segurs del suport que tenien al darrera, es negaren a negociar. Fins i tot els artillers estaven disposats a alliberar a Márquez i els seus. Però el coronel Márquez va més enllà en les seves memòries. Segons ell, el general Marina havia arribat a Barcelona amb unes instruccions molt clares, afusellar als empresonats. No va trobar a ningú en tota la guarnició disposat a fer-ho. Els artillers es van proposar d'aportar fusells, però sense munició. La Junta Central suplent va redactar un manifest el dia 1 de juny. Aquest mateix dia Foronda i l'editor Sopena, que havien arribat de Madrid on el rei els hi havia indicat que els presos quedaven en llibertat, van visitar els presoners. Márquez va respondre que "Él no nos pone en libertad: nos ponemos nosotros".¹⁰⁵⁷ Márquez atribuïa aquest canvi d'estat perquè Marina havia

¹⁰⁵³ Carolyn P. BOYD. *Op. cit.*, p. 88.

¹⁰⁵⁴ Benito MÁRQUEZ, José M. CAPO, *Op. cit.*, p. 40

¹⁰⁵⁵ Fernando SOLDEVILLA, *Op. cit.*, p. 6.

¹⁰⁵⁶ Carolyn P. BOYD. *Op. cit.*, p. 91.

¹⁰⁵⁷ Benito MÁRQUEZ, José M. CAPO, *Op. cit.*, p. 38.

telefonat a Madrid comunicant la dimissió. La versió de Márquez no s'ha pogut verificar, però cap autor li dona credibilitat.

El manifest que les Junes van entregar a Marina, no era exclusiu de l'Arma d'Infanteria, sinó que anava signat conjuntament per Cavalleria i Artilleria. Un cop presentat al general Marina, es va donar l'ordre de tallar les comunicacions del ferrocarril perquè no poguessin arribar reforços de l'exterior. Semblava un cop d'Estat, però només es tractava d'una rebel·lió militar, i les Junes no tenien cap intenció de fer un canvi de règim. Marina en un primer moment es negà a alliberar els presos. A mida que passava el dia la tensió anava en augment. A la tarda, per iniciativa pròpia, va oferir la llibertat però per després de l'hora fixada per l'ultimàtum. Els presoners hi van accedir a canvi que amb la seva llibertat es reconegués la legalitat de les Junes. El dia 3 de juny Márquez i la resta van ser posat en llibertat. No s'havia actuat amb fermesa des del Govern. El Govern sabia que podia comptar amb la lleialtat dels generals, la rebel·lió era cosa d'oficials de mitjana graduació. Però García Prieto no tenia la suficient autoritat moral per enfrontar-se a les Junes. Aquestes havien guanyat la partida.

Márquez va passar a convertir-se en un "primera espasa" sense comptar amb la menor preparació política per a poder-ho assumir. Marina havia quedat en el bàndol de les Junes. Tant Alfau com Marina havien fet de mediadors entre el Govern i les Junes, i era el què no estava disposat a fer Aguilera que va presentar la dimissió el dia 1 quan es va conèixer el manifest. La dimissió no va ser acceptada.¹⁰⁵⁸ El Govern va tenir coneixement de les demandes que reclamaven els "junteros" a través del general Marina. Aguilera estava determinat a no cedir a les peticions, però el dia 9 de juny Marina, per compte pròpia, va signar el reglament. El pols guanyat al Govern va portar a la caiguda de García Prieto, aprovà només el primer article del reglament, en

¹⁰⁵⁸ Fernando SOLDEVILLA, *Op. cit.*, p. 21.

un intent d'eludir el conflicte, però no va resultar i el marquès d'Alhucemas va dimitir.¹⁰⁵⁹

Al final el rei va encarregar a Dato la formació d'un nou Executiu el dia 10 de juny.¹⁰⁶⁰ Romanones també va fer declaracions al respecte. Donava ple suport a Dato, adversari polític, pel gran sacrifici que feia acceptant el càrrec. Es desmarcava personalment dels esdeveniments. En el fons era la derrota de l'home que li feia ombra dins del partit, el que havia hagut de claudicar davant de la pressió exercida sobre el Govern. Els dies següents a la dimissió de García Prieto, les relacions entre el comte i el marquès van anar empitjorant fins al punt d'estat al llindar d'una escissió dins del partit. En referència a la crisi descabdellada per les Juntes, Romanones considerava que era una intromissió de l'Exèrcit en les qüestions civils,

Yo no podía pasar del artículo primero sin renegar de la historia del Partido Liberal, celoso del mantenimiento de las prerrogativas del poder civil, y yo que no había admitido la intromisión de la Iglesia, menos había de admitir la de la fuerza armada, precisamente por ser ésta más peligrosa.

¿Quiere decir esto que yo sienta la menor enemiga contra el Ejército y deseo condenarlo al ostracismo de las justas mercedes? Ni mucho menos. Amo al Ejército, brazo de la patria, y en más de una ocasión me apresuré á remediar sus males, y siempre he demostrado el interés que aquel me inspira; pero cuando se trata de la supremacía del Poder civil, el Partido Liberal debe apresurarse á mantenerlo.¹⁰⁶¹

El nou president del Consell de Ministres, Eduardo Dato, va nomenar a Fernando Primo de Rivera com a ministre de la Guerra, que segons *El*

¹⁰⁵⁹ Jesús PABÓN, *Cambó ...* vol. I, p. 489.

¹⁰⁶⁰ "Solución de la crisis. Dato en el poder", *La Vanguardia*, 12 de juny 1917, pp. 7-8.

¹⁰⁶¹ "Declaraciones de Romanones", *La Vanguardia*, 12 de juny 1917, p. 8.

Liberal, va ser un nomenament mal acollit entre els militars.¹⁰⁶² El dia 12 de juny el ratificava el general Primo de Rivera com a ministre.¹⁰⁶³ I la premsa militar també se'n feia ressò.¹⁰⁶⁴ Les Junes seguien dominant la situació política, però en paraules del reformista Melquíades Álvarez, la situació era tan greu que representava,

[...] *el divorcio entre el cada día más hondo Estado y el país y de aquí también el que no haya a estas horas autoridad moral en ninguno de los poderes oficiales para reprimir aquellos movimientos colectivos que con un fondo de razón y justicia rompen los cauces de la legalidad vigente.*¹⁰⁶⁵

El coronel Márquez en plena eufòria va fer declaracions als periodistes per explicar l'alegria que sentia l'Arma, amb motiu de l'aprovació del reglament de les Junes, assegurant que “no quería privilegios o graciosa donación”. Però, no tothom sentia la mateixa alegria, per a Melquíades Álvarez la situació era com trobar-se davant “de una sedición vencedora, fruto natural de una política oligàrquica que lo ha corrompido todo”. Tothom sembla content, però ningú tenia confiança en la situació.¹⁰⁶⁶ L'historiador Juan Antonio Lacomba, afirma que la premsa no va mostrar signes d'irritació davant del triomf militar.¹⁰⁶⁷ No hi estem d'acord, alguns diaris, si no contraris, sí que es van mostrar crítics. Un exemple el trobem en un article del conegut i influent periodista i alhora comentarista polític, antic diputat

¹⁰⁶² “Nombramiento mal acogido”, *El Liberal*, 12 de juny 1917, p. 1, URL: [http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Liberal,%20El%20\(Madrid.%201879\)/1917/191706/19170612/19170612_00000.pdf?#search=%22Primo%20Rivera%22](http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Liberal,%20El%20(Madrid.%201879)/1917/191706/19170612/19170612_00000.pdf?#search=%22Primo%20Rivera%22) [consulta 28 d'agost 2001]

¹⁰⁶³ Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Op. cit.*, p. 298.

¹⁰⁶⁴ *La Correspondencia militar*, 13 de juny 1917, p. 1, URL: http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Correspondencia%20militar,%20La/1917/191706/19170613/19170613_12091.pdf?#search=%22Reglamento%20Juntas%20Defensa%22 [consulta 28 d'agost 2011]

¹⁰⁶⁵ “Don Melquíades Álvarez”, *La Vanguardia*, 13 de juny 1917, p. 8.

¹⁰⁶⁶ Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Op. cit.*, p. 298.

¹⁰⁶⁷ Juan Antonio LACOMBA, *Op. cit.*, p. 147.

del Partit Liberal fusionista, i futur diputat de l'Assemblea Nacional de Primo de Rivera, Emilio Sánchez Pastor, a *La Vanguardia*:

¡Las Juntas de defensa! Ya lo hemos dicho en otros escritos, ese es un síntoma que hay que atacar y cortar rápidamente; pero al mismo tiempo hay que estudiar la enfermedad que amenaza para poner pronto ó inmediato remedio porque se trata de una dolencia mortal si se la abandona.

Parece mentira; pero la ceguera de nuestros políticos es tal que al borde del precipicio en que nos ha colocado la actitud del ejército se ha estado jugando durante la última crisis á los mismos juegos de otras veces: es decir que los consejos de los probombres á la Corona, en vez de estar inspirados en el interés público han constituido zancadillas para que ésto caiga y para que el otro no suba; habilidades para no perder la jefatura de las huestes; maniobras para que se conserve el Trono de las las personas que han resuelto monopolizar la confianza del Monarca.¹⁰⁶⁸

L'exemple de les Juntres s'escampà creant-se juntes de defensa civils Hisenda, Correus, Telègrafs...¹⁰⁶⁹ El sindicalisme obrer de Barcelona, en concret la CNT, s'ufanava d'haver servit de model. A la Junta Central es rebien peticions d'adhesió i demanda d'orientació per a la creació de noves juntes.¹⁰⁷⁰ Per els Republicans i els socialistes, era una bona notícia, doncs ells hi estaven a favor, per altra banda, els que no n'eren partidaris, les veien com un mal necessari.¹⁰⁷¹ Les Juntres de Defensa havien tingut prou força i determinació per a fer capitular el Govern, i aquest havia perdut la sobirania de l'Estat.¹⁰⁷² “Por eso, cuando la espada de las Juntas de Defensa que cayó

¹⁰⁶⁸ Emilio SÁNCHEZ PASTOR, “La vida política“ *La Vanguardia*, 14 de juny 1917, p. 6.

¹⁰⁶⁹ Fernando SOLDEVILLA, *Op. cit.*, p. 27.

¹⁰⁷⁰ Benito MÁRQUEZ, José M. CAPO, *Op. cit.*, p. 44.

¹⁰⁷¹ Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Op. cit.*, p. 295.

¹⁰⁵⁴ Fernando SOLDEVILLA, *Op. cit.*, p. 90.

sobre la mesa del Gobierno, reflejó las simpatías de los que esperan por fin ver abierta la vía de las grandes reformas constitucionales”.¹⁰⁷³

Era el moment de fer un canvi en el sistema polític, però Alfons XIII no estava disposat a convocar Corts Constituents. Hi havia molts partidaris de la tornada de Maura al poder, amb rumors que sorgien des de les pròpies Junes.¹⁰⁷⁴ Les Junes havien demanat a Maura si voldria fer-se càrrec del Poder, en cas que es desmuntés el sistema polític. Maura va respondre que no mai es posaria en contra del poder legalment constituït, declinant la invitació de les Junes.¹⁰⁷⁵ Ell es feia pregar, però era conscient de la importància del moment. Però, el rei no es fiava de les Junes i tampoc es fiava de Maura. En canvi els diaris parlaven de Maura com el cap visible d’una part dels descontents amb la solució donada a la crisi:

*El señor Maura una gran fuerza de opinión que ha sido desconsiderada y preterida al resolverse la crisis. ¿Qué puede hacer, añade, el gran español? ¿Llevarla por caminos revolucionarios para fomentar el hondo movimiento de indisciplina social que se viene exteriorizando? ¿Con qué fines? ¿Para llegar á que conclusiones en estos momentos?.*¹⁰⁷⁶

Alfons XIII devia de tenir les seves raons per a no designar a Maura. Aquestes podien anar des de la por que el vell polític obrís un període de Corts Constituents, a que el rei considerés a Maura massa gran pel càrrec. Maura estava enrocat en el 1909 i era difícil que volgués acceptar un govern de coalició “¿Qué podría hacer el Maura empecinado en 1909

¹⁰⁷³Els diputats regionalistes després de l’aprovació del reglament de les Junes van fer un manifest. El diari barceloní *La Vanguardia* en va publicar un extracte. La frase citada és extreta d’un paràgraf de l’extracte d’aquest manifest. “Los parlamentarios regionalistas”, *La Vanguardia*, 16 de juny de 1917, p. 3.

¹⁰⁷⁴Fernando SOLDEVILLA, *Op. cit.*, p. 26.

¹⁰⁷⁵Jesús PABÓN, *Cambó ...*, p. 498.

¹⁰⁷⁶“La actitud de Maura” *La Vanguardia*, 12 de juny 1917, p. 8

frente a la coalición republicano-socialista-sindicalista, ante los nacionalismos y en el caso de las Juntas, él, defensor de la supremacía del Poder civil?¹⁰⁷⁷ El rei ni s'ho va plantejar, ni li va proposar que assumís el Govern, i contra tot pronòstic va optar per Dato. Va ser un cop baix pel veterà polític, doncs si es fan cas als rumors, tenia plena esperança en què el rei comptaria amb ell, i fins i tot es rumorejava que ja tenia la llista dels seus ministres a punt. La decisió reial va ser molt mal rebuda en el cercles mauristes. El rei va ser insultat per aquests, i un aguerrit militant, Francisco Salcedo Bermejillo va destruir un retrat d'Alfons XIII.¹⁰⁷⁸

Alfons XIII, va fer unes declaracions al *Daily Express* qualificant a les Juntas de patriòtiques.¹⁰⁷⁹ En motiu dels vint i cinc anys de la seva mort, el diari *ABC* va publicar un suplement especial de 128 pàgines. En referir-se a les Juntas, el rei s'expressava de la següent forma:

*Cuando las Juntas de Defensa, que tuvieron iniciación legítima, ultrajaron sus propias razones, quebrando la disciplina me enfrenté resueltamente con ellas. La unidad de España y el Ejército fueron siempre para mí postulados inquebrantables.*¹⁰⁸⁰

En el fons tenia por que acabessin manant més que ell. D'entrada volien renovar la seva Casa militar, senyalant el termini de 4 anys de permanència en aquesta destinació de confiança. Les Juntas, un cop van obtenir el seu reglament, van augmentar la seva arrogància. Els oficials de l'escala de reserva, s'hi van voler adherir. Es van endur una sorpresa quan en l'intent d'adhesió, van rebre com a resposta que n'organitzessin una pel seu compte. Els retirats de guerra també havien reclamar millores. La resposta que van rebre per part de les Juntas va ser que haurien d'esperar, primer eren les

¹⁰⁷⁷ Maximiano GARCÍA VENERO, *Op. cit.*, p. 274.

¹⁰⁷⁸ Francisco J. ROMERO SALVADÓ, *España ...*, p. 121.

¹⁰⁷⁹ Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Op. cit.*, p. 302

¹⁰⁸⁰ Alfonso de BORBÓN, "Mi reinado ante la historia", *ABC*, 27 de febrer 1966, p. 17.

pròpies Juntes, després la resta. Cambó era conscient de la gravetat, no era un monàrquic dogmàtic, però tampoc l'espantava la idea d'una república federal. El que no era Cambó, és revolucionari. Per això demanava la constitució d'unes Corts davant de la impossibilitat de normalitzar l'Estat. D'aquí va sorgir la iniciativa de convocar una Assemblea de parlamentaris.¹⁰⁸¹

*O seu objectivo era levar a cabo uma revolução pacífica a partir do topo, de modo a antecipar um movimento revolucioário mais violento a partir de baixo, que, temiase, seria o resultado do falhanço da reforma de um regime desacreditado.*¹⁰⁸²

¹⁰⁸¹ Melchor FERNÁNDEZ ALMAGRO, *Op. cit.*, p. 302.

¹⁰⁸² Francisco ROMERO SALVADÓ, “Convulsão Social e Vingança Política na Europa do Pós-Guerra. O Caminho Espanhol para a Ditadura, 1919-1923”, Filipe Ribeiro de MENESES; Pedro Aires OLIVEIRA, (Coords.), *A Ia República portuguesa. Diplomacia, guerra e império*, Lisboa, Tinta da China, 2011, p. 336.

3. Crisi de 1917

3.1 L'Assemblea de Parlamentaris

Com ja hem vist, durant els anys de la Gran Guerra no es van viure conflictes greus en qüestions laborals, en canvi sí que van ser anys difícils pel que fa a les condicions de la vida quotidiana. La societat espanyola, malgrat la neutralitat oficial del país, estava totalment polaritzada. Per una banda s'encobria la simpatia pels aliats, als que exportava bestiar, blat, armes i el que convingués, i per l'altre es feia els ulls grossos amb els nombrosos submarins alemanys que navegaven per aigües de jurisdicció espanyola, tot i que de tant en tant torpedinaven algun vaixell mercant. El comerç desigual havia afavorit als contrabandistes i especuladors, mentre que s'empobrien els obrers fins al punt de passar gana i misèria per la incapacitat d'adquirir els productes de primera necessitat. Aquests, donada la seva escassetat tenien uns preus prohibitius. La guerra submarina d'Alemanya, el mal organitzat comerç de cabotatge, el deficient transport per ferrocarril, havien deixat el país desproveït. Les subsistències, escasses, pujaven de preu.

El col·lapse parlamentari havia portat a la clausura de les Corts el febrer de 1917. La crisi no era només política. Els estralls de la guerra es feien notar, la manca dels articles de primera necessitat i l'encariment dels preus per l'escassetat, van desembocar en una forta crisi econòmica i social, de la que en sortien greument perjudicades les classes menys afavorides. Al març ja es parlava de la convocatòria d'una vaga general com a protesta de les precàries condicions de vida.¹⁰⁸³ Una aturada general enmig de la delicada situació podia fer que empitjoressin les coses. Amb la dimissió de Romanones i el seu

¹⁰⁸³ LADERA, *Fechas de sangre. Dos semanas de anarquía en España*. Madrid, Renacimiento, 1917, pp. 183-216

govern, el sistema de la Restauració, ideat per Cánovas del Castillo, tocava a la seva fi. Morts Cánovas i Sagasta que s'alternaven en els governs; mort Canalejas, l'únic capaç de sostenir el partit liberal, i descartat Maura, l'oposició només la podia representar Lerroux, però estava totalment desprestigiat i acusat d'haver-se venut a tots els governs anteriors.¹⁰⁸⁴ El rei va encarregar la formació de Govern a García Prieto a l'abril, però com ja hem vist, no va sobreviure al desafiament, que dos mesos més tard, les Juntas de Defensa van fer al Govern, trontollant els fonaments del sistema polític. El rei va nomenar a Dato com a president del Consell de Ministres el dia 11 de juny.

Però les reiterades amenaces de vagues en tots els sectors planaven sobre els obrers, arribant al mes de juliol amb nombroses vagues parcials.¹⁰⁸⁵ Aquestes no eren per raons laborals, sinó de protesta davant de les condicions de vida i la falta de productes més bàsics. Entre els productes de primera necessitat, no només hi havia els aliments, sinó que també s'hi comptava el carbó. Espanya tenia mines de carbó poc explotades, sobretot a Astúries. En canvi, el carbó i la hulla per a la indústria i les llars espanyoles provenia majoritàriament del Regne Unit. A causa de la guerra, les importacions de carbó es van veure minvades considerablement, fent que la indústria patís les conseqüències nefastes de l'escassetat i contribuint a la crisi econòmica. Era el preu que pagava Espanya per a ser un país tributari del carbó anglès. El motiu d'aquesta importació era deguda a la seva qualitat, molt millor i d'un poder calorífic superior al carbó asturià i també per culpa de la deficient xarxa ferroviària espanyola per a les comunicacions interiors. El carbó anglès arribava en vaixell als ports del Cantàbric i del Mediterrani pròxims als

¹⁰⁸⁴ Per conèixer la figura de Lerroux, vegis: José ÁLVAREZ JUNCO, *El emperador del Paralelo: Lerroux y la demagogia populista*. Madrid. Alianza, D.L. 1990.

¹⁰⁸⁵ Veure la premsa i les notícies de les nombroses vagues convocades en tots els sectors.

centres de producció industrial, sent el transport marítim des d'Anglaterra, més econòmic i ràpid que el transport terrestre espanyol.

La situació del país no millorava. La crisi militar desencadenada per les Junes s'havia resolt amb el tancament del Parlament, i segons Dato "sin protesta del nacionalismo catalán, y con su beneplácito efusivo –pues temía que al fin Santiago Alba sacara adelante sus proyectos-".¹⁰⁸⁶ Però els diputats de la Lliga van demanar la reobertura de les Corts el dia 11 de juny, i el 14 van fer un manifest. Era un ultimàtum al Govern. Els diputats avançaven, que si el President del Consell de Ministres seguia amb la negativa, s'hauria de convocar una Assemblée de Parlamentaris.¹⁰⁸⁷ Els catalanistes no eren els únics que desaprovaven el tancament; Santiago Alba, ressentit per la seva experiència política, advocava per un Parlament democràtic i net "de toda mácula, exento del vulgar culto a cierto fetichismo, que consiste en cerrar las Cortes y suspender las garantías en cuanto surge la menor dificultad".¹⁰⁸⁸ Però Dato no tenia la intenció de reobrir-les. Durant el seu anterior Govern, havia estat gairebé nou mesos amb el Parlament tancat, governant en dictadura encoberta. Li havia anat bé, i pensava que davant de la difícil situació de 1917 era el millor que podia fer. A partir de mitjans de juny les coses es van començar a precipitar. El 23 de juny el comte de Romanones va presentar la dimissió com a líder del Partit Liberal. La raó que va esgrimir era la de no provocar una escissió, que ja existia *de facto*. Una divisió més profunda podria portar a la desaparició del partit dinàstic.¹⁰⁸⁹ Dos dies més tard, les Junes de Defensa finalment es van pronunciar sobre la situació política, amb la publicació d'un manifest,

¹⁰⁸⁶ Maximiano GARCÍA VENERO, *Op. cit.*, p. 170.

¹⁰⁸⁷ Jesús PABÓN, *Cambó...*, p. 501.

¹⁰⁸⁸ "Declaraciones del Sr. Alba", *ABC*, 26 de juny 1917, p. 7.

¹⁰⁸⁹ "Carta del conde de Romanones" *La Vanguardia*, 25 de juny 1917, p. 7

*La unión, ni quiere, ni puede, ni debe convertirse en instrumento de Gobierno; pretende mantenerse al margen de éste, unida y compacta, influyendo en la dirección del Arma con su papel de condensador de opiniones e iniciativas y su acción fiscalizadora de conductas y procederes.*¹⁰⁹⁰

En previsió dels possibles aldarulls, el Govern va decidir suspendre les garanties constitucionals i com a conseqüència, imposar la censura de premsa. La notícia de la suspensió de les garanties apareixia publicada als principals diaris el dia 25 de juny.¹⁰⁹¹ La situació cada vegada era més difícil, i no solament preocupava a Espanya. El Foreign Office seguia molt d' a prop tots els moviments que hi havia al país. Setmanalment s'enviaven informes a Londres sobre de l'estat de la qüestió a Espanya. En l'informe del dia 3 de juliol, ja feia referència a la suspensió de les garanties constitucionals, a la introducció de la censura de premsa, d'associació, i a la suspensió de l'*Habeas Corpus* que permetia la detenció arbitrària de qualsevol persona sospitosa, sense atorgar-li garanties judicials. L'informe també observava que els militars estaven tranquils, "Indeed it may well rest on its laurels". Seguia amb l'aclariment sobre la natura de les Junes. En opinió del Foreign Office, tenia més de moviment sindical, i de defensa de la professió, que de polític; reivindicaven "Morality and Justice", i això, semblava difícil d'aconseguir. Espanya era el país que tenia la despesa militar per càpita més alta d'Europa, llevat de la Gran Bretanya i de França. El nombre de coronels a Espanya era superior al d'Alemanya, significava que calia fer una reforma per a redimensionar l'Exèrcit. El Foreign Office advertia que el moviment de regeneració de les Junes no tindria èxit sinó s'adoptaven altres mesures.¹⁰⁹²

S'havia convocat una vaga general pel dia 1 de juliol. Llevat de Cartagena, a la resta del país no va tenir cap mena d'incidència. De fet no era inusual, durant

¹⁰⁹⁰ Juan Antonio LACOMBA, *Op. cit.*, p. 147.

¹⁰⁹¹ "Suspensión de garantías", *La Vanguardia*, 25 de juny 1917, p. 7.

¹⁰⁹² CAB/24/18 G.T. 1265, 3 de juliol 1917.

els mesos de juny i juliol les vagues van sovintejar en tots els sectors. Finalment els catalanistes, al no haver obtingut una resposta de Dato sobre la represa de les activitats a les Corts, van convocar l'Assemblea de Parlamentaris que havien proposat. El 5 de juliol es van reunir a l'Ajuntament de Barcelona, 59 parlamentaris, 39 diputats i 20 senadors catalans.¹⁰⁹³ En la reunió es va debatre el tema del tancament de les Corts i la urgència de l'obertura del Parlament, perquè la vida política tornés a funcionar amb tota normalitat. Van sortir dues propostes, encara que molt semblants: la dels partidaris de l'autonomia, i la dels conservadors. Els primers demanaven la convocatòria de reunió a Corts, amb funcions de constituents. Les Corts haurien de tractar sobre l'organització de l'Estat i l'autonomia dels municipis, trobar una sortida al tema militar, i buscar una solució als problemes econòmics que vivia Espanya. La proposta dels conservadors era igual a la dels partidaris de l'autonomia, però no demanaven Corts Constituents.¹⁰⁹⁴ Hi hagué una tercera proposta, la presentada per Francesc Macià. L'ex tinent-coronel suggeria el convit de la resta de regions espanyoles a formar la seva pròpia representació. L'ambigüitat de la proposició presentada, així com el radicalisme que hi havia al darrera –negava la invitació als parlamentaris espanyols- s'allunyava de l'esperit dels organitzadors. La presidència li va demanar que retirés la proposta, cosa que va fer, no sense demanar abans que constés en acta.¹⁰⁹⁵

A l'endemà, una comissió formada pels senyors diputats que havien presidit l'Assemblea, Raimon d'Abadal, Hermenegildo Giner de los Ríos i el marquès de Mariano, va anar a Madrid per fer entrega al cap de l'Executiu de les conclusions del dia anterior. Dato, que aquell mateix matí havia despatxat

¹⁰⁹³ Juan Antonio LACOMBA, *Op. cit.*, p. 176. CAB/24/19, GT 1361, p. 1.

¹⁰⁹⁴ "Reunión importante. Los parlamentarios catalanes", *La Vanguardia*, 6 de juliol 1917, p. 3, URL: <http://hemeroteca-paginas.lavanguardia.com/LVE07/HEM/1917/07/06/LVG19170706-003.pdf> [consulta 29 d'agost]

¹⁰⁹⁵ Jesús PABÓN, *Cambó...*, p. 505.

amb el rei, va assegurar a la premsa, que eren falsos els rumors que circulaven sobre la possible dissolució de les Corts. No s'havien de dissoldre, però tampoc s'obririen.¹⁰⁹⁶ Al cap de dos dies es va reunir el Consell de Ministres arribant a la mateixa conclusió, no es dissoldrien però si no era necessari no es convocarien. A Catalunya la celebració de l'Assemblea va tenir una bona acollida entre l'opinió pública. A la resta d'Espanya també, llevat d'alguns matisos,

*El acto de los parlamentarios catalanes es el áncora a que se agarra la burguesía ante la tragedia en perspectiva para contener la avalancha con Asambleas aparatosas de que algo va a hacerse.*¹⁰⁹⁷

La Comissió que visità Dato a Madrid, li comunicà que si no es reuprenia l'activitat a les Corts, es convocaria una altra Assemblea pel dia 19, i aquest cop seria de tots els diputats i senadors espanyols. Dato va qualificar a l'Assemblea de Parlamentaris de ser un moviment sediciós, i de provocació. Rebutjava la iniciativa emparant-se en la defensa dels principis constitucionals. Semblava que ja ho havia oblidat, però no els havia tingut en compte davant del xantatge de les Juntes. No cal dir que aquestes paraules van caure com un gerro d'aigua freda a Barcelona i van estranyar a Madrid.¹⁰⁹⁸ El Govern no autoritzava l'Assemblea del dia 19. Els organitzadors de l'Assemblea ho van tenir molt complicat. La censura de premsa els hi dificultava enormement la tasca de donar publicitat de la reunió de parlamentaris. L'única forma era defugir-la, per això se les van enginyar per a publicar l'anunci en un diari, i quan el número era segrestat, publicar-lo

¹⁰⁹⁶«El señor Dato», *La Vanguardia*, 8 de juliol 1917, p. 9, URL: <http://hemeroteca.lavanguardia.com/preview/1917/07/18/pagina-9/33317326/pdf> [consulta 29 d'agost 2011]

¹⁰⁹⁷ *Solidaridad Obrera*, 6 de juliol 1917, citat a: Juan Antonio LACOMBA, *Op. cit.* p. 180.

¹⁰⁹⁸ *Ibid.*, p. 184.

en un altre. La mala publicitat va intentar acabar amb el moviment titllant-lo de separatista i revolucionari, i de ser sospitós d'interessos estrangers...¹⁰⁹⁹

Cambó va intentar atreure cap a la seva iniciativa tant a les Junes com els representants del moviment obrer. Márquez havia demanat a Cambó una exposició franca del què pretenien aconseguir amb l'Assemblea. Les Junes eren molt reticents a adherir-se per la seva animadversió cap el catalanisme, i la conjunció de catalanistes, republicans i socialistes no acabava d'agradar als militars.¹¹⁰⁰ Cambó donà resposta per carta a Márquez. En aquesta, el polític català, intentava tranquil·litzar-lo, afirmant que no podien separar-se d'Espanya perquè Catalunya hi tenia molts interessos. Alhora també feia un subtil atac a l'oligarquia governant i la necessitat de canviar el sistema electoral i de torn de partits, perquè s'havia demostrat que era inútil. Comparava l'acció militar del dia 1 de juny amb el que volien els parlamentaris: una renovació salvadora, deixant molt clar que el moviment no era revolucionari.¹¹⁰¹ Finalment les Junes no es van adherir a l'Assemblea, Márquez, amb el temps, va admetre que el no fer-ho va ser el primer dels grans errors que van cometre i que va acabar amb el seu esperit inicial a principis de l'any 1918.¹¹⁰²

La participació de Maura interessava molt per la influència que tenia sobre les Junes. Recordem que les Junes havien fet la proposta a Maura per encapçalar un govern, en cas que els "junteros" decidissin algun moviment de força. A més, Maura podia representar un contrapès a la resta de forces majoritàries a l'Assemblea; catalanisme, republicanisme i socialisme. Maura, així com també el líder del Partit Carlí Juan Vázquez de Mella, no s'atreuen a participar i restaven a l'espera d'esdeveniments, però, el polític mallorquí es

¹⁰⁹⁹ Jesús PABÓN, *Cambó...*, p. 505.

¹¹⁰⁰ *Ibid.*, p. 532.

¹¹⁰¹ Juan Antonio LACOMBA, *Op. cit.*, pp. 193-194.

¹¹⁰² Benito MÁRQUEZ, José M. CAPO, *Op. cit.*, pp. 46-47.

va avenir perquè hi participessin els seus seguidors, si aquest era el seu desig. Per l'esquerra, els socialistes i els republicans, estaven convençuts i disposats a participar i a col·laborar, malgrat que l'esquerra aspirava a una revolució radical i a ser possible substituir la Monarquia per la República.¹¹⁰³ Però si això no era possible, doncs arribar a una renovació, com més profunda millor. Segons Cambó, els republicans eren una colla de poca-soltes desorganitzats, tenia la confiança que sempre se'ls podria posar a la butxaca.¹¹⁰⁴ Per la seva banda, els sindicalistes, que creien en el poder revolucionari de l'Assemblea, van elaborar un programa que els va servir de base per a la vaga de l'agost. Els anarcosindicalistes van declinar la invitació, tot i que Cambó afirma en les seves memòries que no hi va tenir mai contactes.¹¹⁰⁵

La unió dels parlamentaris amb les Juntas podria haver estat letal pel Govern. L'Executiu de Dato no tenia cap mena d'informació sobre la intenció dels militars. El Govern, en un clar símptoma de pànic, s'hi va posar en contacte per indicar, si es donava el cas, que tenien línia directa per a exposar qualsevol demanda al President del Consell de Ministres, sense necessitat de fer-ho a través del ministre de la Guerra.¹¹⁰⁶ En canvi Dato no estava disposat a que els parlamentaris se sortissin amb la seva. En una actitud entre por i desafiament es va aplicar estrictament la censura de premsa i es practicaren seguiments als diputats. Tot era vàlid per a desacreditar a l'Assemblea. Però el Govern no era l'únic que tenia por. Alfons XIII, veia perillar el seu Tron. El desafiament de les Juntas al juny havia obligat al rei a enviar a Valeriano Weyler a recórrer Espanya per informar a les Juntas que podien comptar amb el suport del rei, que estava disposat a concedir les

¹¹⁰³ Juan Antonio LACOMBA, *Op. cit.*, pp. 197.

¹¹⁰⁴ Francesc CAMBÓ, *Op. cit.*, Vol. I, p. 263.

¹¹⁰⁵ *Ibid.*, p. 263.

¹¹⁰⁶ Juan Antonio LACOMBA, *Op. cit.*, pp. 194.

seves peticions.¹¹⁰⁷ Alfons XIII, estava decidit a retenir les Juntes al seu costat, era conscient de la crisi política i temia les seves conseqüències, els destronaments de Grècia i Rússia eren dos precedents que el capficaven. Què farà el rei? Què pot fer? Eren les preguntes que es feia el Foreign Office que en un informe secret del dia 25 de juliol afirmava que Alfons XIII havia pensat seriosament en abdicar, i que la família l'havia convençut perquè no ho fes.¹¹⁰⁸ En cas d'abdicar el panorama a Espanya no milloraria, al contrari. El rei seguia gaudint de prestigi, i la Monarquia encara era una institució permanent que donava certa estabilitat en un calidoscopi polític en canvi constant. Però eren necessàries les reformes, i preparar-se pel canvi si es volia evitar la revolució.¹¹⁰⁹ El monarca s'havia reunit a mitjans de juliol amb Gumersindo de Azcárate, per a demanar-li consell.¹¹¹⁰

Alfons XIII volia evitar l'Assemblea. En aquest sentit, Márquez explica un rocambolesc episodi, que Romero Salvadó també reproduïx. Uns dies abans de la data prevista per l'Assemblea de Parlamentaris espanyols, un capellà castrense, el Pare Planas, el visità al seu domicili i li va proposar, en nom del rei, que assistís a una reunió al convent de Pompeia de Barcelona per a convèncer a en Cambó de desistir de la celebració de l'Assemblea. Márquez hi assistí acompanyat dels capitans Herrero y Villar. Allà es van trobar amb Cambó, Francisquet com l'anomenaven en el convent, el Pare Ruperto i el Pare Planas, en representació reial. Es va demanar a Cambó que anul·lés la convocatòria, a canvi de concessions. Cambó s'hi negà perquè el seu prestigi polític estava en joc. Aleshores, el Pare Ruperto va idear un pla. Els polítics es trobarien, però no a l'Ajuntament on tothom els esperava, celebrarien la

¹¹⁰⁷ Francisco J. ROMERO SALVADÓ, *España ...*, p. 132.

¹¹⁰⁸ Segons Márquez, eren els anglesos que el volien obligar a abdicar a favor del seu fill, amb Maria Cristina com a Regent. Aquesta era qui animava al rei a seguir suportant la corona. Benito MÁRQUEZ, José M. CAPO, *Op. cit.*, p. 68, i document 15 a les pàgines 209-210.

¹¹⁰⁹ CAB 24/21 G.T.1511, 25 de juliol 1917, p. 6.

¹¹¹⁰ CAB 24/21 G.T.1511, 25 de juliol 1917, p. 7.

reunió, i un cop s'hagués acabat es dissoldrien. El rei al dia següent afirmaria que no s'havien reunit, els reunits ho desmentirien, però com que els diaris estaven subjectes a la censura de premsa no en parlarien. Els present hi van estar d'acord.¹¹¹¹

Romero Salvadó esmenta que és molt curiós que l'Assemblea del dia 19 es desenvolupés segons el pla del Pare Ruperto que comentava Márquez.¹¹¹² Lacomba dona una versió una mica diferent, diu que se celebrà la reunió al convent de Pompeia amb l'assistència dels tres militars, Cambó i el Pare Planas en representació del rei, no fa esment del Pare Ruperto . No s'arribà a cap acord. El que no li interessava a la Corona era que la Assemblea fos pública, i que pogués donar la impressió d'un Parlament paral·lel.¹¹¹³ Per la seva banda Pabón, biògraf de Cambó, no en diu res al respecte.¹¹¹⁴ Cambó en les seves memòries nega que s'hagués reunit mai amb Márquez. Segons ell, els seus contactes havien estat sempre a través d'intermediaris.¹¹¹⁵

La prohibició de la reunió i les amenaces del Govern era el que donava força al moviment dels assemblearis. Segurament l'èxit no hagués estat el mateix d'haver-se permès la celebració. La morbositat que despertava la clandestinitat de la reunió, era el seu reclam. I efectivament, l'Assemblea va ser clandestina. Casualitat o no, es va seguir el pla del Pare Ruperto que esmentava Márquez. Possiblement Cambó hagués acordat amb el rei, a través del Pare Ruperto, a fi i efecte de controlar la situació perquè no es desmarxés.¹¹¹⁶ El desig de la Lliga era el de tenir sempre la situació sota control, sense disturbis, i molt menys d'arribar a una conjuntura

¹¹¹¹ Benito MÁRQUEZ, José M. CAPO, *Op. cit.*, pp. 48-50.

¹¹¹² Francisco J. ROMERO SALVADÓ, *España ...*, p. 134.

¹¹¹³ Juan Antonio LACOMBA, *Op. cit.*, p. 195.

¹¹¹⁴ Jesús PABÓN, *Cambó...*, p. 505.

¹¹¹⁵ Francesc CAMBÓ, *Op. cit.*, Vol. I, p. 264.

¹¹¹⁶ Francisco J. ROMERO SALVADÓ, *España ...*, pp. 135-136.

revolucionària que donés peu al Govern a actuar de forma violenta. De produir-se, podria acabar avortant els plans dels catalanistes.¹¹¹⁷

La reunió es va celebrar el dia 19. Els assistents no es reuniren a l'Ajuntament, com en la sessió anterior del dia 5. El matí del dia 19 un grup es reuní a casa d'un dels fundadors de la Lliga, el diputat Josep Bertran i Musitu. Després, junt amb la resta de parlamentaris van anar al restaurant del Parc de la Ciutadella, on s'havia encarregat un dinar com a "banquet de noces". A la tarda, els 80 parlamentaris es van desplaçar al Palau de la Ciutadella, aleshores seu del Comitè Executiu de l'Exposició d'Indústries Elèctriques. Allà es va llegir els noms de tots els assistents i va quedar constituïda l'Assemblea, escorada a l'esquerra per la falta d'adhesió dels sectors de la dreta, sobretot de Maura i els seus correligionaris. Les sessions de treball es van desenvolupar amb normalitat fins que la policia va rodejar l'edifici, entrant a la sala. L'inspector de policia, Manuel Bravo Portillo i el tinent coronel de la Guàrdia Civil, Riquelme van demanar la dissolució de l'Assemblea. Abadal va respondre que els allà reunits encarnaven el Poder civil, i no podien sotmetre's a cap altre poder.¹¹¹⁸

El Governador civil, Leopoldo Matos va fer entrada a la sala per a procedir a la dissolució "oficial" de l'Assemblea.¹¹¹⁹ Però la reunió s'havia celebrat de manera clandestinament. Fins l'endemà no va saber-se que havia tingut lloc. La impressió general era que havia anat bé. Però, tot i la seva realització, hi havia la sensació que se'n preparava una de grossa, que les coses no anaven bé. De fet, el propòsit de la Lliga era fer una demostració de força, ensenyar al Govern la seva capacitat de convocatòria per aglutinar les forces tant de la dreta com de l'esquerra. Encara que amb les absències de les Juntes, i dels diputats Maura i Vázquez de Mella, entre d'altres, no havia deixat de ser un

¹¹¹⁷ Juan Antonio LACOMBA, *Op. cit.*, p. 201.

¹¹¹⁸ Jesús PABÓN, *Cambó...*, p. 514-517.

¹¹¹⁹ Juan Antonio LACOMBA, *Op. cit.*, p. 204.

desafiament i la demostració de fins on era capaç d'arribar el moviment. Els parlamentaris, no tenien cap intenció de fer la revolució, només provocar la convocatòria d'unes Corts constituents per a forçar la creació d'un nou sistema polític, superant a l'obsolet del torn de partits.

El Foreign Office estava a l'aguait. En l'informe secret núm. 26 de 26 de juliol, donava compte de l'Assemblea celebrada a Barcelona i dissolta per ordre del Govern.¹¹²⁰ Una Assemblea que s'havia reunit davant la negativa del President del Consell de Ministres a la petició de la reobertura de les Corts. Al mateix moment també s'havia convocat una vaga de ferroviaris a València.¹¹²¹ La ciutat va ser declarada en estat de guerra, però en el moment d'escriure l'informe ja havia passat tot.¹¹²² Els militars havien rebut ordres d'acabar amb la vaga. Segons el Foreign Office, Dato havia manifestat que el moviment catalanista havia quedat desarticulat al desfer-se l'Assemblea, i que tenia intenció de dissoldre les Corts i convocar noves eleccions pel setembre. En els comicis, presumiblement el partit en el Govern trauria una ample majoria. El cònsol britànic a Barcelona no estava d'acord amb les declaracions de Dato, i més sabent que el rei el volia acomiadar. El diplomàtic afegia que segurament la notícia de la convocatòria d'unes properes eleccions, obeïa a una consigna donada en el moment de la dissolució de l'Assemblea. El que s'intentava evitar era una vaga general, però el redactor tenia la certesa que la població de Catalunya defugia la revolució i l'únic que volia era l'estabilitat.¹¹²³

¹¹²⁰ CAB/24/147, Report 26, p. 14.

¹¹²¹ LADERA, *Op. cit.*, pp. 183-216.

¹¹²² *La Vanguardia*, 24 de juliol 1917, p. 7, URL:<http://hemeroteca-paginas.lavanguardia.com/LVE07/HEM/1917/07/24/LVG19170724-007.pdf> [consulta 30 d'agost].

¹¹²³ CAB/24/147. Núm. 26, p. 7.

3.2 La vaga d'agost i les seves conseqüències

Després de la revolta militar i de la burgesa, faltaven els obrers. Els tres grups “revolucionaris”, Exèrcit, burgesia i treballadors estaven descoordinats. Els militars després del seu triomf, no estaven disposats a permetre cap tipus d'insubmissió o alteració de l'ordre social i polític; la burgesia catalana volia arribar fins on s'havia fixat i prou, tampoc li interessava col·laborar amb els treballadors per a no perdre la direcció del moviment.¹¹²⁴ El que havia crispat més l'ambient era l'Assemblea de diputats.¹¹²⁵ Darrera la reunió de Barcelona va seguir la vaga del dia 22 a València, on planava l'ombra del conflicte ferroviari. La vaga valenciana va representar l'assaig de la vaga general de l'agost.¹¹²⁶

Mentrestant, les Junes tornaven a fer de les seves. A principis d'agost van decidit actuar contra 8 generals que consideraven enemics, Alfau, Luque, Figueras, Aguilera, Carbó, Primo de Rivera, Bazán i Riera, i “proceder energícamente contra los generales-políticos que laboraban contra las organizaciones militares”.¹¹²⁷ Acte seguit van establir ordres perquè cap oficial acceptés ser ajudant dels quatre primers, i s'aconsellava el canvi de mètodes als generals restants.¹¹²⁸ I el més important de tot, i que més endavant tindrà transcendència, el dia 11 d'agost les Junes van acordar, que almenys un dels seus membres, es presentaria a les llistes per a diputat o senador en la propera convocatòria d'eleccions generals.¹¹²⁹ El 13 d'agost les Junes es van reunir en Assemblea militar. Les sessions van ser interrompudes perquè havia començat una vaga general que es va estendre pel país.

¹¹²⁴ Juan Antonio LACOMBA, *Op. cit.*, p. 214.

¹¹²⁵ LADERA, *Op. cit.*, pp. 230.

¹¹²⁶ Juan Antonio LACOMBA, *Op. cit.*, p. 231.

¹¹²⁷ Benito MÁRQUEZ, José M. CAPO, *Op. cit.*, pp. 72-73.

¹¹²⁸ Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *Op. Cit.* p.163.

¹¹²⁹ Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *Op. Cit.* p.163.

La notícia d'una vaga general ja es rumorejaven en la premsa des del dia 6 d'agost, esclatant finalment el conflicte el dia 12, amb l'amenaça de convertir-se en una revolta. El cert és que Espanya ja estava sotmesa a una veritable revolució. La constitució de les Juntes al juny, la instauració d'un nou Govern Dato també al juny, la creació de l'Assemblea de Parlamentaris i les vagues obreres, sobretot dels treballadors dels ferrocarrils a València, precipitaren els esdeveniments. Els fets eren greus. La crisi política va derivar cap a una vaga general a tot Espanya, declarada el 13 d'agost.

*Imprevisión del Gobierno fue el que una huelga que debió desarrollarse pacífica tomase en algunas localidades el carácter de revolucionaria; sin grandes dificultades logró dominarla –no es cuestión de discutir el triunfo- pero si conviene al Ejército evitar que habilidades políticas echen sobre él exclusivamente la responsabilidad de la represión y sus consecuencias.*¹¹³⁰

Hi va haver una gran descoordinació entre les centrals sindicals de la UGT i la CNT. Els primers organitzaren la vaga, mentre els segons es van limitar a seguir-la però a la seva manera, emprant la violència.¹¹³¹ Aviat s'escampà com una taca d'oli a les conques mineres i a les grans ciutats industrials. A Madrid, la vaga va fracassar.¹¹³² La repressió per eradicar el moviment i tornar a l'ordre va ser brutal.¹¹³³ Els revolucionaris pensaven que podrien comptar amb l'Exèrcit, que estaria al seu bàndol, però no va ser així.¹¹³⁴ Un exemple el trobem a Barcelona, on s'havien constituït les Juntes. Els oficials van obeir al

¹¹³⁰ Fernando SOLDEVILLA, *Op. cit.*, p. 58

¹¹³¹ Juan Antonio LACOMBA, *Op. cit.*, p. 255.

¹¹³² Fernando SOLDEVILLA, *Op. cit.*, p. 154

¹¹³³ Segons un informe secret del FO, la revolta de Barcelona se saldà amb el resultat de 68 morts. CAB/24/28, GT 2228, p. 1.

¹¹³⁴ Fernando SOLDEVILLA, *Op. cit.*, p. 180. Vegis també “Las tropas en la calle”, *El Liberal*, 14 d'agost de 1917, URL: [http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Liberal,%20El%20\(Madrid.%201879\)/1917/191708/19170814/19170814_00000.pdf](http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Liberal,%20El%20(Madrid.%201879)/1917/191708/19170814/19170814_00000.pdf) [consulta 28 d'agost 2011]

general Marina i van utilitzar l'artilleria per a ofegar en sang les protestes dels anarcosindicalistes.¹¹³⁵ Tan aviat com van començar els aldarulls, Cambó, Joaquim M. de Nadal i Josep Roig i Bergadà, en comprovà que era un “fiasco” es desmarcaren dels actes revolucionaris dient que l'Assemblea no hi tenia res a veure.¹¹³⁶ A Barcelona el diputat republicà Marcelino Domingo va ser detingut per ordre del general Marina. Dies abans havia publicat uns articles molt violents amb atacs contra determinades classes i jerarquies de l'Exèrcit.¹¹³⁷ Domingo patí tota classe de vexacions i tortures, estant a punt de ser afusellat.¹¹³⁸ La intervenció del coronel Márquez ho va impedir.¹¹³⁹ El cas de Domingo va ser sonat, doncs es tractava d'un diputat amb immunitat parlamentària, i va estar detingut sense cap garantia des del 16 d'agost a finals de novembre.¹¹⁴⁰ Segons Ladera el 1909 va ser més anàrquic i sagnant. Barcelona va ser presa pels revoltats. En canvi durant l'estiu de 1917 no. Les revolucions ensenyen, o els revolucionaris havien après alguna cosa.¹¹⁴¹

A Bilbao el general Souza no es quedà enrere. Insistent en la seva actitud de força publicà un ban:

*Los individuos que fueran portadores de cualquier clase de armas serán castigados como reos de rebelión militar, con la pena de reclusión temporal, y podrán ser juzgados en juicio sumarísimo, como igualmente los que ejerzan coacciones para impedir la entrada de los obreros al trabajo.*¹¹⁴²

¹¹³⁵ Fernando SOLDEVILLA, *Op. cit.*, pp. 165-166.

¹¹³⁶ CAB/24/28, GT 2228, p. 1.

¹¹³⁷ Fernando SOLDEVILLA, *Op. cit.*, p. 186

¹¹³⁸ Segons el FO, Domingo devia la vida a Dato, CAB/24/34 GT 2804, p. 1

¹¹³⁹ Benito MÁRQUEZ, José M. CAPO, *Op. cit.*, p. 61.

¹¹⁴⁰ Diego CUCALÓN VELA “La opinión como delito: los juicios a Marcelino Domingo”, Universidad de Zaragoza, p. 105, URL: <http://ifc.dpz.es/recursos/publicaciones/28/93/07cucalon.pdf> [consulta 25 d'agost de 2011].

¹¹⁴¹ LADERA, *Op. cit.*, p. 324.

¹¹⁴² Ban reproduït a : Juan Antonio LACOMBA, *Op. cit.*, p. 270.

Però on la vaga va ser reprimida de la manera més violenta va ser a Astúries. La prosperitat industrial del Principat arrancava de tombants del segle XIX al XX. Amb la pèrdua de les colònies es van repatriar capitals que van ser invertits en fàbriques d'explosius -abans ja existia a Oviedo una fàbrica d'armes- i de cristalleria. El creixement de la indústria va comportar l'aparició d'una nova classe social, els obrers de fàbrica, i la afiliació d'aquests a les idees socialistes. Astúries estava mal comunicada, la xarxa ferroviària es limitava a un tren que connectava amb Santander, acabat l'any 1904, i un petit tren miner de mitjans del segle XIX. No s'havia donat mai importància als carbons d'Astúries, preferint el carbó importat d'Anglaterra, i patint les conseqüències de la seva falta, quan els miners britànics feien vaga. Canalejas va ser l'únic polític que es va preocupar pels recursos subterranis d'Astúries, però el seu assassinat va fer que els estudis no passessin de projectes. Amb l'inici del conflicte bèl·lic, va començar a escassejar el carbó anglès, problema que s'agreujà amb el bloqueig marítim i la impossibilitat d'intercanvis comercials. La indústria espanyola anava a remolc dels conflictes aliens, vagues, guerres i dificultats de transport.

Els sindicats, que van començar amb reivindicacions laborals i salarials, van trobar en la vaga l'arma per aconseguir les seves demandes, alhora que eren capaços de paraitzar el país. L'extracció de carbó havia augmentat des del principi de la guerra doncs hi havia dificultats per obtenir-ne d'anglès. El principal escull per a la seva distribució per la Península era el transport. Amb la vaga general de juliol de 1916 i agost de 1917, els miners i els ferroviaris van paraitzar la indústria del país. Quan es van reprendre les extraccions havia baixat la producció, i sense possibilitats d'intensificar-les. El problema era el transport. Els pocs trens que sortien d'Astúries no eren capaços d'absorbir tot el carbó. No se'n podia extreure més perquè no es podia transportar, ni al mercat interior ni a l'exterior.

A l'agost, la vaga va esclatar a Oviedo on va ser sufocada amb rapidesa, però a la conca hullera no va ser el mateix cas.¹¹⁴³ La vaga era general i violenta, s'assaltava als trens i es dinamitaven els combois, túnels i ponts per a provocar descarrilaments.¹¹⁴⁴ Per ordre del general Ricardo Burguete es publicà, el primer dia de la vaga, un manifest on aquest prometia combatre els revolucionaris a mort.¹¹⁴⁵ Per a patrullar la província va utilitzar un tren, el que s'anomenà "tren de la mort" i des d'on es disparava indiscriminadament, des de les finestretes, contra la població desarmada. El dia 17 d'agost en un segon manifest jurava que "me voy a entender en la montaña cazándolos como fieras".¹¹⁴⁶ Qualificava els miners amagats a les muntanyes de "bèsties salvatges"¹¹⁴⁷. La vaga va durar 17 dies i Burguete va complir amb la seva promesa, afusellant i torturant a centenars de miners de la conca hullera asturiana. Manuel Llaneza, líder dels miners asturs, salvà la vida gràcies a l'empara que rebé de Melquíades Álvarez, que donà suport i va col·laborar amb els socialistes. Melquíades Álvarez també va ser detingut.¹¹⁴⁸

a) El Triomf i caiguda d'Eduardo Dato

La vaga havia fracassat, això suposava una victòria del Govern Dato. Si des del punt de vista de Cambó, les tres forces revolucionàries, Exèrcit, catalanistes i l'esquerra social, semblaven estar en sintonia, després de la vaga general d'agost, les coses havien canviat. L'Exèrcit s'havia passat de bàndol, els membres de l'heterogènia Assemblea s'havien dispersat, i l'esquerra social

¹¹⁴³ CAB/24/28 GT 2228, p. 1

¹¹⁴⁴ Fernando SOLDEVILLA, *Op. cit.*, p. 170

¹¹⁴⁵ Es poden consultar els bans del general Brunete a: Benito MÁRQUEZ, José M. CAPO, *Op. cit.*, pp. 195-201.

¹¹⁴⁶ Benito MÁRQUEZ, José M. CAPO, *Op. cit.*, p. 196.

¹¹⁴⁷ Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *Op. Cit.* p.153.

¹¹⁴⁸ CAB/24/24 G. T. 1812, 21 d'agost 1917, p. 1.

havia perdut la vaga i molts dels seus homes estaven a la presó.¹¹⁴⁹ Cambó feia el possible per desmarcar-se de la vaga, i els vaguistes recriminaven a l'Exèrcit les belles paraules del lema dels oficials revoltats, "Moralitat, Justícia i Equitat".¹¹⁵⁰ Cambó, en els seus intents per a allunyar-se del què havia passat, va qualificar la vaga de bajanada, "toda huelga general està destinada al fracaso... Ningún movimiento de clase ha triunfado jamás ni puede triunfar, y una huelga general, cualquiera que sea el propósito de sus indicadores, será siempre una expresión de la lucha de clases."¹¹⁵¹

No podien faltar els informes setmanals del Gabinet de Guerra del Foreign Office. Després d'un mes d'inactivitat, es reemprenien amb la redacció d'un report el dia 21 d'agost, i un altre el dia 28. Evidentment feien referència als greus successos ocorreguts durant la vaga general. Aquests informes son una bona font crítica, sempre des del punt de vist britànic, de la situació política espanyola i dels principals esdeveniments de la vaga. Les tornes havien canviat, just un mes enrere es deia que l'Assemblea havia guanyat al Govern, ara era tot el contrari. El Govern n'havia sortit reforçat de la crisi, i tot gràcies al suport de les Junes. Aquestes ja havien aconseguit el que volien, i no era la revolució. Els catalanistes tampoc eren revolucionaris, eren conservadors en la seva majoria, l'únic que reclamaven eren mesures polítiques favorables als seus interessos, i la revolució no hi tenia cabuda. L'actitud dels polítics catalanistes havia disgustat als revolucionaris, principalment perquè aquests no comptaven amb un líder carismàtic, i n'eren conscients. S'havien quedat sols. El que més preocupava als britànics era la probable dimissió de Dato i que fos substituït per Augusto González Besada, antic President del Congrés dels Diputats i germanòfil. Això anava contra els interessos dels anglesos. Sobre l'economia espanyola s'observava que era

¹¹⁴⁹ El desembre els principals líders de la vaga seguien a la presó. El rei era favorable d'indultar-los, però la pressió de les Junes ho impedia. CAB/24/35 GT 2973, p. 4.

¹¹⁵⁰ Jesús PABÓN, *Cambó...*, pp. 546-547.

¹¹⁵¹ Fernando SOLDEVILLA, *Op. cit.*, p. 186

molt pròspera. Segons el Foreign Office, la situació era una bona oportunitat per a la Monarquia, doncs la població el que volia era estabilitat, i el rei havia sabut redreçar la situació. Possiblement era en referència a les concessions fetes a les Junes i a les promeses a Cambó.¹¹⁵²

Les Junes a finals d'agost van tornar a ser protagonistes al demanar el fur militar pel processos oberts arrel de la vaga. S'estava jutjant al comitè central dels vaguistes, i les Junes volien la pena màxima, i amb l'aplicació del fur militar l'obtindrien. Amb aquesta demanda s'esvaïa la popularitat que havien conquerit al plantar cara al Govern el primer de juliol. Ara, preferien adoptar un paper repressor i de manteniment del poder polític, quan precisament la raó de la creació de les Junes havia estat la seva destrucció. En adonar-se que aquesta actitud no les beneficiaria, es van posicionar contra Dato.¹¹⁵³ El Comitè de vaga va ser condemnat a pena i inhabilitació perpètua.

*Las juntas, según nos manifesto persona bien enterada, estaban airadas contra el Sr. Dato, porque –según ellas- había tratado de disolverlas por medios poco plausibles. La situación es verdaderamente angustiosa.*¹¹⁵⁴

El dia 7 de setembre la Junta Central va emetre un document dirigit a tots els membres. Es felicitaven per l'actuació dels militars durant la vaga, però el que podia haver estat una vaga pacífica s'havia transformat en una revolució. La situació s'havia escapat del control de Dato, però es culpava a l'Exèrcit de la repressió, i no el Govern que l'havia ordenada. Per a netejar la seva imatge, les Junes demanaven al Govern que eliminés la llei marcial i restablís les garanties constitucionals, a part d'assumir la seva part de culpa en la repressió. El text acabava expressant la voluntat i el deure de les Junes de participar activament en la política per a imposar la moral i la

¹¹⁵² CAB/24/24 G. T. 1812 i CAB 24/24 G. T. 1882

¹¹⁵³ Juan Antonio LACOMBA, *Op. cit.*, p. 255.

¹¹⁵⁴ Fernando SOLDEVILLA, *Op. cit.*, p. 85

justícia.¹¹⁵⁵ El dia 12 es reuniren per a seguir amb les sessions de l'Assemblea militar que havia estat interrompuda el 13 d'agost. La campanada la van donar finalment el dia 17 de setembre en manifestar públicament que era un deure dels oficials la participació en la vida política. El dia 21 el general Marina va ser nomenat enllaç entre les Junes i el Govern.

Per la seva banda, Cambó seguia amb la idea de l'Assemblea de Parlamentaris. Aquesta vegada la convocatòria va ser pel 15 de setembre a Madrid. Hi assistiren 77 diputats. No hi havia cap motiu per a la prohibició doncs ja s'havien restablert les garanties constitucionals, i per tant, ja no va ser clandestina.¹¹⁵⁶ L'Assemblea va proposar la reforma constitucional. Si realment s'aconseguia, podria desembocar en una Monarquia constitucional de veritat. I el més important pels catalanistes, es reconeixia l'autonomia de les regions com un fonament natural de l'Estat, i no com un obstacle.¹¹⁵⁷ Ni Cambó en les seves memòries, ni Pabón en la biografia sobre Cambó parlen d'aquesta sessió de l'Assemblea de Parlamentaris.

El general Fernando Primo de Rivera va dimitir el 18 d'octubre, oficialment per problemes de salut, però oficiosament perquè no volia sucumbir al dictat de les Junes. Va dimitir perquè no volia deixar sense efecte el nomenament del general Fernando Carbó Díaz, com a governador militar de Valencia. El Govern volia imposar-li en contra de la seva voluntat, el nomenament per a accontentar les Junes.¹¹⁵⁸ El diari madrileny *ABC* publicà unes declaracions

¹¹⁵⁵ Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *Op. cit.* p.163.

¹¹⁵⁶ Les garanties constitucionals es van restablir el dia 18 d'octubre. CAB 24/30 GT 2418, p. 1.

¹¹⁵⁷ Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *Op. cit.* p.165.

¹¹⁵⁸ Fernando SOLDEVILLA, *Op. cit.*, p. 62

del marquès d'Estella.¹¹⁵⁹ Entre d'altres coses parlava de la constitució del futur govern nacional, del qual en tenia una opinió totalment contrària, i de les Juntas de Defensa. No estava d'acord, ni era del seu grat, la línia que havien emprès. Primo de Rivera estava molt dolgut perquè “a mi se me ha calificado como sospechoso por las Juntas de Defensa” i sobretot pel desenvolupament dels esdeveniments en la qüestió de les Juntas. Primo de Rivera tenia la creença que la funció d'aquestes era limitar-se a ajudar en l'organització de l'Exèrcit, vetllar per la dignitat dels seus components i canalitzar les necessitats del col·lectiu al Govern. El seu principal malestar amb els Juntas era:

*Si yo viese que todo lo que se hace fuera encaminado al buen orden y al buen sistema, yo sería el primero en ponerme á la cabeza de las Juntas, como el más viejo soldado que soy del Ejército español. Pero no es así. Las Juntas han expresado su decisión de intervenir en la política, y no estoy conforme con su criterio. Yo miro, no la política sino el orden [...] pero estimo que, por ejemplo un organismo militar no puede en ningún caso dirigirse á un Gobierno para decirle: Levántese el estado de guerra” o para hacer consideraciones o comentarios á la conducta de los gobernantes en ocasión de una huelga general.*¹¹⁶⁰

També des del mateix diari, les Juntas van donar aquesta resposta a Primo de Rivera, “no se consideran capacitadas para la gobernación del estado, sólo quieren que se gobierne bien [...] que se cumplan las leyes que deje de imperar el caciquismo. ¿Es esto rebeldía? ¿a estas aspiraciones se llama indisciplina?”¹¹⁶¹ No era la primera vegada que el coronel s'intercanviava

¹¹⁵⁹ ABC, 20 d'octubre 1917, full solt que no s'ha pogut consultar, coneixem la referència per una carta de Márquez publicada uns dies més tard al mateix diari. Vegis la nota 1162

¹¹⁶⁰ “Declaraciones del marqués de Estella”, ABC, 20 d'octubre 1917, p. 8.

¹¹⁶¹ “Las Juntas de Defensa”, ABC, 28 d'octubre 1917, p. 7.

cartes a través de l'ABC amb la família Primo de Rivera. Oncle i nebot eren sovint emissors o destinataris de cartes de les Junes.¹¹⁶²

Dato encara tenia esperança de seguir en el Govern. Per això va intentar guanyar-se una part de les Junes i d'aquesta manera enemistar-les. No li va sortir bé, al contrari. Les Junes havien d'entregar un missatge al monarca, almenys aquest era el rumor que corria. Finalment el missatge va arribar el 26 d'octubre, donant 72 hores al monarca "para plantearse la ejecución de estos acuerdos, si llegaran a aceptarse, deben tenerse en cuenta la probable resistència que van a encontrar en quien puede resolverlos, semisecuestrado por el Gobierno".¹¹⁶³ Tot un ultimàtum que no només signava l'Arma d'Infanteria, cosa que faria pensar que hi havia desavinences dins l'Exèrcit, sinó que anava signat unànimement per les Forces Armades. Era el certificat de defunció de l'Executiu de Dato i la prova fefaent del poder i la força que les Junes ja tenien dins l'Estat.¹¹⁶⁴ El document era fruit de l'Assemblea de les Junes que s'havia celebrat el setembre i havia estat aprovat per unanimitat. El rei sucumbia davant les Junes que eren els àrbitres de la situació.¹¹⁶⁵

Per a Maximiano García, autor de la biografia de Dato el procés per a provocar la sortida de Dato de l'Executiu havia estat un muntatge escandalós per a desbancar a don Eduardo i destruir el Partit Conservador. Dato havia presentat la dimissió el 27 d'octubre per evitar el que semblava que ja no tenia aturador, un cop d'Estat per part de les Junes, al que seguiria una dictadura d'incerta evolució.¹¹⁶⁶

¹¹⁶² "Del Coronel Márquez al D. Miguel Primo de Rivera", *ABC*, 20 d'octubre 1917, p. 10.

¹¹⁶³ Benito MÁRQUEZ, José M. CAPO, *Op. cit.*, apèndix de documents, document 16, p. 222.

¹¹⁶⁴ Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *Op. cit.* p.169.

¹¹⁶⁵ Juan Antonio LACOMBA, *Op. cit.*, p. 299.

¹¹⁶⁶ Maximiano GARCÍA VENERO, *Op. cit.*, pp. 298-299.

b) El Govern de concentració

Amb la marxa de Dato s'obrí una crisi política. Els partits dinàstics estaven desfets i era impossible seguir amb el torn de partits tal i com s'havia fet des de 1875. El rei va cridar a consultes els principals líders dels partits per a formar un govern de concentració. Segons un informe de FO, en les consultes als diferents líders polítics es proposava el govern de concentració, però no quedava clar si era una idea del monarca, o pel contrari era una imposició de les Junes.¹¹⁶⁷ La crisi va durar una setmana, sense trobar recanvi pel govern dimitit. Finalment va ser García Prieto qui va rebre l'encàrrec reial. Un dels nous ministres era Juan de la Cierva, líder de la seva pròpia facció conservadora de dretes. A partir d'aquí Cierva serà la peça clau per a la futura evolució de les Junes.

La crisi d'octubre s'havia resolt, i significava un èxit per a la Corona, les Junes, i la burgesia industrial.¹¹⁶⁸ El canvi de govern va ser interpretat per Cambó com un èxit de l'Assemblea de Parlamentaris que havia tingut prou força com per a destruir el joc del torn de partits, però no va ser percebut de la mateixa manera pels grups polítics esquerrans. Per aquests, es tractava d'una traïció.

El moment esdevindria decisiu en la història de la Monarquia constitucional. García Prieto era al front de l'Executiu, però la majoria tenien la creença que era Cambó qui movia els fils d'aquell Govern. La deslleialtat de Cambó vers l'Assemblea de Parlamentaris era manifesta. La seva aliada natural, la burgesia industrial, vist el que havia passat a l'agost a Espanya i el que estava

¹¹⁶⁷ CAB/24/31 GT 2540, p. 4.

¹¹⁶⁸ Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *Op. cit.* p.174.

passant a Rússia, tenia por de la classe treballadora i van preferir unir-se a l'oligarquia de sempre. La burgesia havia seguit el mateix model d'actuació, el que venia seguint des de 1848, utilitzar les classes baixes com a mesura de pressió davant les classes altes, però un cop aconseguit els objectius de destrucció del poder, buscar l'acord amb els sectors tradicionals per a formar un nou bloc de poder. Aquesta vegada no era diferent.¹¹⁶⁹

Els grans triomfadors de la crisi eren el rei, que li havia trobat solució, la burgesia industrial i les Junes. Tot i que aquests dos grups "revolucionaris" li havien plantat cara, ni la burgesia, ni les Junes en el fons eren antimonàrquics, i amb la solució del Govern de concentració s'aconseguia la seva desactivació. S'havien apaïvagat les aspiracions d'ambdós grups, però a canvi de renunciar a la reforma constitucional. Cambó col·locava a un home de la Lliga, Joan Ventosa, i a un altre proper, Felip Rodés, en el Govern del marquès d'Alhucemas. Amb ells la defensa dels interessos dels catalanistes estava garantida. Les Junes, per la seva banda consideraven la possibilitat d'entrar en política, però van acceptar la proposta del rei de nomenar a Juan de la Cierva, com a ministre de la Guerra. Aquest nomenament era molt important, donada la condició civil de Cierva. Des de 1874 fins a 1917 tots els ministres de la Guerra havien estat generals, el general Luque ho havia estat cinc vegades, Linares i Primo de Rivera quatre, i Jovellar, Azcárraga, López Domínguez i Weyler tres vegades cadascú.¹¹⁷⁰

¹¹⁶⁹ Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *Op. cit.* p.175.

¹¹⁷⁰ Gabriel CARDONA, *Op. cit.*, p. 48.

4. El final de les Juntas

Juan de la Cierva va ser nomenat nou ministre de la Guerra, amb el vist i plau de les Juntas, però la seva figura esdevindria fatal per a la continuïtat d'aquestes en el futur. Cierva formava part d'un Govern que més de concentració semblava de compromís, representava un mal menor davant d'altres opcions més dràstiques, com podia ser un cop d'Estat seguit d'una dictadura, o la revolució, com a possibles sortides de l'estancada situació política que havia provocat la crisi d'octubre. Els ministres catalans eren els que feien més nosa, però en realitat eren els únics que representaven a algú, en aquest cas a la burgesia catalana. Cambó no amagava la seva ambició de fer una *Espanya Gran* i d'aquesta manera, estendre la seva influència política més enllà de Catalunya. Per això durant el mes de desembre de 1917, Cambó i altres dirigents de la Lliga van emprendre un viatge propagandístic pel nord d'Espanya. Volien *exportar* la seva idea i atraure a la burgesia espanyola. Però el perill per les Juntas no venia dels catalanistes, sinó de Cierva. El principal objectiu del polític murcià era neutralitzar-les i impedir-ne la seva entrada en la política.¹¹⁷¹ La solució més senzilla passava per a fer una reforma militar. En tot cas, no es tractava de fer la reforma militar que necessitava l'Exèrcit, sinó una que contemplés les demandes de les Juntas, i alhora evités entrar en el tema de l'excés de personal per a no indignar als oficials. La tàctica consistia en d'adular-les i al mateix temps depurar-les dels seus elements idealistes: el coronel Márquez.¹¹⁷²

Márquez, en el seu relat esmenta que l'estratègia de Cierva tenia tres parts: la primera era de persecució dels elements no disposats a seguir les disposicions

¹¹⁷¹ Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *Op. cit.* p.184.

¹¹⁷² Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *Op. cit.* p.184.

del ministres, que va acabar amb l'expulsió del coronel Márquez. La segona es tractava de desprestigiar a les Junes acusant-les de germanòfiles, i d'haver rebut diners d'Alemanya. Diners amb els que haurien finançat la seva revolta del dia 1 de juny. Sempre segons Márquez, Cierva s'hauria servit d'Alejandro Lerroux, i els seus articles periodístics, per a col·laborar en la fusió de les classes de tropa. Per la seva banda el general Luque, preparava un moviment en els quarters perquè Cierva pogués fer un acte de força que costaria la carrera a més de 1.000 oficials i sergents. La tercera part del pla de Cierva, consistia en la introducció de les estrenes de Nadal i d'altres beneficis econòmics per als oficials, comprant així la seva fidelitat.¹¹⁷³ Amb aquestes mesures, Cierva pretenia convertir a les Junes en una nova guàrdia pretoriana reial.¹¹⁷⁴

Márquez explica com Cierva s'havia guanyat o "comprat" els militars, concedint una paga extraordinària per Nadal als oficials, excepte als coronels, poc després de ser nomenat ministre.¹¹⁷⁵ Els desacords del coronel Márquez amb el ministre de la Guerra, van ser la causa de la dimissió del coronel del càrrec de President de les Junes el 26 de desembre.¹¹⁷⁶ El mateix dia un article de Sánchez de Toca a l'*Imparcial* qualificava el sindicalisme de les Junes de "radical negación de virtudes militares y lealisms jurados ante la bandera".¹¹⁷⁷ Cierva començava a recollir els èxits que havia conreat, de moment Márquez ja havia dimitit, el ministre s'havia guanyat als oficials amb promeses i bonificacions, i havia aconseguit la dissolució de les Junes dels

¹¹⁷³ Benito MÁRQUEZ, José M. CAPO, *Op. cit.*, pp. 86-87.

¹¹⁷⁴ Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *Op. Cit.* p.184.

¹¹⁷⁵ Benito MÁRQUEZ, José M. CAPO, *Op. cit.*, pp. 86-87.

¹¹⁷⁶ "Las Juntas de Defensa y el Gobierno. Dimisión del Coronel Márquez", *El Sol*, 27 de desembre 1917, p. 1. "Una maniobra política contra las Juntas de Defensa y contra el decreto de disolución", *La Correspondencia militar*, 27 de desembre 1917, p. 1.

¹¹⁷⁷ "Dice Sánchez de Toca", *El Imparcial*, 27 de desembre 1917, URL: [http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Imparcial,%20El%20\(Madrid.%201867\)/1917/191712/19171226/19171226_00000.pdf](http://hemerotecadigital.bne.es/datos1/numeros/internet/Madrid/Imparcial,%20El%20(Madrid.%201867)/1917/191712/19171226/19171226_00000.pdf) [consulta 31 d'agost 2011]

sergents.¹¹⁷⁸ Márquez estava sol. Segons Cierva, Márquez, nerviós, va començar a enviar cartes al ministre demanant l'expulsió de l'Exèrcit de certs generals. Però el titular de la cartera de Guerra no estava disposat a cedir a noves imposicions.¹¹⁷⁹ El malestar entre els oficials era notori, i aquests es van posicionar fent front comú contra Márquez a qui van formar un Tribunal d'Honor que acabà expulsant-lo.¹¹⁸⁰ Siguin certes o no aquestes afirmacions, el cas és que Márquez no va callar. Va utilitzar a la premsa per a fer declaracions i per denunciar que les Junes s'havien allunyat dels principis dels que s'havien imbuït el 1917. La culpa era de Cierva que utilitzà a les Junes que només havien estat l' "escabel de un hombre que no contava con el apoyo general del país", ajudant-lo a ser ministre.¹¹⁸¹ Dos dies després de les declaracions de Márquez a *El Sol*, va ser jutjat per un tribunal militar i expulsat de l'Exèrcit.¹¹⁸²

El 24 de febrer s'havien convocat eleccions generals, i per primera vegada cap partit en va aconseguir la majoria. La Lliga es presentà amb el programa "La España Grande", però no va obtenir els resultats esperats.¹¹⁸³ Cierva, molt segur de comptar amb el suport del rei i de les Junes, va començar a actuar com un dictador. Li feien nosa els dos ministres catalanistes que podrien oposar-se al seu projecte de reforma militar, per això va plantejar la dissolució del Govern. El projecte de reforma militar en realitat no reformava res i paradoxalment incrementava el nombre d'oficials. Era una descarada maniobra de suborn a les Junes que Cierva va aprovar per reial

¹¹⁷⁸ Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *Op. cit.* p.186. i Juan de la CIERVA y PEÑAFIEL, *Notas de mi vida*, Madrid, Editorial Reus, 1955, p. 194-196.

¹¹⁷⁹ Vegis els interessants articles de Salvador de MADRIAGA, "The elements of future Spain", *Contemporary Review*, 113, 1918, pp. 527-532; "Spain's Home War", *Contemporary Review*, 114, 1918, pp. 380-386.

¹¹⁸⁰ Juan de la CIERVA y PEÑAFIEL, *Op. cit.*, p. 192.

¹¹⁸¹ "Un manifiesto de Márquez", *El Sol*, 13 de març 1918, p. 1.

¹¹⁸² Francisco J. ROMERO SALVADÓ. *Op. cit.* p.186.

¹¹⁸³ Que Cambó no només es limités a fer campanya electoral a Catalunya, sinó que fins i tot n'havia fet a Andalusia, havia cridat l'atenció del Foreign Office. CAB/24/147 Report 49, pp. 12-13.

decret el 6 de març. Així, d'aquesta manera s'erigia en el defensor de l'honor de l'Exèrcit, amb el beneplàcit del rei.¹¹⁸⁴ La febre de les Junes aviat es va contagiar, i els civils intentaven copiar als militars. Els treballadors de Correu i Telègrafs van iniciar una vaga passiva.¹¹⁸⁵ Cierva va militaritzar els serveis amb dos reials decrets del 13 i 16 de març de 1918, i va deixar triar als treballadors entre la feina o la dissolució de la Junta. També per decret va dissoldre les Junes d'Hisenda, Governació i Foment. Els treballadors es negaren a sotmetre's a les ordres dictades pel ministre. No hi havia prou efectius per a militaritzar els llocs de treball que la desobediència civil havia deixat buits. Cierva es va veure obligat a dimitir i amb ell va caure tot el Govern de Garcia Prieto el 19 de març.

El rei encara confiava en el polític murcià, per això li demanà la dissolució de les Junes. La resposta de Cierva va ser que no era funció d'un ministre dimitir, encara que la sol·licitud vingués del rei. Per això, les Junes momentàniament van seguir existint. Per intentar pacificar una mica la situació de malestar, el 18 de maig de 1918 es concedí una amnistia i es van readmetre les Classes de Tropa expulsades. No es va rehabilitar el coronel Márquez, malgrat que alguns dels coronels que havien format part del Tribunal d'Honor haguessin declarat que havien estat coaccionats per Cierva. Márquez s'exilià a Cuba on el comte de Romanones li havia aconseguit una feina a la Companyia General de Tabacs de Filipines.¹¹⁸⁶

S'intentava avançar cap a una institucionalització de les Junes i en l'aplicació de les reformes de Cierva perquè suposaria un reconeixement legal. A l'agost es va canviar el reglament, establint una sola Junta que va passar a anomenar-se Comissió Informativa, i després Junta Superior. La resta de cossos de l'Exèrcit van seguir l'exemple d'Infanteria, i van pressionar perquè el Govern

¹¹⁸⁴ Juan de la CIERVA y PEÑAFIEL, *Op. cit.*, pp. 202-204.

¹¹⁸⁵ Juan de la CIERVA y PEÑAFIEL, *Op. cit.*, pp. 205-206.

¹¹⁸⁶ Ana Isabel ALONSO IBÁÑEZ, *Op. cit.*, pp. 512-513.

les autoritzés. Però les sol·licituds van ser denegades, malgrat que aleshores Maura era el cap de l'Executiu. La seva no autorització, no va fer que desapareguessin, tot i que se'n té poc coneixement de la seva activitat, llevat de les actuacions el març de 1919 arrel de la vaga de "La Canadenca" a Barcelona. El que sí va tenir molta transcendència va ser l'expulsió de 22 alumnes de l'Escola Superior de Guerra.¹¹⁸⁷ El conflicte havia sorgit al negar-se aquests alumnes a signar unes paperetes en el moment d'examinar-se per entrar a l'Escola Superior de Guerra. La negativa era perquè no volien hipotecar el seu futur, doncs si volien ingressar al cos de l'Estat Major, havien d'optar per donar-se de baixa d'Infanteria, tant si aprovaven l'examen o no, o renunciar i quedar-se com a diplomats d'Infanteria. Un Tribunal d'Honor els va expulsar de l'Exèrcit el desembre de 1919. El procés va durar tot l'any, i les al·legacions dels alumnes van ser desestimades, fins i tot quan van demanar anar a la campanya del Marroc de 1921.¹¹⁸⁸ El litigi va durar fins que el dia 11 de juliol de 1922 es va declarar nul el Tribunal d'Honor que els havia jutjat, i per tant nul·la la separació de l'Exèrcit dels 22 alumnes.¹¹⁸⁹

La vida de les Juntes va transcórrer gairebé en estat letàrgic entre 1918 i 1922. Van intentar sobreviure i convertir-se en organismes reconeguts. El 30 de desembre de 1919 un reial decret donava pas a les Comissions Informatives, era un canvi de nom, i es crearen diferents Comissions per a les diferents armes de l'Exèrcit. Però el seu alt corporativisme sovint era causa d'enfrontaments entre les diferents Comissions. El 1921 va tornar a ressorgir la rivalitat entre els "africanistes" i els "junteros".¹¹⁹⁰ Cierva,

¹¹⁸⁷ Vegis els testimonis de: José Luis COELLO de PORTUGAL, *Las Juntas de Defensa. Cómo perdí mi carrera militar*, Madrid, Imprenta Juan Pueyo, 1922; Gabriel MARTÍNEZ de ARAGÓN y URBIZTONDO, *Op. cit.* Coello de Portugal i Martínez de Aragón (Ramón, fill de l'autor del llibre) van ser 2 dels 22 alumnes de l'Escola Superior de Guerra que van ser expulsats de l'Exèrcit el 5 de desembre de 1919.

¹¹⁸⁸ Ana Isabel ALONSO IBÁÑEZ, *Op. cit.*, pp. 521-533.

¹¹⁸⁹ Gabriel MARTÍNEZ de ARAGÓN y URBIZTONDO, *Op. cit.*, 1923, p. 6.

¹¹⁹⁰ Ana Isabel ALONSO IBÁÑEZ, *Op. cit.*, pp. 578-582.

ministre novament, s'encarregà del tema. Amb el suport del rei i del Govern, volia acabar d'una vegada per totes amb les Junes, però això no va ser efectiu fins el novembre de 1922. Després de la dissolució de les Comissions Informatives, el Govern de Sánchez Guerra va dimitir.¹¹⁹¹ Les Junes van tornar a la clandestinitat on van seguir existint en un estat latent i ressorgiran anys més tard, adquirint de nou protagonisme.

¹¹⁹¹ Ana Isabel ALONSO IBÁÑEZ, *Op. cit.*, p. 600.

COCLUSIONS

La mort de Sidónio Pais va estroncar un projecte que tot just s'acabava d'iniciar. Sidónio representava una tendència dins de les Forces Armades portugueses. Una tendència que arrenca de finals del segle XIX. És una línia de comportament militar, republicà, però totalment al marge dels partits polítics, i de la subordinació al poder reial i, alhora enemiga declarada del Partit Democràtic. És a dir, un corrent militar que podia haver sorgir arrel de la revolta republicana, el 31 de gener de 1891, que seguiria amb Machado Santos el 4 d'octubre de 1910 –quan els militars organitzats pel Partit Republicà volien ajornar la revolta per a millor ocasió– ; per Pimenta Castro el 1915 (militar i matemàtic com Sidónio Pais) ; per les diferents revoltes encapçalades per Machado Santos (de 1913 a 1916) i finalment per Sidónio Pais el 1917.¹¹⁹² Sidónio representa una renovació política que donà origen a la creació d'un estat autoritari com els que anys més tard proliferaran a Europa, com bé diu Teófilo Duarte en parlar de la naturalesa del règim de Sidónio Pais:

*O regime instaurado pelo Sidónio antecederá de cinco anos o imposto à Itália pelo fascismo, e será o precursor de todos os governos de autoridade que, anos depois, proliferaran pela Europa inteira.*¹¹⁹³

Hem de tenir en compte la data en què Duarte va escriure el llibre, 1941, un moment en què el nazisme estava en plena expansió i els alemanys dominaven la guerra. Duarte volia veure en la figura de Sidónio, i en el sidonisme, els precursors dels feixismes imperants en aquell moment, en un intent d'engrandir el prestigi personal i polític del personatge. Duarte insinuava que Sidónio havia tornat d'Alemanya amb conceptes nous com l'autoritarisme, que junt a les “idees noves”, és a dir, el presidencialisme, el

¹¹⁹² José Medeiros FERREIRA. *O comportamento ...* p. 64-65.

¹¹⁹³ Theophilo DUARTE. *Op.cit.* p. 183.

situaven a l'entorn del model feixista al permetre ser el cap d'un govern fort al marge de les eleccions i votacions. Duarte d'aquesta manera comprometia el destí del model. Si Alemanya guanyava la guerra, Portugal podria situar-se en l'orbita dels vencedors. La qualificació que feia Duarte de Sidónio, no era nova. Amb dates anteriors a les de la publicació del seu llibre, ja se l'havia intentat situar dins l'*entourage* feixista.

El sidonisme per ell mateix va tenir poca importància, va durar un any i escaig i, com ja hem vist, no va tenir continuïtat. En tot cas, va ser important per l'exportació del seu model. La demostració d'autoritat, li proporcionava a Sidónio la possibilitat d'una intervenció ràpida i eficaç en cas d'haver de superar moments de crisi. Era una idea que va anar guanyant força entre les dretes conservadores antiliberals i es va repetint al llarg de la història contemporània de Portugal. Els grups socials i polítics més conservadors eren partidaris d'un cap, un home fort del règim, capaç d'entomar les regnes de la nació i guiar-la cap a l'ordre. La fórmula autoritària dictatorial demanada per les dretes antiliberals, monàrquiques o republicanes, tenia un component de "sebastianisme" portuguès que transformava la figura del cap en un "Messies" salvador, i és l'element comú que permet establir un "fil conductor" entre els diferents dictadors portuguesos.¹¹⁹⁴ Els primers 30 anys del segle XX Portugal havia donat diferents candidats a dictador: Franco, Pimenta de Castro, Sidónio Pais i Salazar.¹¹⁹⁵

El 1923, just tres setmanes després del cop d'Estat de Primo de Rivera a Espanya, João Alberto Pereira de Azevedo Neves, publicà un article titulat "Trez Ditadores" (en referència a Sidónio, Mussolini i Primo de Rivera).¹¹⁹⁶

¹¹⁹⁴ João MEDINA, "A Ditadura sidonista. A "Ideia Nova" de Sidónio: presidencialismo carismático ou regime protofascista", *Clio*, núm. 5, 2000, p. 96.

¹¹⁹⁵ Joana Gaspar de FREITAS, Op. cit., p. 89.

¹¹⁹⁶ Azevedo NEVES, "Trez ditadores. Sidónio Pais, Mussolini e Primo de Rivera", *Diario de Lisboa*, 9 d'octubre 1923, p. 2, URL:

L'autor, monàrquic convençut, no va saber interpretar amb la suficient claredat la temptativa frustrada de Sidónio de crear un partit nou a compte de la destrucció dels ja existents. Segons l'autor aquest era l'error de Sidónio i tot apuntava que seria el camí que emprendria Primo de Rivera a Espanya. I així va ser, la creació de la Unió Patriòtica.¹¹⁹⁷En canvi, Mussolini va ser capaç de reformar i moralitzar els partits des de dins.

Sigui el què sigui, en tot cas el projecte de Sidónio, es tractava d'una anticipació, o d'un experiment que en el seu moment només va ser comprès per un petit grup del país. Això no treu que una gran part de la població es deixés arrossegat i li donés suport, quan es considerava que el país era una massa amorfa i sense poder de reacció. No va ser una substitució d'un partit per un altre sinó que es tractava d'una nova concepció de l'estructura de l'Estat dins de la societat. Aviat els unionismes més propers a Brito Camacho, van passar de, donar-li suport, a ser els seus majors adversaris polítics. A l'abril es va tornar a restablir la censura de premsa, això no va impedir que cada vegada més, s'ataqués a Sidónio. Brito Camacho des de les pàgines del seu diari, *A Luta*, va demostrar que no el perdonava. Aquest, que se sentia còmode amb el miratge del seu poder personal, no va dubtar d'acostar-se als monàrquics per seguir mantenint el poder. Sidónio era realista, sabia que havia d'atreure'ls cap al seu bàndol, i de fet, fins aleshores havia sigut l'únic que els va treure del ostracisme al que estaven condemnats des de l'inici de la revolució republicana. Però havia estat més una solució de compromís que un desig de voler rehabilitar-los.

Els monàrquics no es conformaven amb això, però també eren molt conscients que aspirar a restaurar la Monarquia era una quimera. L'única

http://www.fmsoares.pt/aeb_online/visualizador.php?bd=IMPrensa&nome_da_pasta=05741.005.01048&numero_da_pagina=2 [consulta 27 d'abril 2011].

¹¹⁹⁷ Xavier CASALS, "Primo de Riveram l'architetto del franchismo", *Pasato e Presente*, 82, gennaio-aprile, 2011, p. 49.

manera d'influir, o fins i tot de tenir certes esperances posades en la restauració era entrar en el joc. És a dir, participar en les institucions de la República. Així des de mitjans de 1918, els monàrquics començaran a ser una presència cada vegada més habitual en la vida política del país, començant a sentir-se forts com a grup.

El bloc polític-militar de Sidónio feia aigües, revelant senyals de debilitat de l'Estat.¹¹⁹⁸ Aquesta debilitat feia témer la tornada del democràtics al poder, i en certs sectors de l'Exèrcit, aquesta possibilitat era viscuda amb pànic. L'Exèrcit estava excessivament polititzat. Les idees republicanes s'havien anat introduint en les casernes des de principis de segle XX, havia estat una mesura per a tenir els seus elements a favor dels revolucionaris el 1910. Un cop instaurada la República es continuà amb aquesta tasca "d'adoctrinament". A partir de 1914, i sobretot a partir de l'entrada de Portugal en la guerra, els militars van anar prenent posicions, en part per culpa de la política duta a terme fins aleshores pels polítics democràtics. A les casernes es van començar a obrir escletxes. Els diferents connats de cop d'Estat, per part dels militars democràtics, van fer plantejar la successió de Sidónio en cas de què passés alguna cosa. Si Sidónio no hi era, no es podia permetre que els democràtics tornessin al poder.

Es va decidir la creació d'unes Juntes. Alguns autors com Wheeler o Meneses, afirmen que les Juntes van seguir el model espanyol. En tot cas Espanya havia exportat la idea de què els militar també podien agrupar-se per a defensar els seus interessos.¹¹⁹⁹ Com així ho havien demostrat un any abans, posant al Govern entre l'espasa i la paret. Les juntes portugueses es van crear, no per a defensar els interessos corporatius, sinó per a prendre el poder en cas que quedés vuit, i en previsió abans no ho fessin els

¹¹⁹⁸ Miguel Dias SANTOS, *Op. cit.*, p. 396.

¹¹⁹⁹ Filipe Riberiro de MENESES, *Paiva...*, p. 225; Douglas L. WHEELER, *História...*, p. 183.

democràtics. Sembla que les Juntes es van crear amb el coneixement de Sidónio. És una dada que no l'hem pogut comprovar. El que sí és cert, és que, preparaven el relleu del dictador. Van fer acte de presència immediatament malgrat que pràcticament no hi havia hagut vuit de poder. L'oficial de Marina, João do Canto e Castro, va assumir la presidència de la República a partir del 18 de desembre de 1918. A principis de gener alguns dels seus membres més destacats de les Juntes, entraven a formar part del Govern. I tant al Congrés com al Senat, hi hagueren intensos debats en contra a la inclusió d'aquests membres en el Govern. Per els republicans era un acte de traïció.

Les Juntes Militars portugueses havien fet aparició en un moment de col·lapse de la República. Eren essencialment monàrquiques, però això no significa que tinguessin la pretensió de tornar el tron de Portugal a l'exiliat rei Manuel, al contrari, una part dels monàrquics preferien al pretendent de la branca proscrita, Miguel de Bragança. D'altra banda Manuel havia demanat als monàrquics de no fer res fins a finalitzar la Conferència de Pau. El gener de 1919 van començar les reunions a Versalles. Portugal havia participat en la guerra, i esperava poder gaudir d'una bona reparació. No interessava que hi hagués cap tipus de moviment que pogués comprometre el país mentre duressin les reunions de la Conferència. Però els monàrquics portugueses no van fer cas al depositat rei. Les Juntes, una al Nord del país i l'altra al Sud, s'havien de solleva. I així ho van fer, al Nord, a Porto, on tot estava a punt per rebre l'antic heroi colonial i protagonista de les incursions monàrquiques dels anys 1911 i 1912, Henrique de Paiva Couceiro.

Couceiro, davant de la feblesa que demostrava la República, va creure que havia arribat el moment. El 19 de gener de 1919, els seus partidaris van enarborar la bandera monàrquica blanca i blava a Porto. Davant de l'amenaça, les diferents "famílies" republicanes es van unir per fer front

comú. Es tractava de salvar la República. El resultat ja el sabem; la restauració de la Monarquia al Nord durant 25 dies. La resta del país va viure una guerra civil durant el gener i febrer de 1919. La temptativa va acabar en fracàs, però Paiva havia recuperat el discurs romàntic *miguelista*. El 28 de maig de 1926, recuperarà la idea de Sidónio.

A Espanya les Juntas s'havien creat per culpa del malestar que hi havia entre les capes mitges de l'Exèrcit. Les difícils condicions de vida, agreujades per la guerra, més una política injusta en matèria d'ascensos que provocava greuges comparatius amb els militars destinats a l'Àfrica. Aquests ascendien ràpidament dins l'escala gràcies als mèrits de guerra. En canvi, els militars peninsular s'havien de conformar amb els ascensos per antiguitat. El coronel Rafael Márquez, de la guarnició de Barcelona, és qui va encapçalar aquest moviment. En un primer moment les Juntas no passaven de ser una "espècie" de sindicat de militars per a reivindicar millores laborals, però aviat les coses van canviar.

En el capítol dedicat a les Juntas ja hem vist la seva evolució, i com van anar agafant quotes de poder fins a posar el Govern entre l'espasa i la paret. Si a Barcelona en un primer moment semblava que estaven al bàndol dels catalanistes i els treballadors, malgrat no haver participat en les Assemblees de Parlamentaris, durant la vaga de l'estiu de 1917, no van tenir cap mana e mirament per actuar amb tota contundència als que tan sols uns dies abans semblava que els hi faria costat, "jamás se preocuparon por los problemas nacionales, y ametrallaron a los obreros".¹²⁰⁰ El sistema de partits estava col·lapsat, i s'havia posat en evidència sobretot durant la greu crisi de 1917. Per primera vegada s'havia trencat el torn de partits del vell sistema polític

¹²⁰⁰ Fabián VIDAL, *El Ejército de la Monarquía y el Ejército de la República*, Barcelona, Ediciones Españolas, 193?

canovista, i els tres protagonistes de l'estiu de 1917 se'n volien adjudicar els mèrits.

En un primer moment el rei Alfons XIII, no les veia amb mals ulls, i com a militar els hi feia costat. Aviat se n'adona que podien ser un element molt perillós, doncs van demostrar que tenien una clara voluntat d'intervenció política.¹²⁰¹ El més greu de tot, va ser quan es van començar a crear Junes civils. Aquestes, distribuïdes als llocs estratègics de l'Administració i els serveis més essencials, podien paralytzar el país.

És evident que la naturalesa i els objectius de les juntes portugueses i espanyoles són diferents. A Portugal després de la derrota del monàrquic el febrer de 1919, les Junes van desaparèixer. No les conspiracions dels militars per acabar amb una República que agonitzava des de feia temps. Si els primers vuit anys de la República van ser convulsos, els vuit darrers encara ho van ser més, acabant amb un cop d'estat el dia 28 de maig de 1926. A Espanya van aconseguir convertir-se en un contrapoder, fins que Juan de la Cierva va aconseguir neutralitzar-les i dissoldre-les oficialment el 1922.

Malgrat les diferències hi ha també moltes similituds. Si la pregunta és tenen relació unes Junes i les altres? La resposta és no. En tot cas es tracta d'organitzacions paral·leles, que coincideixen en el temps, tenen orígens i objectius diferents i un nom similar. Els portuguesos van copiar als espanyols? No ho sabem. De fet les Junes no era un invent espanyol, es va aconseguir "exportar" amb cert èxit doncs van proliferar en diferents països.

En certa manera hi ha una continuïtat. Abans hem comentat que durant les tres primeres dècades es van anar succeïnt diferents dictadures a Portugal.

¹²⁰¹ Enric Ucelay-Da Cal, "La Diputació durant la dictadura: 1923.1930", Borja de RIQUER, *Història de la Diputació de Barcelona*, Barcelona, Diputació, 1987, vol. II, p. 187.

Sidónio Pais no és tan diferent de João Franco, al contrari. Tenen més similituds que diferències, però mentre el primer era adorat per la massa, el segons era denostat. Hi també hi ha continuïtat entre Sidónio i Salazar

BIBLIOGRAFIA

AA.VV. *25 olhares sobre a I República*. Lisboa: Centenário da República & Diário Público, 2010.

—. *Exèrcit i societat a la Catalunya contemporània*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 1995.

—. *The land of Cazembe: Lacerda's journey to Cazembe in 1798*. London: Murray for the Geographical Society, 1873.

AFONSO, Niceto. «"O Mutilado" ou uma voz incómoda.» *Clio*, núm. 1, 1986, pp. 127-131.

AGUIAR, Asdrubal António de. «Exames periciais no cadáver do Presidente da República Dr. Sidónio Paes, no vestuário e no arma agressora por... Chefe do Serviço do Instituto de medicina Legal de Lisboa.» *Arquivos do Instituto de medicina Legal de Lisboa*, 1921.

ALBURQUERQUE, António de. *Sidónio na lenda*. Viseu: ISPV, 2002.

ALEXANDRE, Valentim. "A política colonial em finais de Oitocentos. Portugal e a Sacrilização do Império" dins *Los 98 Ibéricos y el mar*. Salamanca: Fundación Tabacalera, 1998, Vol I, pp. 69-84.

—. «El imperio colonial.» dins, António Costa PINTO, *A Portugal Cotemporâneo*. Madrid: Sequitur, 2000, pp. 37-56.

ALMEIDA, Avelino da. «O Sr. João Franco por dentro.» *Ilustração Portuguesa*, núm. 97, desembre 1907, pp. 841-848.

ALMEIDA, Avelino. «O milagre de Fátima.» *Ilustração Portuguesa*, núm. 610, octubre 1917, pp. 353-356.

ALMEIDA, João Ferreira de, José Machado PAIS, i Manuel Villaverde CABRAL. «Maeriais para a história do advento do

fascismo em Portugal.» *Análise Social* XV, núm. 58, 1979, pp. 392-450.

ALMEIDA, Pedro Tavares de, i Paulo Silveiro SOUSA. «Ruling the Empire: The Portuguese Colonial Office (1820's-1926).» *Revista de História das Ideias* 27, 2006, pp. 137-167.

—. Pedro Tavares de; MARQUES, Tiago Pires. *Lei e Ordem. Justiça penal, criminalidade e polícia. Séculos XIX-XX*. Lisboa: Livros Horizonte, 2006.

—. Pedro Tavares de; FERNANDES, Paulo Jorge; SANTOS, Marta Carvalho de. «Os deputados da 1a. República portuguesa: Inquérito prosopográfico.» *Revista de História das Ideias* 27, 2006, pp. 399-417.

ALONSO BAQUER, Miguel. *El Ejército en la sociedad española*. Madrid: Ediciones del Movimiento, 1971.

ALONSO IBÁÑEZ, Ana Isabel. *Las Juntas de Defensa Militares (1917-1922)*. Madrid: Ministerio de Defensa, 2003.

ÁLVAREZ JUNCO, José. *El emperador del Paralelo. Lerroux y la demagogia populista*. Madrid: Alianza, 1990.

—. «El falso "problema español".» *El País*, 21 de dezembro 1996.

ALVES, F. Rodrigues. «A Ditadura policial.» *A Lucta*, 22 de juliol 1918.

ALVES, Luis Marques. «Ensino Técnico. Um espaço educativo marginalizado mas "responsável" pelo nosso atraso.» dins Maria Cândida PROENÇA (Coord.). *A Educar. Educação para todos. Ensino na I República*. Lisboa: Comissão Nacional para as Comemorações do Centenário da República, 2010, pp. 78-85.

AMEAL, João. *Bref résumé de l'histoire du Portugal*. Éditions Lisbonne, 19??

ANC. *Documentos políticos encontrados nos palácios reais depois da Revolução Republicana de 5 de outubro de 1910*. Edição

ordenada pela Assembleia Nacional Constituinte em sessão de 13 de Julho de 1911. Lisboa: Imprensa Nacional, 1915.

ANTÓN del OLMET, Luis. *Nuestro abrazo a Portugal. (Catecismo de la raza).* Madrid: Imprenta de Alrededor del Mundo, 1912.

ANTUNES, José Freire. *A cadeira de Sidónio ou a memória do presidencialismo.* Mem Martins: Publicações Europa-América, 1981.

—. «Sidónio revisitado por um jornalista.» *Diário de Lisboa*, 11 de febrer 1982, pp. 2 i 4.

APARICIO, CIGES. «La guerra desde París» *El Imparcial*, 22 de setembro 1915.

ARIQUISTÁIN, Luis. «El Ejército contra la oligarquía» *España*, 7 de juny 6 1917.

ARTOLA, Miguel. *Antiguo Régimen y revolución liberal.* Barcelona: Ariel, 1978.

—. *La burguesía revolucionaria (1808-1974).* Madrid: Alianza Editorial, 1990.

—. *Los orígenes de la España contemporánea.* 2 vols vols. Madrid: Instituto de Estudios Políticos, 1959.

ASCENSÃO, Leão Ramos. *O Integralismo Lusitano.* Porto: Edições Gama, 1943.

AZEVEDO, L. Gonzaga de. *Proscritos. Notícias circunstanciadas de lo acaecido á los religiosos de la Compañía de Jesús en la Revolución de Portugal de 1910.* Barcelona: Administración de Razón y Fe, 1912.

BALLESTEROS GARCÍA, Rosa María. «Las distracciones misteriosas: Colombine y la masonería portuguesa.» *Aposta, revista de ciencias sociales*, febrer 2005, pp. 1-21.

BARBOSA, José. «Entre dois parques» *A Lucta*, 14 d'agost 1918.

BEDFORD, Mary Duchess of. «Political Prisoners in Portugal.» *The Times*, 5 d'abril 1913.

BEIRÃO, Caetano. *História breve de Portugal*. Lisboa: Editorial Logos, s.d.

BENNET, Jeffrey Scott. *Crisis, revitalization, and religious politics in Portugal (1917-1932): The Fatima apparitions and the Catholic counterrevolution*. Chicago: University of Chicago, 2003.

BERN, Stéphane. *Eu Amélia, última rainha de Portugal*. Porto: Editora Civilização, 1997.

BERNARDINO, Teresa. «Sidónio o presidencialista» *Diário de Notícias*, 11 de maig 1982, p. 7.

BETHELL, Leslie (ed.). *Historia de America Latina*. Barcelona: Crítica, 1991, Vol. 5.

BIBLIOTECA NACIONAL. *Colectâna de artigos de jornais estrangeiros sobre a revolução dezanbrista*. Lisboa, Biblioteca Nacional, 1918?

BIRMINGHAM, David. *A concise History of Portugal*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

BLINKHORN, Martin (ed.). *Fascists and Conservatives*. London : Unwin Hyman, 1990.

—. *Carlismo y contrarevolución en España 1936-1939*. Barcelona: Crítica, 1979.

BORBÓN, Alfonso de. «Mi reinado ante la historia.» *ABC*, 27 de febrer 1927.

BOURDON, Albert-Alain. *Histoire de Portugal*. Paris: PUF, 1970.

BOXER, C. R. *The Portuguese Seaborne Empire, 1415-1825*. 2nd. Manchester: Carcanet & Caolouste Gulbenkian Foundation, 1991.

BOYD, Carolyn P. *Praetorian Politics in Liberal Spain*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1979.

—. *La política pretoriana en el reinado de Alfonso XIII*. Madrid: Alinaza Editorial, 1990.

BRAGA, Luis de Almeida. *Sob o Pendão Real*. Lisboa, 1942.

BRAGANÇA-CUNHA, V. de. *Revolutionary Portugal (1910-1936)*. London: James Clarke & Co., LTD, 1937.

BRANDÃO, Fernando de Castro. *A I República Portuguesa. Uma cronologia*. Lisboa: Livros Horizonte, 1991.

BRANDÃO, José. Sidónio. "Ele tornará feiro qualquer outro". *Contribuição para a história do presidencialismo*. Lisboa: Perspectivas & Realidades, 1983.

BRISSA, José. *La revolución portuguesa (1910). Recopilación completa de sucesos, narraciones y comentarios*. Barcelona: Casa Editorial Maucci, 1911.

BURGUETE, Ricardo. *Mi rebeldía*. Madrid: Librería Fernando Fé, 1904.

CABRAL, Manuel Villaverde. «A Grande Guerra e o sidonismo (esboço interpretativo)» *Análise Social* XV, núm. 58, 1979, pp. 373-392.

CABRAL, Manuel Villaverde. «Situação do operariado nas vésperas da implantação de República» *Análise Social*, XIII, núm. 50, 1977, pp. 419-448.

CABRAL, Manuel Villaverde. «Sobre o fascismo e o seu advento em Portugal: ensaio de interpretação a pretexto de alguns livros recentes» *Análise Social*, XII, núm. 48, 1976, pp. 873-915.

—. «The 'Seara Nova' Group (1921-1926) and the ambiguities of portuguese liberal elitism» *Portuguese Studies*, 4, 1988, pp. 181-195.

CADBURY, Deborah. *Chocolate Wars: the 150 Year Rivalry Between the World's Greatest Chocolate Makers*. New York: Perseus, 2010.

CAEIRO, Joaquim Manuel Croca. *Os militares no poder. Uma análise histórico-política do liberalismo à revisão constitucional de 1959*. Lisboa: Huguin, 1997.

CALLEJA GONZÁLEZ, Eduardo. *La razón de la fuerza. Orden público, subversión y violencia en la España de la restauración (1875-1917)*. Madrid: CSIC, 1998.

CALVO PÉREZ, Julio. *Contacto interlingüístico e intercultural en el mundo hispano*. València: Universitat de València, 2001, 2 vols.

CAMACHO, Manuel de Brito. «Desilusões.» *A Luta*, 23 / abril / 1918.

—. «Fracasso do Presidencialismo» *A Luta*, 29 d'abril 1918.

—. «O Grande Bluff.» *A Luta*, 25 d'abril 1918.

—. *A reacção*. Lisboa: Editora Luz, 1932.

—. *Nas horas calmas*. Lisboa: Guimarães, 1920.

CAMBÓ, Francesc. *Memòries (1876-1936)*. 2a. ed. Barcelona: Editorial Alpha, 1981, Vol. I.

CAMPOS, Eurico de. *Quem são os assassinos do Dr. Sidónio Pais? Estudo de investigação criminal*. Coimbra: Livr. Ed. F. França Amado, 1919.

CANAL, Jordi. *El carlismo. Dos siglos de contrarrevolución en España*. Madrid: Alianza Editorial, 2000.

CANTAVELLA, Juan. «Ciges Aparicio: el periodista que empezó (mal) como militar y acabó (peor) como político.» *Estudios sobre el mensaje periodístico*, núm. 4, 1998, pp. 61-68.

CARDONA, Gabriel. *El poder militar en la España contemporánea hasta la guerra civil*. Madrid: Siglo XXI, 1983.

—. *El problema militar de España*. Madrid: Historia 16, 1990.

CARNIDE, Conde de. *Na intimidade de João Franco. O homen e o político*. Lisboa: s.n., 1955.

CARO RAGGIO, Rafael. *Yunke y martillo. Páginas para la historia*. Madrid: Est. Tipográfico de Rafael Caro Raggio, 1930.

CAROU, Heriberto Cairo; GODINHO, Paula; PEREIRO, Xerardo (Coords.). *Portugal e Espanha. Entre discursos de centro e práticas de fronteira*. Lisboa: Colibri, 2009.

CARR, Raymond. *España: de la Restauración a la democracia, 1875-1980*. Barcelona: Ariel, 1983.

CARRERAS ARES, Juan José. «El colonialismo de fin de siglo» A *Los 98 Ibéricos y el mar*. Salamanca: Tabacalera, 1998, Vol. I.

CARRILHO, Maria. *As Forças Armadas e mudança política em Portugal no século XX. Para uma explicação sociológica do papel dos militares*. Lisboa: Casa da Moeda, 1985.

—. *Forças Armadas e mudança política em Portugal no século vinte. Para uma explicação sociológica do papel dos militares em 5 de outubro de 1910, 28 de maio de 1926 e 25 de abril de 1974*. s.l.: Instituto Superior de Ciências do Trabalho e da Empresa, 1987.

CARVALHO, Augusto de Noronha Dias de. *Henrique de Carvalho. Uma Vida au Serviço da Pátria*. Lisboa: Serviços Gráficos da Liga dos Combatentes, 1975.

—. *Henrique de Carvalho. Uma vida ao Serviço da Pátria*. Lisboa: Serviços Gráficos da Liga dos Combatentes, 1975.

CARVALHO, David Luna. «La dimensión religiosa del restauracionismo monárquico en Portugal (1910-1912).» *Historia Social*, núm. 49, 2004, pp. 97-116.

CARVALHO, Domitila de. *Lição às alunas do Liceu Garret no 30 dia do falecimento do Senhor Doutor Sidónio Pais*. Lisboa: Of. Graf. Editoras, 1919.

CARVALHO, Henrique Augusto Dias de. «Expedição ao Muara Yanvo» *Boletim da Sociedade de Geografia de Lisboa*, núm. 5, 1888, pp. 476-482.

—. *Ethografia e História Tradicional dos Povos da Lunda*. Lisboa: Imprensa, 1890.

CARVALHO, José. *Católicos nas vésperas da I República. Os jesuítas e a sociedade portuguesa. O novo Mensageiro do Coração de Jesus (1881-1910)*. Porto: Civilização Editora, 2008.

CASALS, Xavier. «Miguel Primo de Rivera, l'architetto del franchismo» *Passato e Presente*, núm. 82, gennaio-aprile 2011, pp. 39-65.

CASASÚS, Josep Maria. «Andreu Nin» *La Vanguardia*, 21 de febrer 1992, p. 21.

CASIMIRO, Augusto. *Sidónio Pais*. Porto: Livraria Chardron, 1919.

—. «Portugal e Espanha.» *O Século*, 27 de març 1918.

—. *A economia portuguesa do século XX, 1900-1925*. Lisboa: Edições 70.

—. *As colónias na vigência da Monarquia e da República*. Porto: Companhia Portuguêsa Editora, 192?

CASTRO, José August. *O inimigo*. 2a. Lisboa: Imprensa de Manuel Lucas Torres, 1918.

CATROGA, Fernando. «O laicismo e a questão religiosa em Portugal (1865-1911).» *Análise Social XXIV*, núm. 100, 1988, pp. 211-273.

CIERVA, Juan de la. *Notas de mi vida*. Madrid: Instituto Editorial Reus, 1955.

CIRICI VENTALLÓ, Domingo. «¿Portugal para los Battenberg?» *El Correo Español*, 27 de gener 1913.

—. «Aurora de rendición.» *El Correo Español*, 22 de juny 1916.

—. «La cruzada antirevolucionaria.» *El Correo Español*, 23 d'octubre 1911.

—. *El secreto de Lord Kitchener. Fantasía sobre la guerra europea*. Madrid: El Correo Español, 1914.

—. *Kitcheners Geheimnis*. Barcelona und Leipzig, 1915.

—. *Kitcheners hem hemlighet. En fantasi om världskriget*. Stockholm: Fröléen, 1915.

CHAGAS, João. 1908. *Subsídios críticos para a história da Ditadura*. Lisboa: Editora João Chagas, 1908.

CHAGAS, João, i ex-Tenente COELHO. *História da Revolta do Porto de 31 de Janeiro de 1891. (Depoimento de dois complices)*. Lisboa: Empresa Democrática de Portugal, 1901.

CHRISTO, HOMEN. *Portugal na guerra*. Aveiro, 1917.

CHUST, Manuel, ed. 1808, *la eclosión juntera en el mundo hispano*. México: Fondo de Cultura, El Colegio de México, 2007.

CLARENCE-SMITH, Willian Gervase. *Cocoa and Chocolate (1765-1914)*. London: Routledge, 2000.

—. *The third Portuguese empire 1825-1975*. Manchester: Manchester University Press, 1985.

CLEMENTE, Josep Carles. *Ejército y conflictos civiles en la España contemporánea*. Madrid: Fundamentos, 1995.

- COELLO DE PORTUGAL, José Luis. *Las Juntas de Defensa. Cómo perdí mi carrera militar*. Madrid: Imprenta Juan Pueyo, 1922.
- COIMBRA, Artur Ferreira. *Paiva Couceiro e a Contra-Revolução Monárquica (1910-1919)*. (Tese de Mestrado em História das Instituições e da Cultura Moderna e Contemporânea). Braga: Universidade do Minho, 2000.
- COLLELO, Thomas (ed.). *Angola: A Country Study*. Washington: GPO for the Library of Congress, 1991.
- COSTA, Alberto de Sousa. *Páginas de Sangue, Buiças, Costas & C.a*. 5a. Lisboa: Livraria Editora Guimarães, 1938.
- COSTA, CUNHA e. *A Igreja Catholica e Sidónio Pais*. Coimbra: Coimbra Editora, 1921.
- COSTA, Fernando. *Portugal e a Guerra Anglo-Boer. Política externa e opinião pública (1899-1902)*. Lisboa: Edições Cosmos, 1998.
- COWLES, Virginia. *Edward VII and his circle*. London: Hamish Hamilton, 1956.
- CRUZ ARTACHO, Salvador. «Caciquismo y mundo rural durante la Restauración», dins GUTIÉRREZ, Rosa Ana; ZURITA, Rafael; CAMURRI, Renato. *Elecciones y cultura política en España e Italia 1890-1923*. València: Universitat de València, 2003, pp. 33-48.
- CUCALÓN VELA, Diego. *La opinión pública como delito: los juicios a Marcelino Domingo*. Zaragoza: Universidad de Zaragoza, s.n.
- CUNNISSON, Ian. «Kazembe and the Portuguese 1798-1832.» *The Journal of African History* 2, núm. 1, 1961, pp. 61-76.
- CRUZ, Manuel Braga da. «O Integralismo Lusitano nas origenes do Salazarismo.» *Análise Social* XVIII, núm. 70, 1982, pp. 137-182.

CRUZ, Rafael. *En el nombre del pueblo. República, rebelión y guerra en la España de 1936*. Madrid: Siglo XXI, 2006.

DE CUSATIS, Brunello (ed.). *Scritti di sociologia e teoria política*. Roma: Settimo Sigilo, 1994.

DEZEMBRISTA, Un grupo de. *Carta aberta aos scelarados de Affonso Costa*. Lisboa, 1921.

DIÁRIO DE NOTÍCIAS. *No funeral do Sidónio Pais martyr da Pátria*. Lisboa: Diário de Noticias, 1920.

DIAS, Augusto da Costa. *La crisis de la consciencia pequena burguesa en Portugal*. Madrid: Península, 1966.

DIAS, Angel Maria de (ed.). *Escritos de Unamuno sobre Portugal*. Paris: Fundação Calouste Gulbenkian, 1985.

DUARTE, Teófilo. *Sidónio Paes e o seu consulado*. Lisboa: Portugalia, 1942.

DUFFY, James. *A Question of Slavery*. Cambridge: Harvard University Press, 1967.

—. *Portugal in Africa*. Baltimore: Penguin Books, 1963.

ENRICH MARCET, Sílvia. *Las tentativas de restauración monárquica portuguesa en relación con España, 1911-1912*. Salamanca: Caja Duero, 2004.

ESDAILE, Charles. *La quiebra del liberalismo (1808-1939)*. Barcelona: Crítica, 2001.

FARIA, Manuel Lopes. «A segunda morte de Sidónio Pais» *Diário de Lisboa*, 9 de febrer 1982, p. 2.

FARINHA, Luís (Coord.). *Viva a República 1910-2010*. Lisboa: Comissão Nacional para as Comemorações do Centenário da República, 2010.

FEIO, Maria. *Sidónio Pais através do coração*. Lisboa: Empresa Nacional Editora, 1921.

FERNÁNDEZ ALMAGRO, Melchor. *Historia de la España contemporánea 1897-1902*. 2a. ed. Vol. 3. 3 vols. vols. Madrid: Alianza Editorial, 1970.

—. *Historia del reinado de Don Alfonso*. Barcelona: Montaner y Simón, 1934.

—. *La política de la España contemporánea*. 3a. ed., 3 vol. vols. Madrid: Alianza Editorial, 1974.

FERNÁNDEZ GARCÍA, M. Jesús. «Viajando por Africa: De Capelo e Invens a Pedro Rosa Mendes.» dins LEAL, M. Luisa (Coord.) *Invitación al viaje*. Mérida: Junta de Extremadura, 2006, pp. 273-292.

FERNÁNDEZ LÓPEZ, Javier. *Militares contra el Estado. España siglos XIX y XX*. Madrid: Taurus, 2003.

FERRANDIS, Manuel; BEIRÃO, Manuel. *Historia contemporánea de España y Portugal*. Barcelona: Labor, 1966.

FERRÃO, Carlos. *Em defesa da República*. Lisboa: Inquérito, 1977

—. *O integralismo e a República: autópsia de un mito*. Lisboa: Inquérito, 1964.

FERREIRA, David. *História Política da Primeira República portuguesa*. Lisboa: Livros Horizonte, 1973, Vol. I, part II.

FERREIRA, José Medeiros. «Mudanças de regime político e Forças Armadas em Portugal: O trânsito da Monarquia para a República» *Nova História*, núm. 2, dezembro 1984.

—. «Portugal e os Estados Unidos nas duas Guerras Mundiais: A procura do plano bilateral» dins RODRIGUES, Luís Nuno (Coord.). *Regimes e Império: As relações Luso-Americanas no século XX*. Lisboa: Fundação Luso-Americana, 2006, pp-15-43.

FERRER BENIMELI, José Antonio. *Masonería, política y sociedad*. 2 vols. Zaragoza: Centro de Estudios Históricos de la Masonería en España, 1989.

FIGUEIREDO, Fidelino de. *As duas Espanhas*. Lisboa, 1938.

FIGUEROA, Álvaro de, Conde de Romanones. *El Ejército y la política*. Madrid: Renacimiento, 1921.

— *Notas de una vida*. Madrid: Aguilar, 1934.

FONTANA, Josep. *La crisis del Antiguo Régimen (1808-1833)*. 3a. ed. Barcelona: Crítica, 1988.

FRADERA, Josep M. «Empires in Retreat: Spain and Portugal, 1807-1840» *Eclipse of Empires, Colonial Resistance, Metropoli Decline, and Imperial Crises in the 19th and 20th Centuries*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 2010.

—«Gobernar colonias.» Barcelona: Crítica, 1999.

FRAGA, Luís Alves. «Portugal na Grande Guerra -Uma mudança estratégica?» *Revista de História das Ideias* 27, 2006, pp. 323-357.

FRANCO, João. *Cartas del rey Don Carlos I (de Portugal) a João Franco Castello-Branco, su último Presidente del Consejo*. Madrid: s.n., 1925.

FREITAS, Joana Gaspar de. «João Franco e os intelectuais» *Clio*, núm. 7, 2007, pp. 87-124.

FRISTENBERG RIEGELHAUPT, Joyce. “O significado religioso do anticlericalismo popular”. *Análise Social*, Vol. XVIII, núms. 72-73-74, pp. 1213-1230.

GABRIEL, Pere. «La construcció de diverses lectures sobre la Setmana Tràgica. Les instàncies anarquistes i anarcosindicalistes de Barcelona.» dins JIMÉNEZ, M. Carme; SAUCH, Núria. *La Setmana Tràgica. Motius i fets*. Móra d'Ebre: Institut Ramon Muntaner, 2010.

GALLAGHER, Tom. «Conservative, dictatorship and fascism in Portugal, 1914-1945.» dins BLINKHORN, Martin (ed.). *Fascists and Conservatives. The radical right and the establishment in twentieth-century Europe*. London: Unwin Hyman, 1990.

GALTIER, Joseph. «Visite à Portugal. Déclarations du S.M. Carlos Ier» *Le Temps*, 14 de novembre 1907, p. 1.

GARATE, José Maria. *Los intelectuales y la milicia*. Madrid: Servicio de Publicaciones del EME, 1983.

GARCÍA, Fernando. *Sidónio Pais: um ensaio de psychologia política*. Setúbal: Typ. A. M. Mascarenhas, 1921.

GARCIA MOREJON, Julio. *Unamuno y Portugal*. Madrid: Gredos, 1971.

GARCÍA MORENO, José F. *Servicio Militar en España, 1913-1935*. Madrid: Servicio de Publicaciones del EME, 1988.

GARCÍA SOLER, Maribel. *El militarismo y su significado en la sociedad española de la Restauración. La Ley de Jurisdicciones*. 3 vols. vols. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1990.

GARCÍA VENERO, Maximiano. *Eduardo Dato. Vida y sacrificio de un Gobernante Conservador*. Vitoria: Diputación Foral de Álava, 1969

GARNEL, Maria Rita Lino (Coord.). *Corpo. Estado, medicina e sociedade no tempo da I República*. Lisboa: Comissão Nacional para as comemorações do Centenário da República, 2010.

GIBBS, Philip. *The tragedy of Portugal*. Londres, s.n.,1914.

GOUVEIA, Sérgio. *O Doutor Sidónio Pais e a República Nova 1910-1918*. Lisboa: Livr. Científica, 1921.

GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo. *La razón de la fuerza. Orden público, subversión y violencia política en la España de la Restauración (1875-1917)*. Madrid: CSIC, 1998.

GÓMEZ de la SERNA, Julio. “Eça de Queirós o el novelista vencedor del tiempo” dins QUEIRÓS, José Maria Eça de. *Obras Completas*. Madrid: Aguilar, 1964, Vol. I.

GÓMEZ, Braulio; PALACIOS, Diego. *Una historia política de Portugal. La difícil conquista de la democracia*. Madrid: Siglo XXI, 2006.

GRÁVALOS GONZÁLEZ, Luis. *Estado Mayor*. s. l.: Aldaba Ediciones, 1990.

GREY, E.; TOVAR, P. de. «Agreement between the United Kingdom and Portugal for the Regulation of the Opium Monopolies in the Colonies of Hong Kong and Macao» *The American Journal of International Law* 8, núm. 2 suppl., 1914, pp. 163-165.

GUEVARA, Gisela Medina. *As relações Luso-Alemã antes da Primeira Guerra Mundial. A questão da Concessão dos Sanatórios da ilha da Madeira*. Lisboa: Edições Colibri, 1997.

GUIMARÃES, Alberto. *A verdade sobre Afonso Costa*. Lisboa: edição de l'autor, 1935.

GUTIERREZ, Rosa Ana; ZURITA, Rafael; CAMURRI, Renato. *Elecciones y cultura política en España e Italia 1890-1923*. València: Universitat de València, 2003.

GWYNN-JONES, Terry. «Wings and a prayer» *Sunday Mail*, 11 de Juny 2000.

HAMMOND, R. J. *Portugal and Africa 1815-1910*. Stanford: Stanford University Press, 1966.

HARRIS, Sir John H. *Portuguese Slavery, Britain's Dilemma*. London: Methuen, 1913.

HASIA, Marouf, Jr. «Critical Memories of Crafted Virtues: The Cadbury Chocolate Scandals, Mediated Reputations, and Modern Globalized Slavery» *Journal of Communication Inquiry* 32, núm. 3, 2008, pp. 249-270.

HEFFER, Simon. *Power & Place. The Political Consequences of King Edwards VII*. London: Weidenfield & Nicolson, 1998.

HENRIQUES, Eduardo Brito; LOUSADA, Maria Alexandra. «Férias em Portugal no primeiro quartel do século XX. Arte de ser turista.» dins LOUSADA, Maria Alexandra; PIRES, Ana (Coords.). *Viajar. Viajantes e turistas à descoberta de Portugal no tempo da I República*. Lisboa: Comissão Nacional para as Comemorações do Centenário da República, 2010, pp. 105-116.

HENRIQUES, Isabel Castro. «A (falsa) passagem do escravo a indígena» dins MATOS, Sérgio (Coord.). *Crises em Portugal nos séculos XIX e XX. Actas do Séminario organizado pelo Centro de História da Universidade de Lisboa, 6 e 7 de Dezembro de 2001*. Lisboa, Centro de História da Universidade de Lisboa, 2002, pp. 81-98.

HERMANO SARAIVA, José. *História concisa de Portugal*. 12a. Mem Martins, 1988.

HERNÁNDEZ, Xavier; PINYOL, Josep. *L'exèrcit contra Barcelona*. Barcelona: Llibres de l'Índex, 2000.

HOBSBAWM, E.J. *La era del imperio (1875-1914)*. Barcelona: Labor, 1998.

HOCHSCHILD, Adam. *Kings Leopold's Ghost*. London: Macmillan Publishers, 1998.

HOUGH, Richard. *Edward & Alexandra. Their Private and Public Lives*. London: Hodder & Stoughton, 1992.

JENSEN, Geoffrey. *Irrational Triumph. Cultural Despair, Military Nationalism and Ideological Origins of Franco's Spain*. Reno: University of Nevada, 2001.

— *Intellectual Foundations of Dictatorship: Spanish Military Writers and their Quest for Cultural Regeneration 1898-1923*. Ann Arbor: UMI, 1995.

JÚNIOR, Joaquim de Sousa. *Censo Eleitoral da Metrópole*. Lisboa: Imprensa Nacional, 1916.

LABOURDETTE, Jean-François. *Histoire du Portugal*. Paris: Fayard, 2000.

LACERDA, Francisco José de. *Diário da Viagem de Moçambique para os rios de Senna*. Lisboa: Imprensa Nacional, 1889.

— . *Travessia de Africa*. Lisboa: Agencia Geral das Colónias, 1935.

LACOMBA, José Antonio. *La crisis española de 1917*. Madrid: Editorial Ciencia Nueva, 1970.

LADERA. *Fechas de sangre*. Madrid: Renacimiento, 1917.

LAINS, Pedro. «A crise financeira de 1891 em seus aspectos políticos.» dins MATOS, Sérgio Campos (Coord.). *Actas do Seminário organizado pelo Centro de História da Universidade de Lisboa 6 e 7 de Dezembro de 2001*. Lisboa: Centro de História da Universidade de Lisboa, 2001, pp. 57-80.

LARA, Manuel de. *España del siglo XX. La quiebra de una forma de estado (1893-1931)*. Madrid: Akal, 2000, Vol. I.

LEAL, Ernesto Castro. «A ideia federal no republicanismo português (1910-1926)» *Revista de História das Ideias* 27, 2006, pp. 251-291.

— . *Partidos e programas. O campo partidário republicano português (1910-1926)*. Coimbra: Universidade de Coimbra, 2008.

— . «Presidencialismo autoritario nos anos 20 em Portugal» *Clio* 5, 2000, pp. 127-145.

LEAL, M. Luísa (Coord.). *Invitación al viaje*. Mérida: Junta de Extremadura, 2006.

LEBESGUE, Phileas. *La République portugaise (Le sentiment national. -Les ouvriers de l'ère moderne. -La République vivante)*. Paris: E. Sansot & Cie, Éditeurs, 191?

LEZCANO, Ricardo. *La Ley de Jurisdicciones 1905-1906. (Una batalla perdida por la libertad de expresión)*. Madrid: Akal, 1978.

LIMA, João Evangelista Campos. *O Reino da Traulitânia, 25 dias de reacção monárquica no Porto*. Porto: Renascença Portuguesa, 1919.

LLANOS TORRIGLIA, Félix de. *Cómo se hizo la Revolución en Portugal. Conferencias leídas por D. Félix de Llanos y Torriglia en sesiones públicas de los días 25 y 28 de Marzo y 3 de Abril de 1914*. Madrid: Imprenta Clásica Española, 1914.

LLEIXÀ, Joaquim. *Cien años de militarismo en España*. Barcelona: Anagrama, 1986.

LOPES, Fernando Farelo. «Clientelismo, "crise de participação" e deslegimação da I República» *Análise Social*, XXVI, núm. 111, pp. 401-415.

LÓPEZ GARCÍA, Guillermo. "La primera guerra mediática: la prensa en la guerra de Cuba". CALVO PÉREZ, Julio, (ed.). *Contacto interlingüístico e intercultural en el mundo hispano*. València: Universitat de València, 2001, Vol. II, pp. 803-811.

LOUSADA, Maria Alexandra. «El miguelismo o la contrarrevolución en Portugal» dins PAYNE, Stanley G. *Identidad y nacionalismo en la España contemporánea: el Carlismo 1833-1975*. Madrid: ACTAS, 1996, pp. 181-194.

LOUSADA, Maria Alexandra; PIRES, Ana (Coords.). *Viajar. Viajantes e turistas á descoberta de Portugal no tempo da I República*. Lisboa: Comissão Nacional para as Comemorações do Centenário da República, 2010.

LUIS MARTIN, Francisco de. «El fracaso de la Primera republica portuguesa (1910-1926): razones de una crisis» *Studia Historica: Historia contemporánea* 23, 2005, pp. 221-248

LYNCH, John. *Los Austrias*. Barcelona: Crítica, 2000.

—. “Los orígenes de la independencia hispanoamericana”, dins BETHELL, Leslie (ed.). *Historia de América Latina*. Barcelona: Crítica, 1991, Vol. 5, pp. 1-40.

MADARIAGA, Salvador de. «Spain's Home War» *Contemporary Review* 114, july-dec 1918, pp. 380-386.

—. «The elements of future in Spain» *Contemporary Review* 113, jan-june 1918, pp. 527-532.

MADUREIRA, Arnaldo. *A questão religiosa na I República. Contribuições para uma autópsia*. Lisboa: Livros Horizonte, 2003.

MAGALHÃES, José de. «No paiz de Offenbach» *A Lucta*, 29 d'abril 1918.

MAGRO, Abilio. *A revolução de Couceiro. Revelações escandalosas, confidencias, crimes*. Porto: Imprensa Moderna, 1912.

MARCET, Xavier (Dir.). *Terrassa segle XX, 1867-1993*. Terrassa: Diario de Terrassa, 1993-1994.

MARQUES, António H. de Oliveira. *A Primeira República Portuguesa (para uma visão estrutural)*. Lisboa: Livros Horizonte, 1970.

—. *História da 1a. República Portuguesa. As Estruturas de Base*. Lisboa: Iniciativas Editoriais, 1978.

—. *História de Portugal. Desde os tempos mais antigos até à Presidência do Sr. General Eanes*. Lisboa: Palas editores, 1981, Vol. 3.

—. *O segundo Governo de Afonso Costa 1915-1916. Actas dos conselhos de Ministros*. Mem Martins: Publicações Europa-América, 1974.

—. *O Terceiro Governo Afonso Costa. 1917. Actas dos Conselhos de Ministros*. Lisboa: Livros Horizonte, 1977.

MARQUES, Isabel Pestana. «Os portugueses nas trinxeiras: vivências comportamentais.» dins TEIXEIRA, Nuno Severiano (Coord.). *Portugal e a guerra. História das intervenções militares portuguesas nos grandes conflitos mundiais (séc. XIX e XX)*, Lisboa: Edições Colibri, 1998.

MÁRQUEZ, Benito; CAPO, José M. *Las Juntas Militares de Defensa*. Barcelona: Librería Sintés, 1923.

MARTELL, Jordi. *El colpisme espanyol i Catalunya*. Barcelona: El Llamp, 1988.

MARTÍNEZ ARAGÓN y URBITTONDO, Gabriel. *Páginas de Historia Contemporánea*. Madrid: Librería de Alejandro Pueyo, 1923.

MARTINS, General Ferreira. *Mouzinho*. Lisboa: Sopcul, s.a.

MARTINS, Jorge Carvalho. «O 5 de Outubro na imprensa da época» *Análise Social XVIII*, núm. 72-73-74, 1982, pp. 687-710.

MARTINS, ROCHA. *Sidónio Pais. Ídolo e mártir da República*. Lisboa: Bonecos Rebeldes, 2008.

MAS CHAO, Andrés. *Evolución de la Infantería en el reinado de Alfonso XII*. Madrid: Estado Mayor del Ejército, 1989.

MASSANO, Ernesto Matas. *Homenagem á gloriosa memória do Presidente Sidónio Pais*. Lisboa, 1918.

MATA, Maria Eugénia. «A atividade revolucionária no Portugal contemporâneo. Uma perspectiva de larga duração» *Análise Social XXVI*, núm. 112-113, 1991, pp. 755-769.

MATOS, José Maria Norton de. *África nossa. O que queremos e o que não queremos nas nossas Terras de África*. s.l.: Edições Marânus, s.d.

MATOS, Sérgio Campos. «A ideia da ditadura no círculo dos Vencidos da Visa.» *Clio*, núm. 5, 2000, pp. 73-91.

—. *Crises em Portugal nos séculos XIX e XX. Actas do Seminário organizado pelo Centro de História da Universidade de Lisboa, 6 e 7 de Dezembro de 2001*. Lisboa: Centro de História da Universidade de Lisboa, 2002.

MATTOSO, José. *História de Portugal*. Lisboa: Editorial Estampa, 1993, Vol. 6.

MAURA i MONTANER, Antonio. *Ideário político*. Madrid: Administración, 1918.

—. *Treinta cinco años de vida pública, ideas políticas, doctrinas de gobierno, campañas parlamentarias*. Madrid: Biblioteca Nueva, 19??

MEDINA, João. «A Ditadura sidonista. A "Ideia Nova" de Sidónio: presidencialismo carismático ou regime profascista.» *Clio* 5, 2002, pp. 93-111.

—. «O ingresso de Sidónio Pais na Maçonaria.» *Diário de Lisboa*, 28 de gener 1981.

—. *Morte e transfiguração de Sidónio Pais*. Lisboa: Edições Cosmos, 1994.

—. *O "Presidente-rei" Sidónio Pais*. Lisboa: Livros Horizonte, 2007.

MENDES, José M. Amado. «A industrialização em Portugal (2a. metade do século XIX)». *Los 98 ibéricos y el mar*. Salamanca: Fundación Tabacalera, 1998, Vol. 4.

MENESES, Filipe de Ribeiro de. «Intervencionistas e anti-intervencionistas» *A História da Primeira República Portuguesa*. ROSAS, Fernando; ROLLO, Maria Fernanda (Coord.). Lisboa: Tinta da china, 2009.

—. *União Sagrada e Sidonismo. Portugal em guerra (1916-1918)*. Lisboa: Edições Cosmos, 2000.

—. *Afonso Costa*. Alfragide: Texto, 2010.

—. *Paiva Couceiro. Diários, correspondência e escritos dispersos*. Lisboa: Dom Quixote, 2011.

—. «Sacred Union of Radical Republic? The Dilemmas of Wartime Propaganda in Portugal, 1916-1917» *Journal of Iberian and Latin American Studies* 5, núm. 1, 1999, pp. 77-92.

—. «Sidónio Pais, the Portuguese "New Republic" and the challenge to liberalism in Southern Europe» *European History Quarterly* 28, núm. 1, 1998, pp. 109-130.

—. «Too serious a matter to be Left to the Generals? Parliament and the Army in Wartime Portugal 1914-1918» *Journal of Contemporary History*, núm. 1, 1998, pp. 85-96.

—. «Sidónio Pais, the Portuguese "New Republic" and the challenge to liberalism in Southern Europe» *European History Quarterly* 28, núm. 1, 1998.

MENESES, Filipe Ribeiro de; OLIVEIRA, Pedro Aires. *A Ia. República portuguesa. Diplomacia, guerra e império*. Lisboa: Tinta da China, 2011.

MIÑÓN RODRÍGUEZ, Maximiliano. *El problema militar de España*. Granada: Imp. de Paulino Ventura Traveset, 1917.

MNE. *Portugal na Primeira Guerra Mundial (1914-1918). As negociações Diplomáticas até à Declaração de Guerra*. Lisboa: MNE, 1997.

MOLINA, César Antonio. *Sobre el iberismo y otros escritos de literatura portuguesa*. Madrid: Akal, 1990.

MONTALVÃO, Bruno de. *Perfil de Sidónio Pais. Apreciações pessoais e políticas*. Lisboa: Edições Expansão, 1942.

MORA, Miguel. «Iberia, capital Lisboa.» *El País*, 22 de juliol 2007.

MORAIS, Jorge de. *Com permissão de Sua Majestade. Família Real inglesa e a Maçonaria na instauração da República em Portugal*. Lisboa: Occidentalis, 2005.

—. *Regicídio. A contagem decrescente. Monárquicos, republicanos e carbonários na preparação do atentado de 1 de Fevereiro de 1908*. 2a. Sintra: Zéfiro, 2008.

MORALES MOYA, Antonio. “Los fines de siglo en Portugal y en España. Perspectiva comparada”. *Los 98 Ibéricos y el mar*. Salamanca: Fundación Tabacalera, 1998, Vol. I, pp. 17-21.

MOREJÓN, GARCÍA. *Unamuno y Portugal*. Madrid: Gredos, 1971.

MOROTE, Luis. *De la Dictadura á la Republica*. Valencia: Editorial Prometeo, s.a.

MOTA, Elsa; CRAWFORD, Paulo; SIMÕES, Ana. «Einstein in Portugal: Eddington's expedition to Principe and the reactions of Portuguese astromers (1917-1925)» *British Journal for the History of Science* 42, núm. 2, juny 2009, pp. 245-273.

MOURA, Gilberto. *Algumas relações de D. Miguel de Unamuno*. Lisboa: Biblioteca Nacional, 1992.

MOYA, Miguel. «Los ideales de España» *El Imparcial*, 30 de maig 1915.

NETO, Vitor. «A sociabilidade durante a 1a. República. O caso de Coimbra» *Revista da História das Ideias* 27, 2006, pp. 419-444.

NEVES, AZEVEDO. «Trez Ditadores. Sidónio Pais, Mussolini e Primo de Rivera» *Diário de Lisboa*, 9 d'octubre 1923, p. 21.

NEVINSON, Henry W. *A modern slavery*. New York: Schoken Books, 1968.

NOBRE, Eduardo. *Duelos & Atentados*. Lisboa: Quimera, 2004.

NOWELL, Charles E. *A History of Portugal*. Princeton: D. van Nostrand Company, 1958.

—. *The Rose-Colored Map. Portugal's attempt to build an African Empire from Atlantic to the Indian Ocean*. Lisboa: Junta de Investigações Científicas do Ultramar, 1982.

NUNES, José. *A bomba explosiva (28 de Janeiro de 1908 a 5 de Outubro de 1910)*. Lisboa: Livros Horizonte, 2008.

NUNES, Teresa Maria S. «Os partidos monárquicos em vésperas da República» *Clio* 7, núm. nova série, 2002, pp. 125-160.

NUÑEZ FLORENCIO, Rafael. *Utopistas y autoritarios en 1900*. Madrid: Iberediciones, 1994.

—. *Militarismo y antimilitarismo en España (1888-1906)*. Madrid: CSIC, 1990.

PABÓN, Jesús. *Cambó 1876-1936*. Barcelona: Alpha, 1952.

—. *La revolución portuguesa. (De Don Carlos a Sidónio Paes)*. Madrid: Espasa-Calpe, 1941.

—. *La revolución portuguesa. (De Sidónio Paes a Salazar)*. Madrid: Espasa-Calpe, 1945.

PAILLER, Jean. *D. Carlos I Rei de Portugal. Destino maldito de um rei sacrificado*. Lisboa: Bertrand Editora, 2002.

PAIS, SIDÓNIO. *Un ano de ditadura. Discursos*. Editat per Feliciano de CARVALHO. Biblioteca da Acção Nacionalista, 1924.

PALACIOS CEREZALES, Diego. *A culatazos. Protesta popular y orden público en el Portugal contemporáneo*. Palma de Mallorca: Genuève Ediciones, 2011.

—. «A Revolução Republicana e a política externa de defesa em Portugal» dins RAMOS, Rui; ALMEIDA, J. M. *Revoluções, política externa e política de defesa em Portugal, séculos XIX-XX*. 2008, pp. 95-122.

—. *Estado, régimen y orden público en el Portugal contemporáneo, 1832-2000*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 2008.

—. «La revolución republicana y la política de seguridad interna portuguesa» 2008.

—. «O princípio de autoridade e os motins antifiscais de 1862.» *Análise Social* XLII, núm. 182, 2007, pp. 35-53.

—. «Técnica, política e o dilema da orden pública em no Portugal contemporâneo (1851-1974)» dins ALMEIDA, Pedro Tavares; MARQUES, Tiago Pires (eds.). *Lei e Ordem. Justiça Penal, criminalidade e Polícia. Séculos XIX-XX*. Lisboa: Livros Horizonte, 2006.

PARRY, J. H. *The Spanish Seaborn Empire*. 2nd. Berkeley: University of California Press, 1990.

PAYNE, Stanley G. (Dir.). *Identidad y nacionalismo en la España contemporánea*. Madrid: ACTAS, 1996.

—. *Ejército y sociedad en la España liberal 1808-1936*. Madrid: Akal, 1977.

—. *Politics and the Military in Modern Spain*. Stanford: Stanford University Press, 1967.

—. *Breve historia de Portugal*. Madrid: Editorial Playor, 1987.

PAXECO, Oscar. *El-Rei D. Carlos. O grande caluniado*. Lisboa: s.l., 1963.

PEDREIRA, Jorge Miguel. «Obstáculos a la industrialización de Portugal en el siglo XIX.» *Revista de Historia Industrial*, núm. 2, 1992, pp. 31-61.

PENDÁS, Benigno (Coord.). *Antonio Maura, en el centenario del "Gobierno Largo"*. Madrid: FAES, 2009.

PEREIRA, David. «A sociedade» dins ROSAS, Fernando; ROLLO, Maria Fernanda (Coords.). *História da Primeira República Portuguesa*. Lisboa: Tinta da China, 2009, pp. 79-92.

PÉREZ, Julio. «¿Es lícito hallarse en una empresa de contrabando de guerra y desempeñar al mismo tiempo la presidencia de un consejo de un país neutral?» *La Nación*, 26 de gener 1917.

PÉREZ SALAS, Jesús. *Guerra en España (1936-1939). Bosquejo del problema militar español; de las causas de la guerra y del desarrollo de la misma*. México: Imprenta Grafos, 1947.

PESSOA, Fernando. *A memória do Presidente-Rei Sidónio Pais*. Lisboa: Império, 1940.

—. *Alla memoria del Presidente-Re Sidónio Pais*. Editat per Brunello De CUSATIS. Roma: Antonio Pellicani Editore, 1997.

PICH i MITJANA, Josep. *Francesc Pi y Margall y la crisis de Melilla de 1893-1894*. Barcelona: Bellaterra, 2008.

—. «L'impacte de la Revolució Portuguesa (1908-1910), a terres hispanes» [en premsa].

PINTO, António Costa (Coord.). *Portugal contemporáneo*. Madrid: Sequitur, 2000.

—. «A formação do Integralismo Lusitano (1907-1917).» *Análise Social* XVIII, núm. 72-73-74, 1982, pp. 1409-1419.

PIRES, Ana Paula. *António José de Almeida. O Tribuno da República*. Lisboa: Assembleia da República, 2011.

—. *Portugal e a I Guerra Mundial. A República e a economia de guerra*. Casal de Cambra: Caleidoscopio, 2011.

PONCE MARRERO, Francisco Javier. *Canarias en la Gran Guerra, 1914-1918: estrategia y diplomacia. Un estudio sobre la política exterior de España*. Las Palmas de Gran Canaria: Cabildo de Gran Canaria, 2006.

PORTUGAL. *Constituição Política da República Portuguesa de 21 de Agosto de 1911*. Coimbra: Livraria Editora França Amado, 1911.

PRIMO de RIVERA, Miguel. «Marruecos 1893-1925» De Rafael (ed.) CARO RAGGIO, Rafael (ed.). Madrid: Est. Tipográfico de Rafael Caro Raggio, 1930, pp. 13-31.

PROENÇA, Maria Cândida (Coord.). *Educar. Educação para todos. Ensino na I República*. Lisboa: Comissão Nacional para as Comemorações do Centenário da República, 2011.

—. *A questão colonial no Parlamento, 1910-1926*. Lisboa: Publicações Dom Quixote, 2008.

RAMALHO, Miguel Nunes. *Sidónio Pais, de Berlim ao Parque Eduardo VII*. 2 vols. Lisboa: Universidade de Lisboa, Faculdade de Letras, 1995.

—. *Sidónio Pais, diplomata e conspirador (1912-1917)*. Lisboa: Edições Cosmos, 1998.

RAMOS, Rui. *A Segunda fundação (1890-1926)*. Vol. 6, de *História de Portugal*, de José (Dir.) MATTOSO.

—. «Colapso del liberalismo en Portugal.» *Historia y Política. Ideas, procesos y movimientos sociales* 7, 2002, pp. 119-146.

—. «O fim da República. Luís Farinha, "O Revirvalho. Revoltas Republicanas contra a Ditadura e o Estado Novo, 1926-1940", Lisboa, Estampa, 1998".» *Análise Social* XXXIV, núm. 153, 2000, pp. 1059-1082.

RAMOS, Rui, i J. M. de (eds.) ALMEIDA. *Revoluções, Política Externa e Política de defesa em Portugal, séculos XIX-XX*. Lisboa: Cosmos, 2008.

RATO, Maria Helena Cunha. «O colonialismo português, facto de desenvolvimento nacional» *Análise Social* XIX, núm. 77-78-79, 1983, pp. 1121-1129.

REBELO, Luís de Sousa. «A plan for the restoration of the Monarchy in Portugal.» *Portuguese Studies* 1, 1985, pp. 204-224.

REGALADO, Jaime A. «Introdução au estudo do armamento das guardas -Rações de ser-.» *Pela Lei e pela Grei. Revista da GNR* 72, outubro-dezembre 2006, pp. 62-65.

RÊGO, i Manuela (Coord.). 1908. *Do Regicidio à ascensa do Republicanismo*. Lisboa: Biblioteca Nacional, 2008.

REGO, Raul. *História da República. Do Sidonismo au 28 de Mayo*. Lisboa: Circulo de Leitores, 1978. Vol IV.

REIS, Bruno Cardoso. «Fátima: a representação nos diários católicos (1917-1930).» *Análise Social* XXXVI, núm. 158-159, 2001, pp. 249-299.

—. «Portugal e a Santa Sé no sistema internacional (1910-1970).» *Análise Social* XXXVI, núm. 161, 2001, pp. 1019-1059.

RIBEIRO, António Sousa. «A tradition of "empire": Fernando Pessoa and Germany.» *Portuguese Studies* 21, 2005, pp. 201-209.

RIBEIRO, Raphael. *O Exército e a política*. Lisboa: Livraria Portugalia, 1924.

RIEGELHAUPT, Joyce. «O significado religioso do anticlericalismo popular.» *Análise Social* XVIII, núm. 72-73-74, 1982, pp. 1213-1230.

RIDOLFI, Maurizio. «Republicanos y socialistas en la Italia y la España liberal.» dins GUTIÉRREZ, Rosa Ana; ZURITA, Rafael; CAMURRI, Renato. *Elecciones y cultura política en España e Italia (1890-1923)*. València: Universitat de València, 2003, pp. 49-69.

RIQUER, Borja de (Dir.). *História de la Diputació de Barcelona*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1987.

ROBINSON, R. A. H. «The Religious question and the Catholic Revival in Portugal, 1900-1930» *Journal of Contemporary History* 12, 1977, pp. 345-362.

ROBLES MUÑOZ, Cristobal. *Maura, un político liberal*. Madrid: CSIC, 1995.

ROCAMORA, José Antonio. *El nacionalismo ibérico*. Valladolid: Univesidad de Valladolid, 1994.

RODRIGUES, Luís Nuno. «Portugal e os Estados Unidos durante a Primeira República» dins MENESES, Filipe Ribeiro de; OLIVEIRA, Pedro Aires. *A Ia. República portuguesa. Diplomacia, guerra e império*. Lisboa: Tinta da China, 2011.

— (Coord.). *Regimes e Império: As relações Luso-Americanas no século XX*. Lisboa: Fundação Luso-Americana, 2006.

RODRIGUEZ GAYTÁN DE AYALA, Ana. *Orden en Portugal. La República Nova de Sidónio Pais (1917-1919)*. Mérida: Junta de Extremadura, 2006.

ROLLO, Maria Fernanda. «Economia no tempo da I República» dins FARINHA, Luís (Coord.). *Viva à República 1910-2010*. Lisboa: Comissão Nacional para as Comemorações do Centenário da República, 2010.

—.. «Da insustentabilidade do modelo à crise do sistema.» dins ROSAS, Fernando; ROLLO, Maria Fernanda (Coords.). *História da Primeira República Portuguesa*, , 27-42. Lisboa: Tinta da China, 2009.

ROMERO MAURA, Joaquín. *La romana del diablo*. Madrid: Marcial Pons, 2000.

—.. *La Rosa de Fuego. Republicanos y anarquistas: la política de los obreros barceloneses entre el desastre colonial y la Semana Trágica, 1899-1909*. Barcelona: Ediciones Grijalbo, 1975.

ROMERO SALVADÓ, Francisco J. *España 1914-1918*. Barcelona: Critica, 2002.

- ROSAS, Fernando. «A crise do liberalismo oligárquico em Portugal» dins ROSAS, Fernando; ROLLO, Maria Fernanda (Coords.). *História da Primeira República Portuguesa*. Lisboa: Tinta da China, 2009, pp. 15-26.
- . «A República e a Grande Guerra.» dins ROSAS, Fernando; ROLLO, Maria Fernanda (Coords.). *História da Primeira República Portuguesa*. Lisboa: Tinta da China, 2008.
- . «El pensamiento y acción política en el Portugal del siglo XX (1890-1976)» dins GÓMEZ, Braulio; PALACIOS, Diego. *Una historia de Portugal. La difícil conquista de la democracia*. Madrid: Siglo XXI, 2006.
- ROSAS, Fernando; ROLLO, Maria Fernanda (Coord.). *História da Primeira República Portuguesa*. Lisboa: Tinta da China, 2009.
- QUEIROZ, José M Eça de. *As frapas*. s.l., 1871.
- QUESADA MARCO, Sebastián. *Portugal. Historia y civilización*. Madrid: Acento Editorial, 2001.
- QUIROGA VALLE, M. Glória. *El papel alfabetizador del Ejército de Tierra Español (1893-1954)*. Madrid: Ministerio de Defensa, 1999.
- SAVAGE, S. «Obituaries» *Proceedings of the Linnean Society of London* 149, 1937, pp. 185-222.
- SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep. «El nacionalismo portugués» dins *Los 98 Ibéricos y el mar*. Salamanca: Fundación Tabacalera, pp. 233-253.
- . «La República de Portugal. Una historia desconocida» *Clío: revista de historia*, núm. 71, 2007, pp. 18-19.
- . «Portugal y España: encuentros y desencuentros (1640-200)» *Historia y Política. Ideas, procesos y movimientos sociales* 7, 2002, pp. 267-287.

SÁNCHEZ PASTOR, Emilio. «La vida política.» *La Vanguardia*, 14 de juny 6 1917, p. 6.

—. «La vida política.» *La vanguardia*, 14 de juny 1917.

SANTOS, António Machado. de Azevedo Manchado. *A revolução portuguesa 1907-1910*. Lisboa: Sexante Editora, 2007.

—. *A ordem Pública e o 14 de Maio*. Lisboa: Papelaria e Tipografia Liberty, Lamas & Franklin, 1916.

SANTOS, Fernando Piteira. «Na transição do "constitucionalismo monárquico" para o "constitucionalismo republicano": A crise do Partido Socialista e a crise do Partido Republicano» *Análise Social*, XVIII, núm. 72-73-74, 1982, pp. 673-685.

SANTOS, Jorge Costa. «Corpos excluídos. Corpo desviante. Um olhar médico legal» dins GARNEL, Maria Rita Lino (Coord.). *Corpo. Estado, medicina e sociedade no tempo da I República*. Lisboa: Comissão Nacional para as Comemorações do Centenário da República, 2010, pp. 139-149.

SANTOS, Miguel Dias. *A Contra-Revolução na I República, 1910-1919*. Coimbra: Imprensa da Universidade de Coimbra, 2010.

SAMARA, Maria Alice. *Verdes e vermelhos. Portugal e a Guerra no ano de Sidónio Pais*. Lisboa: Editorial Notícias, 2002.

—. «A questão social: à espera da "Nova Aurora"» dins ROSAS, Fernando; ROLLO, Maria Fernanda. *História de Primeira República Portuguesa*. Lisboa: Tinta da China, 2009, pp. 149-167.

—. «O impacte económico e social da Primeira Guerra em Portugal.» dins TEIXEIRA, Nuno Severiano. *Portugal e a guerra. História das intervenções militares portuguesas nos grandes conflitos mundiais, séculos XIX-XX*. Lisboa: Edições Colibri, 1998.

—. «O republicanismo.» dins ROSAS, Fernando; ROLLO, Maria Fernanda. *História da Primeira República Portuguesa*, de, 61-77. Lisboa: Tinta da China, 2009, pp. 61-77.

- . *Operárias e burguesas. As mulheres no tempo da República*. Lisboa: A esfera dos livros, 2007.
- . *Sidónio Pais*. Lisboa: Museu da Presidência da República, 2006.
- . «Sidonismo e restauração da República. Uma encruzilhada de paixões contraditórias» dins ROSAS, Fernando; ROLLO, Maria Fernanda. *História da Primeira República Portuguesa*. Lisboa: Tinta da China, 2009, pp. 371-395.
- SAMARA, Maria Alice TAVARES, Rui. *O Regicídio*. Lisboa: Tinta da China, 2008.
- SARDICA, José Miguel. «A queda de um trono.» *A 25 olhares sobre a I República*. Lisboa: Centenário da República & Diário Público, 2010, pp. 8-17.
- SCHIVELBUSCH, Wolfgang. *The culture of Defeat: On National Trauma, Mourning and Recovery*. New York: Picador, 2003.
- SCHULTZ, Kristen. *Tropical Versailles: Empire, Monarchy, and the Portuguese Royal Court in Rio de Janeiro 1808-1821*. New York: Routledge, 2001.
- SCHWARTZMANN. «Os lucros, investimentos e coligações políticas na I República.» *Análise Social XVIII*, núm. 72-73-74, 1982, pp. 741-758.
- SEABRA, Eurico de. *A Igreja, as Congregações e a República (a separação e as suas causas)*. Lisboa: Livraria Classica Editora, 1914.
- SECO SERRANO, Carlos. *Alfonso XIII y la crisis de la Restauración*. Barcelona: Ariel, 1969.
- . *Militarismo y civilismo en la España contemporánea*. Madrid: Instituto de Estudios Económicos, 1984.
- SERRA, João B. «O assalto ao poder.» dins ROSAS, Fernando; ROLLO, Maria Fernanda. *História da Primeira República Portuguesa*. Lisboa: Tinta da China, 2009, pp. 43-52.

—. «As eleições de 1911.» *A 25 olhares sobre a I República. Do republicanismo ao 28 de Maio*. Lisboa: Centenário da República & Público, 2010, pp. 93-100.

SERRA, Pedro Emanuel Rosa Grincho. *Fidelino de Figueiredo e Espanha [Tesi doctoral]*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1997.

SERRANO, Carlos. *Final del imperio: España, 1895-1898*. Madrid: Siglo XXI, 1984.

SERRANO, Carlos; LÉCUYER, Marie-Claude. *La Guerre d'Afrique et ses répercussions en Espagne: idéologies et colonialisme en Espagne, 1859-1904*. Paris: Presses Universitaires de France, 1976.

SERRÃO, Joaquim Veríssimo. *História de Portugal. A queda da Monarquia 1890-1910*. Lisboa: Verbo, 1988.

SILVA, Armando Malheiro da. *Sidónio e sidonismo. História de uma vida*. Coimbra: Imprensa da Universidade de Coimbra, 2006, 2 vols.

STANLEY, Henry M. «Sidónio e sidonismo entre a história e a literatura» *Revista de História das Ideias* 21, 2000, pp. 307-387.

SILVEIRA, Luis Espina da. «La desamortización en Portugal» *Ayer* 9, 1993, pp. 29-60.

SOUSA, Antonio Sergio de. *Historia de Portugal*. Barcelona: Editorial Labor, 1929.

SOUSA, Eduardo de. *O Dezembrismo e a sua política na guerra*. Porto: Companhia Portuguesa Editora, 1919.

SOBREQUÉS, S.; GARCÍA TOLSÁ, J. *Portugal. Geografía, historia, cultura*. Barcelona: Editorial Teide, 1958.

Sociedade de Geografia de Lisboa. *Catálogo Especial da Sociedade de Geografia de Lisboa*. Lisboa: Imprensa Nacional da Casa da Moeda, 1896.

—. *Catálogo Especial da Sociedade de Geografia de Lisboa*. Imprensa Nacional da Casa da Moeda, 1896.

SOLÉ i SABATÉ, Josep M.; VILLARROYA i FONT, Joan. *L'Exèrcit i Catalunya (1898-1936)*. Barcelona: Llibres de índex, 1990.

SOLDEVILLA, Fernando. *El año político*. Madrid: Imprenta de Enrique Ferándes de Rojas, 1896-1928.

—. *Tres revoluciones (Apuntes y notas)*. Madrid: Sucesor de Ricardo F. de Rojas, 1917.

STANLEY, Henry M. *Á travers le continent mystérieux: découverte des sources méridionales du Nil, circumnavigation du lac Victoria et du lac Tanganyka, descente du fleuve Livingston ou Congo jusqu'a l'Atlantique... distance parcourue 7158 milles ou 11517 kilomètres*. 2 vols. Paris : Hachette, 1879.

—. *Through the Dark Continent or the sources of the Nile around the Great Lakes of Equatorial Africa and down the Livingston River to the Atlantic Ocean*. 2 vols. London: G. Newnes, 1899.

TUÑÓN de LARA, Manuel. *España del siglo XX. La quiebra de una forma de estado (1893-1931)*. Madrid: Akal, 2000.

—. «Las elites del poder en la España de la Restauración» dins FERRER BENIMELI, José Antonio. *Masonería, política y sociedad*. Zaragoza: Centro de Estudios Históricos de la Masonería en España, 1989, pp. 825-844.

TALIS, SEMPER. «Chusma de miserables.» *La Correspondencia Militar*, 21 de novembre 1905.

TEIXEIRA, Eduardo Alberto dos Santos. «João Franco na sátira política.» *Clio*, núm. nova série, 2002, pp. 47-85.

TEIXEIRA, Nuno Severiano (Coord.). *Portugal e a Guerra. História das intervenções militares portuguesas nos grandes conflitos mundiais (sécs. XIX-XX)*. Lisboa: Edições Cosmos, 1998.

— . *O poder e a guerra, 1914-1918. Objectivos nacionais e estratégias políticas na entrada de Portugal na Grande Guerra*. Lisboa: Editorial Estampa, 1996.

TELLES, Basilio. «Coalições.» *Alma Nacional*, núm. 3, febrer 1910, pp. 36-40.

TELO, António José. “A Península Ibérica no sistema de relações internacionais”. *Los 98 Ibéricos y el mar*. Salamanca: Fundación Tabacalera, 1998, Vol. I., pp. 49-67.

— .«Prólogo.» Nuno RAMALHO, Miguel. *Sidónio Pais, diplomata e conspitor*. Lisboa: Edições Cosmos, 1998, pp. XI-XVI.

— . *O sidonismo e o movimento operário português. Luta de classes em Portugal, 1917-1919*. Lisboa: Ulmeiro, 1977.

TENISON, E. M. *Portuguese Political Prisoners*. Londres, 1913.

The International Anti-Opium Association. *The War against Opium*. Tientsin: Tientsin Press, Ltd., 1922.

THOMAS, Hugh. *La trata de esclavos. Historia del tráfico de seres humanos de 1440 a 1870*. Barcelona: Planeta, 1998.

THOMPSON, William. «Portugal: The Country and the People.» *Geographical Review* 6, núm. 2, agost 1918, pp. 147-155.

TORGAL, Luís Reis. «A Universidade e a República. O republicanismo antes da República e as críticas à Universidade.» dins POENÇA, Maria Cândida. *Educar. Educação para todos. Ensino na I República*. Lisboa: Comissão Nacional para as comemorações do Centenário da República, 2011, pp. 123-129.

TORRE, Hipólito de la (ed.). *España y Portugal. Siglos IX-XX. Vivencias históricas*. Madrid: Editorial Síntesis, 1998.

—. «A Ia. República e a Espanha.» dins MENESES, Felipe Ribeiro de; OLIVEIRA, Pedro Aires (Coords.). *A Ia. República portuguesa. Diplomacia, guerra e império*. Lisboa: Tinta da China, 2011, pp. 111-140.

—. «El derrumbe del orden antiguo (1789-1834/1839).» dins TORRE, Hipólito de la (ed.). *España y Portugal. Siglos IX-XX. Vivencias históricas*. Madrid: Editorial Síntesis, 1998.

—. *El imperio del Rey. Alfonso XIII, Portugal y los ingleses (1907-1916)*. Mérida: Junta de Extremadura, 2002.

—. *Do "Perigo Espanhol" à amizade peninsular. Portugal-Espanha, 1919-1930*. Lisboa: Editorial Estampa, 1998.

—. «Portugal-España: ¿historias paralelas?» dins TORRE, Hipólito de la; PEDRO VICENTE, Antonio. *España-Portugal. Estudios de historia contemporánea*. Madrid: Editorial Complutense, 1998, pp. 135-141.

TORRE, Hipólito de la, i A. H. OLIVEIRA MARQUES. *A contra-revolução. Documentos para a história da Primeira República portuguesa*. Lisboa: Perspectivas & Realidades, 1982.

TORRE, Hipólito de la; PEDRO VICENTE, Antonio. *España-Portugal. Estudios de Historia contemporánea*. Madrid: Editorial Complutense, 1998.

TORRE, Hipólito de la; SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep. *Portugal en la Edad Contemporánea (1807-2000). Historia y documentos*. Madrid: UNED, 2000.

UCELAY DA-CAL, Enric. «La Diputació i la Mancomunitat: 1914-1923» dins RIQUER, Borja de. *História de la Diputació de Barcelona*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1987.

—. «Iberismo» *Colóquio Internacional Da Hispânia à Iberia. Discursos identitários na Península Ibérica entre os séculos XI a XIX*. Lisboa: Centro de História da Universidade de Lisboa & Instituto Cervantes, 2008.

—. *Macià i el seu temps*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1985.

—. *El imperialismo catalán. Prat de la Riba, Cambó, D'Ors y la conquista moral de España*. Barcelona: Edhasa, 2003.

—. "¿Cómo convertir a los perdedores en ganadores? Un ensayo sobre la proyección finisecular de identidades en los países menos industrializados". *Los 98 Ibéricos y el mar*. Salamanca: Fundación Tabacalera, 1998, Vol. II.

ULL PONT, Eugenio. «El Sufragio Universal en España 1890-1936.» *Revista de Estudios Políticos*, núm. 208-209, 1976, pp. 105-195

VÁZQUEZ CUESTA, Pilar. *A Espanha ante o "ultimatum"*. Lisboa: Livros Horizonte, 1975.

VAKIL, Abdoolkarim. «Representations of the "Discoveries" and the Imaginary of the Nations in Portuguese Integralism.» *Portuguese Studies* 11, 1995, pp. 133-167.

VALENTE, Manoel. *A contra-revolução monarchica. Revelações, crítica. Um pedaço de história*. Porto: Typ. J. da Silva Mendonça, 1912.

VALENTE, Vasco Pulido. «Os conserveiros de Setúbal 1887-1901.» *Análise Social* XVII, núm. 67-68, 1981, pp. 615-678.

—. «Revoluções: A "República Velha" (ensaio de interpretação política).» *Análise Social* XXVII, núm. 115, 1992, pp. 7-63.

—. *A "República Velha" (1910.1917). Ensaio*. Lisboa: Gradiva, 1997.

VENTURA, António. «"Guerristas" e "Antiguerristas". Análise retrospectiva de um conflito.» *Clio* 1 (1986).

—. *A Carbonária em Portugal*. 2a. Lisboa: Livros Horizonte, 2008.

—. António. «A ideia da ditadura do proletariado em Portugal no início dos anos 20.» *Clio* 5, 2000, pp. 113-126.

—. «As sociedades secretas e a revolução.» *A 25 olhares sobre a I República*, 31-37. Lisboa: Centenário da República & Diário Público, 2010.

VIVERO, Augusto, i António de la VILA. *Cómo cae um trono (La Revolución em Portugal)*. Madrid: Biblioteca Renacimiento, 1910.

VICENT-SMITH, J. D. «The Portuguese Republic and Britain 1910-1914» *Journal of Contemporary History*, núm. 4, octubre 1975, pp. 707-727.

VIDAL, Frédéric; AURINDO, Maria José. «Turismo e identidade nacional: uma nova imagem para Portugal» dins LOUSADA, Maria Alexandra; PIRES, Ana. *Viajar. Viajantes e turistas á descoberta de Portugal no tempo da I República*, de, 119-124. Lisboa: Comissão Nacional para as Comemorações do Centenário da República, 2010, pp. 119-124.

VIDIGAL, Luis. *Cidadania, caciquismo e poder. Portugal 1890-1916. Estudos*. Lisboa: Livros Horizonte, 1988.

VIGÓN, Jorge. *Un personaje español del siglo XIX. (El cuerpo de Artillería)*. Madrid: Compañía Ibero-Americana de Publicaciones, 1930.

VILLARES, Artur. *A leva da morte*. Lisboa: s.n., 1988.

VILLENA, Miguel Á. «Cuatro siglos de espaldas» *El País*, 22 de juliol 2007.

WYLLIE, J. A. *Main d'oeuvre par contrat des colonies Britanniques et Portugaises. Notes de la Première Conférence de la Ligue d'Honneur à Londres, 30 de Mai 1911*. Edimbourg & London : Oliphant, Anderson & Ferrier, 1911.

WARHURST, Philip R. *Anglo-Portuguese Relations in South-Central Africa, 1890-1900*. London: Royal Commonwealth Society & Logman, 1962.

WEBSTER, Nesta H. *Secret Societies & Subversive Movements*. New York: A&B Publishers Group, 1998.

WINSTON, Colin M. *La clase trabajadora y la derecha en España, 1900-1936*. Madrid: Cátedra, 1989.

WHEELER, Douglas L. *História política de Portugal 1910-1926*. 2a. Mem Martins: Publicações Europa-América, 2010.

—. «The Portuguese Revolution of 1910» *The Journal of Modern History* 44, núm. 2, juny 1972, pp. 172-194.

YOUNG, George. *Portugal Old and Young. An Historical Study*. Oxford: Clarendon Press, 1917.